॥ तत्वप्रकाशिकाभावदीपप्रथमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ लक्ष्मीनारायणंनत्वापूर्णबोधान्गुरूनपि । तत्वप्रकाशिकाभावदीपंकुर्यांयथामति ॥ १ ॥ यद्यपि । तत्वप्रकाशिकाऽऽकूतंचंद्रिकातःप्रकाशितं । अपिमंदकृते सर्वविषयाचकृतिर्मम ॥ २ ॥ नूतनै(रूहिता)रुदितायेतुदोषास्तेषामलभ्नतां । संप्रदर्शयितुंचातःप्रसन्नाःसंतुसज्जनाः ॥३॥ इहखलुविविधसांसारिकदुःखपरिश्रमिणामधिकारिणामखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानंदावाप्तयेप्रवृत्तानामाम्नायानामितिकर्तव्यताभूतब्रह्मसूत्राणां(च)यथावदर्थविवक्षयाप्रवृत्तमतिगहनार्थंभाष्यंव्याचिकीर्षुर्ग्रंथादौमंगलमाचरतिजयतीर्थमुनिः ॥ शुद्धेति ॥ इदंचपद्यंभागवतस्याद्यपद्यस्यतात्पर्यस्थाद्यपद्यमिवभाष्यस्याद्यश्लोकविवरणरूपत्वात्तद्वदेववक्ष्यमाणादिसूचकत्वेन व्याख्येयं । तथाहि । आद्याध्यायार्थस्यगुणैस्सर्वैरुदीर्णमित्यस्यव्याख्याशुद्धेत्यादि । तत्रशुद्धत्वंचंद्रिकारीत्यासांतत्वसातिशयत्वराहित्यं आनंदादेस्सर्वस्यविशेषणं । दुःखासंभिन्नत्वादेर्ध्विंतेत्यादिनालाभात् । उरुत्वादिकंतुसर्वविषयकत्वादिमात्रं । व्यक्तमेतत्सर्वमग्रे । आनंदमयोभ्यासादित्यादौपरिपूर्णानंदसंविदादेः अनुकृतेस्तस्यचेत्यादावुरुद्युतेः अत्तेत्यादौसर्वसंहारकत्वाद्युक्त्याउरुबलस्य मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशादित्यादौमोक्षदानादिनाबहुलौदार्यादीनामुक्तेः । एतेनभाष्यस्थगुणपदस्यवैशेषिकादिप्रसिद्ध्यादुःखादिकं वैदिकप्रसिद्ध्यासत्त्वादिकंवा नार्थइत्युक्तंभवति । द्युतिबलादेर्गुणत्वंतुगुणाद्वाऽऽलोकवदित्यत्रद्वितीयेतदनुविधानादिनावक्ष्यतइतिभावः । ननु देहसत्त्वेदुःखादिभोगप्रसंगाद्दोषवर्जितमितिभाष्योक्तमसत् । करणवच्चेन्नभोगादिभ्यः अंतवत्त्वमितिवक्ष्यमाणत्वात् । तदसत्त्वेज्ञानादिगुणोदीर्णताभाष्योक्तानयुक्ता ।

असर्वज्ञतावेतिसूत्रकृतैववक्ष्यमाणत्वादित्यतोवीर्यादिदेहमिति । अप्राकृतदेहवत्त्वान्नदुःखादिदोषप्रसंगइतिभावः । एतच्च अदृश्यत्वनयगुणसूत्रे रूपोपन्यासादित्यत्रसिद्धं । तथाअन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यादावपितस्यैवारूपवदेवेत्यत्रतृतीयेउपपादयिष्यमाणत्वात् । द्वितीयाध्यायार्थस्यदोषवर्जितमित्यस्यविवरणंचिंतेत्यादि । लेपःपुण्यपापसंबंधः । चिंतादयोमुखंप्रधानंयेषामस्तीतिचिंतादिमुखराः । तेचतेअशेषदोषाइतिविग्रहः । खमुखकुंजेभ्यइतिमत्वर्थेरः । यद्वासन्मुखरितंसद्भिःप्रधानीकृतमितिदशमतात्पर्योक्तेर्मुखरशब्दएवप्रधानवाची । चिंतादिभिर्मुखराःध्वनंतइवस्थिताइत्यर्थइत्यप्याहुः । अधिकंतुभेदनिर्देशात् नकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् असंभवस्तुसतोनुपपत्तेः नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः सर्वधर्मोपपत्तेश्च इत्यादिभिश्चिंतादिदोषाभावस्यद्वितीयेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । नकर्मेत्यत्रकर्मणोस्वातंत्र्योक्त्यातल्लेपाभावसिद्धेः । उक्तंचगीताभाष्ये । यःकर्मापिनियमयतिकथंतत्तंबध्नातीति । एतेनतार्किकादिरीत्यारागादिरेवदोषपदार्थइतिभ्रमोपास्तः । तृतीयाध्यायार्थस्यज्ञेयमित्यस्यज्ञानेकर्त्रुपाययोर्गत्युपायत्वस्यचोक्त्याविवरणंक्रियते ॥ सद्भिरिति ॥ एतच्चअसार्वत्रिकी सर्वथापितुतएवोभयलिंगादित्यादौसिद्धं । वैराग्येतिआद्यपादार्थोक्तिः । तत्रगत्यागतिस्वर्गनरकगर्भवासादिस्वरूपोक्त्याऽर्थाद्वैराग्यस्योक्तेः । भक्तीतिद्वितीयपादस्य । तत्रभगवन्माहात्म्योक्त्याभक्तेरुक्तेः । श्रुतिमती श्रवणमनने । नियतध्यानं स्वयोग्योपासनमिति तृतीयपादार्थः । तत्रसर्ववेदांतनयेयथाशक्तिकृत्स्नवेदविषयश्रवणमननयोः उपसंहारादिनयेषुस्वयोग्योपासनस्यचोक्तेः । एतेनज्ञानप्रणाड्याएतान्येवोपायोनान्यत्कर्मादीतिसूचितं । ज्ञानंसाक्षात्कारः सएवयोगउपायस्तस्मादितिचतुर्थपादार्थः ।

तत्रपुरुषार्थनयादौपुमर्थोपायत्वसिद्धेः । एतेनचतुर्थार्थोगम्यमित्येतदपिविवृतंप्रणाड्यावैराग्यादिजात्ज्ञानात्सद्भिर्गम्यंनक र्मादितइति । अतएवालं सम्यङ्मुख्यवृत्त्याअसंशयंवा । वेदांतवेद्यं वेदानामंतोनिर्णयोयस्मात्तेनब्रह्ममीमांसाशास्त्रेणवेद्यं । सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यत्रेवांतोनिर्णयः । एतेनभाष्योक्तविशेषणानामधिकृतत्वद्योतनमपिफलंसूचितं । नारायणपदस्यप्रतिपदं ब्रह्मेति । तेनब्रह्मतंत्रे नारायणनतिरनुचितेतिशंकापास्ता । अतएवमुकुंदाभिधमित्युक्तिः । नारायणमुकुंदशब्दयोःपर्याय त्वप्रसिद्धेः । वक्ष्यतिचब्रह्मशब्दव्याख्यानंनारायणपदमिति । नन्वेवमुक्तदिशासविशेषंमुकुंदाभिधंब्रह्मचेत्तर्हि निर्विशेषंपरंब्र ह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः । येमंदास्तेनुकंप्यंतेसविशेषनिरूपणैरित्यद्वैत्युक्तदिशामंदोपास्यंकिं नेत्याह ॥ अमलमिति ॥ नवि द्यतेमलंसंसाराख्यंयस्मात्तदमलंसंसारनिवर्तकंमुमुक्षूपास्यंनमंदोपास्यमितियावत् । मायाख्यमलरहितमितिवार्थः । अल मित्यस्यालममलमितिवान्वयः । एतच्चभाष्यस्थनारायणपदस्यमुक्ताश्रयत्वरूपार्थमभिप्रेत्योक्तं । एवंवक्ष्यमाणार्थस्यादौ सूचनाच्छ्रोतृशेमुष्यनुकूलिताभवति । तथावक्ष्यमाणदिशाब्रह्मशब्दव्याख्यानपरतयातस्यैवनम्यत्वोपपादनपरतयाचेदंपद्यं योज्यं । ग्रंथगौरवभयान्नप्रपंच्यते ॥ १ ॥ गुरूंश्चेत्यत्रकोगुरुःकथंचतस्यगुरुत्वमित्यतस्तद्विवृण्वन्व्याचिख्यासितभाष्यमूल सूत्रप्रामाण्यंचसूचयन्मंगलांतरमाचरति ॥ याच्ञेति ॥ सदाभूत्यैभवत्वित्यन्वयः । तंत्रंपंचरात्रं । ब्रह्मतर्कोपीत्येके । अत्र यतउदैद्धियैंदिरेत्यनेनवक्तानुकूल्यं निर्जरैरित्यादिनाश्रोत्रानुकूल्यं याच्ञेत्यादिनाप्रसंगानुकूल्यंच दर्शयता वक्तृश्रोतृप्रस क्तीनांयदाप्तिरनुकूलतेत्यनुव्याख्यानोक्ताप्तिमूलता(तां)सूत्राणांसूचि(चय)ता । ब्रह्मसूत्रपदेनब्रह्मपरश्रुतिव्याख्यानरूपत्वा

च्छ्रुतिमूलत्वं न्यायव्युत्पादकत्वाद्युक्तिमूलत्वंच सूचयता आप्तिमूलतयाचैवश्रुतिमूलतयातथा । युक्तिमूलतयाचैवप्रामाण्यं त्रिविधंमहदित्यनुव्याख्यानोक्तत्रिविधप्रामाण्यंस्मारितमितिचंद्रिकायामेवव्यक्तं । कामिताखिलदातृत्वसाम्याद्विबुधेंदिरात्वेन । नानापर्वोपेतत्वान्नानाशाखोपबृंहितत्वाद्भारतंपारिजातत्वेन । जरामृतिनिवृत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसूत्रममृतत्वेन । नानातत्वार्थप्रकाशकत्वादिनापुराणा(दि)निमणिगणत्वेन । तत्वोपदेशेनाह्लादकत्वाच्छुकइंदुत्वेनोक्तइतिज्ञेयं । एवंरूपेणभूतिदः शास्त्रप्रभवत्वादिनागुरुश्चेतिभावः । संप्रदानत्वाभावात्संबंधसामान्येसतामितिषष्ठी । बहुमानपूर्वकंस्वस्वत्वत्यागेनपरस्वत्वापादनस्थलएवसंप्रदानसंज्ञेत्यभियुक्तव्याख्यानात् । अतएवसंप्रदानमितिगुरुसंज्ञा अन्यथा टि घु भादिवल्लघ्वीमेवतां कुर्यात् । इदंचपद्यंद्वापरइत्यादिभाष्यस्यतात्पर्यतोव्याख्यानरूपं । तत्रसूत्रोपलक्षिततंत्रपुराणादेरप्याप्तिमूलत्वादिनाब्रह्मसूत्रतौल्येनप्रामाण्योक्त्या स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रे भाष्येच वक्ष्यमाणस्मृतीनामुदाहरणमुपपादितंभवति । स्मृतीनांश्रुत्यादिमूलत्वंच इतिहासपुराणःपंचमोवेदानांवेदइत्यादितत्वनिर्णयाद्युक्त्याध्येयं । विस्तृतमेतत्स्मृतिप्रामाण्यंतत्वप्रदीपे तच्चोक्तमिति भाष्यव्याख्यावसरे ॥ २ ॥ भाष्यस्यव्याख्येयत्वप्रयोजकसफलत्वगंभीरत्वादिदर्शयन्भाष्यकृतंप्रणमति ॥ स्वांतेति ॥ अलं समर्थं । निकृंतनइत्यत्राप्यन्वेति । वैकर्तनांशुव्रजचंद्रचंद्रिकयोस्स्वांतध्वांतकृंतनेतापत्रयोन्मूलनेचाशक्तत्वाद्भाष्येणजितत्वं । निर्दोषमिति तयोर्जयेहेत्वंतरं । तापह्रासादिदोषित्वात्तयोः । अमितंअमितार्थमितिहेतोर्जितसिंधुराजत्वं । तदुक्तं भाष्यं चात्यर्थविस्तरमित्यनुभाष्ये । अथ तस्मादेवंरूपभाष्याविर्भावकत्वादवसरप्राप्तान्प्रपद्यइतिचार्थः । अत्रनिकर्तनइतिपाठः

साधुः । निकृंतनइतिपाठेतु कृतीछेदनेइतिधात्वंतरस्यरूपंध्येयं । तथाहिगीतगोविंदे । विरहिनिकृंतनकुंतमुखाकृतिकेत(कि)कदंतुरिताशं इतिप्रयोगः । एकेननखनिकृंतनेनेतिश्रुतौच ॥ ३ ॥ सन्यायरत्नावलिरूपटीकाकर्तृनर्थयते ॥ श्रीमध्वेति ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्यआलुच् इत्यत्रशकारेत्संज्ञकलुशप्रत्ययविधानेनापितस्यसिद्धत्वेन तिङ्शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरिशबितिशपिसतिगुणेअयादेशेच अतोदीर्घोयञीतिदीर्घेचसतिण्यंतानांस्पृहीत्यादीनांस्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावप्यालुच्ग्रहणंशयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थमितिमंजर्यास्तृतीयस्यद्वितीयपादेअभिधानात् कृपिधातोरपिआलुच्प्रत्ययेकृतेसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिपुगंतलघूपधस्यचेतिगुणाभावेचसतिकृपालुरितिसाध्वित्येके । नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिरितिगीताभाष्यटीकायामुक्तदिशाकृपाकलशाइतिकलशार्थोवाआलुशब्दः । कर्कर्यालुर्गलंतिकेत्यमरकोशोक्तेः । कृपांलातिआदत्तइतिकृपापदोपपदाल्लादानइतिधातोर्डुप्रत्ययेवाकृपालुरितिरूपं विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामित्यत्र मितंद्र्वादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तेरित्यन्ये । तत्राद्येलत्वाभावोदयावत्त्वरूपार्थलाभश्चक्लिष्टः । अंत्ययोस्तुतृतीयाध्याये षिद्भिदादिभ्योङित्यङि कृपेःसंप्रसारणंचेतिभिदादिगणसूत्रेणनिष्पन्नस्यकृपकृपायामितिधातुरूपस्यकृपेर्लाक्षणिकत्वेनकृपोरोलइत्यत्राग्रहणमित्यष्टमेध्यायेवृत्तावुक्तत्वेनलत्वाभावोर्थानुगमश्च । स्याद्दयालुःकारुणिकःकृपालुःसूरतस्समाइत्यमरव्याख्यानबंदिघटीयेदुर्घटवृत्तौचकृपांलाती(त्ये)त्यस्यैवसाधुतोक्तेरित्याहुः । दयालवइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ ४ ॥ स्वगुरून्प्रणमति ॥ श्रीमदिति ॥ ५ ॥ अथेतिप्रतिज्ञायाअवसरप्राप्तिमाह । अथतस्माद्गांभीर्यादियुतत्वादितिवातत्कृपयातेषांप्रागु

क्तानांकृपया ॥ ६ ॥ व्याकुर्वेइत्यात्मनेपदेनप्राप्तमात्मगामिफलंदर्शयति ॥ गंगासंगेनेति ॥ भाष्यकर्तृतत्प्रतिपाद्ययोःप्रीतेः प्रधानफलत्वेपिइदमवांतरफलमितिभावः । गंगासंगेनरथ्याब्धिर्नैर्मल्यंयथालभ्यतेतथामदीयायाःवाचोविशुद्धिसिध्यर्थंमदीययावाचागुरोर्गिरःसंगम्यंते व्याख्यानव्याख्येयभावेनसंबध्यंतइत्यर्थः । यद्वाभाष्यंव्याकुर्वेइतिप्राधान्येनभाष्यव्याख्याप्रतिज्ञानेपिनतावदेव किंतुयन्न्यायविवरणोक्तंयच्चानुव्याख्यानादिस्थानांतरोक्तमवश्यमत्रभाष्येसंयोज्यव्याख्यानार्हंतदप्यत्रसंयोज्यव्याक्रियतइतिस्ववाक्शुद्धिरूपनांतरीयकफलंवदन्नेवाह । गंगेति । मदीयवाचोविशुध्यर्थंमदीययावाचागुरोर्गिरःभाष्यादिस्थाःपरस्परंसंगम्यंते संबद्धतयाप्रकाश्यंतइत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेवाचोगिरांसंगआर्थिकइतिनदृष्टांतानानुगुण्यंध्येयं । एतेनतत्वप्रदीपेनैवालंकिमनेनेतिप्रत्युक्तं । तत्रकेवलंभाष्यस्यैवव्याख्यानात् । अतएवाग्रेन्यायविवरणाद्युक्तविवरणंनाप्रतिज्ञातकीर्तनं । अतएवचगीताभाष्याद्युक्तं शास्त्रयोनिसूत्रादौतत्रतत्रसंयोज्यव्याक्रियते । द्युभ्वाद्यधिकरणेचाभाषितंप्रधानंकिंसंयोज्यतइतिचेन्न प्रकृतिजीवावभिधीयेतेइत्यन्यत्रोक्तत्वादितितत्वनिर्णयोक्तमपिसंयोज्यव्याक्रियते । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षइतिसमासांतस्तुपथामितिनिर्देशेनतस्यानित्यत्वावगतेर्नाश्रितः । तेनरथ्याब्धिरितिसाधु ॥७॥ अथाविद्येत्यथशब्दःप्रतिग्रंथव्याख्याप्रारभ्यतइतिप्रारंभार्थः । अविद्यापटलमिवतेनपिहितंनयनमिवनयनंमनस्तत्वज्ञानंवायेषांतैरित्यर्थः । पटलपिहितनयनवदविद्यातिरस्कृततत्वज्ञानैरन्यथाव्याख्यातानीत्यर्थः । फलसाधनतासिध्यर्थंफलसाधनतासिद्धये । समंगलस्यैवसफलत्वादितिभावः । परिसमाप्त्याद्यर्थंपरिसमाप्तिप्रचयादिप्रयोजनायच अवश्यकर्तव्यमितिशेषः । तदुक्तंसुधायां नारायणप्रणामादिकंप्रा

रिप्सितस्यानंतरायपरिसमाप्तेःप्रचयस्यचहेतुतयाविगीतशिष्टाचारादिनावगतमवश्यकरणीयंशिष्यान्ग्राहयितुंग्रंथादौनिबध्ना तीति । सूत्रमितिसमुदाया(शय)र्थे । अतएवतेषामित्यग्रेबहुवचनं । तस्य निरुपपदस्य । व्यक्तमेतदग्रेमुख्यस्यानिर्विशेषणेत्यादा वितिभावः । अत्रगुणदोषादिस्वरूपोक्तिःशुद्धेत्याद्यपद्यएवव्यक्तेतिविशेषणानांकृत्यमेवत्रेधाव्यनक्तिवक्ष्यमाणमित्यादिना । प्र स्तावयितुंसंक्षिप्यादौवक्तुं । तस्यचप्रपंचजिज्ञासाजननंफलमितिभावः । प्रसत्त्याप्रसादेन ॥ **सूचितंइति**[211] ॥ अतःशब्देनसंक्षि प्योक्तइत्यर्थः ॥ **महायोगेति**[212] ॥ अतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयइत्यणुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ **दोषवानपीति**[213] ॥ सम न्वयनिरोधेसर्वकर्तृत्वसार्वज्ञसर्वैश्वर्यादेरसिद्ध्यातत्तन्नयपूर्वपक्षोक्तयुक्त्यादिभिर्जीववज्जनिमृत्यादिदोषवानपिस्यादित्यर्थः । नकेवलंसर्वकर्तृत्वादिगुणाभाववानित्यपेरर्थः । तस्यचश्रुत्यैवनिरस्यत्वात् । तत्समन्वयस्ययुक्तिसमयादिभिर्निरुद्धत्वादिति भावः ॥ **निर्दोषत्वस्यैवेति**[214] ॥ सर्वदोषोज्झितस्तस्मादित्याद्युक्तेरितिभावः ॥ **विरक्त्यादिभिरिति**[215] ॥ तस्माद्विरक्तःस न्ज्ञानमेवसमाश्रयेदित्युक्तेरितिभावः ॥ प्रविश्यभुंजतेभोगानित्याद्युक्तेराह ॥ **भगवत्प्रासीति**[216] ॥ ननुब्रह्मतंत्रोक्तगुणवैशि ष्ट्यंकथंनारायणस्योच्यते । किंतुब्रह्मणएववाच्यमित्याशंकांनिरसितुंयोजनांतरमाह ॥ **अथवेति**[216] ॥ **विशिष्टगुणानिति**[217] ॥ विशिष्टानितरासाधारणान्गुणोदीर्णत्वदोषवर्जितत्वज्ञेयत्वगम्यत्वरूपगुणानित्यर्थः । निर्वक्ति निरुच्यदर्शयति विशेषणच तुष्टयेनेत्यर्थः । भाष्यकारीयंनारायणपदस्यविशेषणचतुष्टयेनविशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनंचतस्यब्रह्मशब्दसमानार्थत्वात् शास्त्रार्थवाचकत्वाच्चनारायणएवशास्त्रार्थइतिदर्शयितुमितिनोक्तशंकावकाशइतिभावः । एतदपिस्तुत्यर्थमितिसुधोक्तेरुप

लक्षणत्वादविरोधः ॥ दोषारशब्दयोरिति[२१७] ॥ दोषारछिद्रशब्दानांपर्यायत्वंयतस्ततइत्यनुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ [२१८] नरेति ॥ सज्जनेत्यर्थः ॥ नरीयतइति[२१९] ॥ नञुपपदाद्रीङ्क्षयइतिधातोःकरणेडप्रत्ययेप्रज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थिकेऽणूप्रत्यये यस्येति चेतिलोपेचादिवृद्धौवक्ष्यमाणदिशानलोपाभावेचनारमितिरूपमितिभावः । अरमणं दुःखं । निर्दोषवेदवाचकान्नारश ब्दात्तस्येदमित्यणिकृतेनारशब्दोवेदजन्यज्ञानवाचीतिभावः । ननुनारशब्दात् वृद्धिर्यस्याचामितिवृद्धसंज्ञायांवृद्धाच्छइति छप्रत्ययेईयादेशेनारीयमितिस्यात्कथंनारमिति । मैवं । वा नामधेयस्येतिवृद्धसंज्ञायाएवाभावात् । ओर्गुणइत्यत्रगुणग्रहणे नसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिज्ञापनाद्वा । संज्ञयाविधीयमानस्यैवसंज्ञापूर्वकविधित्वात् । अतएवतृतीयस्यद्वितीयपादेस्पृहि गृहीत्यादिसूत्रेश्रद्धालुरित्यत्रश्लावितिद्विर्वचनमाशंक्यसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिद्विर्वचनंनेत्युक्तंमंजर्यां । नन्वरायणोनेति व्युत्पत्तौ नलोपोनञइतिनलोपे तस्मान्नुडचीतिनुटिसतिअनरायणेतिभाव्यमित्यतआह ॥ नगंनाकादिशब्दवदिति[२२०] ॥ नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या । नगोप्राणिष्वन्यतरस्यामित्याभ्यांनाकादिशब्दस्य निपातितत्वेनतत्रयथासौत्रत्वेनसमाधानंतथात्रापिसौत्रत्वेनसमाधानमूह्यमितिभावः । तथाहि नलोपइतिसूत्रे रात्रेःकृतिवि भाषेतिपूर्वसूत्रादनुवृत्तायाविभाषायाव्यवस्थितविभाषात्वस्यन्यासएवोक्तत्वान्नारायणइत्यत्रापिनलोपाभावाद्युपपत्तिः । यद्वा दोषारेत्याद्यनुभाष्यसुधोक्तदिशानसमासोस्त्विति । लघ्वक्षरंपूर्वमित्युक्तेर्नगनाकेतिनिर्देशः । नलोपाभावमात्रस्याद्यं । नलो पाभावनुडभावयोर्द्वितीयमित्येवंनिर्देशइत्यप्याहुः । नारायणशब्देपूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वं ल्युटष्टित्वसामर्थ्येनायन

शब्दोधिकरणेत्रिलिंगइतिपुल्लिंगत्वंचसुधोक्तमेवध्येयं । व्यक्तमेतत्सर्वंचद्रिकायां । नन्वन्यथापिनारायणशब्दार्थनिरुक्तिसंभवेकिमेवमेवनिरुक्तौबीजमितिचेन्न । ब्रह्मशब्दसमानार्थत्वादिद्योतकत्वेनप्रागेवसमाधानात् । किंचनारायणनमनस्यावश्यकत्वोपपादनार्थतयाचसार्थक्यंविशेषणानामितिभावेनाह ॥ [२।११] अथवेति ॥ सहिवंद्यइति ॥ त्रिविधाहिदेवतावंद्याभवति विशिष्टा अधिकृता इष्टाच । भक्तिपूर्वकदेवतानतेर्विघ्नविघातार्थत्वात्विशिष्टैवदेवतातस्येष्टे । अधिकृताचस्वविषयग्रंथप्रबोधादिकंसंपादयति । इष्टायामेवदेवतायांभक्त्यादिपूर्वंनमनंभवतीति गुणोदीर्णदोषवर्जितमित्याभ्यांवैशिष्ट्यस्य ज्ञेयमित्यनेनाधिकृतत्वस्य गम्यमित्यनेनेष्टत्वस्यचोक्त्यानम्यत्वमुपपादितंभवतीतिभावः । तेनभाष्यंचात्यर्थविस्तरमित्यनुव्याख्यानोक्तंक्लेशतोदर्शितंभवति । तत्वप्रदीपेत्वर्थांतरमप्युक्तं ॥ [२।१२] गुरूनपीति ॥ भाष्येबहुवचनं बहुवचनंगौरवादेवेतिगीताभाष्यटीकोक्ताशयंवा । तमेवशास्त्रेत्यादिभिर्बहुभिःप्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनंतेनगुरूंश्चेतिबहुवचनांतंपदंविवृतमितिसुधोक्ताभिप्रायंवेतिभावः । पतेः पत्युः । शेषोक्तेर्वक्ष्यमाणलक्ष्मीवाक्येममयोनिरित्यत्रोपयोगः । चकारेणैवगुरुदेवतानातिसमुच्चयलाभादपीतिव्यर्थमित्यतआह ॥ [२।१३] स्वस्येति ॥ कथमित्यतआह ॥ [२।१३] यद्यपीत्यादिना ॥ नतिरित्यंतेन ॥ [२।१३] अनेनैवेति ॥ विशेषणचतुष्टयेनैवेत्यर्थः । अन्यार्थमुपात्तेनापीत्येवकारार्थः । संबंधाश्चेति नकेवलंप्रागुक्तार्थइतिचार्थः । अधिकार्यादिसूचनंव्यर्थमित्यतःप्रवृत्त्यंगत्वमेकंहेतुमुक्त्वान्यंचाह ॥ [२।१४] तत्स्मरणस्येति ॥ सूचिताइत्यन्वयः । तेषांश्रोतृप्रवृत्त्यंगत्वंनिर्विषयेनिष्फलेन्यविषयफलोद्देशेनान्यत्रचाप्रवृत्तेस्तद्विषयफलेज्ञातैवतत्रप्रवृत्तेर्दर्शनादितिज्ञेयं ॥ [२।१४] तदुक्तमिति ॥ प्रथमस्कंधतात्पर्यइतियोज्यं ।

प्रारभतःप्रारभमाणस्य । चंद्रादयस्तुमन्यंतेसर्वस्मादुभयंपदमित्युक्तेः । महदितिभिन्नंपदं । ननुविघ्नाभावस्यनमस्कारेणैव सिद्धेर्ग्रंथनंव्यर्थमेव । यदपितत्स्मरणस्येत्यादितदप्यसाध्वेव ॥ अधिकार्यादिसूचनस्यश्रोतृप्रवृत्त्यंगतयाकार्यत्वेपिनमहा फलार्थंतत्कार्यं तेनविनापितत्स्मरणसंभवेनतेनैवफलसिद्धेरित्यतआह ॥ नमस्कारेति ॥ यथाक्रममन्वयः । यद्यदाचर तिश्रेष्ठइत्यादेःशिष्याअप्येवंकुर्युरितिबोधनार्थमित्यर्थः । सूचिताइत्युक्तमेवव्यनक्ति ॥ तथाहीति ॥ विषयइति ॥ सूचि तइतिसर्वत्रान्वेति । प्रयोज(ने)नंइति । यथाक्रममवांतरप्रधानप्रयोजनेसूचितेइत्यर्थः ॥ यथायोग्यमिति ॥ नारायण स्यविषयस्यशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ज्ञानस्यतद्विषयकत्वं गमनाख्यफलस्यतज्जन्यत्वंसंबंधइतिभावः । भाष्येसूत्रार्थोक्तिंप्रतिज्ञाय तदुत्पत्तिक्रमोक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ नन्विति ॥ अनन्यार्थतयेति ॥ प्रातीतिकार्थपरंनभवतीत्यनेनप्रकारेणेत्यर्थः । इष्टसा धनतावगमेपिअनाप्तवाक्येउपादेयत्वाभावात्प्रमाणत्वेसतीति । अप्रमाणत्वादिनानिश्चितस्यापिख्यात्याद्यर्थव्याख्यानद र्शनादाह ॥ प्रायइति ॥ बहुशइत्यर्थः । देशेज्ञानाप्रसक्तेराह ॥ सार्वत्रिकेति ॥ सम्यग्ज्ञानइति ॥ निरुपपदज्ञानपद स्यमुख्यार्थत्वादितिभावः ॥ इदमिति ॥ गुणोत्कर्षादिज्ञानमेवतत्वज्ञानं उतऐक्यादिज्ञानंवेतिकेषांचित् । केषांचिदन्य देव ऐक्यादिज्ञानमेवतत्वज्ञानमुत्कर्षादिज्ञानंतत्वज्ञानादन्यदेवेतिविपरीतज्ञानविषयीभूतेचेत्यर्थः ॥ द्वौपरग्रहणमिति ॥ द्वावेवधर्मपादौयस्मिन्युगेप्राप्तेततःक्रमादपचयौतेएकोवशिष्यतइतितत्वप्रदीपोक्तव्युत्पत्त्यापादद्वयह्रासस्सूचनादितिभावः । अथेष्टानिष्टेतिभाष्येअथेत्यस्यावतारानंतरमेवनतुपरोपदेशमपेक्ष्ययेनसार्वज्ञादिनस्यादित्यर्थस्यतत्वप्रदीपेव्यक्तत्वान्नात्राथश

न्दोव्याख्यातः । अतएवप्रमेयदीपिकायांव्यासोवततार । ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेतिभाष्यगतस्यततश्चेत्यस्यावतारानंतरमेवेत्यर्थउक्तः । वेदमुत्सन्नमित्यादेरित्यस्यइत्यर्थइतिवक्ष्यमाणेनान्वयः । उत्सन्नमित्यस्यार्थः ॥ [२।२] अर्थपाठेति ॥ वेदमित्यस्यमूलवेदमितिप्रतीतिंनिरस्यन्व्याचष्टे ॥ [२।२०] प्रागेवेति ॥ अवांतरवेदादिविभागात्पूर्वमित्यर्थः । वेदंमूलवेदादुद्धृतमुपवेदमित्यर्थः । भाष्ये व्यंजयन्नित्यनंतरंएकैकस्मादिति वेदमित्यतःप्राक्प्रागेवचतुर्धाविभक्तमिति व्यभजदित्यनंतरंएकैकंचेतिचयोज्यमितिभावः । मूलवेदादुद्धृतऋङ्निगदादिरूपादुपवेदादवांतरवेदःकृतइतिभाष्येऽस्पष्टमपिकुतःकल्प्यतइत्यतआह ॥ [२।२२] तदुक्तमिति ॥ तत्ऋङ्निगदादिरूपादुपवेदावांतरवेदकरणंऋग्भाष्योक्तस्मृतावुक्तमित्यर्थः । ऋचोनिगदात्सामतइतिमूलवेदादुद्धृतोपवेदाउच्यंते । तथेतियजुर्वेदंसामवेदंसमुच्चिनोति । ऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदमित्यवांतरवेदाउच्यंते । तेषामृग्यत्रार्थवशेनपादव्यवस्था । अर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यात् गीतिषुसामाख्येत्यादिजैमिनिसूत्रोक्तलक्षणकानिऋग्यजुस्सामान्युद्धृत्येत्यर्थः । व्यक्तमेतत्सर्वंतथासामानिसामतः ॥ एवंपुराणवचनादुद्धृताहिततस्ततः ॥ ऋचःशाखात्वमापन्नाःशिष्यतच्छिष्यकैरिमाइतिश्लोकद्वयव्याख्यानावसरएवऋग्भाष्यटीकायां । तथाहितत्रटीका । भवेदेतद्यदिमूलवेदादुपवेदानांततोवांतरवेदानांचोद्धारेणप्रबंधनिर्माणंप्रामाणिकंस्यात् तदेवकुतइत्यतआह ॥ [२।२२] ऋचइति ॥ ऋङ्निगदसामानीतिमूलवेदादुद्धृताउपवेदाउच्यंतेततोमूलवेदादुपवेदास्ततश्चावांतरवेदाउद्धृताइत्येवंपुराणवचनादवगम्यतइत्यर्थः । यथोपवेदादिःप्रबंधःकृत्रिमःएवंशाखाभेदोपीत्येतत्प्रसंगादाह । ऋचइति । ऋचइतिप्रस्तुतत्वादुक्तंयजुरादिकंचैवमितिज्ञातव्यमित्यादि । इहटीकायांवेदमुत्सन्नमित्येतस्यमूलवेदादुद्धृतमुप

वेदमितिकंठतोनुक्तिरुत्सन्नान्भगवानितिवक्ष्यमाणस्मृतौऋचइतिऋग्भाष्योक्तस्मृतौ मूलवेदादुद्धृतत्वांशस्यअस्पष्टत्वात्ऋ
ङ्निगदादिरूपाद्वेदाद्दगाद्युद्धारेणऋग्यजुरादिवेदकरणमात्रप्रतीतेस्तदनुरोधेनेतिध्येयं । वेदमुत्सन्नंव्यंजयंस्तदर्थनिर्णयाये
त्यादिनैवपूर्तौकिमनेकविभागोक्त्येत्यतआह ॥ [२।२२] अवांतरवेदादीति ॥ स्वतएवऋङ्निगदादिरूपादेकैकस्मान्महावेदादुद्धृ
तस्यावांतरस्यऋगादिवेदस्यचतुर्विंशत्यादिशाखाभेदेन । आदिपदेनशाखानांचोपशाखाभेदेनकथनमित्यर्थः । यद्वामहावेद
स्यावांतरत्वेनचआदिपदेनचतुर्विंशत्यादित्वेनकथनमित्यर्थः ॥ [२।२३] ज्ञानेति ॥ एतच्चतन्निर्णयप्रसंजनार्थमितिभावः ॥ [२।२३] इत्यादे
रिति ॥ प्रथमस्कंधइतिज्ञेयं । एतच्चशाखाभेदकृतेर्ज्ञानाकुलीभावानुमापकत्वेमानं । ननुयदुपादेयमित्यादिनाकृतचोद्यस्य
कथमनेननिरासः । किंचनारायणोव्यासत्वेनावतीर्यब्रह्मसूत्राणिचकारेत्येतावतैवाप्तमूलत्वेनप्रामाण्यलाभादवशिष्टंव्यर्थं ।
प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनआप्तेरनुपयोगश्चेत्यतआह ॥ [२।२३] अयंभावइति ॥ वक्तृनिर्दोषताकेनलब्धेत्यतआह ॥ [२।२५] प्रमादेति ॥ भग
वानित्यस्योपयोगमाह ॥ [२।२५] भगवत्त्वादेवेति ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानिविनाहेयैर्गुणादि
भिरित्यादावशेषतइतिविशेषणान्निरतिशयज्ञानादिगुणवान्भगवच्छब्दार्थउक्तस्स्यात् । गुणगुण्यभेदाभिप्रायादित्यादितत्व
प्रदीपोक्तदिशावा । ऐश्वर्यस्यसमग्रस्येत्यादेर्वासंपूर्णसार्वज्ञादिमत्त्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मरुद्रेत्यादेर्भावमाह ॥ [२।२५] विप्रलंभेति ॥
तन्निर्णयायेत्येतदुपयोगमाह ॥ [२।२६] अपहासस्येति ॥ तदर्थनिर्णयायेत्येतद्भावमाह ॥ [३।१] आसीति ॥ [३।२] युक्तीति ॥ सूत्राणांन्या
यैरेवनिर्णायकत्वात्निर्णयायेत्युक्त्यैवयुक्तिमूलत्वंप्राप्तमितिभावः । एतेनवक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्याद्यनुभाष्योक्तदिशाप्रा

माण्यमुपपादितंध्येयं । अथेष्टानिष्टेत्यादेरुपयोगमाह ॥ **इष्टेति** ॥ इत्ययंभावइतीतिशब्दान्वयः ॥ **उक्तमेवेति** ॥ द्वापर मात्रस्यकथंसार्वत्रिकपुंगतज्ञानाकुलीभावहेतुता । किंच तथापिब्रह्मादीनांप्रार्थनंनिर्बीजं । नहितेज्ञानहानिंप्राप्ताः । कालशा पानभिभूतत्वात् । अपिच वेदार्थनिर्णयायजैमिनिसूत्रादिभिरेवपूर्तौकिमभिनवसूत्ररचनेन । नह्येतेषुतेभ्यःकोप्यतिशयोस्ती त्याशंक्येति आदौयोज्यं । तत्समाधिस्तुगौतमस्येति ॥ **संकीर्णबुद्धयइति** ॥ येषांसूत्रत्वमंजसेत्यादिनेतिविवेक्तव्यं । एतेन सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रपदैःसूत्रानुकारिभिः । स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुरित्युक्तेःस्वपदवर्णनाभावान्नेदंभाष्यमितिक स्यचिदुक्तिरपास्ता । प्रमाणेनस्वपदवाक्यानांविशदीकरणात् । एवंसर्वत्रध्येयं । तदुक्तं । उक्तमुक्तमभिधेयमुत्तमंवेदवा क्यमनुवादयन्मुहुः । व्यंजयत्स्मृतिवचोभिरंजसातस्यचार्थमतियुक्तयुक्तिमदिति । स्मृतिप्रामाण्यंतुद्वितीयपद्यएवसमर्थितं । स्थितौप्रकारानुक्तेराह ॥ **यथेति** ॥ अन्यथेत्युत्तरत्रोक्तेरेतल्लाभः । ज्ञानमन्यथाजातमित्ययुक्तं । नहिप्रमाकेनापिहेतुना भ्रांतिर्भवतीत्यतआह ॥ **इदमिति** ॥ दृष्टंविषयीकृतं । एतेनाज्ञानतामित्येतद्व्याख्यानमुक्तबीजं ॥ **विशेषकारणंचेति** ॥ भाष्येज्ञानेत्वितितुशब्दःशापाच्चेतिसमुच्चायकइत्युक्तंभवति । भाष्येप्राग्द्वापरइत्युपलक्षणमितिभावः । दुर्भिक्षोपप्लुताऋषयोगौ तमतपःप्रभावसमृद्धंतदाश्रममाप्यचिरकालंतेनसंमानितास्तत्रसुखमुषित्वाकालेनसुभिक्षंस्वदेशंयियासवस्तदनुज्ञांयाचमाना अपिगौतमेनालब्धानुज्ञाःशिवशिरस्स्थांसुरसरितंसपत्नींनिष्कासयंत्याभवान्याचोदितेनविघ्नेश्वरेणोपदिष्टोपायाः ज्ञानादित पोबलेनकांचनगांतदाश्रमस्थसस्यग्रासिनींविदधुः । गौतमस्तामपक्रामयितुंस्वप्रयत्नमात्रेणसहसानिपतितांगामवलोक्यपरि

तप्तमनाबभूव । तदेवलब्धांतराविप्रानायंगौतमोभोज्यान्नइत्युक्त्वाप्रतस्थिरे ततोगौतमश्चिरकालचीर्णतपःप्रभावेनपरितोषितहरशिरसोवतारितयासुरसरितागांपरिषिच्योज्जीवयामास । ततःकिमेतदितिविचिंत्यविप्रकृतमक्रमादिसर्वंनिश्चित्यतान् ज्ञानहीनाभवेयुरेतइतिशशापेतिशापक्रमस्यतत्वप्रदीपेउक्तत्वान्नात्रतदुक्तिः । अन्यत्र गीताभाष्येइत्यर्थः । भाष्येमहायोगीत्यस्यमहाशक्तिरित्यर्थः । उत्सन्नानित्यादितुअपपाठादिनातिरोहितान्प्रागेवऋङ्गिगदादिरूपेणविभक्तान्महावेदानुज्जहार । तांश्चमहावेदान्तदंशानित्यर्थः । तेभ्यउद्धृत्यऋगादिरूपेणचतुर्धाव्यभजत् । एकैकंचावांतरवेदंचतुर्विंशत्यादिभेदेनव्यभजदितिपूर्वोक्तदिशाव्याख्येयमितिभावः ॥ [318] बहुवचनेति ॥ पूर्वश्लोकइतियोज्यं ॥ किमेभिरि[318]त्यंतआहेति ॥ सूत्रेषुयेष्वित्यनेनपरिहारंवक्तुमुपोद्घातमाहेत्यर्थः ॥ तदल्पा[310]क्षरत्वमिति ॥ यावदक्षरतांविनाविवक्षितार्थासिद्धिस्तदर्थप्रतिपादनायततोधिकाक्षरानुपादानमल्पाक्षरत्वमित्यर्थः । विशिष्टार्थता अनन्यलभ्यार्थता ॥ बहु[310]शाखेति ॥ सद्व्याकरणसूत्रादेरपिबहुशाखागतपदार्थनिर्णायकत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः ॥ [311]व्यर्थेति ॥ अर्थाप्रतिपादकत्वेपिसाम्निस्तोभाक्षराणांऋगक्षराव्याप्तगानभागपूरणायेवप्रयोजनांतरायाक्षराप्रयोगइत्यर्थः । तेननाल्पाक्षरत्वेसांकार्यं । अत्रचभाष्यस्यनिर्णयहेतुरहितवाक्यस्य कुशलपुरुषोक्तलोकवार्तादिवाक्यस्य भगवन्नाममंत्रादेर्व्यर्थाक्षरोपेतताद्दशवाक्यविशेषस्य अपशब्दोपेतताद्दशवाक्यविशेषस्यच सूत्रत्वव्यावृत्त्यर्थंक्रमेणषड्विशेषणानीतितत्वप्रदीपेव्यक्तं ॥ चाप्यतइत्यत्रचोवधारणार्थइत्युपेत्यतस्यापिशब्दस्यचान्वयमाह ॥ अत[312]एवनिर्विशेषितसूत्रत्वमपीति ॥ केवलसूत्रपदेनोक्तिरि

त्यर्थः । निर्विशेषितंनिरुपपदं । विशेषितंसोपपदं ॥ **विशेषणाद्यासाइति**[३१४] ॥ द्रौणिव्यासइत्यादिसोपपदव्यासशब्द वाच्याइत्यर्थः । सविशेषणेतिभाष्येहिशब्दोहेत्वर्थः । अपराणीत्यस्यान्यानिसूत्राणिअमुख्यानीतिचार्थइतिभावः ॥ **एतदि ति**[३१६] ॥ विशेषितशब्दवाच्यानाममुख्यत्वमित्येतत् दृष्टांतनिष्ठतयादर्शनायैवेत्यर्थः । अन्यथामुख्यतोपपादनस्यैवप्रकृतत्वे नयथाव्यासत्वमेकस्यकृष्णस्येत्येववाच्यंस्यादित्यर्थः ॥ **मुख्यस्यैवेति**[३१७] ॥ अन्येषामेवामुख्यानामेवेत्यपियोज्यं । अन्य थामुख्यामुख्यत्वयोर्निर्विशेषणत्वसविशेषणत्वेप्रयोजकेनस्यातामितिभावः । मुख्यामुख्ययोर्निर्विशेषणसविशेषणशब्दवा च्यत्वरूपेर्थे इतिवेदविदःप्राहुरित्यनेनवेदस्यवृद्धव्यवहारस्यचप्रमाणीकरणान्निर्विशेषितत्वाद्येवमुख्यत्वादौप्रयोजकंनतुकार णांतरंशंक्यमितिभावः ॥ **अनेनेति**[३१८] ॥ येषांसूत्रत्वमंजसेत्यादिनांजसासूत्रत्वकथनेनेत्यर्थः । प्राक्कथितस्योपयोगंवदन्नेव तात्पर्यमाह ॥ **यत्सूत्रेति**[३१९] ॥ **कथमेषामिति**[३२०] । छिन्नशाखाभिन्नशाखानिर्णायकत्वस्यवाच्यत्वादितिभावः ॥ **शब्दसमू हैरिति**[३२१] ॥ शब्दजातस्येतिषष्ठीकर्तरि नकर्मणीतिभावः । एतेनपूर्वतंत्रेणगतार्थतामाशंक्यकर्मकांडब्रह्मकांडभेदेनपरिहारं वदंतोनिरस्ताः । अन्यार्थंतुजैमिनिरित्यादिनोक्तस्यैवकर्मतंत्रेप्रपंचनात् ॥ **उपसंहारइति**[३२२] ॥ तेनचकारेत्यनेनापुनरुक्तिरि तिभावः । येषु यत् इतियच्छब्दान्वयाप्रतीतेराह ॥ **सूत्रेष्वित्यादेरिति**[३२३] ॥ **जानंतोपीति**[३२४] ॥ चतुर्थगीतातात्पर्योक्तमाग्ने यवचनं। पृच्छंतिसाधवोलोकेतेनपृच्छसिपार्थिवेतिवाक्यशेषः ॥ **एवमिति**[३२५] ॥ एवंज्ञानंपुनःप्रापुर्देवाश्चऋषयस्तथेतितात्पर्यनि र्णयदशमाध्यायस्थवाक्यइत्यर्थः ॥ **यतआहुरिति**[३२६] । उपास्यैवतुपश्यंतिनान्यथातुकथंचन । ऋषीन्राज्ञस्तथारभ्यप्रति

भाभ्यधिकाक्रमात् । यावद्ब्रह्माब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितं ॥ विष्णोःप्रीत्यर्थमेवास्यश्रोतव्यंप्रायशोभवेदितिगीतातात्पर्य
त्रयोदशाध्यायेआहुराचार्याइत्यर्थः ॥ ७ ॥ [३१२६]तंत्रेति ॥ सूत्रेष्वितिवा अत्युपादेयत्वेसतीतिवार्थः । इदमित्युक्त्यापरोक्षंहे
यमितिसूचितं । तद्विवृतंचंद्रिकायां । अधिकरणानांहिसंगतिस्तावद्द्वेधा । अंतर्भावरूपा आनंतर्यरूपाचेति । तत्राद्या
शास्त्रांतर्भाव अध्यायांतर्भाव पादांतर्भाव भेदेनत्रेधा । द्वितीयापि आक्षेपिकी आतिदेशिकी औपोद्घातिकी आपवादि
कीत्यादिरूपेणानेकविधा । एवमनेकविधाऽऽनंतर्यरूपासंगतिः । पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्येवपूर्वाधिकरणविषयवा
क्येनोत्तराधिकरणविषयवाक्यस्याप्यस्तिसाश्रुतिसंगतिरित्युच्यते । उक्तंहिचंद्रिकायां । शास्त्रेध्यायेतथापादेश्रुत्याऽधिकर
णेनच । संगतिःपंचधाप्रोक्तासर्वाधिकरणेष्वपीत्यादि । तथा विषयोविशयश्चैवपूर्वपक्षस्तथोत्तरः ॥ प्रयोजनंचपंचैतांस्तंत्रे
(प्रांवाचो)धिकरणंविदुरित्युक्तेर्विषयादिकंचवाच्यं । तत्परैरन्यथावर्णितमितितन्नुदासायेदंसंगत्यादीतिप्रतिज्ञातंविवृण्वन्सं
गतिंतावद्व्यनक्ति ॥ [३१२६]अत्रेति ॥ आद्याधिकरणइत्यर्थः । तद्धिजिज्ञासेतिश्रुत्युक्ताया जिज्ञासायास्सविषयत्वादिन्यायबले
नकर्तव्यतासमर्थनेनब्रह्मविचारपरेशास्त्रेंतर्भावरूपासंगतिरित्यर्थः । उक्तंचसुधायां अतएवास्यनशास्त्रबहिर्भावइति ॥ व्यर्थ
मेतत्समर्थनमत्रेत्यतआह ॥ [४१२]अन्यथेति ॥ न्यायानुसंधानादिरूपजिज्ञासायाअकर्तव्यत्वेन्यायग्रथनात्मकसूत्रसंदर्भरूपशा
स्त्रस्यानारंभणीयत्वंस्यात् । न्यायानुसंधानार्थत्वात्तस्य तदारंभणीयंचावश्यं । अन्यथापरमपुरुषार्थहेतुश्रुत्यर्थनिर्णयानापत्ते
रितिभावः । चंद्रिकायांतुब्रह्मविचारपरशास्त्रकर्तव्यतोपयोगितयाजिज्ञासाकर्तव्यतासाधनादस्तिशास्त्रादिनौपोद्घातिकीसं

गतिः । अन्यथाशास्त्रानारंभापत्तेरित्यर्थउक्तः ॥ [४।१] एतदिति ॥ जिज्ञासाकर्तव्यत्वमित्यर्थः ॥ [४।१] अध्यायेति ॥ अध्याय पादयोरंतर्भावइत्यर्थः । पंचाधिकरण्याःपदानांहरौशक्तितात्पर्यावधारणरूपसमन्वयाप्रतिपादकत्वादितिभावः । संगतीइ तिवक्तव्येसंगतिस्त्वित्येकवचनकृत्यंचंद्रिकायांव्यक्तं । तर्हिपंचाधिकरण्याःपूर्वंनिवेशेकिंबीजमित्यतआह ॥ [४।२] ततइति । पंचाधिकरण्यास्समन्वयविशेषाप्रतिपादकत्वेनाध्यायांतर्भावासंभवेपिजिज्ञासाकर्तव्यतायाःप्रथमप्रतिपाद्यत्वात्तत्प्रतिपादना याद्यसूत्रेब्रह्मशब्देनजीवादिव्यावर्तकगुणपूर्तिलक्षणत्वेनसूचयित्वा। जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणं प्रोक्तंशास्त्रमूलंयतस्ततः । इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशाद्वितीयेतस्यगुणपूर्तिवाचितासिद्धयेजीवपरतानिरासायविश्वकारणतांजि ज्ञास्यब्रह्मलक्षणत्वेनोक्त्वा तृतीयेपूर्तिकारणतयोरतिव्याप्तिनिरासायतत्रशास्त्रंप्रमाणीकृत्य चतुर्थेतयोर्विष्णवेकनिष्ठत्वा यशास्त्रस्यान्यपरतांनिषिध्य सर्वशास्त्रस्थसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणपूर्तिसिद्धयेवचनवृत्त्यासर्वशास्त्रतात्पर्यविषयतायां चोक्तायांसंशब्दार्थस्यवाच्यत्वस्यकात्स्न्यर्स्यचसमर्थनार्थंपंचममितिपंचाधिकरण्याबद्धक्रमत्वात्तदनंतरमेवसमन्वयेआकांक्षो दयात्तदाकांक्षोत्थापकतयासमन्वयाध्यायस्यतदादिनामपादस्यचादौनिवेशोयुक्तइत्यर्थः ॥ [४।३] नाधिकरणेति ॥ पूर्वाधिकर णतद्विषयवाक्याभ्यांसंगतिनेत्यर्थः । उत्तराधिकरणस्यपूर्वाधिकरणेनसंमतेः पूर्वाधिकरणविषयवाक्यभूतश्रुतिसंगत्याअवि नाभावएवनत्वभेदइतिसापृथगितिसूचनायद्विवचनप्रयोगः ॥ ७ ॥ एवंसंगतिमुक्त्वाविषयाद्याह ॥ [४।३] प्रारिप्सिततयेत्या दिना ॥ [४।३] ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ ब्रह्मजिज्ञासानामब्रह्मज्ञानायसर्ववेदादिविषयावक्ष्यमाणदिशाश्रवणमनननिदिध्यासनरूपा

वा सुधारीत्यावेदाद्यर्थनिर्णायकन्यायानुसंधानापरपर्यायमननमात्ररूपावा चित्तवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथेत्यादिपूर्ववाक्योक्त जिज्ञासाविषयकचिंतासाफल्यद्योतनायशास्त्रेप्रवर्तनीयेत्युक्तं जन्माद्यस्येत्यादौशास्त्रइत्यर्थः । कास्तिशास्त्रमित्यतउक्तंप्रारिप्सिततयाचित्तसंगतेति । एतेनशास्त्रमारभ्यंवानवेतिप्रधानसंदेहः । तदर्थंब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यानवेतिसंदेहइतिसूचितं । यद्यप्ययमत्रसंदेहोनग्रंथकर्तुः सर्वज्ञत्वात्तस्य । नापिपरस्य शास्त्रस्यैवानुपलब्ध्याजिज्ञासायाअनुपस्थितेः । तथापिशास्त्रप्रणयनानंतरंएतत्सूत्राभावएतद्दृष्ट्वापरस्संदिहीतेतितदीयसंदेहप्रदर्शनमेतदितिसुधायामेवव्यक्तं । वादिविप्रतिपत्तिरेवविचारांगसंदेहबीजमित्यत्रहेत्वभावाद्विप्रतिपत्तेरपिसाधारणधर्मएवांतर्भावस्यपद्धत्यादावुक्तत्वात्साधारणधर्ममेवसंदेहबीजमाह ॥ [४।४] उभयेति ॥ लोकेनिर्विषयादिक्रियायाआकाशरोमंथनादेरकर्तव्यत्वदृष्टिः सविषयादिक्रियायाअन्नभोजनादेःकर्तव्यत्वदृष्टिरित्यर्थः । अत्रतदर्थचिंतासूत्रक्रमविशेषचर्चादिकंचंद्रिकातोवसेयं । संगम्यंतेगुरोर्गिरइतिस्वप्रतिज्ञामनुरुध्यसौत्रब्रह्मपदव्यावर्त्योक्तिपरंजीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचस्वप्रकाशत्वान्नजिज्ञास्यतेतिन्यायविवरणंविवृण्वन्पूर्वपक्षमाह ॥ [४।४] नकर्तव्येति ॥ अधिकारीति ॥ यद्यपिन्यायविवरणेजीवव्यतिरिक्तेत्यादिनाविषयशून्यत्वमेकोहेतुरुक्तोभाति नतुहेतुचतुष्टयमपि। तथापिविषयशून्यत्वोक्त्यैवतदन्यत्रितयशून्यत्वमपिलभ्यतइतिभावेनविषयशून्यत्वंतावद्वक्ति ॥ [४।४] नतावद्ब्रह्मविषयइति ॥ ब्रह्मरूपोविषयस्तावन्नास्ति । प्रयोजनादिचनास्तीतिवक्ष्यामइतितावच्छब्दः । श्रुतौब्रह्मेतिश्रवणान्निष्कृष्योक्तिः । असंदिग्धत्वादित्येतदेवव्यनक्ति ॥ [४।५] प्रमाणाभावेनेत्यादिनास्वप्रकाशत्वादित्यंतेन ॥ कर्मकांडस्यकर्मपरत्वाद्वेदांतानांचजीव

चैतन्यपरत्वात्प्रत्यक्षानुमानयोश्चाप्रसक्तेरितिभावः । ब्रह्मणोऽभावादित्येवपूर्तौजीवेत्याद्युक्तिःवेदांतानांनिर्विषयत्वशंकाव्यु दासाय । उक्तंचसुधायां । ईश्वरविषयाजिज्ञासाभविष्यतीतिचेत्तस्यैवाभावात् । नचैवंईश्वरादिपदानामानर्थक्येनापदत्व प्रसंगइतिवाच्यं । तेषांकथंचिज्जीवविषयत्वादित्यादि । तर्हिजीवएवास्तुजिज्ञासाविषयइत्यतआह ॥ जीवस्यचेति ॥ जडंतुनसत्यमितिभावः । अतएवजीवस्यस्वप्रकाशत्वेपिदेहादिभिन्नताणुत्वमहत्त्वज्ञानानंदात्मकत्वकर्तृत्वादिनासंदिग्ध त्वात्तेनरूपेणास्तुजिज्ञासाविषयत्वं । अन्यथासिद्धांतेपिज्ञोतएवेत्यारभ्यआपादसमाप्तिद्वितीयेजीवविचारोनस्यादितिप्रत्यु क्तं । अभेदवादिनःपूर्वपक्षिणोमतेजीवचैतन्यादन्यस्यसर्वस्यासत्वेनविषयत्वायोगात् ॥ नचेति ॥ यद्यपिस्वप्रकाशत्वासम र्थनेपिमानसानुभवादिनासिद्धत्वेपिप्रकृतसिद्धिरस्ति स्वप्रकाशतयावा स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयावा मानसप्रत्यक्षवेद्यतयावा सिद्धत्वेनेतिसुधोक्तेः । तथापिन्यायविवरणोक्तवास्तवप्रमेयसमर्थनमेतत् । संगम्यंतेगुरोर्गिरइतितद्विवरणस्यापिप्रतिज्ञाना त् । अहमित्यनुभवःस्वप्रकाशरूपोनचेत्तत्प्रकाशःकिंतार्किकरीत्यामानसानुभवेन किंवाप्राभाकररीत्यासप्रकाशज्ञानाश्रय तया । आद्यमाशंक्याह ॥ नचायमिति ॥ स्वात्मनइति ॥ लाघवात्स्वात्मनएवतदस्त्वित्यर्थः ॥ जिज्ञासायामिति । जिज्ञासाचनसर्वत्रेतिनानवस्थेतिभावः ॥ अनुभवेति ॥ ज्ञानस्यसुखदुःखादिवज्जिज्ञासाभावेप्यनुभवेनतद्विरोधात् । अ न्यथाजिज्ञासायाज्ञानाख्यधर्मिज्ञानसाध्यत्वानुभवादनवस्थास्यात् । अन्यथानुभवविरोधादित्यर्थः । ननुनज्ञानमात्रमजि ज्ञासितग्राह्यं । येनानवस्था नापिजिज्ञासितग्राह्यं । येनानुभवविरोधः । किंतु किंचिज्ज्ञानंकदापिनज्ञायतएवेतिनकोपिदोषइत्य

तआह ॥ [४१८] नहीति ॥ नचेष्टापत्तिः। असत्वापातादितिभावः । द्वितीयंशंकते ॥ [४१८] नचेति ॥ [४१९] औत्तरिकेति ॥ सुप्तोत्थितस्यै तावंतंकालंसुखमहमस्वाप्समितिऔत्तरिकीउत्तरकालीनाअनुस्मृतिस्तावदस्ति । साचपूर्वानुभवजन्येतिसुप्तावप्यनुभवःकश्च नसिध्यति । सचस्वप्रकाशात्मरूपपक्षएवोपपद्यते । नसंविदाश्रयतयाआत्मप्रकाशे । कुतइत्यतआह ॥ [४१] नहीति ॥ गृहीतए वप्राणोभवतिगृहीतावाक्गृहीतंचक्षुरित्यादिकाण्वश्रुत्यासर्वेंद्रियाणामुपरमादितिभावः । आत्मातिरिक्तेत्युक्त्याआत्मस्वरूप त्वेनैवसौषुप्तिकानुभवस्समाधेयइतिसूचयति । संविदित्युपलक्षणं । सुखमपिध्येयं । पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगादि त्यत्रद्वितीये । बलमानंदमोजश्चसहोज्ञानमनाकुलं । स्वरूपाण्येवजीवस्येत्यादिवचनादिनाआनंदज्ञानादिस्वरूपत्वस्या त्मनउपपादयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यमाणोपयोगितादपिस्वप्रकाशत्वस्यात्रप्रपंचनमितिभावः । नायंसुप्तावनुभूतस्यपराम र्शः । किंतुतदैवातीतंसुप्तिकालमनुमानेनानुभूय(तदातेनदुः) तद्वारेणदुःखाभावोनुमीयतइतिचेन्न । अस्यार्थस्याती तानागतौकालावित्यादावानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधयोर्निरासात् । अत्रैकेसाक्षिज्ञानमेवातीतविषयकत्वमात्रेणानु स्मृतिरुच्यते । आजन्ममरणंस्मृत्वामुक्ताहर्षमवाप्नुयुरितिछांदोग्यभाष्योक्तस्मृतौमुक्तस्वरूपज्ञानेस्मृतिशब्दप्रयोगात् । नि त्येस्वरूपानुभवरूपेज्ञानेसत्येवतज्जन्यसंस्कारजन्यस्मृतिकल्पनायोगाच्च । मनोनुत्पन्नानुभवजनितसंस्कारसहकृतस्यमनसः तद्विषयस्मृतिजनकत्वेऽतिप्रसंगाच्च । अतएव भक्तानांस्मरणंविष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वंतुनैवान्यत्क्वचि दिष्यतइतीशावास्यभाष्यटीकायां । स्मरणंह्यनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेनमनसाजायते । ईश्वरश्चनित्यज्ञानस्वरूपइतितस्य

स्मरणासंभवात् लक्षणाश्रयणमितिभावइत्युक्तमित्याहुः । अन्येतुसौषुप्तिकस्वरूपज्ञानाहितसंस्कारसहकृतेनस्वरूपेंद्रियेणा नुभूतविषयकतयास्वरूपज्ञानस्यव्यज्यमानत्वादनुस्मृतित्वमित्याहुः । अपरेतु चिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेव तु । तान्येवजडयुक्तानिह्यभिन्नानिस्वरूपतइतिद्वितीयस्कंधतात्पर्योक्त्यास्वरूपेंद्रियाभिव्यक्तसाक्ष्यनुभवजन्यसंस्कारसह कृतंस्वरूपेंद्रियमिश्रंबाह्यंमनएवेमांस्मृतिंजनयतीत्याहुः । अत्रसुषुप्तावात्मातिरिक्तज्ञानाभावेनौत्तरिकानुस्मृतिर्नस्यात् इत्या पादनीयेऔत्तरिकेत्यादिविपरीतापादनंतुसंविदात्मकत्वादितिवक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिनिरासार्थं ॥ [४।१०] नसंविदाश्रयतयेति । यथासंविदइतिदृष्टांतोयोज्यः । उक्तंपूर्वपक्षंन्यायविवरणारूढंदर्शयन्नर्थतस्तदनुवादपूर्वमुक्तमविषयत्वमुपसंहरति ॥ [४।१०] अत इति ॥ जीवस्यस्वप्रकाशत्वेऔत्तरिकानुस्मृत्यादिरूपसाधकमानभावेनजीवान्यब्रह्मणोभावाच्चेत्यर्थः । एतेनन्यायविवरण स्थस्वप्रकाशत्वहेतुरसंदिग्धत्वहेतूपपादनद्वाराजिज्ञास्यत्वाभावेहेतुर्नसाक्षादित्युक्तंभवति ॥ [४।१०] नविषयत्वमिति ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासाविषयत्वंनसंभवतीत्यर्थः । संदिग्धेन्यायःप्रवर्ततइत्युक्तेर्जिज्ञासायाश्चन्यायानुसंधानात्मकत्वादितिभावः । यत्त्वह मितिबुद्धाववेद्यंनिर्विशेषंजीवचैतन्यंवेदांतविषयोस्त्विततत्तुपरमतनिरासप्रस्तावेचंद्रिकायांनिरस्तं ॥ [४।११] नचेति ॥ प्रयोजनंचे तिचान्वयः । साहिमोक्षाख्यंप्रयोजनंजनयंतीज्ञानद्वारैवेतिवाच्यं । अहमितिजीवरूपब्रह्मज्ञानेसत्यपिफलानुभवानुपलं भान्नमोक्षाख्यंमुख्यप्रयोजनं ज्ञानरूपमवांतरप्रयोजनंचनास्ति । जीवरूपब्रह्मज्ञानस्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ [४।११] विषयेति ॥ फलोद्देशेनविषयंजिज्ञासमानस्यैवाधिकारित्वादितिभावः ॥ [४।१२] अतएवेति ॥ त्रितयाभावादेवेत्यर्थः ॥ [४।१२] अतइति ॥ विष

याद्यभावादित्यर्थः । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविधयस्त्वप्रमाणमितिभावः । पूर्वपक्षफलमाह ॥ [४१९२] नैतदिति ॥ अत्राद्यइतिश
ब्दोहेतौ अंत्यस्समाप्तौ । अयंचसौत्रब्रह्मपदव्यावर्त्यपूर्वपक्षोन्यायविवरणोक्तःप्रपंचितः । नतुसौत्राथातःपदव्यावर्त्याव
पितौतुयथाक्रमंअथशब्दोधिकारानंतर्यार्थोऽतःशब्दोहेत्वर्थइतिसंग्रहव्यावर्त्योक्तिप्रस्तावेभक्तिमान्परमेविष्णौकर्मणात्वधमः
प्रोक्तइतिविस्तरव्यावर्त्योक्तिप्रस्तावेचवक्ष्येते । उक्तप्रयोजनाधिकारिसंबंधाभावाश्चविषयाभावेनैवप्राप्ताइतिजीवान्यविष
यसमर्थनपरेणब्रह्मशब्देनैवनिरसिष्यंते । अतएववक्ष्यतिग्रंथकारस्सिद्धांतोक्त्यवसरे जीवस्यस्वप्रकाशत्वेपितद्भिन्नब्रह्मणस्सं
दिग्धत्वाद्विषयत्वसिद्धेर्मोक्षाख्यप्रयोजनसद्भावात्ततएवाधिकार्यादिसंभवादिति । उक्तंचंद्रिकायां । अहमितिब्रह्मणिज्ञा
यमानेपिमोक्षानुपलंभान्निष्प्रयोजनत्वमितिशंकातुविषयसूचकेनब्रह्मपदेनैवनिरस्तेति । अतोब्रह्मपदव्यावर्त्यएवायंपूर्वपक्षो
नत्वथातःशब्दव्यावर्त्योपीतिज्ञेयं ॥ ७ ॥ [४१९३] ग्रंथादौमंगलाचरणस्येति ॥ तदावश्यकत्वंचाविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वादिति
बोध्यं । विस्तृतमेतत्सुधायां ॥ [४१९३] तत्परतयेति ॥ तत्फलतयेत्यर्थः । अथशब्दोच्चारणादेर्मंगलस्याशब्दार्थत्वेनतत्परत्वायोगात् ।
मंगलप्रयोजनकइतिसुधाग्रंथाच्च । तत्वप्रदीपेतुअथशब्दःश्रवणकीर्तनाभ्यांमंगलफलकःविष्णोःपरममंगलस्यवाचकत्वेनाति
प्रियत्वादितिमंगलफलकत्वंमंगलरूपविष्णवर्थकत्वंचोक्तं । तत्फलतयेत्यपिपाठः । अथपदव्यावर्त्यंदर्शयन्नेवभाष्यमवतारय
ति ॥ [४१९४] मुमुक्षर्थिमात्रस्येति ॥ मुक्तियोग्यत्वशांत्यादिमत्त्वस्यापिअधिकारत्वेनवक्ष्यमाणत्वात् मुक्तियोग्यत्वशांत्यादिम
त्त्वरूपाधिकारानंतर्यवाचिनासौत्राथशब्देनमुक्त्यर्थिमात्रस्याधिकारनिरासइतिभावः । ननुमुक्त्यर्थिमात्रस्यब्रह्मजिज्ञासा

थांप्रवृत्तावपिसाधिकारित्वेनब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वप्राप्त्यामुक्तियोग्यत्वभक्तिपूर्वकाध्ययनशमदमादिवैराग्यसंपत्तिरूपाधिका रार्पकेणाप्यथपदेनकथंजिज्ञासाकर्तव्यत्वोपपादनं तदुपपादकत्वेनैवसूत्रेअथातोब्रह्मपदानामुपादानादितिचेत्सत्यं । अथपदा भावेपिविषयार्पकब्रह्मपदेनजीवान्यविषयसिद्ध्यैवमुमुक्षुमात्रस्याधिकारप्राप्तौशूद्रादेरपिप्राप्त्याअपशूद्रनयेवक्ष्यमाणश्रवणा ध्ययनादिप्रतिषेधकप्रमाणविरोधेनमुमुक्षुमात्रमधिकारिणमुपाददानाजिज्ञासानकर्तव्यैवस्यात् । अध्ययनादिमत्त्वरूपाधि कारार्थकाथशब्देतुसतिअपशूद्रादिकमधिकारीसिद्धइतिविरोधाभावाज्जिज्ञासाकर्तव्यैवस्यादितिभावः ॥ **योग्यतयेति**[४१९५] । आनंतर्यप्रतियोगित्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । साचयोग्यताधिकारस्यैवनान्यस्येत्येतद्विवृतंनतावदध्ययनमात्रादित्यादिनाचंद्रिका यां । प्रपंचितंचगुरुपादैर्न्यायमौक्तिकमालायां ॥ **प्रयोजनेति**[४१९५] ॥ मोक्षहेतोर्ज्ञानस्यविष्णुप्रसादस्यवा कर्मणाज्ञानमातनोति तत्कर्महरितोषंयदित्युक्त्याकर्मजन्यत्वप्रयुक्तनिष्प्रयोजनत्वशंकेत्यर्थः । नतुज्ञायमानेपिब्रह्मणीत्युक्तनिष्प्रयोजनत्वशंकानि वर्तकतयेतिभ्रमितव्यं । तस्यविषयार्पकब्रह्मपदेनैवनिरासात् ॥ **नन्विति**[४१९६] ॥ विषयाधिकारिजिज्ञासाफलानामध्यायचतुष्ट येनिरूपयिष्यमाणक्रमेणाद्यसूत्रेनिर्देशेकर्तव्येपीत्येतावद्वाक्यंनन्वित्यनंतरंयोज्यं ॥ **मंगलोक्त्यादेरिति**[४१९६] । विघ्ननिवर्त कशब्दोच्चारणादेरित्यर्थः । क्वचिन्मंगलाचरणादेरितिपाठः । अत्रेत्यनुवादेनप्रथमप्रयोज्यत्वइतिव्याख्यानं । तदित्यस्यप रामृश्यंकिमित्यतस्तत्प्रस्तावयति ॥ **निर्यामकेनेति**[४१९७] ॥ (नि) **अखिलान्यपीति**[४१९८] ॥ अथातोधर्मजिज्ञासा अथातोदैवीमीमांसा अथातोदर्शपूर्णमासावित्यादिसंभाविताखि(तनिखि)लानीत्यर्थः । तेननपाणिनीयादौव्यभिचारःशंक्यः । अवश्यवक्तव्या

र्थत्वस्यतदभावस्यचलोकेशब्दांतरेषुदर्शनात् अथशब्देतत्संदेहेनपृच्छतीत्याद्युक्तं । द्वितीयेकथमाक्षेपइत्यतआह ॥ [४।२०] शब्दांतरस्येति । कथंशब्दमाक्षेपपरतयाव्याख्यायपुनःप्रश्नपरतयापिव्याचष्टे ॥ [४।२०] तृतीयेपीति ॥ पूर्ववत्प्रश्नहेतुःसंशयउपपाद्यः । पर्यवसितार्थमाह ॥ [४।२२] तत्प्रसादादिति ॥ जिज्ञासादिकार्यमितिशेषोक्तिः । प्रथमंनिस्सृतत्वेप्राथम्यंकुतइत्यतोमध्येशेषमाह ॥ अतः[४।२४] स्वरूपोत्तमाविति ॥ ननुॐअथशब्दौस्वरूपोत्तमौहरेःप्रथमंनिस्सृतत्वात् । यःशब्दःप्रथमंहरेर्निःसृतःसउत्तमइति व्याप्तौदृष्टांतोनेत्यतआह ॥ [४।२५] यत्स्वजाताविति ॥ इतिन्यायइति [४।२५] ॥ सामान्यन्यायइत्यर्थः । यथादेवेषुचतुर्मुखइतिदृष्टांतसंभवात् नतुविशिष्येतिभावः । अतइत्यस्यअतःशब्दपरत्वंहेतुपरत्वंतृतीयउदाहृतइत्यनयोरावृत्तिंप्राथमिकावित्यस्यवचनव्यत्ययेनानुषंगंचोपेत्याह ॥ [४।२६] अतश्चेति ॥ [५।१] अनुवादइति ॥ तेनहेत्वर्थइत्यनेननपुनरुक्तिरितिभावः । नन्वतःशब्दस्य तृतीयत्वेपूर्वमुच्चार्याइतित्रयाणांपूर्वोच्चार्यत्वेचसति अथातःशब्दपूर्वाणीत्युपक्रमे अथातःशब्दयोरित्युपसंहारेच कथंद्वयोरेवोक्तिः । तावेवादावित्यवधारणंच । सत्यं । आध्यायसमाप्ति प्रतिसूत्रमादावनुषंगायासंहिततयोच्चार्यमाणत्वेनवैलक्षण्यात् । सर्वत्रानुगतत्वेनपृथगोंक्रियतेखिलैरित्यनुभाष्योक्तेः । अथातःशब्दवदवश्यवक्तव्यार्थत्वाभावात्विशेषविवक्षयातयोःप्रश्नादीत्यदोषः । अतएवभाष्येअथादेरेवव्याख्यानं ॥ [५।२] सर्ववागिति ॥ अकारोवैसर्वावागित्यत्र अन्येपिशब्दाःसर्वेपिह्यकारार्थाभिधायिनइति । तस्मादकारएवायंसर्ववागात्मकःश्रुतइति तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारोवक्तियत्प्रभोः । तदुक्तयोपिशब्दायेसर्वेविष्णुगुणज्ञवाइत्याद्यैतरेयभाष्योक्तदिशासर्ववाचांगुणपूर्णत्वरूपोयोर्थस्तदभिधायकतयेतिवा सर्वपूर्णमिहोच्यत

इत्यादेःसर्वेतियावाकृतदर्थपूर्णताभिधायकतयेतिवा व्याख्यातत्वात्सर्ववाचांसर्ववागात्मताभवेदितितत्वप्रदीपोक्तस्मृत्यावा व्याख्यानव्याख्येयभावेनसर्ववागात्मकत्वमुपेत्यसर्ववागर्थेत्युक्तं । भाष्येसर्ववागात्मेतिहेतुगर्भं । अर्थैक्यादैक्योक्तिरिति भावः । प्राणपदस्यवायुविष्णवर्थत्वमुपेत्याह ॥ प्राणेत्यादि ॥ महतइति ॥ अंतराविज्ञानमनसीइत्यत्र विज्ञानतत्वंमहत स्समुत्पन्नंचतुर्मुखादितिभाष्योक्तस्मृतौयथामहत्तत्वाभिमानिचतुर्मुखादित्यर्थेमहतश्चतुर्मुखादितिप्रयोगः तथेत्यर्थः ॥ अ यंवैलोकइति ॥ महन्नामयासुऋक्षुविद्यतेतामहानाम्न्यः । परस्यब्रह्मणोयन्नामैंद्रादिकंतन्महार्थत्वान्महदितिकर्मनिर्णयोक्त दिशाप्रथमामहानाम्नीत्युच्यमानाविदामघवन्नित्यादिकाऋगित्यर्थः । ऐतरेयोपनिषद्गतविदामघवन्निति । आभिष्ट्वमभिष्टि भिरिति रायइतिचऋकृत्रयमितियावत् । पृथिवीस्थविष्णुवाचकमित्यर्थः ॥ तदुक्तंकर्मनिर्णयेत्यृचविभागेनतिस्रोमहानाम्न्य इति । तथा प्रथमायामहानाम्नीतद्वाच्यःपार्थिवोहरिरितिच ॥ उपसंहारइति ॥ तेननपुनरुक्तिरितिभावः । तावेवादा वितिभाष्येसंहिततयेतियोज्यं ॥ ॐकारंत्वसंहितयेतिभावः ॥ यद्वास्वत्यनोक्तंब्रह्मपरस्ताच्चविशीर्यतइत्यर्थवादबलादेवों कारस्यप्राप्त्यासूत्रकृतःप्रयत्नानपेक्षत्वात्तदारंभापेक्षयातावेवादावित्युक्तिरित्यदोषः ॥ अनेनेति ॥ मोक्षाधिकारिणस्त्रिवि धाइतिवचनेनमुक्तियोग्यत्वंजिज्ञासामात्राधिकारिलक्षणंलब्धमित्यर्थः ॥ व्याप्तेरिति ॥ व्याप्तिर्व्यापनं । यस्यव्याप नंलक्ष्यमात्रेस्तितद्धिलक्षणं योधर्मोलक्ष्येव्याप्यावर्ततइत्युक्तेः । अस्यचमुक्तियोग्यत्वस्यव्याप्तिस्तुसच्छूद्रे असमर्थेषुअनर्थि ष्विदानींतनपशुपक्ष्यादिष्वलक्ष्यभूतेषुबाहुल्येनवर्ततइतिव्याप्तेःप्रायिकत्वादित्युक्तं ॥ विदुरधर्मव्याधजरितार्यादौब्रह्मवि

द्याधिकारदृष्टयातत्रव्याप्तिरिष्टैवेत्यतःप्रायिकत्वादित्युक्तं ।ताननतिक्रम्यानुत्पन्नज्ञानेष्वपिबाहुल्येनवर्तमानत्वादित्यर्थः । सच्छूद्रादेर्देहांतरेवैदिकब्रह्मविद्याधिकारेपिनैतद्देहेधिकारः। देहांतरेधिकारश्चनेदानींप्रवृत्त्युपयोगीत्यरुच्येत्यर्थः ॥ [३६] प्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमिति । एतच्चवेदजिज्ञासारूपजिज्ञासाविशेषाभिप्रायं । ननुमुक्तियोग्यत्वमेवाधिकारिलक्षणमस्तु । शुगस्येतिवक्ष्यमाणापशूद्राधिकरणन्यायेनाधिकारस्यत्रैवर्णिकमात्रपर्यवसानोपपत्तेः । व्यर्थश्चायमथशब्दः । जीवान्यविषयार्पकब्रह्मपदेनैवमुमुक्षुमात्राधिकारिणस्तदपशूद्रत्वस्यापशूद्रनयन्यायेनैवलाभसंभवात् । तत्सिद्धस्यैवापशूद्राधिकारस्यात्रसूचनमित्यपिनातीवतुष्टिकरं । तथान्योगुणपूर्वकइत्यादिभाष्यंचव्यर्थं । अरुच्येत्यादिटीकाचायुक्तेतिकस्यचिच्चोद्यमयुक्तं । त्वदुक्तदिशात्रैवर्णिकाधिकारलाभेपित्रैवर्णिकेष्वपिकेषांचिदनधिकारिणांभावेनतत्परिवर्जनस्यापशूद्रनयेनाप्राप्तेः । अध्ययनमात्रवतइत्यधिकरणेतादृशाधिकारविशेषस्यप्राप्तत्वेपितस्यैवेहतथान्योगुणपूर्वकइत्यादिभाष्येणविविच्यकीर्तनात् । श्रोतृप्रवृत्तिसौकर्यायवक्ष्यमाणस्यैवादावथपदेननिर्देशोपपत्तेश्चेत्यथशब्दोर्थवानेव । भाष्यंचार्थवत् । तदेतदाह । सच्छूद्रादावित्यादिपदेन । अन्यथासच्छूद्रइत्येवावक्ष्यत् । तथाचत्रैवर्णिकमात्राधिकारिकत्वेपि अवैष्णवस्यवेदेपिह्यधिकारोनविद्यते । गुरुभक्तिविहीनस्यशमादिरहितस्यचेत्यादिप्रमाणविरोधान्मुक्तियोग्यत्रैवर्णिकमात्रमपिनवेदजिज्ञासाधिकारि । किंतुराजसूयादौराजत्वादिमानिवतथान्यइत्यादिवचनसिद्धशांत्यादिमानपीतिवक्तुंप्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमाहेतिटीकार्थोबोध्यः ॥ [३७] अध्ययनलब्धापीति ॥ अवैष्णवस्यवेदेपिह्यधिकारोनविद्यते ॥ गुरुभक्तिविहीनस्यशमादिरहि

तस्यच ॥ नचवर्णावरस्यापीत्यध्ययनमात्रवतइत्यत्रभाष्योक्तदिशेतिभावः । भक्तिरित्युपलक्षणं । अध्ययनवानित्यस्याग्रे ध्यन्वयात् । अध्ययनलब्धोपिशमादिरित्यपिध्येयं ॥ अन्या(थ्ये)थेति ॥ अभक्तानधिकारिकृतत्वादिकमन्या(थ्य)यत्वं ॥ हरिभक्तीति॥शमादिकमप्यत्रग्राह्यं। अध्ययनशमादिवैराग्येष्वन्यतमप्राचुर्येणत्रिविधाधिकारिव्यवस्थोक्तिरग्रेतनवाक्यानुरोधात् ॥ उत्तरोक्तेति ॥ पूर्वपूर्वस्मिन्नितिशेषः। ततश्चायमर्थः। समानाधिरणानामध्ययनशमादिविष्णुपादैकसंश्रयत्वादीनांमध्येयस्याध्ययनंप्रचुरमन्यदप्रचुरंसोधमः। यस्यविष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकमेवाप्रचुरमध्ययनशमादिकेतुप्रचुरेसमध्यमः। यस्यविष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकमेवप्रचुरंअध्ययनशमादिकेत्वप्रचुरेसउत्तमःइति। भाष्येसन्यस्तेति विष्ण्वर्पितेत्यर्थः ॥ तृतीयेइति ॥ अध्याये चतुर्थपादइत्यर्थः। मात्रेतिकात्स्र्न्यमुच्यते। यथाशक्तिकृत्स्नाध्ययनवतोधिकारितेत्युक्त्याकुतोयमधिकारोब्रह्मविद्यायामितिशंकापास्ता साचाधिकारितादेवादीनामविशेषान्नभवति । अविशेषेणनभवति । एकरूपानभवति । अविशेषात् । ज्ञानादेरप्यविशेषप्रसंगात् । सच प्रज्ञांतरपृथक्त्ववदृष्टिश्चतदुक्तमित्यत्रनिरस्तइति नाविशेषादित्यनेनतत्रैविध्यंचकुतइतिशंकापास्तेतिभावः। ब्रह्मविद्यायां श्रवणादिरूपायां॥ श्रुत्येति ॥ विस्पष्टंविवक्षितसवार्थलाभात्स्मृतिःपूर्वमुक्तेतिभावः। अत्रैकेकानिचिद्वचनान्युदाहृत्यतदनुरोधेनटीकायांश्रुत्यर्थोक्तिरित्याहुः। तानिचाचार्यैर्नक्वाप्युदाहृतानीतिकेचिन्न श्रद्दधते । अन्येत्वाचार्यानुदाहृतत्वेपिपंचरात्रपंचाधिकरणीसूत्रभाव(भाष्य)विवृतिपरभारद्वाजसंहितादौपठ्यमानत्वाददोषइत्याहुः। शमोमन्निष्ठताबुद्धेरित्येकादशस्कंधोक्तेराह ॥ भगवन्निष्ठेति ॥ वैष्णवसिद्धांतादचलनमित्यर्थइतितत्वप्रदीपे।

पश्येदित्युक्त्याशमादेरपरोक्षांगत्वप्रतीत्याप्रकृतानुपयोगमाशंक्यानुबंधादिभ्यइत्यत्रतृतीये दद्याच्छमदमादींश्चतेनचैतेगुणाःपुनः । तैःसर्वैर्दर्शनंविष्णोःश्रवणादिकृतंभवेदित्यादिस्मृत्यादौवक्ष्यमाणदिशाअपरोक्षांगत्वमिव प्रशांतचित्तायशमान्वितायप्रोवाचतांतत्वतोब्रह्मविद्यामित्यादौश्रवणादिरूपब्रह्मविद्यांगत्वमपिश्रुतमितिभावेनपश्येदितिपदंश्रवणादिरूपज्ञानमात्रार्थतयाव्याचष्टे ॥ [५।१२] विद्यादिति ॥ तस्मादेवंविच्छांतइतिपूर्ववाक्येएवंविच्छब्देनश्रवणादिरूपंज्ञानंविवक्षितंकिंतुतदंगमन्यदेवज्ञानमितिभावः । अपरोक्षदृशोमिथ्यादर्शनंनक्वचिद्भवेदित्येतद्व्याख्यावसरेतत्वनिर्णयटीकादौपश्यार्थैश्चानालोचनइतिपाणिनीयेचाक्षुषभिन्नज्ञानार्थैरित्यर्थोक्त्यादृशिधात्वादेशस्यपश्येदित्यस्यज्ञानमात्रेप्रयोगादितिव्याख्यानादितिहृदयं । षष्ठेकाण्वशाखायांपश्यतीतिपाठेपितदर्थानुवादेनशाखांतरस्थत्वेनभाष्येपश्येदितिपाठःसाधुरितिभावः॥ [५।१४] इतिश्रुतेरिति ॥ चतुर्थाध्यायतृतीयपादांतेविशेषंचदर्शयतीत्यत्रभाष्योक्तश्रुतेरित्यर्थः ॥ [५।१५] विवेकाद्यपीति ॥ आदिपदोक्तवैराग्यद्वाराधिकारत्वंविवेकस्यज्ञेयं । नतुपरमतइववैराग्यादिवत्साक्षात् । परीक्ष्येतिश्रुतौ विज्ञायजातवैराग्यइतिस्मृतौचल्यबंतोक्त्यातथैवप्रतीतेः । उक्तंचपद्धत्यादौ तदेवंभूतैःप्रमाणैःपदार्थानांनित्यानित्यत्वादिकंनिश्चित्यविषयेषुविरक्तस्येत्यादि । तदित्यस्यार्थस्तस्मादिति । अत्रविवेकादेःश्रवणाद्यंगगुरूपसत्तेःपूर्वभावश्रवणात्तादर्थ्यंसिद्धमितिस्फुटत्वान्नोक्तं । भाष्येश्रोत्रियमित्यस्यछंदोध्यायिनमित्यर्थः ॥ [५।१७] इत्युक्तेरिति ॥ गीताभाष्येषष्ठेअध्यायइत्यर्थः । नन्वत्रात्मन्येवेतिश्रुतौतद्विज्ञानार्थमितिश्रुतौचमध्यमोत्तमयोर्यथाक्रमंशमादिकंविवेकादिचविशेषणंप्राप्तंनत्वाद्यायामुत्तमाधमयोरंत्यायांमध्यमाधमयोरितिप्राप्तं तथा

मध्यमोत्तमयोरध्ययनादिकंचविशेषणमितिचश्रुतिद्वयेनप्राप्तमितिचेन्न । ब्रह्मविद्यायांशमदमादिकमंगमुतनेतिविचारेश मदमादिकमंगमित्येववक्तुंप्रवृत्तत्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । अतएवटीकायांशमादिसंयुक्ताचब्रह्मविद्यायामेवाधिकारइत्येवोक्तं । अध्ययनादिकंतुपूर्वोक्तविशेषस्मृतिबलादुपलक्षणत्वेनग्राह्यं । शमादेर्विवेकादेश्चस्वशब्देनोक्तिस्तुश्रुतिद्वयेमध्यमोत्तमयोः स्वगतधर्मेष्वध्ययनादिषुयथाक्रमंशमादेर्विवेकादेःप्राचुर्याभिप्रायेण अतएवश्रुतिबलात्प्राचीनस्मृतिरपिब्रह्मविद्याधिकारप रेतिद्वयोरप्यन्योन्यसाहाय्येनविवक्षितार्थेसाधकत्वाच्छ्रुतिस्मृत्योर्द्वयोरप्युक्तिर्भाष्येअर्थवतीतिभावः । भक्त्यैववृणुतेविष्णु र्भक्त्यादद्यान्निजंपदं । भक्त्यैवदृश्यतेनित्यंभक्त्याभोगान्ददातिचेतिपाद्मस्मृत्याअन्यत्रभाष्येन्यथाव्याख्यानेपीहप्रकृतोपयो गितयालभ्यपदेनप्रसादोभिमतः । विवृणुतइत्यनेनश्रवणादिजन्यप्रकाशविषयंस्वांतनुंकरोतीत्यर्थइत्यभिप्रेत्याह ॥ विष्णु रिति ॥ वृणुतेतदीयभक्त्यास्वीकरोतीत्यर्थः । ततश्चभक्तिजन्यप्रसादतश्चेत्यर्थः । परस्यब्रह्मणोविष्णोःप्रसादादितिवाभवेत् । तज्जिज्ञासादिकंकार्यमितिपूर्वोक्तदिशाश्रवणादिविषयतायामपिप्रसादस्यावश्यकत्वादितिभावः । श्रुत्यर्थंव्यंजयन्नेवता मवतारयति ॥ सांचेति ॥ परेत्यस्यार्थःसर्वाधिकेति । देवेगुरावित्येतद्बहुवचनांतंव्याचष्टे ॥ अन्येष्वपीति ॥ यथा योग्येति ॥ देवेषुदेवयोग्यागुरौगुरुयोग्येत्यर्थः । उक्तंचज्ञानपादीयसुधायां । यथादेवेतथागुराविति । यथादेवेदेवयोग्या तथागुरौगुरुयोग्येत्यर्थइति । विष्णुभक्तिर्देवभक्तिर्गुरुभक्तिस्तथैवच । तत्तच्छ्रैष्ठ्यानुसारेणेतिप्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्तेश्चेति ज्ञेयं ॥ ब्रह्मविद्येति ॥ प्रकाशंतइतिप्रकाशपदेनज्ञानरूपपरतत्वादिविद्योक्तेरितिभावः ॥ श्रुत्याऽऽहेति ॥ एतेनभाष्येइ

त्यादिश्रुतिभिश्चेत्यस्याधिकारश्चोक्तइतिपूर्वेणान्वयःसूचितः । तत्वप्रदीपेतुभक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुंचेत्यादिस्मृतिश्चशब्दाद्गृह्यतइत्युक्तं ॥ [५।२०] व्योमसंहितायांचेतीति ॥ भाष्येव्योमसंहितायांचाधिकारउक्तइत्यन्वयः । अयमपिसौत्राथशब्दार्थएव । ब्रह्मजिज्ञासानाम सर्ववेदांतनये दर्शयतिचेतिसूत्रभाष्यादिदिशायथाधिकारंब्रह्मज्ञानायाखिलवेदवेदानुसारिग्रंथार्थविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनादि । तत्राथपदेनोक्तानांमुक्तियोग्यानांमध्येत्रैवर्णिकानांप्रागुक्तगुणयुक्तानांसर्वत्राधिकारः। तदन्येषांतुभक्तानांवेदानुसारिग्रंथार्थजिज्ञासायामेव । तत्रापिकेषांचिन्नाममात्रादावित्यादिरूपोधिकारविशेषोव्योमसंहितायामुक्तइत्यर्थः। अरुच्याप्रकारांतरेणेत्यादिटीकातुजिज्ञासाविशेषपरा । तेनैतद्भाष्यमुत्सूत्रमितिनकस्यचिदुपालंभावकाशः॥ [५।२२] वेदाधिकारेति ॥ अन्यथातद्द्रष्टृत्वंनस्यादितिभावः ॥ [५।२३] मुनिस्त्रियइति ॥ काण्वश्रुतौएतद्वैतदक्षरं गार्ग्येतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गीत्यक्षरविद्यायांगार्ग्याःसंबोधनात् । तथाआत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादावरइतिमैत्रेय्याःसंबोधनात् । तथाभवतितेव्याख्यास्यामीतिमैत्रेयीसंबोध्यव्याचक्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेतिनिदिध्यासनविधानादितिभावः ॥ [५।२३] नरादिकुलजाश्चेति ॥ तदुक्तंतात्पर्यनिर्णयेएकोनात्रिंशेध्याये । देव्योमुनिस्त्रियश्चैवनरादिकुलजाअपि । उत्तमाइतिविज्ञेयाःसच्छूद्रैरप्यवैदिकं । ज्ञेयमन्यैर्हरेर्नामेत्यादि॥ [५।२३] संक्षेपेति ॥ अथशब्दोधिकारेत्यादिसंक्षेपः । अधिकारश्चोक्तोभागवततंत्रइतिविस्तरः। संक्षेपविस्तराभ्यांचप्रवदंतिमनीषिणइत्यादेर्भाष्यत्वाच्चद्वाभ्यामुक्तिरर्थवतीतिभावः ॥ [५।२३] व्याख्यायेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतुजिज्ञासामात्रेयोग्यत्वमधिकारः । तद्विशेषेतुतद्विशेषइत्यर्थतयाव्याख्यायेत्यर्थः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्ति

रूपमोक्षस्यज्ञानादेवसिद्धेःकिंप्रसादेनेत्यतोवागौतमाद्यभिमतैकविंशतिदुःखध्वंसादिरूपस्यमोक्षस्यपुरुषैरर्थ्यमानत्वरूपपुमर्थत्वाभावेनतदुद्देशेनजिज्ञासायाःकर्तव्यत्वायोगादित्यतोवाकर्मासाध्यत्वसूचनायवामोक्षस्वरूपंवदन्नेववाक्यंयोजयति ॥ [5।34] सुखमेवेति ॥ सर्वाभिमतेत्युक्त्यासर्वाविवादोवास्यपरमपुरुषार्थत्वंवासूचितं । तदुक्तंतत्वनिर्णयादौ । मोक्षोहिसर्वपुरुषार्थोत्तमइत्यादि । अन्यत्रापिनमोक्षसदृशंकिंचिदधिकंवासुखंक्वचिदित्यादि । परोक्तमोक्षस्वरूपेतुनसर्वाभिमतिरस्तीतितन्नमोक्षस्वरूपंकिंतुदुःखनिवृत्तिविशिष्टसुखावाप्तिरूपमेवेतिभावः । उपर्यत्यर्थेतिभाष्यानुवादात्पूर्वत्रापितथाज्ञेयमितिभावेनोक्तं ॥ [5।24] नारायणात्यर्थेति ॥ [5।25] अत्यर्थप्रसादस्यचेति ॥ एतेनभाष्येऽत्यर्थप्रसादश्चेतिचकारान्वयः । ज्ञानपदंचापरोक्षपरं । अपरोक्षज्ञानस्यचेत्यादिशेषश्चज्ञेयइतिदर्शितं । जिज्ञासांश्रवणमनननिदिध्यासनरूपां । जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेवमुच्यतइत्यनुभाष्योक्तेः । अत्राप्यग्रेसर्वस्योक्तस्यभाष्येयथाक्रमंस्पष्टयिष्यमाणत्वाच्चेतिभावः । भाष्यस्थातःशब्दार्थमाह ॥ [5।35] अत्यर्थेत्यादिना ॥ उत्पादिकेत्यंतेनहेतुगर्भविशेषणेन । पक्षधर्मताभिव्यक्त्यर्थंहेतुविभक्त्यनुक्तिः । एतेनसौत्रातःशब्दस्यसर्वनामत्वात्प्रकृतस्यहेतुत्ववाचकेनातःशब्देनकथमेतावल्लभ्यं । अथशब्दोक्ताधिकारिविशेषणत्वेनमोक्षस्येच्छाविषयतयाप्रकृतत्वेपितंप्रतिनारायणप्रसादसाधनत्वादेरप्रकृतत्वेनतस्यातइत्यत्रप्रातिपदिकेनपरामर्शासंभवेनतस्यजिज्ञासाकर्तव्यतायांहेतुत्वस्यतसिल्प्रत्ययरूपविभक्त्योक्त्ययोगादितिचोद्यंनिरस्तं । सूत्रेअथशब्दानंतरमतःशब्दात्पूर्वंनारायणेत्यादिवाक्यस्यभाष्यकृताध्याहृतत्वेनमोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानोत्पादकत्वस्यप्रकृतत्वसंभवेनातइत्यत्राकाररूपप्रातिपदिकेनोक्तरूपोत्पादक

त्वंपरामृश्यपंचम्यास्तसिलित्युक्ततसिल्प्रत्ययेनतस्यहेतुत्वंजिज्ञासांप्रतिवक्तुंशक्यते । ताद्दशज्ञानोत्पादकत्वाज्जिज्ञासाकर्त व्येति । नचैवमध्याहारोनिष्प्रमाणकः । यत्रानवसरोन्यत्रेतिवक्ष्यमाणमूलकत्वादस्याध्याहारस्य । अतएवतत्रवाक्यंचेत्यु क्तं । अतएवचमोक्षप्रसादज्ञानजिज्ञासानामुत्तरोत्तरेणविनापूर्वपूर्वस्याघटनोक्ताभाष्ये । तमेवमित्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसि द्धत्वाच्चेति ॥ ७ ॥ नन्वेतदयुक्तं । मुक्त्यर्थिरूपाधिकारिसामान्येसिद्धेसतितस्यमुक्तियोग्यत्वाध्ययनशमदमादिरूपविशे षणमर्पयितुमथपदं । सिद्धेचमोक्षफलेप्रसादादिद्वारातद्धेतुत्वार्पकमतःपदं । नचैतदस्ति । अहमर्थान्यविषयाभावात्तस्मिं श्चाहमितिज्ञायमानेपिमोक्षानुपलंभात्प्रयोजनंनास्ति । तदभावान्नाधिकारीत्युक्तत्वादित्यतस्सर्वमेतद्विषयाभावमूलं । विष यसत्वेतुतज्ज्ञानान्मोक्षस्तदिच्छुरधिकारीचसिध्यतीतिभावेनजीवान्यविषयप्रदर्शनपरसौत्रब्रह्मपदव्याख्यानार्थंप्रवृत्तंब्रह्मश ब्देनगुणपूर्णत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदइत्यादिन्यायविवरणंविवृण्वानःपूर्वपक्षंनिराह ॥ यदुक्तमित्यादिना[५।२६] ॥ एतेनग्रंथांतरोक्तपूर्वोत्तरपक्षयोरत्रप्रपंचनंनिर्बीजमितिप्रत्युक्तं । ब्रह्मपदेनविषयार्पणप्रकारस्यान्यत्रोक्तस्यात्रानुसंधानेऽथातः पदव्याख्यानस्यात्रप्रकृतेनन्वयाद्बुद्धिसौकर्याच्च । अतएवसंगम्यंतेगुरोर्गिरइतिपूर्वप्रतिज्ञापियुक्तेति । प्रयोगेणेत्युक्तंव्यन क्ति ॥ [६।२]श्रवणादिति ॥ न्यायविवरणोक्तश्रुतिमेवाह ॥ [६।२]अथेति ॥ उच्यतेविष्णुरित्यर्थः ॥ [६।३]नचेति ॥ तथाचनजीवभे दसिद्धिरितिभावः ॥ [६।३]देशेति ॥ साचास्त्यध्यस्तगुणेपिब्रह्मणीत्यब्रह्मतापत्तिर्नेतिभावः ॥ [६।४]उक्तेति ॥ श्रुतिरध्यस्तगुण परेतिचेन्न । निर्दोषत्वेनसिद्धप्रामाण्यभंगप्रसंगादितिदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ [६।४]देशेति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति[६।४] ॥ उत्क्रां

तिगत्यागतीनामित्यत्रद्वितीयस्यतृतीयपादेतत्रसोसाच्छरीरादुत्क्रम्यामुंलोकमभिगच्छति । अमुष्यादिमंलोकमित्युत्क्रमण गमनागमनक्रियावत्त्वहेतुनाणुत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । नचैतद्भेदवादिमतेपूर्वपक्षसूत्रं चंद्रिकायांनिरस्तत्वात् । न्याया मृतेजीवाणुत्वस्यजीवाणुत्ववादेसमर्थनाच्च । यदुक्तमित्यादिनोक्तमर्थंभाष्यरूढंदर्शयन्नतोब्रह्मजिज्ञासेत्युपसंहारभाष्यंप्रकारां तरेणव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ जिज्ञास्येब्रह्मपदश्रवणादितिप्रागुक्तहेतुपरामर्शित्वमेकोर्थः । अस्मिन्नर्थेतद्भिन्नेतिसाध्येनान्व यः । अर्थांतरंचाह ॥ जीवस्येत्यादिनासंभवादित्यंतेन ॥ एतेनभाष्येअतइत्यस्यावृत्तिः आद्यस्यजीवभेदकगुणपूर्तिवाचि ब्रह्मपदश्रवणादित्यर्थः । अन्यस्यतुजीवस्येत्यादिरर्थइतिसूचितं । बुद्धिस्थपरामर्शित्वादतःशब्दस्य । इतिशब्दोवाक्यव्या ख्यासमाप्तौ । ननुमुक्तिहेतुनारायणप्रसादस्यज्ञानद्वाराजिज्ञासाजन्यत्वेतज्जिज्ञासैवकार्या नब्रह्मजिज्ञासा व्यधिकरणत्वात्त स्मादतोब्रह्मजिज्ञासेत्ययुक्तमित्यतआह ॥ ब्रह्मपदेति ॥ नारायणपदस्यगुणपूर्त्यर्थतायाआद्यपद्यव्याख्यायामभिधानात् । दोषारच्छिद्रशब्दानांपर्यायत्वंयतस्ततः ॥ गुणानाराइतिज्ञेयास्तद्वान्नारायणःस्मृतः ॥ ब्रह्मशब्दोपिहिगुणपूर्तिमेववदत्यय मित्याद्यनुभाष्योक्तेश्चेतिभावः । तेननारायणोसौपरमोविचिंत्यइत्यादिश्रुतिस्सूचिता । भाष्येइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यइतिव क्ष्यमाणस्ययतोनारायणप्रसादमृतेइत्यनेनान्वयात् । तत्रकयाकिंसिद्धमित्यप्रतीतेराह ॥ नारायणेति ॥ अनन्यथो पपत्त्येति ॥ अनन्यथाप्रसादात्यागेनज्ञानस्यमोक्षजनकत्वोपपत्त्येत्यर्थः । अतोयथार्थबंधस्यविनाविष्णुप्रसादतः ॥ अनिवृत्तेस्तदर्थंहिजिज्ञासात्रविधीयतइत्यनुभाष्योक्तरीत्याअनादिसत्यबंधनिवृत्तिरूपामृतत्वाख्यस्यमोक्षस्यप्रसादंविनाज्ञा

नमात्रेणालभ्यत्वात्प्रसादद्वारैवज्ञानस्यमोक्षजननोपपत्त्येत्यर्थः । यद्वातंविद्वानेवचामृतइत्यनुभाष्यव्याख्यावसरेसुधायांय
द्यपितमेवमितिपरमपुरुषप्रसादोनश्रूयते । तथापियमेवैषइतिवाक्यानुरोधेनतत्राप्यनुसंधेयः । निमित्तेननैमित्तिकोपलक्ष
णात् । मुमुक्षुसंबंधिसाधनावधारणायनसाक्षादुक्तिरित्युक्तदिशाअनन्यथोपपत्त्येर्थः ॥ तत्रोहेति ॥ सचज्ञानीममप्रियः
प्रीतिविषयइत्युक्त्याप्रसादहेतुताज्ञानस्योक्तेतिभावः ॥ अर्थादिति ॥ अनन्यथोपपत्त्येत्युक्तदिशेतिभावः ॥ प्रसन्नइति ॥
वृणुतेअंगीकरोतीत्युक्त्याप्रसादोलभ्यतइतिभावः ॥ प्राप्यइति ॥ पूर्वंलभ्यत्वंप्रसन्नत्वमित्युपेत्यार्थउक्तः । प्राप्तेःप्रसादै
कसाध्यत्वस्फोरणायैवकारस्यतेनैवेत्यन्वयमाह ॥ तेनैवप्राप्यइति ॥ नतुकर्मठेनेत्यर्थः । ज्ञानपादेऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबं
धेतद्दर्शनादित्यत्रदर्शनार्थंश्रवणादिविधीयतइतिभाष्यंहृदिकृत्वाह ॥ दर्शनार्थमिति ॥ एतेनब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रब्रह्म
ज्ञानायवेदार्थविषयश्रवणमनननिदिध्यासनरूपाजिज्ञासाकार्येतिवचनव्यक्तिस्सूचिता । उक्तंचजिज्ञास्योयंविधीयतइत्यत्रसु
धायां । ज्ञानविधौहिब्रह्मणोप्राधान्यंस्यात् । ब्रह्मज्ञानोद्देशेनजिज्ञासाविधानात्कुतोप्राधान्यमिति । उक्तंचन्यायामृ
तेतृतीयपरिच्छेदे । ब्रह्मज्ञानायब्रह्मविचारःकर्तव्यइतिनवचनव्यक्तिः । तथात्वेब्रह्मणोविधेयविशेषणतापातात् । किं
तुब्रह्मज्ञानायवेदविचारःकर्तव्यइत्येववचनव्यक्तिः । यद्यपिब्रह्मपरवेदविचारएवब्रह्मविचारस्तथापिनब्रह्मविचाररूपेण
विधानं । किंतुवेदविचाररूपेण । तथाचश्रुतिः । तस्मादेनंसर्ववेदानधीत्यविचार्यचज्ञातुमिच्छेदितीत्यादि । व्यक्तंचे
दंसर्ववेदांतनयभाष्यादौ । श्रवणंनामोपनिषद्भाष्यादिरूपोपदेशजन्यवाक्यार्थज्ञानं । मननंश्रुतवाक्यार्थेयुक्त्यनुसं

धानं । निदिध्यासनंतुनिरंतरतद्विषयचिंतनं । श्रवणंशब्दजंज्ञानमुपपत्त्यनुचिंतनं । मतिर्निरंतराचिंतानिदिध्यासनमुच्यत
इत्युक्तेः । अत्रमननमात्रस्यैवन्यायनिबंधनरूपशास्त्रारंभोपयोगितयाकर्तव्यत्वेवाच्येपिश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइ
तिभाष्योक्तश्रुतिमनुरुध्यत्रितयकर्तव्यतयोक्तेरनेकधातात्पर्यचंद्रिकायांव्यक्तं ॥ [६।१३] **जिज्ञासेति** ॥ यद्यपिश्रुतौतस्माएतत्प्रो
वाच । अन्नंप्राणमित्यादिनाब्रह्मरूपाणिश्रुतवतेतद्विजिज्ञासस्वेत्यालोचनमेवविधीयते । तथैवश्रुतावग्रेप्रतीतेः । तथापिश्रु
तेपिब्रह्मणिपुनःपुनःश्रवणादिकार्यमितिभावेनतद्विजिज्ञासस्वेत्युक्तिरितिभावः । व्यक्तमेतदग्रेचतुर्थाध्याये । आवृत्तिरस
कृदुपदेशात्लिंगाच्चेत्यत्र ॥ [६।१४] **असन्वाच्यतेति** ॥ धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवेतिइच्छार्थकसन्प्रत्ययांतजिज्ञासाप
दवाच्यतेत्यर्थः ॥ [६।१४] **जिज्ञासितमिति** ॥ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतमितिप्रथमस्कंधे । सुसंपन्नंपरिपूर्णमहदुत्तमं
आश्चर्यतमंचब्रह्मतेजिज्ञासितंविचारितंखल्वितिनारदेनवेदव्यासंप्रत्युक्तेवाक्येविचारेपिप्रयोगात्तस्यतत्रमीमांसापदवद्रूढिरि
त्यर्थः । यत्रार्थस्यविसंवादःप्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारमात्रार्थातत्रव्याकरणस्मृतिरित्युक्तेस्साधुत्वमात्रपराव्याकरणस्मृति
रितिभावः । तथाचमननरूपविचारेमुख्येनजिज्ञासाशब्देनछत्रिन्यायेनलक्षणयात्रितयोपादानंसूत्रे । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रु
तौचयुक्तमितिभावः । नन्विच्छायामपिजिज्ञासापदप्रयोगादिच्छात्रजिज्ञासाशब्दार्थःकिन्नस्यादित्यतआह ॥ [६।१४] **इच्छायाइति** ॥
ननुवाचस्पतिरीत्याभवतीत्यध्याहारेइच्छात्रार्थःस्यादित्यतआह ॥ [६।१४] **भवतीत्यादीति** ॥ ननुमुमुक्षानंतरंब्रह्मज्ञानेच्छाभवती
त्युक्तेज्ञानेच्छासंदिग्धेविषयेनिर्णयायभवतीतिसंदिग्धरूपविषयस्यनिर्णयाख्यफलस्यचसूचनान्नवैयर्थ्यमितिचेन्न । विषयाद्य

भावादिच्छैवनोत्पत्तुमर्हतीतिवदंतंपूर्वपक्षिणंप्रतीच्छयाविषयादिसूचनोक्त्ययोगेनतदुक्तेर्वैयर्थ्यमेवेत्याशयेनोक्तं ॥[६।१४]इत्यादिक
थनस्येति ॥ दोषांतरंचाह ॥ [६।१५]सूत्रंचेति ॥ तद्विजिज्ञासस्वेतिश्रुतौविधिप्रत्ययश्रवणेनतद्व्याख्यानपरंसूत्रंकर्तव्यपदान्वि
तमेवतदनुसारि । अन्यथातदननुगुणमेवस्यादितिभावः । यत्कश्चिदाह । भवत्पक्षेपिश्रुतावनुक्तयोरधिकारिफलयोरथातःप
दाभ्यामुक्तेःश्रुत्यननुसारिसूत्रमिति । तन्न । नहितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेत्येतदेकमेवोदाहरणं । विश्वतोमुखत्वभंगापत्तेस्सूत्राणां ।
किंतुविचारविधायकनानावाक्यान्यपि । तेषुचक्कचिच्छांतोदांतइत्यादावधिकारिविषयजिज्ञासानां ॥ यस्यप्रसादात्परमार्तिं
रूपादस्मात्संसारान्मुच्यतेनापरेण । नारायणोसौपरमोविचिंत्योमुमुक्षुभिःकर्मपाशादमुष्मादित्यादावधिकारिविषयफलजि
ज्ञासानांचतसृणामप्युक्तेः । तद्विजिज्ञासस्व सविजिज्ञासितव्यइत्यादावपिविशब्देनाधिकारिफलवैशिष्ट्यस्यापिसूचनाच्च ।
अतएवसंक्षेपभाष्येकृत्स्नसूत्रार्थोक्त्यर्थंश्रुत्यविसंवादार्थंचविष्णुरेवविजिज्ञास्यइत्युक्तं । अतएवचपूर्वतंत्रेद्वितीयस्याद्यपादेवि
धिमंत्रयोरैकार्थ्यमेकशब्दादितिविधिमंत्राधिकरणेअग्नीन्विहरेत्यादावामंत्रणादियुक्तेविधिशक्तिप्रतिबंधोक्तेरिहचतद्विजि
ज्ञासस्वेतिभृगोरामंत्रणात् । आत्मावाअरइत्यत्रमैत्रेय्याअरइत्यामंत्रणादविधित्वमितिप्रत्युक्तं । बहुश्रुत्यनुरोधेनात्रापिवि
धेरेवानुमानेनआमंत्रणेनतन्मात्रंप्रत्युक्तावतात्पर्यादिति । भाष्येकर्मणेत्यादेःप्रकृतोपयोगाप्रतीतेराह ॥ [६।१५]अस्तुमोक्षइति ॥
अनेननचज्ञानंविनेत्यादिस्वोक्तिसमर्थनार्थमिदंभाष्यमितिदर्शितं । तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्ययेत्यदृश्यत्वनयभा
ष्योक्तवचनात् । यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यतीतिगीतायामभिधापदोक्तप्रवचनस्यनचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृ

त्तमइत्युत्तरवाक्यस्थप्रियकृत्तमपदेनप्रसादहेतुत्वलाभादितिभावः । तदाहकर्मादिनेत्यादिपदेन तुल्यन्यायस्यकथमस्तुमोक्ष इत्यभ्युपगमः । प्रमाणस्योभयत्रापिप्रागुक्तेरित्यतोव्यनक्ति ॥ [६।१६] यद्यपीति ॥ [६।१६] श्रुत्यादीति ॥ अपामसोमममृताअभूमेतिश्रुतौ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिस्मृतौचतथोक्तेरितिभावः ॥ [६।१७] अन्यनिषेधादिति ॥ अतएवभाष्येप्राकृनान्यःपंथा अयनायेत्यंशस्याप्युक्तिः । अतएवचप्राक्टीकायांयमेवेत्येवशब्दस्यतेनैवेत्यन्वयउक्तः ॥ [६।१७] शंकाभावइति ॥ तेनभाष्येकर्म विभागपूर्वतत्फलस्यमोक्षैकदेशादिरूपस्योक्तिस्स्यात् । प्रकृतसमर्थनस्याविशेषादितिशंकापास्ता । तमेवमित्यादिश्रुत्युक्त्यैव कर्मजन्यत्वशंकानिरासेनयतोनारायणप्रसादमृतेनमोक्षइत्यंशस्यसमर्थनात् । अपामसोमममृताअभूमेत्यादिश्रुत्यादिगति स्तुभाक्तंवानात्मविच्वात् । विद्यैवतुनिर्धारणादित्यादौवक्ष्यतइतिभावः । प्रियोहीत्यादेःपूर्वभाष्येउदाहरणंतुतस्यापि तत्कर्म हरितोषंयदित्यादिविरोधमाशंक्यात्यर्थमित्यस्यानुवर्तनेनसचममात्यर्थंप्रियःकर्मकृत्तुप्रियमात्रमित्यर्थात् तस्यापिकर्मणेत्या दिस्मृत्यातात्पर्यंव्यक्तीकर्तुं । एवमग्रेपितत्रतत्रबोध्यं । ननुप्रसादस्यहेतुविभागात्पूर्वंविभागोक्त्याफलविभागकथनेनकथमुक्त शंकानिरासइत्यतोभावमाह ॥ [६।१८] सत्यमिति ॥ [६।१८] ज्ञानसाध्यस्यैवेति ॥ अतएवभाष्येप्रागत्यर्थप्रसादइत्यत्यर्थपदप्रयोगउक्त मप्रसादोक्त्यैकृतः । मध्यमाज्जनलोकादिरितिभाष्यंएकेव्याचक्षते । जनलोकादिरितिबहुव्रीहितत्पुरुषौ । स्वबिंबेतररूपसाक्षा त्कारसहितान्मध्यमादितिवाच्यं । नसामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहिलोकापत्तिरित्यत्रभाष्येसामान्यदर्शनाल्लोकाइतिवक्ष्य माणत्वात् । तथाच ईयुर्क्षीन्कर्मणालोकान्ज्ञानेनैवतदुत्तरानितिद्वितीयस्कंधतात्पर्याविरोधइति । अन्येतु प्रादुर्भावानृतेवि

ष्णुमिंद्रियैर्नैवपश्यति । प्रादुर्भावानपियदाज्ञानदृष्टयैवपश्यति । तदैवमुच्यतेजीवोनदुष्टैरिंद्रियैःक्वचिदितिकाठकभाष्योक्ते रवतारविषयकज्ञानदर्शनसहितान्मध्यमादित्यर्थइत्याहुः। अपरेतुस्वबिंबसाक्षात्कारवतामेवकार्यब्रह्मप्राप्तवतांमध्येजनलोका दौकियत्कालमवस्थानंननिर्हेतुकंभवितुमर्हतीतितत्कृतश्रवणादिजन्यमध्यमप्रसादाज्जनलोकादीत्याहुः । इतरेतुजनलोकादि रितितत्पुरुषएवतथाचयथान्यासएवसाधुः । श्रवणादेरपिज्ञानत्वाज्ज्ञानेनैवतदुत्तरानितिवाक्यंनविरुध्यतइत्याहुः । आध्या नायेत्यत्रटीकायांश्रवणादेर्जनलोकादिफलकत्वोक्तिरप्येवंनेयेति । स्मृतिशेषोक्तेरुपयोगमाह ॥ [६।१९]नन्विति ॥ कर्मणाज्ञा नमातनोतिज्ञानेनामृतीभवतीतिभाक्तंवेत्यत्रभाष्योक्तवचनादित्यर्थः ॥ [६।२०]अन्यनिषेधेति ॥ तद्वाक्यस्यप्रागुक्तिस्तुकर्मणाज्ञा नमित्येतद्विरोधमाशंक्यश्रवणंमननमित्यादिस्मृत्याप्रधानसाधनत्वंश्रुत्यभिप्रायइतिविवरीतुं ॥ [६।२१]तदभावादिति ॥ सा क्षादितियोज्यं । तेननपारंपर्येणेतिवक्ष्यमाणविरोधः ॥ [६।२२]पारंपर्येणेति ॥ चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषंति यज्ञेनदानेनेत्यादेः वक्ष्यतिचसर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । उत्क्रमिष्यतएवंभावादितिचेतिभावः । एतेनज्ञानप्रसादादेस्तद्धेतुत्वादेश्चप्रा माणिकत्वात्प्रमाणैःश्रुत्यादिभिःसर्वस्यबुद्धौसन्निधापितस्यसूत्रेअतइतिमोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानोत्पादकत्वादितिपरामर्शोयु क्तइत्यपिसूचितं ॥ ७ ॥ एवंसंक्षेपविस्तराभ्यांसौत्राथातःपदार्थोक्तिपरंभाष्यंव्याख्यायब्रह्मपदार्थोक्तिपरंभाष्यंविवृण्वानोब्र ह्मपदस्यनारायणपदेनव्याख्यातत्वात्ब्रह्मशब्दश्चविष्णावेवेत्यादिभाष्यंकिमर्थमित्यतआह ॥ [६।२३]नन्वित्यादिना ॥ [६।२४]बहुर्थ त्वेनेति ॥ बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वित्यादेरितिभावः ॥ [६।२४]मुख्यइतिशेषइति ॥ तेनबृहजातीत्यादेः ब्रह्माणि

जीवाःसर्वेपीत्यादेः ममयोनिर्महद्ब्रह्मेत्यादेः सएनान्ब्रह्मगमयतीत्यादेः कार्यंबादरिरस्यगत्युपपत्तेरित्यादेश्चाविरोधइतिभावः ॥ [६।२७] तंत्रंमुख्यत्वाभावादिति ॥ विष्णुपदोक्तिसूचितंज्ञापकमाह ॥ [६।२८] सविष्णुरिति ॥ ननुद्वितीयसूत्रेतमित्युदेश्योविष्णुरितिकुतः । येनतस्यैवब्रह्मत्वंस्यादित्यतउक्तं ॥ [६।२९] निरंतरेति ॥ अन्योन्याव्यवहितेत्यर्थः । सूत्रद्वयमध्येअन्यद्व्यवधायकंसूत्रंनेतिविष्णुरेवतमितिपरामृश्यतइतिभावः । ब्रह्मत्वेनब्रह्मपदमुख्यार्थत्वेन । प्रस्तुतिंप्रकृतत्वमित्युक्त्यादेवमीमांसानंतर्यमस्योक्तंभवति । निरंतरेत्यस्यजिज्ञासासूत्राव्यवहितेत्यर्थइत्यप्याहुः । उक्तंचानुभाष्ये ॥ स्वयंभगवताविष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितं । सविष्णुराहहीत्यंतेदेवशास्त्रस्यतेनहीति । श्रुत्यक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ [६।२८] ब्रह्मेति ॥ [७।२] विद्वद्रूढ्येति ॥ रूढिर्योगोयोगरूढिःरूढोपचारोरूढलक्षणाउपचारोलक्षणेतिलोकसिद्धसप्तवृत्तिभ्योन्यस्यमहायोगविद्वद्रूढिरूपवृत्तिद्वयस्यब्रह्मणिशब्दानां समाकर्षादित्यत्रवक्ष्यमाणत्वात् विद्वद्रूढ्येतिसिद्धवदुपन्यासः । भाष्येहिहेतौ । ब्रह्मशब्दश्चविष्णावेवेत्यन्वयः । तत्रचविद्वद्रूढ्येतिशेषः । श्रुतौपरमपदोक्तमुख्यत्वस्यरूढिंविनानुपपत्तेरितिभावः । आहुरितिप्रयोगबाहुल्यरूपरूढेरप्युपलक्षणमेतदितिध्येयं । प्रयोगमात्रबाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयतइत्यनुभाष्योक्तेः ॥ [७।३] मुख्यत्वादिति ॥ असंभाविताज्ञानादिमूलत्वादितिभावः । यमित्याद्यंशस्यकृत्यमाह ॥ [७।३] तच्छन्देनेति ॥ कवयइत्यस्यार्थोज्ञानिनइति । अवयंतीत्यस्यजानंतीति । यत्यस्मिन् । अक्षरेअविनाशिनि । परमेप्रजाःअधीनाः । जगतः प्रसूतीप्रसूतिर्जनित्रीलक्ष्मीः । यतोयस्मात्प्रसूताउत्पन्ना । यच्चवस्तुतोयेनतत्तत्कर्मणास्ववीर्येणवा । तोयोपलक्षितैर्भूतैर्वा । भूम्यांपृथिव्यांपृथिव्यादिलोकेषु । जीवान्व्यससर्जविससर्ज । विवि

ध्वंसजैतितत्वनिर्णयटीकोक्तदिशाभाष्यशेषस्यार्थोज्ञेयः ॥ **इतिविष्णुलिंगादेवेति** ॥ समुद्रांतःस्थत्वरूपलिंगादित्यर्थः । लिंगमसाधारणोधर्मइतिवक्ष्यते। शब्दादेवप्रमितइत्यत्र श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांश्रुत्यर्थनिर्णायकत्वंचसमन्वयसूत्रेवक्ष्यतइतिभावः ॥ **निरवकाशश्रुतेरेवेति** ॥ अर्थांतरराहित्यरूपनिरवकाशविष्णुशब्दरूपश्रुतेरेवेत्यर्थः । वक्ष्यति नाममात्रेणनिर्देशःश्रुतिरिति । नारायणायविद्महेवासुदेवायधीमहि । तन्नोविष्णुःप्रचोदयादितिश्रुतौचतुर्थ्याःविपरिणामेनार्थमाह ॥ **तमिति** ॥ तदितिश्रवणाद्यतइतिशेषोक्तिः । शुभंप्रतीतिच । तन्नइत्यस्यार्थस्तस्मादस्मानिति ॥ **विष्णावेवेति** ॥ तत्तदंतर्यामिरूपभेदेनवा । महादेवत्वरुद्रत्वादिगुणभेदेनवातत्रतत्रश्रुतौविष्णुप्रार्थनाभेदान्नपौनरुक्त्यमितिभावः । विश्वेत्यस्यार्थःसर्वाणीति । लोकइत्यस्यरुद्रेत्यादि । अभीत्यस्यमुख्यतइति । यदित्यस्ययतइति । अनृतस्येत्यस्यतदेवर्तमितिश्रुत्याऋतपदवाच्यविष्णुभिन्नस्येत्यभिप्रेत्यविष्णिवतरस्येत्यर्थउक्तः । आङोर्थोमुख्यतइति। परममित्यस्यार्थोपरिच्छिन्नेति । धारकइति । दधातेःक्विबितिभावः । तंसंप्रश्नंप्रश्नविषयं । अन्यानिभुवनानियंतीत्यर्थः ॥ **अन्येति** ॥ विश्वकर्मश्रुत्यातत्परत्वादित्यर्थः । हिर्हेत्वर्थइतिमत्वाह ॥ **पंचेति** ॥ ननुउपक्रमादिलिंगानांबलीयोह्युत्तरोत्तरं । श्रुत्यादौपूर्वपूर्वत्वित्युक्तेः । कथंलिंगान्निर्णयइत्यतआह ॥ **उत्सर्गतइति** ॥ **बाधेति** ॥ प्रसिद्धविश्वकर्मरूपार्थप्रच्यावनरूपबाधेत्यर्थः । वक्ष्यतेचायंन्यायोंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र । श्रुतिबाधेचतद्युक्तविश्वकर्मसूक्तरूपप्रकरणस्यापिबाधःसिद्ध्यति । ज्योतिश्चरणेत्यत्रवक्ष्यमाणन्यायेनेतिभावः । लिंगस्यासिद्धिनिरासपरतयाभाष्यंव्याख्यायनिरवकाशत्वाभाव

निरासपरतयाव्याचष्टे ॥ विश्वकर्मेति ॥ ध्यस्ताइति ॥ कश्चिजडेसृष्ट्यादयश्चतस्रोजीवेश्वष्टावित्येवंरूपेणेत्यर्थः । भाष्ये
परोदिवेतिश्रुतौविष्णुलिंगोक्तैरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ यदेति ॥ आदावपेक्षितंशेषमाह ॥ परोदिवेत्यादिना ॥ समाख्या
नाच्चेत्यंतेन । अपेक्षितपूर्तौभाष्यवाक्यमवतार्ययोजयति ॥ नचतत्रेति ॥ इत्याहेत्यत्रभाष्येऽपेक्षितकर्मार्पकंपरोदिवेत्याद्ये
वेतिभावेनाह ॥ यावेति ॥ लक्ष्मीरिति ॥ अस्यसूक्तस्यांभृणीवाक्यत्वादंभृण्याश्चश्रीर्भूर्दुर्गांभृणीह्रीश्चमहालक्ष्मीश्चद
क्षिणेतिबृहद्भाष्योक्तश्रुत्यालक्ष्मीमूर्तित्वादितिभावः । एवमग्रेपि । यंकामयइत्यादेःकृत्यमाह ॥ नचेति ॥ श्रुत्यर्थमाह ॥ दिवे
ति ॥ श्रीभूमिपरइतितत्वप्रदीपे । बभूवेत्युत्तमपुरुषं । श्रुतावेनेतिपृथिवीविशेषणं अस्याइत्यर्थः । तंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधा
मितिशेषस्यार्थः । ब्रह्माणमित्यादि । कृणोमीतिविकरणव्यत्ययेनकरोमीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ अमरको
शादावितिभावः ॥ महोदधीति ॥ अंभोनिधिरनंतात्मामहोदधिशयोंतकइतिसहस्रनामसु ॥ इतिस्मृतेरिति ॥
अंतस्तद्धर्मेत्यत्रवक्ष्यमाणस्मृतेरितिज्ञेयं ॥ अत्रेति ॥ यंकामयेतंतमुग्रमित्यत्रेत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ अंतर्नयादौप्रत्य
धिकरणंचवक्ष्यमाणेत्यर्थः । वेदेरामायणइतिवक्ष्यमाणेतिचार्थः । एतेनभाष्येचःसमुच्चयइतिदर्शितं ॥ हरिवंशेत्रयेति ॥
खिलाखिलपारिजातरूपभागत्रयेत्यर्थः । नचाविरोधइतिपूर्वभाष्येश्रुतिपुराणादिविरोधस्यप्रसिद्धरुद्रार्थत्याजनेननिरस्तत्वा
न्नचेतरेतिकिमर्थमित्यतआह ॥ तथापीति ॥ अत्रोग्रपदेनरुद्रग्रहणइत्यनुषंगः । भाष्येएषोहमित्यर्थः ॥ नटनमिति ॥
विद्यमानाकाराच्छादनेनाविद्यमानाकारप्रदर्शनंनटनं । वंचनंत्वविद्यमानकथनं । सृजामीत्यस्यविपरिणामेनान्वयमाह ॥

[८१६]सृजेति ॥ गीताभाष्यटीकायांतुकारयेतिस्वार्थेणिजित्युक्तंद्वितीये । क्वाप्यविद्यमानंलिंगमूलान्वेषणादिकमतथ्यमिति तत्वप्रदीपे । विष्ण्वादौविद्यमानंरुद्रादिनिष्ठतयोच्यमानंस्वातंत्र्यादिकंवितथ्यं ॥ [८१७]आत्मानंमांचेति ॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया । आत्मानंप्रतिप्रकाशंप्रसिद्धिंकुरु । मांचप्रतिअप्रकाशंअप्रसिद्धिंकुरु । आत्मप्रसिद्धिंममाप्रसिद्धिंचकुर्वित्यर्थः । भाष्येइतिवाराहवचनान्मोहार्थंकृतत्वावगमान्नेतरग्रंथविरोधश्चेत्यन्वयः । शैवेचेत्यादेःसंगत्यप्रतीतेराह ॥ [८१८]स्कांदेति ॥ शिवादीत्यादिपदेनब्रह्मादिः ॥ [८१९]तद्विरोधइति ॥ अत्रोग्रपदेनरुद्रग्रहणइतिइहाप्यनुषंगः । ब्रह्मपुराणभ्रांतिनिरासायाह ॥ [८२०]ब्राह्मइति ॥ तेनाहमितिब्रह्मोक्तिरितिदर्शितं । एतेनशैवइत्यपिव्याख्यातं । चोद्यनिरासप्रकारमाह ॥ [८२१]तेषामिति ॥ तत्रशिवाद्युत्कर्षादावप्रामाण्यादितिभावः । तथेतिव्याख्येयानुवादः ॥ [८२२]वचनादिति ॥ भाष्येवचनादित्यस्यानुवृत्तिः । उक्तमित्यस्यप्रत्युक्तमित्यर्थः । मोहार्थत्वेनेतिशेषइतिदर्शितं । ननुसूत्रंव्याचक्षाणस्यकिंप्रसक्तानुप्रसक्तानुपयुक्तोक्त्येत्यतः सर्वस्यप्रकृतोपयोगमाह ॥ [८२३]तस्मादिति ॥ पुराणादौशिवाद्युत्कर्षोक्तेर्मोहार्थत्वाद्विश्वाधिकइत्यादिश्रुतेर्विष्णुपरत्वादित्यर्थः । अयंचहेतुर्बाधकाभावेबोध्यः । तथाहीत्यादिनोक्तंसिद्धांतप्रमेयमुन्मूलमितिभ्रमनिरासायतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदइतिन्यायविवरणारूढंदर्शयन्नधिकरणार्थंप्रयोजनोक्त्योपसंहरति ॥ [८२४]तदेवमिति ॥ तच्छब्दार्थंव्यनक्ति ॥ [८२५]ब्रह्मपदश्रवणादिति ॥ एवमथकस्मादुच्यतइतिश्रुत्युक्तप्रकारेणपूर्णत्वोक्तेरित्यन्वयः । एतेनन्यायविवरणेब्रह्मशब्देनेत्यत्रजिज्ञास्येश्रुतेनेतिपूर्णगुणत्वेनेत्यत्रतस्येत्यपियोज्यमितिदर्शितं ॥ [८२६]संदिग्धत्वे

नेति ॥ ब्रह्मशब्दादिनाआपातप्रतीतस्यसगुणनिर्गुणाल्पगुणत्वादिनाविप्रतिपत्त्यासंदिग्धत्वेनेत्यर्थः । जिज्ञासाश्रवणादि रूपा । शास्त्रं न्यायग्रथनात्मकं ॥ ॥ टीकातात्पर्यविवृतौव्यासतीर्थादयःक्षमाः । वयंतुतत्कृतव्याख्यालेशभा(जो)वंव दामहे ॥ ७ ॥ अ० १ ॥ इतिजिज्ञासाधिकरणं ॥ ॥ ॐजन्माद्यस्ययतःॐ ॥ २ ॥ प्रत्यधिकरणंप्रतिपाद्यज्ञा नेनस्पष्टत्वाद्भाष्यानुक्तामप्यंतर्भावसंगतिंस्वयमाह ॥ [११६]अत्रेति ॥ एतदधिकरणइत्यर्थः ॥ [११७]संगतिरिति ॥ अंतर्भावरू पेत्यर्थः । तदुपपादनंश्रुत्युक्तेत्यादि । ब्रह्मपदवाच्यस्येत्येववाच्येश्रुत्युक्तेत्युक्तिस्सौत्रब्रह्मपदोक्तस्येतिभ्रमनिरासाय । तथाचश्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकेशास्त्रेअस्यश्रौतब्रह्मपदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकस्यांतर्भावोयुक्तइतिभावः ॥ [११७]विष्णुत्वेति ॥ सिद्धांतेतस्यरूढिनिरासेनयौगिकत्वमात्रोक्तावपियोगार्थस्यविष्णावेवसंभवात्यौगिकत्वेत्यनुक्त्वाविष्णु त्वेतिफलितोक्तिःकृता ॥ [११७]श्रुत्यादीति ॥ अधिकरणमादिपदार्थः । संगतिःपूर्वानंतर्यरूपा । एकवचनंतुएकस्यप्रदर्शने न्यस्यसासुज्ञाना । एकप्रकारत्वाच्छ्रुत्यधिकरणसंगत्योरितिप्रकारैक्यबुध्या । नतुसंगत्यैक्यबुध्या । क्वचित्द्विवचनस्यापि प्रयोगात् । पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामेतदधिकरणविषयवाक्ययोःसंगतीत्वित्यर्थः ॥ [११७]इत्युक्तमिति ॥ विषयादि न्यायैःपूर्वाधिकरणेसाधितमित्यर्थः । तस्यश्रौतब्रह्मशब्दार्थस्य ॥ [११८]नसाध्यतइति ॥ रूढित्याजकजन्मादिहेतुत्वरूपबाध काख्यन्यायोपदर्शनेनेतिभावः ॥ [११८]भेदकाभावेनेति ॥ तथाचपूर्वपक्षेजीवस्यैवब्रह्मतापत्त्यापूर्वत्रेवविषयादिशून्यत्वेनत ज्जिज्ञासापूर्वसूत्रोक्तानकार्येत्याक्षेपादाक्षेपिकीसंगतिरित्यर्थः । पूर्वमाक्षिप्यतेयत्रतत्रसाक्षेपिकीमतेत्युक्तेः । एतेनतद्विजिज्ञा

सस्वेत्युक्ताजिज्ञासाकार्येत्युक्तंपूर्वं तदयुक्तं । तद्ब्रह्मेत्युक्तब्रह्मणोऽविष्णुत्वेनरूढ्याजीवत्वादितिपूर्वश्रुत्यात्रविचार्यश्रुतेरपिसंगतिःसिद्धा । वाक्यैक्येपिपूर्वत्रतद्विजिज्ञासस्वेत्यंशःतद्ब्रह्मेतिब्रह्मश्रुतिरूपहेतूक्त्याविचारितोत्रतुपूर्वत्रहेतूकृततद्ब्रह्मेत्यंशःउत्तरत्रतुअत्रहेतूकृतोयतोवेत्यादिपूर्वांशोविचार्यतइत्यंशभेदाद्भेदइतिभावः । इतिशब्दस्यइतिसंगतिरितिपूर्वेणान्वयः।एवमग्रेपिसंगतिग्रंथव्याख्याध्येया ॥ **तच्छ्रुत्युक्तमिति** ॥ नतुसुधायामिवसर्वश्रुत्युक्तंब्रह्मपदार्थमात्रंजीवइतिपूर्वपक्ष्यतेइतितच्छब्दप्रयोगाभिप्रायः॥ **भेयत्रापीति**॥तदेवब्रह्मेतिश्रुतौविष्णौ बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वितिजोवेप्रयोगइत्यर्थः। कारणत्वश्रवणाज्जात्यादेरिहासंदेहनिविष्टत्वंव्यक्तं । यद्वातदप्युपलक्ष्यं ॥ **तंजीवादिरिति** ॥ यथोक्तंन्यायविवरणटीकायां । जीवएवेतिजात्यादेरुपलक्षणं । एवशब्दस्तुभगवंतंव्यावर्तयतीति ॥ **स्वंकृतेति** ॥ यतोनारायणप्रसादमृतइत्यादिनास्वकृतेत्यर्थः । तथाचेतःपूर्वसूत्रेविष्णुत्वासाधनात्संदेहोयुक्तइतिभावः । यत्तुसविष्णुराहहीत्यादावेतत्पूर्वभाविसूत्रद्वयेब्रह्मशब्दस्यविष्णौमुख्यत्वंसिद्धं। अस्मिन्नपिशास्त्रे स्याच्चैकस्यब्रह्मशब्दवदित्यत्रद्वितीये। परंजैमिनिर्मुख्यत्वादितिचतुर्थेचमुख्यत्वंसूत्रएवसिद्धमिति । तन्न । योगेनैवतत्रमुख्यत्वस्याभिमतत्वात् । इहतद्ब्रह्मेतिश्रुतौयोगार्थस्यैवपूर्वपक्षिणाक्षेपात् । विष्णौविद्धद्रूढिसत्त्वेपिइहतदभावाभ्युपगमेनकेवलयौगिकत्वोपगमेनोत्तरपक्षप्रवृत्तेरितितात्पर्यात्। अभ्युपगमकृत्यंत्वभ्युपगम्यो(मो)क्रिरियमितिटीकाव्याख्यानेवक्ष्यामः । नचजीवएवायंब्रह्मशब्दइतिन्यायविवरणंविवृण्वानआह ॥ **जीवएवेति** ॥ तत्रस्थैवकारसूचितहेतुमाह ॥ **रूढत्वादिति** ॥ गुणपूर्तिरूपयोगस्यजीवेअयोगात् । अन्यस्यचानतिप्रसक्तस्याभावाज्जात्या

दिसाहचर्याच्चरूढत्वमेवेतिभावः ॥ [८१२०] प्रवर्ततइति ॥ तदेवब्रह्मेत्यादिश्रुताविति भावः ॥ [८१२१] योगेनैवेति ॥ रूढत्वेगुणपूर्त्यसिद्धे रितिभावः । एवकारस्तुयोगरूढिव्युदासार्थः । बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुत्यनुसारिक्लृप्तावयवशक्तिरूपयोगेनैवोपपत्तौस मुदायशक्तिरूपरूढेस्तदेवब्रह्मेत्यादावपिसर्वत्राकल्पकत्वादितिभावः । एतेनविष्णौब्रह्मशब्दस्यरूढिरप्याक्षिप्ता ॥ [८१२२] रूढेरे वेति ॥ अवयवार्थनिरपेक्षायाःशीघ्रमर्थोपस्थापकत्वादितिभावः । तदेवब्रह्मेत्यादाविवात्राप्यस्त्वित्यतआह ॥ [८१२२] नचो त्रेति ॥ तद्ब्रह्मेतिश्रुतावित्यर्थः । तादृशं समुद्रशायित्वादिरूपं । कारणत्वंत्वदृष्टद्वाराजीवेपियुक्तमितिभावः । उक्तंप्रमेयं पूर्वपक्षन्यायविवरणारूढंकुर्वन्नुपसंहरति । तस्माद्रूढौबाधकाभावादिति । जीवएवेदंब्रह्मेत्यनेनजीवएवायंब्रह्मशब्दइतिन्या यविवरणमुक्तार्थं । इदंब्रह्म । तद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तंब्रह्मेत्यर्थः । अत्राप्येवकारेणपूर्वोक्तदिशाजात्यादिकमपिवाविष्णुमात्रमेव वाव्यावर्त्यंबोध्यं । जीवादावनेकत्रब्रह्मत्वबुद्धिप्रसर [illegible] वलक्षणोक्त्याविष्णुरेवेदंब्रह्मेतिसिद्धांतयितव्यत्वात् । तस्यस्वप्र काशत्वान्नजिज्ञास्यतेतिपूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्याय [illegible] जीवएवायंब्रह्मशब्दइत्यत्राप्यनुवर्त्ययोज्यमितिभावेनवाक्यंपूर यति ॥ [८१२३] तस्यचेति ॥ एतेनफलंदर्शितं । [illegible] धिकाशत्वेने [illegible] सुप्रसिद्धत्वेनेत्यस्योपलक्षणंवा (अध्याहारोवा)। इतिशब्दःपूर्वपक्षसमाप्तौ । एवमग्रेपि । अत्रौवाचिज्जात्यादेर्मुख्य [illegible] जिज्ञास्यत्वात् । देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वादितिटी कापाठोनात्रत्यटीकापाठः । तस्यचेत्याद्युत्तरवाक्य [illegible] याचंद्रिकावाक्यानानुगुण्याच्च । किंतुन्यायविवरणटीकादिस्थ एवात्रकैश्चित्प्रक्षिप्तोबहुकोशेष्वदर्शनादित्याहुः ॥ ७ ॥ [८१२४] अथेति ॥ अथकेनप्रयुक्तोयमित्यादाविवप्रकृतादर्थादर्थांतरेयमथ

शब्दःविष्णुरितिसिद्धांतयितुमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि । ब्रह्मलक्षणोक्तौसंगत्यप्रतीतेर्जीवएवायंब्रह्मशब्दइत्यन्यत्रोक्तंसंयो
जयंस्तामाह ॥ निर्बाधेति ॥ उक्तंचसंगम्यंतेगुरोर्गिरइति ॥ इत्यादीति ॥ आद्यस्यचतुर्मुखस्यजन्मयतइत्येतदादिपदार्थः ।
ननुसूत्रेजन्मादीत्येकवचनं भाष्येतुमोक्षाइतिबहुवचनंकथंव्याख्यानमित्यतःसमुदायाशयंसूत्रमितिभावेनाकांक्षितपूर्त्याभा
ष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ सृष्ट्यादीति ॥ यथायोग्यं(गं)व्यस्तं समस्तंचेतिभावः । व्यस्तसमस्तविश्वविभूतयइतिप्राक्स्फुट
त्वादत्रानुक्तिः । भाष्येबहुवचनंतुसौत्रैकवचनात्सर्वमेकंलक्षणमितिपररीत्यानभ्रमितव्यमितिबहुलक्षणसूचनाय । व्यक्तमे
तत्सुधाचंद्रिकयोः ॥ तदेवेति ॥ जन्मादिकारणत्वलक्षणयुक्तमेवेत्यर्थः । जन्मादिकारणत्वस्यैवलक्षणत्वोक्तेरितिन्या
यविवरणोक्तेरितिभावः । यतइत्युक्तेस्तदितिलभ्यते । भाष्यटीकयोःसृष्टिस्थितीत्यादिप्रयोजकव्यापारवाचिनासृष्ट्यादिश
ब्देनप्रयोज्यव्यापारोजन्मादिर्लक्ष्यते । लक्षणाफलंतुब्रह्मणःस्रष्टृत्वादिकमेवनतूपादानत्वमितिप्रदर्शनमितिचंद्रिकोक्तेः ।
अतएववक्ष्यतियोनःपितेति ॥ ब्रह्मोच्यतइति ॥ तेनपूर्वस्माद्ब्रह्मपदानुवृत्तिःसूचिता । ततःकिमित्यतोवक्ष्यमाणंभाष्यं
सर्वंहृदिकृत्वासूत्रभाष्ययोःफलितार्थमाह ॥ तल्लक्षणंचेति ॥ संभवति वक्ष्यमाणदिशेतिभावः ॥ नंजीवइति ॥ नजी
वादावित्यर्थः । ननुरूढ्याजीवइतिप्राप्तेसूत्रेविद्वद्रूढ्युक्त्यैवसमाधिःकार्यः । तदेवब्रह्मेत्यादिश्रुत्याब्रह्मशब्दस्यविष्णौवि
द्वद्रूढेःसत्त्वात् । नतुरूढौबाधकोक्त्येत्याशंक्याह ॥ यद्यपीति ॥ इयमितिसौत्रीबाधकोक्तिः । पूर्वपक्ष्युक्तदिशाविष्णौ
रूढ्यभावमंगीकृत्यैवनतुवस्तुतइत्यर्थः । अभ्युपगमवादफलंतुजीवभेदकगुणपूर्तिलाभेनपूर्वोक्तविषयसिद्धिरितिज्ञेयं । रूढ्यु

कौतदलाभात् । अष्टकलाभायाह ॥ तद्गुणेति[213] ॥ तस्यगुणस्यउपसर्जनीभूतस्यान्यपदार्थेसम्यग्विज्ञानंविशेषणत्वेनोपादा नंयस्मिन्बहुव्रीहौसतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिरितिशेषः । तद्गुणसंविज्ञानमितिपाठेतद्गुणस्यान्यपदार्थेसंविज्ञानंविशेषणत्वेनो पादानमित्यर्थः । जन्मआदिःप्रथमंयस्मिन्स्थित्यादिजातइत्यत्रकथंजन्मनस्तेषुप्राथम्यं । नपौर्वापर्यमिच्छंतिनद्यांभ्राम्यद्भ मेरिवेतितृतीयस्कंधोक्त्यादर्शपौर्णमासीतिथ्योरिवजन्मसंसारयोरनादित्वादित्यतआह ॥ लब्धेति[213] ॥ सत्यमेवंतथापिलब्धज न्मनःस्थित्या(दी)दिरितिवत्स्थितस्यनष्टस्यवाजन्मनेत्येकव्यक्त्यपेक्षयाजन्मनःप्राथम्यमितिभावः । व्यक्तमेतन्मिथ्यात्वानु मानखंडनटीकाभावप्रकाशिकायां । अंधकारभ्रांतिंनिराह ॥ आवृतिरिति[213] ॥ एकाकित्वभ्रांतिंनिराह ॥ एकैराडिति[214] ॥ नि यतिःव्यापारेषुप्रेरणं । बंधःप्रकृतितः । मोक्षोबंधादितिव्यक्तमितिभावः । एतेषामसांकर्यंचंद्रिकायांव्यक्तं । एतेनसृष्टिःस्थितिःसं हृतिश्चनियमोज्ञानबोधने । बंधोमोक्षःसुखंदुःखमावृतिर्ज्योतिरेवचेतितत्वसंख्यानोक्त्यासुखादीन्यपिकुतोनगृहीतानीतिनिर स्तं । स्कांदेसूत्रकृतैवाष्टककर्तृत्वस्यैवलक्षणत्वेनोक्तत्वात् । सूत्रेतावतएवविवक्षणीयत्वात् ॥ पूर्ववाक्येकथितमिति[214] ॥ तेनल क्षणस्यासंभवनिरासार्थमेतदितिदर्शितं । अतएववक्ष्यत्युपसंहारेव्याहृयादीत्यादिपदं । नन्वत्रवाक्येजन्मस्थितिलयमुक्तिरूप व्यापारचतुष्टयकर्तृत्वमात्रमेवश्रुतं नतुसृष्ट्याद्यष्टककर्तृत्वरूपं अतःकथमेतल्लक्षणंपूर्ववाक्येकथितमित्युक्तिः । मैवं एतद्वाक्यो पलक्षितेष्वेवंरूपवाक्यांतरेषु ॥ त्वंमुक्तिदोबंधदोतोमतोनस्त्वंज्ञानदोज्ञानदश्चासिविष्णोइत्यादिषुतत्रतत्रव्यापारांतराणांश्र वणेनात्राप्युपलक्षणतयासृष्ट्याद्यष्टकस्यग्राह्यत्वादितितात्पर्यात् । विवृतमेतत्सृष्ट्याद्यष्टकस्यश्रौतत्वंतत्वप्रदीपचंद्रिकयोः ।

एकैकव्यापारोक्तिपरश्रुत्युक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह ॥ [९।५] सृष्ट्यादीति ॥ [९।६] विष्ण्वेकनिष्ठमिति ॥ जीवापबाधकमितिअनुवर्तते ॥ [९।६] किम्विति ॥ स्कांदस्मृत्यापरोमात्रयेतिवक्ष्यमाणश्रुत्याचसर्वंविष्ण्वेकनिष्ठंसज्जीवबाधकंकिमुवाच्यमित्यर्थः । सर्वमित्यनेकपरंवा । प्रागुक्तदिशायतोवेत्यत्रोपलक्षितसृष्ट्याद्यष्टकपरंवाज्ञेयं ॥ [९।६] तदेकनिष्ठत्वइति ॥ एकएवेतिश्रौतावधारणादेतल्लाभइतिभावः ॥ [९।६] श्रुतिमिति ॥ स्मृतौसर्वस्यतदेकनिष्ठत्वोक्तेस्सापूर्वमुक्तेतिभावः । एतेनयतोवे(वाइ)तिवाक्येचतुष्टयश्रवणेनाष्टकाश्रवणेपितेनतत्रजीवबाधनंसिध्यतीत्येतत्स्मृत्युक्तौफलंसूचितं । उइत्येकस्येतिपदेनान्वयंमत्वार्थमाह ॥ [९।६] एकएवेति ॥ त्रिधात्वित्यस्यार्थःप्रकृतीति । विष्णुसूक्तस्थत्वाद्यच्छब्दोविष्णुपरः । तस्यतदस्यप्रियमितिवक्ष्यमाणेनान्वयइतिभावः ॥ [९।७] तदेकेति ॥ श्रुतौब्रह्मरुद्रादिसर्वदेवतानियमनोक्त्याएतल्लाभइतिभावः । चतुर्भिर्नामभिरित्युक्तेर्भावोनाममात्रैरित्यादि । व्यतीनित्यस्यार्थोविशेषेणाधिकानिति । विशेषेणाधिकत्वेनव्यतयोदेवताःस्मृताइतिकर्मनिर्णयोक्तेः । नेत्यस्यार्थोइवेति ॥ [९।१८] पर्यवर्तयदिति ॥ विपपरिवर्तनइतितत्वप्रदीपोक्तधातोर्णिचिलुङिरूपं । यान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइतिकाण्वश्रुतौतृतीये । आदित्यावसवोरुद्रास्त्रिविधाहिसुरायतः । मरुतश्चैवविश्वेचसाध्याश्चैवचतद्गताइतिसप्तमस्कंधतात्पर्ये । नवचयंनवतिमित्यत्रऋग्भाष्येचगणशउक्तान्देवानाह ॥ [९।१९] अष्टाविति ॥ आदित्यानांद्वादशत्वेपिविष्णुव्यतिरिक्तानांनियम्यानामेकादशत्वादेकादशादित्याइत्युक्तिः ॥ [९।१९] पंचाशदिति ॥ एकोनपंचाशन्मरुतांमुख्यवायुनासहपंचाशत्त्वादितिभावः । एतेनचतुर्मुखस्यापिनियम्यत्वसिद्धिः । मुख्यवायोरेवतत्त्वात् । तत्व

प्रदीपेतुटीकोक्तमेकमर्थमुक्त्वाचतुर्भिर्नामभिः नामवद्भिःसाकंनवतिंदेवान्पर्यवर्तयदितिवान्वयः । तथाचोक्तं । आदित्याव सवोरुद्रामरुतश्चाश्विनावपि । बृहस्पतिश्चकामश्चमनुर्दक्षोविनायकः । भृगुश्चैवानिरुद्धश्चधर्मोनिर्ऋतिरेवच । कुबेरसहिता देवानवतिःसंप्रकीर्तिताः । अनंतोगरुडोवायुश्चत्वारोब्रह्मणासहेतीत्यंतेनग्रंथेननामभिश्चतुर्भिरित्यनेनअनंतादिचतुर्णांएको नपंचाशन्मरुतांअश्विनोरैक्यविवक्षयाश्विप्रभृत्येकादशदेवानांचनवतिपदेनग्रहणमुपेत्येयंश्रुतिरन्यथापिव्याख्याता ॥ एता[१११] न्यपीति ॥ सृष्टिकर्तृत्वादीन्यष्टावपिलक्षणानीत्यर्थः । विष्णोर्देवत्वमित्युत्तरार्धश्रवणादाह ॥ हेविष्णो[११०]इति ॥ तन्वावृ धानेत्यस्यार्थःस्वमूर्त्येत्यादि । मात्रयेत्यस्यमितेःपरिमितेरित्यर्थः । पूर्वोक्तंहेतुगर्भमितिभावेनाह ॥ अंत[१११]इति ॥ आपे त्यस्यविपरिणामेनार्थमाह ॥ [११२]प्राप्नोतीति ॥ एतच्चोपलक्षणंमत्वाह ॥ जनिष्य[११२]माणइति ॥ सर्वेचवयंचवयं । त्यदा दीनिसर्वैर्नित्यमितिएकशेषंमत्वाह ॥ [११३]नइति ॥ नोस्माकंअस्मदादिसर्वेषामित्यर्थः । पुनरुक्तेराह ॥ [११३]नदत्तेति ॥ जनिता जनयिता । जनितामंत्रइतिसूत्राज्जनकइत्यर्थः । विधाताधारणपोषणकर्ता । नचजीवएवायंब्रह्मशब्दःयतोवा(वे)इत्यादिनाज न्मादिकारणत्वस्यैवब्रह्मलक्षणत्वोक्तेरितिन्यायविवरणारूढंदर्शयितुंतदर्थंव्युत्क्रमेणानुवदन्नधिकरणार्थफलोक्त्योपसंहरति॥ [११३]अंतइति ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिबलात्अतिव्याप्त्यादिशून्येत्यवधारणार्थोक्तिः । असंभवआदिपदार्थः । सचयतोवेत्यादिवाक्यो क्तितात्पर्यलब्धः । लक्ष्यैक्यादव्याप्तिशंकानास्त्येव । नचजीवएवेत्यवधारणंविष्णुरेवेत्यध्याहृतविष्णुपदेनान्वेतीतिभावेनोक्तं ॥ विष्णु[११४]रेवश्रुत्युक्तंब्रह्म । नजीवइति ॥ नजीवादीत्यर्थः । अतःब्रह्मणोविष्णुत्वान्निश्चितजीवत्वाभावेनसंदिग्धत्वसंभवादि

त्यर्थः ॥ अ० २ ॥ टीकागांभीर्यमाहात्म्यंमर्शंमर्शंपुरोमनः । नैतितद्विस्तरभयात्करोत्यग्रेसरंमतिः ॥ ४ ॥ ॐशास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ ३ ॥ संगतिरिति ॥ अंतर्भावरूपा । अन्यनिष्ठत्वनिरासमात्रेणकथंसालब्धा । तन्निरासस्यवाकिंफलमित्यतःतन्निरासफलंव्यंजयंस्तांव्यनक्ति ॥ जगदिति ॥ तद्दैवतेनेति ॥ एतेनास्यजिज्ञास्यब्रह्मणोविष्णुत्वनिर्णायकलक्षणोतिव्याप्तिनिरासपरत्वाद्ब्रह्मशास्त्रेंतर्भावः प्रागुक्तजिज्ञास्यब्रह्माणोविष्णुत्वनिश्चयःफलमितिसूचितं । इतिशब्दोहेत्वर्थःसन्निितिशास्त्रसंगतिरित्यन्वेति । यद्वापूर्वस्माच्छ्रुत्यधिकरणसंगतिरस्त्वितिइहोतरत्रचशास्त्रसंगतिरित्यनंतरमनुवर्त्यतत्परतयाएतद्वाक्यं पूर्वाधिकरणइवयोज्यं । तथाचात्रपूर्वपक्षेपूर्वोक्तस्याक्षेपात्पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामेतदधिकरणैतद्विषयवाक्ययोराक्षेपिकीसंगतिरितिभावः । अस्मिन्पक्षेअनुवृत्तेनप्रकारार्थकस्येतिशब्दस्यान्वयोज्ञेयः । यद्यपिपूर्वत्रैवश्रुतिस्मृत्युक्त्याजन्मादिकर्तृत्वस्यविष्णवेकनिष्ठतोक्ता । तथापिसाभाष्यकृतैवोक्तानतुसूत्रकृतेतिवातासामिहपूर्वपक्षेयुक्तिनिरोधेनाक्षेपाद्वाभवत्यन्यनिष्ठताशंकेतिभावः । एतेनानेनसर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यइत्यत्रैवतृतीयेविष्णवेकनिष्ठतायावक्ष्यमाणत्वात्तेनगतार्थमिदमितिनिरस्तं । आगमाद्यवष्टंभेनात्रतदुक्तस्याप्याक्षेपादितिबोध्यं ॥ तादिति ॥ यतोवेत्यादिवाक्योक्तं ॥ अन्यस्यापीति ॥ भाष्येअन्यइत्येवोक्तावपिनचरुद्रादौसममेतल्लक्षणमितिन्यायविवरणेसमपदेनसाधारण्यस्योक्तेःअत्रापिभाष्येन्येपीत्यभिमतमितिभावेनान्यस्येत्यनुक्त्वाविष्णोरेवअन्यस्याप्यस्तिवेत्युक्तं । क्वचिद्विष्णोरन्यस्याप्यस्तिनवेतिपाठः । अतएवभाष्यानुरोधादन्येषामपीतिवाच्येरुद्रादाविितिएकवचनानुरोधेनान्यस्येत्युक्तं ॥ पूर्वोक्तेति ॥ सचन्यायोजगज्जन्मा

दिकर्तृत्वस्येत्यादिनाप्राग्विवृतः ॥ [११७] प्रसिद्धिश्चेति ॥ रुद्रादौजगत्कर्तृत्वसंहर्तृत्वादिप्रसिद्धिश्चेत्यर्थः । अत्रसौत्रशास्त्रपदेना
नुमानमूलकंपाशुपताद्यागमसूलकंचेतिचोद्यद्वयंव्यावर्त्यं । द्वयोरप्यशास्त्रत्वात् । नैवशास्त्रंकुवर्त्मतादितिवक्ष्यमाणत्वात्प्रत्य
क्षस्याप्रसक्तेः । तत्राद्यमनुमानतइतिभाष्येण द्वितीयंतुऋग्यजुस्सामाथर्वाश्चेतिभाष्येणसूचितं । तत्राद्यंव्यनक्ति ॥ [११७] अनुमा
नेनेति ॥ विमतंसकर्तृकंकार्यत्वात्घटवदित्यनेनविश्वकर्तृसिद्धौप्रसिद्धिबलाद्रुद्रादिरेवकश्चिन्नतुविष्णुः । नावेदविदितिनै
पातर्केणेतिस्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्तेविष्णवाख्यकर्तरिअनुमानस्यापर्यवसानादितिभावः । एतेनभाष्येतसिल्तृतीयार्थः ।
तथारुद्रादौसममेतल्लक्षणमितिन्यायविवरणेचमयाअनुमानेनसहितंसमंअनुमानेनसिद्धमितिसमशब्दार्थोदर्शितः । अतएव
भाष्यरीत्याअन्येषामितिप्रक्रमेपिरुद्रादेरित्युक्तं ॥ [११८] श्रुतीति ॥ यउत्रिधात्वित्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ [११८] युक्तिविरुद्धार्थइति ॥
विष्णुरेवकर्तानान्यइत्यस्योक्तयुक्तिविरुद्धत्वेनविष्णुकर्तृत्वमात्रएवतात्पर्यं श्रुत्यादेर्नत्वन्यकर्तृतानिषेधेइति श्रुत्यादिनाविष्णो
रनुमानेनचशिवादेःकर्तृत्वंप्राप्तमितिदेशादिभेदेनाविरुद्धंनेयमितिभावः । ततश्चकिमित्यतआह ॥ [११८] तथाचेति ॥ रुद्रादेरपि
कारणत्वेसतीत्यर्थः । एतेनरुद्रादौसमंसाधारणमित्यपिसमशब्दार्थोदर्शितोभवति ॥ [११९] भगवदेकेति ॥ जन्माद्यस्येत्यत्रकृत्स्न
जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यविष्णुलक्षणत्वेअसंभवापत्त्याकतिपयजगज्जन्मादिकर्तृत्वेलक्षणत्वेनावश्यंविवक्षणीयेसतितदन्येषाम
पिप्राप्तमितिनभगवदेकनिष्ठतेतिभावः । यथान्यासेविरोधादसंगतेश्चाह ॥ [११९] कारणत्वेनेतिशेषइति ॥ कथमनेनोक्ता
र्थेहेतुरुक्तइत्यतोभाष्येनुक्तमपिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्येतिन्यायविवरणवाक्यमत्रसंयोज्यमितिभावेनतदेवपठति ॥

[१।२१]शास्त्रैकेति ॥ वेदादिशास्त्रंचतदेकंअसहायंचशास्त्रैकं विशेषणविशेष्यभावस्यकामचारित्वात्संख्यावचनस्यैवैकशब्दस्य पूर्वकालैकेतिसमासविधानात् । सूत्रेपूर्वत्रप्रकृतंकारणंकारणत्वस्येत्यनुवर्त्यकारणवाचितयाऽध्याहृतंतत्पदंवा तस्येत्यनुवर्त्य मितिभावः । क्वचिच्छास्त्रगम्यत्वस्यानुमानिकेपिदृष्टेर्व्यभिचारव्युदासायार्थलब्धस्याप्येकेत्यस्योक्तिः । अयंचसूत्रार्थोत्रा पिभाष्येसौत्रपदयोर्विग्रहोक्त्यांतेविवरिष्यते । अत्रचजगत्कर्तानानुमानयोग्यःशास्त्रैकगम्यत्वादित्यभिमतप्रयोगेधर्मादिर्दृ ष्टांतः । तत्रचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिजैमिनिसूत्राच्छास्त्रैकगम्यत्वरूपहेतुसत्त्वंसिद्धंकृत्वासाध्यमुपपादयति ॥ [१।२१]नहीति ॥ चोदनैकप्रमाणकत्वभंगापत्तेरितिभावः । ऋग्यजुरित्यादिस्मृत्याशास्त्रशब्दितस्यसर्वस्यविष्णौप्रामाण्येपिअन्यार्थंतुजैमिनि रित्यादावपरममुख्यवृत्त्याधर्मादावपिप्रामाण्योपगमान्नतत्रसाधनवैकल्यंशंक्यं । ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचि(च) काः । ताएवतुपराविद्यायदाविष्णोस्तुवाचि(च)काइत्यार्थवणभाष्योक्तेः । एतेनपूर्वपक्ष्यभिमतकार्यत्वाद्यनुमानस्यबाधित विषयत्वंसूचितं । सर्वानुभुमित्यस्यसर्वमनुभवतिअनुभावयतिउत्पादयतिचेत्यर्थद्वयमुपेत्याह॥ [१।२२]सर्वज्ञंसर्वकर्तारमिति॥ आत्मानमित्यस्यस्वामिनमित्यर्थः । सर्वेतियोग्यतयोक्तं । सम्यक्परस्मिन्नयनंसंपरायः । तादर्थ्येसप्तमी । चर्मणिद्वीपिनं हंतीत्यादिवदित्युपेत्याह ॥ [१।२२]मोक्षायेति ॥ प्रकृतोपयोगायाह ॥ [१।२२]पुरुषोजगत्कर्तेति ॥ जगृहेपौरुषंरूपमादौलोकसिसृक्ष येत्यादेरितिभावः । भाष्यस्थादिपदेनतंचौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यादेर्ग्रहः सूत्रेणान्वयः ॥ [१।२३]स्वातंत्र्यादिहेतुनेति ॥ तथा चोक्तंसर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्रन्यायविवरणेस्वतंत्रस्यपूर्णगुणत्वनियमात् । अपूर्णोयंजीवसंघोस्वतंत्रःपूर्णोहरिर्यःस्वतंत्रःसदैव ।

नहिस्वतंत्रोपूर्णतांकामयीतपूर्णोयदिस्यादस्वतंत्रःकुतस्सइतिश्रुतेरिति । आदिपदेन कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभेत्याद्युक्तकर्तृत्वादिहेत्वादिग्रहः । भाष्येचस्त्वर्थः । नियतप्रामाण्यंतुनास्तीत्युपेत्यतदनूद्यार्थमाह ॥ [124] नेत्विति ॥ [125] प्रतिपक्षादीति ॥ तत्त्वव्यक्तमनुभाष्येतत्वनिर्णयतट्टीकयोस्तर्कतांडवेच । प्रकृतं कार्यत्वादीत्यर्थः । धूमादौव्यभिचारादाह ॥ कुत्रचिद्दृष्टइति । [126] यथारामेति ॥ व्यक्तमेतदपरीक्षितदृष्टचैवसदोषोज्ञायतेहरिरित्यादिज्ञानपादीयानुव्याख्यानसुधयोः ॥ [1011] यशोदायाइति ॥ सातत्रददृशेविश्वंजगत्स्थास्नुचखंदिशइत्यादेःकृष्णाननेविश्वग्राहिप्रत्यक्षं एकोदाधारेत्यादिविश्वंभरश्रुतिसहायं पूर्णत्वादित्यादितु नहिस्वतंत्रोपूर्णतांकामयीतेति आत्माहिपरमस्स्वतंत्रोधिगुणः। पूर्णमदःपूर्णमिदमित्यादिश्रुतिसहायं॥ [1012] केवलानुमानस्येति॥ (नकेवलमिति) तेनभाष्येचकारःउक्तस्मृतिसमुच्चायकइतिसूचितं ॥ [1014] जगत्कारणाभावादाविति॥ तथाचोक्तंविष्णुतत्वनिर्णये। विमतंविकर्तृकमस्मत्संमतकर्तृरहितत्वादित्यादि। आदिपदेनवस्तुत्वात्तुरगःशृंगीत्याद्यनुभाष्योक्तमश्वशृंगित्वादिकंग्राह्यं। पूर्वस्मात्साध्यानुवृत्तिंमत्वाह॥ [1014] नानुमानस्येति॥ शास्त्रपदव्यावर्त्यचोद्ययोरेकंनिरस्यान्यंनिरसिष्यन्निदानींयोनिपदव्यावर्त्यचोद्यनिरासायप्रवृत्तंरेतइत्यादिभाष्यं । तस्यसंगत्यप्रतीतेर्भाष्यस्थनास्तिक्यवादपदार्थवदन्वेवतामाह॥ [1016] नन्वतींद्रियेति॥ एतेनरेतोधातुरित्यादिकमुत्सूत्रमितिकस्यचिच्चोद्यंनिरस्तं। शास्त्रंयोनिःप्रमाणमित्युक्त्यातदप्रामाण्यापकृतेःसूचनात् । अनुक्तानांप्रमाणानांसंग्रहश्चकृतोभवेदित्यादिस्मृत्याऽध्यायांतेद्विरुक्त्यासर्वत्रसूचनाच्चशास्त्रपदव्यावर्त्यचोद्यद्वयनिरासानंतरंअस्ययोनिपदव्यावर्त्यचोद्यस्यनिरस्यत्वेप्यत्रतन्निरासस्तुप्रमाणपदवींगच्छेदित्यनुमा

नप्रामाण्यप्रस्तावात्। भाष्येमोक्षधर्मेति। तंप्रत्यस्यानुपयोगेपिशिष्यंप्रत्युपयोगादेतदुक्तिरितिभावः। भाष्येंतिमंप्रमाणपदंक
रणसाधनंसत्रेतःप्रभृतिशुद्धादशस्त्वन्वेतीतिकुत्रप्रमाणमित्याकांक्षांपूरयन्योजयति॥ [१०।१७] रेतोधांत्वादीति॥ वचनादित्यस्य
नास्तिक्यवादायोगेहेतुत्वायोगादाह॥ [१०।१६] एतैरिति॥ वचनात्प्रतीतैरित्यर्थः। सौत्रशास्त्रपदव्यावर्त्यपाशुपताद्यागममूलकचोद्य
निरासायप्रवृत्तंऋग्यजुरित्यादिभाष्यं। तस्यतथात्वाप्रतीतेराह॥ [१०।१९] नन्वेवमिति॥ [१०।२०] रुद्रादेरिति॥ शैवस्कांदगाणपत्यहैरण्यग
र्भप्रभृतीनांप्रत्येकंतत्तदागमेनतस्यतस्यजगत्कर्तृत्वप्रत्यवस्थानंध्येयं। तथाचपाशुपतादिनारुद्रादेःकर्तृत्वेप्रागुदाहृतश्रुतीनामा
गमविरोधेनविष्णवेककर्तृत्वेप्रामाण्यायोगेनताभिस्तस्यकर्तृत्वमात्रंसिध्यतीतिद्वयोरपिमानत्वेनकालादिभेदेनद्वयोरपिकर्तृत्व
मविरुद्धमितिप्रागुक्तदिशाकतिपयकर्तृत्वरूपलक्षणस्यातिव्याप्तिरितिभावः। एतेनैतल्लक्षणंरुद्रादौसमंमयापाशुपतादिरूपमा
नेनसहितंपाशुपतादिशास्त्रसिद्धं तथाचसमंरुद्रादिसाधारणमितिन्यायविवरणयोजनासूचिता ॥ [१०।२०] इत्यतआहेति॥स्मृतौऋ
गादितदनुकूलपुराणादिपौरुषेयापौरुषेयग्रंथस्यैवशास्त्रत्वेनशास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्यविष्णुर्जगत्कर्तेतिसूत्रकृदुक्त्याऽ
गमेनान्यस्यकर्तृत्वकल्पनंबाधितार्थमित्युक्तंभवति॥ [१०।२०] इतश्चेति॥ एतेनभाष्येमोक्षधर्मेष्वपीत्यपिशब्दःप्रागुक्तस्कांदस्मृतिसमु
च्चायकइतिदर्शितं। पूर्ववाक्येविशिष्यपाशुपतादेरनुक्तेरस्याप्युक्तिः। सौत्रशास्त्रशब्दितमेतदितिदर्शयितुंसाक्षादन्यस्यकुवर्त्म
त्वलाभायचप्राचीनस्याप्युक्तिरितिभावः। ज्ञानेषु ज्ञानसाधनेषु॥ [१०।२३] वेदारण्यकमिति॥ वेदाश्चारण्यकानिचतत्समाहारोवेदा
रण्यकं। आरण्यकपदेनारण्येधीयमानवेदभागउच्यते। कुरुपांडववदयंनिर्देशः। उक्तंच्छांदोग्यभाष्येतृतीये आरण्यकमावर्त

येदित्यादि ॥ [१०।२१] प्रकृतेष्विति ॥ एवंहितत्रक्रमः। जनमेजयः। सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच। ज्ञानान्येतानिभिन्नानिउ ताहोनेतिचोच्यतां। वैशंपायनः। सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच। ज्ञानान्येतानिभिन्नानिनात्रकार्याविचारणा। सांख्य स्यवक्ताकपिलःपरमर्षिस्सउच्यते। प्राचीनगर्भंतमृषिंप्रवदंतीहकेचन। हिरण्यगर्भोयोगस्यवक्ताचैवचतुर्मुखः। उमापतिर्भूतप तिःश्रीकंठोब्रह्मणःसुतः। उक्तवानिदमव्यग्रंज्ञानंपाशुपतंशिवः। पंचरात्रस्यकृत्स्नस्यवक्तानारायणःस्वयं। ज्ञानेष्वेतेषुराजेंद्रसर्वे ष्वेतद्विशिष्यतइत्यादिनातत्वप्रदीपोक्तः॥ [१०।३५] ऐक्याभिप्रायाभावइति॥ एतेष्वेतद्विशिष्यतइतिपंचरात्रस्याधिक्योक्तिर्हिपू र्वोक्तसांख्ययोगपाशुपतैक्यविवक्षयावावेदारण्यकैक्यविवक्षयावास्यात्। अन्यथा एतेष्वितिनिर्धारणायोगात्पंचरात्राधिक्य कथनमसंगतंस्यात्। प्रागस्यानिर्देशात्। तत्राद्येपंचरात्रसांख्यादेर्वेदादप्याधिक्यमुक्तंस्यात्। तच्चनयुक्तं। वेदविरोधेनालब्ध प्रामाण्यस्यतस्यवेदादाधिक्यायोगात्द्वितीयमेष्टव्यमित्यर्थः। किंनोच्यतइतिप्रश्नस्योत्तरमाह॥ [१०।३५] पंचरात्रेति ॥ वेदप्रामाण्यो क्तौनपंचरात्रप्रामाण्यसिद्धिः। अनुपपत्त्यभावादितिभावः। अस्मिन्पक्षेवेदप्रामाण्यंनसिद्ध्यतीत्यतआह॥ [११।२५] पंचरात्रप्रामाण्यो क्तौत्विति ॥पंचरात्रस्यावेदमूलत्वेवातन्मूलत्वेपिमूलस्यवेदस्याप्रामाण्येवाप्रामाण्यायोगात्पंचरात्रप्रामाण्योक्तौवेदप्रामाण्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ [११।१] बहुवचनमिति ॥ मोक्षधर्मेष्वपीत्यत्रेत्यर्थः । उक्तंप्रमेयंन्यायविवरणारूढंसौत्रहेतोःसंबंधभाष्योक्तसाध्ये नान्वयंचदर्शयन्फलोक्त्याऽधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ [११।३] तस्मादिति ॥ नावेदविदित्यादिश्रुत्यादिबलादित्यनेनभाष्योक्तो पपादनंसूत्रोक्तहेतुसमर्थनार्थमित्युपसंहारःसूचितः ॥ [११।७] नानुमानेनेति । पाशुपतादिनाचेत्युपलक्ष्यते । तेनान्यत्रोक्तोभयार्थ

कसमशब्दार्थःसंबंधभाष्यार्थश्चैकःसंपद्यते । योनिशब्दस्यकारणेशक्तेर्भाष्येकथंप्रमाणमितिव्याख्येत्यतः करणसाधनंप्रमाण
पदमितिभावेनाह ॥ [१११२]ज्ञप्तीति ॥ योनीत्यस्यकारणमात्रार्थत्वेपिज्ञप्तेर्योग्यतयान्वयः । शास्त्रकारणकत्वस्यब्रह्मणिबाधात्त
त्पुरुषस्यचनिरस्तत्वात् । जन्माद्यस्येत्युक्तेप्रमाणंहितत्रापेक्ष्यते।नतुतस्यजातत्वमितितार्तीयगीताभाष्योक्त्याशास्त्रीयजनकत्व
स्यानाकांक्षितत्वाच्च । ज्ञानेष्वेतेष्वितिसाधनत्वेनज्ञानपदस्यप्रकृतत्वाद्भ्रांतिनिरासायज्ञानेत्यनुक्त्वाज्ञप्तीत्युक्तं । शास्त्रजन्या
ब्रह्मज्ञप्तिःप्रमितिरूपैवनकदाप्यप्रमितिरितिप्रमैकजननस्वभावत्वमेवशास्त्रस्य । ज्ञप्तिजननशक्तिप्रमाजननशक्त्योरेकत्वात् ।
तयोर्भेदेवाद्वयोःसहजत्वात् । अपवादकदोषस्यचापौरुषेयेतदनुसारिणिचाभावादितिद्योतयितुंप्रमितीत्यनुक्त्वाज्ञप्तीत्येवो
क्तं । भाष्येप्रमाणमितिपर्यवसितोक्तिरितिभावेनतदनुवदति ॥ [१११२]प्रमाणमिति ॥ एतेनशास्त्रगम्यत्वादित्यनुक्त्वाशास्त्रयो
नित्वादित्युक्त्याशास्त्रजनकत्वंसूचितमितिनिरस्तं । योनीत्युक्त्यातदप्रामाण्यनिरासात् । अप्रामाण्यंहिसर्वात्मनाज्ञप्त्यजन
कत्वेनवासंशयविपर्ययजनकत्वेनवाभवति । तत्रयोनिर्ज्ञप्तिकारणमित्युक्त्याबोधकत्वरूपस्यसाज्ञप्तिःप्रमितिरूपैवेतिसूचनेन
संशयविपर्ययजनकत्वरूपस्यचाप्रामाण्यस्यनिरासात् । अतएवप्राक्समधिगम्यत्वादितिसंशब्दप्रयोगः । उक्तंच औत्पत्तिक
स्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेतत्प्रामाण्यमित्यादिजैमिनिसूत्रेउपदेशोवेदःतस्यार्थस्यज्ञानं
ज्ञापकमव्यतिरेकश्चसंशयविपर्ययाजनकश्चेतित्रिविधाप्रामाण्यनिरासेनप्रामाण्यं । नहिवेदकारणत्वंजगत्कारणत्वेहेतुरित्यादि
गीताभाष्योक्तंसर्वमिहयोज्यमितिभावेनशंकामाह ॥ [१११३]समासेति ॥ समस्यमानपदार्थत्यागेनान्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहितस्त

त्पुरुषस्यतदत्यागेनोत्तरपदार्थप्रधानस्यप्राबल्यादित्यर्थः ॥ कर्णादेति ॥ पौरुषेयत्वापातादित्यर्थः । अस्त्वित्यतआह ॥ श्रुत्यादीति ॥ वाचाविरूपनित्यया । अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्देवतानयेभाष्योक्तयुक्त्याचविरोधाच्चेत्यर्थः ॥ सार्वज्ञेति ॥ अध्यापकतुल्यत्वादितिभावः । विवृतमेतत्सर्वंचंद्रिकायांपरमतदूषणप्रस्तावे । यत्तु योनिपदस्यज्ञप्तिहेतुत्वार्थत्वेपिसमासप्राबल्याच्छास्त्रस्ययोनित्वंशास्त्रयोनित्वंतस्माच्छास्त्रस्यप्रामाण्याद्ब्रह्मैवजगत्कर्तृइत्यर्थइति । तन्न । योनित्वशब्दस्यगुणवाचित्वेनपूरणगुणेतिसमासनिषेधादित्यादिचंद्रिकाप्रकाशेज्ञेयं । यत्कश्चिदाह । सूत्रेप्रतिज्ञाध्याहारदोषः । शास्त्रपदव्यावर्त्यंचनपाशुपतादि । सांख्यंयोगःपंचरात्रंवेदाःपाशुपतंतथा । आत्मप्रमाणान्येतानिनहातव्यानिहेतुभिरितिभारतोक्त्यातस्यापिशास्त्रत्वात् । पत्युरसामंजस्यादित्यत्रतदमानत्वस्यसिद्धत्वाच्चेति । तन्न । साकांक्षेसूत्रेयोग्याध्याहारस्यसर्वसमाधेयत्वात् । यत्रानवसरइत्यादिस्मृतेः । नैवशास्त्रंकुवर्त्मतदितिसाक्षात्एतद्धिशिष्यतइत्यत्रार्थाच्च पाशुपतादेरशास्त्रत्वोक्त्याभारतोक्तेरन्यार्थवर्णनस्यावश्यकत्वात्समयपादस्येतरेषांचानुपलब्धेरित्युक्तहेतुविस्तृतिरूपत्वात् । स्मृतिनयेनचास्यापौनरुक्त्यंचंद्रिकायामेवानेकधोक्तमितियत्किंचिदेतत् ॥ अ० ॥ ३ ॥ ७ ॥ ॐतत्तुसमन्वयात्ॐ ॥४॥ ब्रह्मणइत्युक्त्याब्रह्मपरेशास्त्रेतर्भावसंगतिरुपपादिता । कारणस्येत्यादिग्रंथस्तुपूर्वत्रेवद्वेधाव्याख्येयः । एवमग्रेपि । तथाचपूर्वाधिकरणफलाक्षेपेणपूर्वपक्षोत्थानात्पूर्वेणाक्षेपिकीसंगतिरितिभावः ॥ अन्यस्यापिवेतीति ॥ इतरेषामितिभाष्योक्ताव प्येकदानबहुभिर्विवादः । किंतुप्रत्येकंप्रत्येकं विष्णोरेवशिवस्यापिवेति तथाविष्णोरेववाहिरण्यगर्भस्यापिवेतिएवंरूपेण पूर्व

पक्षादिरप्येवमेवज्ञेयइतिसूचयितुंअन्यस्यापीत्येकवचनोक्तिः पूर्वत्राप्येवंध्येयं । विष्णोरित्यत्रविष्णोरेवेतिबोध्यं ॥ [११।९] पूर्वोक्तिरिति ॥ कारणस्यशास्त्रयोनित्वाद्विष्णुरेवकारणमितिपूर्वोक्तिरित्यर्थः ॥ [११।११] उभयथापीति ॥ विश्वाधिकोरुद्रः । हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रे । नारायणोवाइदमग्रआसीदित्यादिनेत्यर्थः । सौत्रसमन्वयशब्देनकरणव्युत्पत्त्यान्वयज्ञापकोपक्रमादिवाचिनापाशुपतादिरूपव्याख्यानोक्तत्वंवेदादावापातप्रतीतत्वंचेतिद्वयंव्यावर्त्यं । पाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणमितिन्यायविवरणोक्तं । तत्रादिपदेनहैरण्यगर्भसौरशाक्तेयोदितत्वादेरिवापातप्रतीतिरपिगृहीता । तथाचतदनुरोधादज्ञानामितिभाष्योक्तमापातप्रतीतत्वंपाशुपतोदितत्वादेरुपलक्षणं अपिनासमुच्चायकंवेत्यभिप्रेत्योभयमूलंपूर्वपक्षंव्यनक्ति ॥ [११।११] रुद्रादीनामपीति ॥ पूर्वेणगतार्थत्वंशंकते ॥ [११।१२] नचेति ॥ कुवर्त्मतदित्याद्युक्तदिशेतिभावः । सध्रीचीनस्य सहितस्य । अतएवपाशुपताद्युदितत्वहेतोर्दार्ढ्यापादकत्वाद्भाष्येआपातप्रतीतेःस्वशब्देनोक्तिरितिभावः । सिद्धांतसुधायांप्रत्येकमेवहेतुद्वयपरतयोक्तं ॥ [११।१३] पाशुपतादीति ॥ पाशुपतादावुक्तिप्रतीतिभ्यामित्यर्थः । तथाचेत्यनंतरंपंचरात्राद्युक्तिप्रतीतिभ्यांविष्णोरिवेतियोज्यं । तदुक्तंन्यायविवरणटीकायां । यथाहिवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यादिशास्त्रबलाद्वेदादिकंविष्णोःप्रतिपादकमिष्यतइति । अन्येषामपीत्यनेनभाष्येइतरेषामपीतियोज्यमितिसूचितं ॥ [११।१३] कारणत्वेनेति ॥ कालादिभेदेनाविरुद्धेनेतिभावः ॥ [११।१४] नविष्णोरेवेति ॥ एतेनन्यायविवरणेतथाचरुद्रादौसममेतल्लक्षणमितिपूर्वन्यायविवरणवाक्यमनुवर्त्ययोज्यमितिसूचितं । एतच्चसौत्रावधारणार्थंतुशब्दव्यावर्त्यं । प्रतीयमानमितिभाष्यमन्यत्रोक्तस्याप्युपलक्षणंमत्वाह ॥ [११।१४] पाशुपता

दाविति ॥ [११।१५] उक्तरीत्येति ॥ कुवर्त्मतदित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । अज्ञानामित्युक्तिलब्धहेतुमाह ॥ **प्रतीतेरिति** ॥ अनेन भाष्यंद्वेधायोजितं । आक्षेपार्थस्यप्रकृतेऽनन्वयादाह ॥ [११।१६] **पृच्छतीति** ॥ [११।१६] **प्रतीयमानमपीति** ॥ प्रागुपलक्षितंपाशुपताद्युक्तमपीत्येतदप्यत्रयोज्यं ॥ [११।१७] **व्याचष्टइति** ॥ अन्वीयंतेशक्तितात्पर्यगोचरेणसंबध्यंते तथाज्ञायंतइतियावत् । वाक्यान्येतेनेतिव्युत्पत्त्येतिभावः । भाष्येलिंगमितिसमुदायाभिप्रायंसूत्रस्मृत्यनुसार्येकवचनं । अन्यथालिंगैरित्यग्रेतनोक्तिविरोधइतिमत्वोक्तं ॥ [११।१७] **कानितानीति** ॥ वाक्यस्यादिरुपक्रमः । तदंतउपसंहारइतिस्फुटत्वादन्यस्वरूपमाह ॥ [११।१८] **एकेति** ॥ प्रमाणांतरासिद्धताऽपूर्वतेत्येवात्रपाठः । प्राचुर्येणेतितुन्यायकल्पलतापाठः । गुणाभिधानंस्तुतिः । दोषोक्तिर्निंदा । एककर्तृकोपाख्यानंपरकृतिः । बहुकर्तृकोपाख्यानंपुराकल्पः । उदाहरणमेतेषांचंद्रिकायांप्रकाशते । विस्तरोभीषयत्यस्मांस्तस्मान्नात्रयतामहे । तत्वप्रदीपेविवृतत्वाट्टीकायामुदाहरणानुक्तिः । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्येतिप्रमाणलक्षणोक्तैकरूप्येस्यहानुक्तिबीजंचंद्रिकायांव्यक्तं ॥ [११।१९] **उपपत्तित्वेपीति** ॥ तात्पर्यनिर्णयरूपसाध्येइतिभावः । कुरुपांडववत्तेषामुपपत्तेःपृथग्वचइतिभक्तिपादीयानुभाष्योक्तेरितिभावः । ननुस्मृतावुपपत्तेरंत्यत्वोक्तावपिभाष्येउपपत्त्यादिलिंगमित्युपक्रमादिषूपपत्तेःप्राथम्यंकुतइत्यतआह ॥ [११।२०] **उपक्रमेति** ॥ [११।२०] **उक्तेरिति** ॥ ज्ञानपादीयानुभाष्योक्तेरित्यर्थः । बीजंवदन्प्राबल्यंव्यनक्ति ॥ [११।२१] **उपसंहारस्येत्यादिना** ॥ आपत्तेरित्यनंतरंतत्प्रामाण्यार्थमुपसंहारानुसारित्वस्योपेयत्वादितियोज्यं । तृतीयाद्यपादेप्रथमेश्रवणादितिचेदित्यत्रोपक्रमप्रामाण्यार्थमुपसंहारानुसारित्वमंगीकर्तव्यं । व्याख्यानस्यपश्चात्तनत्वनियमादितिन्यायविवरणोक्तेरिति

भावः। विस्तृतमेतत्तर्कतांडवे ॥ गुरुपादकृतोपसंहारविजयेच। उपसंहारयोरित्यनंतरंसकाशादितिशेषः। बहुबाधस्या न्याय्यत्वादितिभावः ॥ [११।२२] मुख्यस्येति ॥ अप्राप्तस्येत्यर्थः। सर्वमेतच्चंद्रिकायांसम्यग्विवृतं। ननूपक्रमादीनांवाक्यैकदे शत्वात्कथंलिंगमित्युक्तिर्भाष्यइत्यतोलिंगंतात्पर्यनिर्णयइतिचतुर्थपादंव्याचष्टे ॥ [११।२४] एतत्सर्वमिति ॥ एतेनकुत्रचलिंगानी तिटीकायांकृताशंकादत्तोत्तरा। स्वार्थेशब्दात्मकमपीदमेतत्परमबाधेसत्येतदुपक्रमत्वादित्यादिरूपेणमहावाक्यतात्पर्यार्थ निर्णयेलिंगमित्यर्थः। वाक्यानांतात्पर्यनामनवृत्त्यंतरं। कर्मनिर्णयेनिरस्तत्वात्। किंतुतत्प्रमितिशेषत्वंतथैवतर्कतांडवेप्र थमपरिच्छेदेभिधानात्। उत्तरोत्तरप्राबल्योक्तेरुपयोगमाह ॥ [११।२४] विरोधेत्विति ॥ [११।२५] साम्येइति ॥ उपक्रमादिद्विकस्य यथाकथंचित्साम्येप्रतीतेसतीतिवा उपक्रमादेःश्रुत्यादिभिःसाम्येप्रतीतेसतीतिवार्थः। विस्तरस्तुचंद्रिकाप्रकाशेध्येयः ॥ [११।२५] स्वभावेति ॥ उपजीवकत्वादिनास्वभावदुर्बलेनापिउपजीव्यत्वादिनास्वभावप्रबलस्यापीत्यर्थः ॥ [११।२६] एवमिति ॥ एकेन निरवकाशेनसावकाशानेकेषांबाधइत्यर्थः ॥ [११।२६] प्राबल्यदौर्बल्यमिति ॥ विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचीत्येकवद्भावः। शी तोष्णमितिवत् ॥ [१२।१] सावकाशत्वादीति ॥ दुर्बलस्यप्रबलेनबाधोनामार्थांतरपरत्वरूपसावकाशत्वकल्पनं। प्रबलस्ययथा श्रुतार्थत्वरूपनिरवकाशत्वमित्येववाच्यं। अन्यथा अर्थांतरताऽकल्पनेपाशुपतादेर्वेदेनेवाप्रामाण्यंस्यात्। सावकाशत्वा प्रामाण्याभ्यामन्यस्यबाधस्याभावादित्यर्थः ॥ [१२।१] वाक्येति ॥ उपक्रमादिरूपावांतरवाक्येत्यर्थः ॥ [१२।२] अर्थांतरेति ॥ ब लाल्लक्षणादिनार्थांतरकल्पनमित्यर्थः ॥ [१२।३] स्वयमर्थांतरेति ॥ स्वरसतोर्थांतरवाचित्वमित्यर्थः। एवंस्वभावदुर्बलस्यो करू

पसावकाशत्वनियमाभाववत्स्वभावप्रबलस्यनिरवकाशत्वनियमाभावोप्यूह्यइतिभावः । नन्वग्रे तल्लिंगादित्यादौश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिरपिनिर्णयोदृश्यतइतिकथंभाष्येसप्तानामेवोक्तिरित्यतआह ॥ [१२।३]अत्रेति ॥ तात्पर्यार्थनिर्णयइत्यर्थः । उपपत्त्यादिलिंगमितिभाष्यइतिवार्थः । श्रुत्यादीनांलक्षणबलाबलबीजादिकंतुशब्दादेवेत्यत्रवक्ष्यामइतिभावः । ननुप्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वादिपरिकल्प्यान्येषांकारणतयाशास्त्रयोनित्वाग्रहणेकोहेतुरितिकृतप्रश्नस्यकथमनेनोत्तरंलब्धमित्यतःसौत्रसमन्वयादित्येतत्तात्पर्योक्तिपरस्योपक्रमादिलक्षणःसमन्वयएवशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणमितिन्यायविवरणस्यार्थमाह ॥ [१२।३]पाशुपतेति ॥ प्रतीतमपि आपातप्रतीतमपीत्यर्थः ॥ [१२।३]पाशुपताद्युक्त्यादेरिति ॥ पाशुपतादावुक्तेरापातप्रतीतेश्चेत्यर्थः । एवंसौत्रसमन्वयशब्दार्थोक्तिपरन्यायविवरणार्थमुक्त्वाततश्चकिमित्यतःतदन्वितत्वेनभाष्यार्थमाह ॥ [१२।४]तैश्चेति ॥ शास्त्रइतिभाष्येशेषइतिभावः ॥ [१२।४]ब्रह्मैवेति ॥ एतेनसूत्रेतुरवधारणे तदितिचब्रह्मपरामृश्यते । शास्त्रयोनीतिपूर्वस्मात्प्रथमांतंसदनुवर्ततइतिदर्शितं । शास्त्रस्य ऋग्यजुःसामेत्युक्तऋगादिरूपशास्त्रस्य विविधरूपत्वेनकल्पनंविकल्पः ॥ [१२।६]चत्वारिवागित्यादि ॥ तत्रवागित्यनुवादः । विधिभागेहरेःपूजैवाभिधानेचतद्गुणाः । विकल्पेतद्गुहत्वंचाप्यपोहेतुतदप्रियं । उच्यतेसर्ववेदेषुतच्चवेदसएवहि । सुराहरेर्गुणाःप्रोक्तास्तेमेस्युरितिचिंतनं । सुरापानमितिप्रोक्तंतन्नकुर्यात्कथंचन । ब्राह्मणोविष्णुरुद्दिष्टःसनास्तीत्यभिचिंतनं । ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टातांनकुर्यात्कथंचन । इत्याद्यपोहवाक्यार्थश्चिंत्योविष्णौबुधैर्जनैरित्येकादशस्कंधतात्पर्यदिशार्थमाह ॥ [१२।८]कर्मेति ॥ अस्याइत्यग्रेश्रवणादाह ॥ [१२।८]श्रुतिरिति ॥ [१२।८]मांप्रत्येवे

ति ॥ तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइत्युक्तेर्निश्शेषदुःखप्रहाणरूपमोक्षस्य प्रीत्यामोक्षफलत्वाच्चेत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा
विष्णुप्रीतिंविनाऽयोगाज्जीवानांताद्दङ्मोक्षहेतुविष्णुप्रीत्युद्देशेनविधत्ते । अवांतरतात्पर्येणकर्मविदधदपिकर्मकांडंमहातात्प
र्येणमय्येवपर्यवस्यतीतिभावः । वक्ष्यतिचवाक्यान्वयादित्यत्र ॥ अभिधत्तइति [१२।६] ॥ रूढियोगादिवृत्तिभिरिंद्राद्यभिधात्री
श्रुतिर्महायोगविद्वद्रूढिभ्यांमामेवाभिधत्तइत्यर्थः । तदपिवाक्यान्वयमुपेत्यैव अप्रियादप्रीतेरपोह्यः अप्रीतिमान्नकार्यः । अप्री
तिहेतुत्वात्सुरापानंनकार्यमितिवक्तीत्यर्थः । इत्यस्याइत्येतद्व्याख्यानं एवंभूतायाइति । कर्मादिविधात्र्यादिरूपायाइत्यर्थः ।
इत्यहमित्यत्रत्येतिशब्दस्यहृदयमित्यनेनान्वयमाह ॥ इत्यभिप्रायमिति [१२।७] ॥ ननुजिज्ञास्यब्रह्मणोजन्मादिसूत्रोक्तजगज्जन्मा
दिकारणत्वरूपलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासायोपक्रमादिन्यायैःकारणवाक्यराशिप्रतिपाद्यत्वमात्रंप्रतिज्ञातव्यं नतुकर्मकांडा
दिसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं शास्त्रयोनिसूत्रेतावदेवहेतुकर्तव्यमित्याशंकांनिरस्यन्समग्रसूत्रार्थंचव्यंजयन्फलोक्त्योपसंहरति ॥
तस्मादिति [१२।८] ॥ उपक्रमादीनामेवतात्पर्यार्थनिर्णायकत्वादित्यर्थः । अयंचोपक्रमादिलक्षणःसमन्वयएवशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकार
णमितिन्यायविवरणे लिंगंतात्पर्यनिर्णयइतिभाष्येचोक्तार्थस्यहेतुतयोपसंहारः । समन्वयादितिसौत्रहेत्वर्थस्योपसंहारःउपक्र
मादिवशादिति । तत्त्वित्यस्यविष्णुरेवेति । संशब्दोत्रसूत्रेआवर्तमानःसन्ननुवर्तमानशास्त्रयोनिपदेनाप्यन्वेति । तत्रसाकल्यं
मुख्यत्वंचास्यार्थइत्युपेत्यार्थमाह ॥ सर्वशास्त्रैरिति [१२।८] ॥ उच्यतइति [१२।८] ॥ स्वरवर्णपदवाक्यात्मनामुख्यवृत्त्याप्रतिपाद्यतइत्य
र्थः । मुख्यार्थोभगवान्विष्णुःसर्वशास्त्रस्यनापरइत्यनुभाष्योक्तेः । कथमुच्यतइत्यतःकारणत्वेत्यादिपूर्वसूत्रेन्वितंकारणस्येत्येत

दिहकारणत्वेनेत्येवमन्वेति तच्चोपलक्षणमित्यर्थः । कारणत्वाद्यनंतगुणतयेतियावत् । अयंभावः । जिज्ञास्यब्रह्मणोब्रह्मपदोक्त मनंतगुणत्वंप्रथमलक्षणं । तत्प्रसिध्यर्थंजन्मादिकारणत्वंलक्षणमितिसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तथासर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्याप्र तिज्ञायांप्रधानलक्षणंनसिद्ध्यतीतितत्सिद्ध्यर्थंमुख्यवृत्त्यासर्वशास्त्रयोनित्वप्रतिज्ञायुक्तेति । तदुक्तमनुव्याख्याने । जन्माद्यस्ये तिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तंशास्त्रमूलंयतस्ततः । अन्वयःसर्वशब्दानांगुणसर्वस्ववेदकइत्यादि । तस्यैवैतल्ल क्षणमितिफलोक्तिः । एतत्कारणत्वमनंतगुणत्वंचेत्यर्थः । अत्रोपक्रमादिभिःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्याबाधेसतिमुख्यत्वस्यप्राप्तावं पिनसर्वशास्त्रार्थत्वस्यप्राप्तिः । तथापितत्रगतिसामान्यादितिहेतुरग्रेस्पष्टइतिभावः ॥ ७ ॥ यत्तुएतेनसर्वेव्याख्याताइत्यनेनेदं गतार्थं । वाक्यांतरेअन्यस्यापिकारणत्वंप्रतीयतइतिचोद्यस्यप्रागुक्तन्यायातिदेशेननिरसिष्यमाणत्वादित्युपालंभनं । तन्न । त्वन्मतेतथात्वेप्यस्मन्मतेतत्रनिषेधमुखेनवेद्यवस्तुवाचिपदघटितवाक्यानामेवविचार्यत्वेनागतार्थत्वात् । विरोधिसर्वबाहुल्य कारणस्त्रीनिषेधिनामित्युक्तेः । किंचेहापातप्रतीत्यादिनापूर्वपक्षः तत्रतुप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन किंचेहकारणत्वंविष्णवेकनिष्ठंने ति तत्रतुसर्वशब्दवाच्यत्वंनेति । अत्रोक्तस्याग्रेन्यायातिदेशेनप्रपंचनाच्चनकश्चिद्दोषइति ॥ अ० ॥ ४ ॥ ७ ॥ ॐ ईक्षतेर्नाश ब्दं ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मणइति ॥ तथाचतद्ब्रह्मेतिश्रौतब्रह्मणःश्रुत्यंतरोक्तेक्षणीयत्वादिन्यायेनवाच्यत्वसमर्थनान्न्यायग्रथनात्मक शास्त्रेंतर्भावसंगतिरित्यर्थः । यद्यपिपूर्वत्रसंशब्दोक्तस्यवाच्यत्वस्येवसर्वशास्त्रयोनित्वस्यापिगतिसूत्रेसमर्थनमस्ति तथापीहैक स्यप्राधान्यमुपेत्यवाच्यत्वेत्येवोक्तं । नन्वत्रवाच्यत्वोक्तौकापूर्वसंगतिःकिंचफलमित्यतःश्रुत्यधिकरणसंगतीप्रयोजनंचाह ॥

[१२।९] संकलेति ॥ [१२।९] कारणत्वेनेति ॥ कारणत्वाद्यनंतगुणत्वेनेत्यर्थः । ननुसंशब्देनमुख्यत्वप्रतिज्ञानेपिसमन्वयादित्युक्तहेतुनाकथं
तत्सिद्धमित्यतआह ॥ [१२।१०] उपक्रमेति ॥ यद्वासंशब्दार्थमुख्यत्वाच्छादनेनप्रकारांतरेणमुख्यत्वलाभमाह । उपक्रमेति । अबाधे
सतीत्यपियोज्यं । तेषांतात्पर्यलिंगत्वेनमुख्यत्वावगमकत्वात् । बाधकस्यचेहाशंक्यनिरसिष्यमाणत्वादितिभावः ॥ [१२।११] वादी
ति ॥ वाच्यत्वावाच्यत्ववादीत्यर्थः । पूर्वाक्षेपपूर्वभाष्योक्तपूर्वपक्षंव्यनक्ति ॥ [१२।११] नब्रह्मणइति ॥ तत्रहेतुत्वेनइत्यादिभि
र्नतच्छब्दगोचरमितिभाष्यंव्यनक्ति ॥ [१२।११] यतइति ॥ तद्ब्रह्मेत्यर्थः । अप्राप्यमनसासहेत्युक्तेरज्ञेयंचेत्यपिध्येयं । अवाच्यत्वाद
ज्ञेयत्वाच्चनब्रह्मणश्शास्त्रमुख्यार्थत्वमित्यर्थः । हेत्वोरसिद्धिवारणायोक्तमित्यादिश्रुतेरिति । भाष्येबहुवचनोक्तावपिप्रत्ये
कंसाधकत्वद्योतनायश्रुतेरित्येकवचनोक्तिः । हे(तो)त्वोरप्रयोजकत्वंनिराह ॥ [१२।१२] नह्यवाच्यस्येति ॥ अज्ञेयस्यचेत्यपिज्ञेयं ।
व्याघातप्रसंगादितिभावः ॥ [१२।१२] अतइति ॥ शास्त्रमुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः ॥ [१२।१२] कारणत्वमिति ॥ कारणत्वादीत्यर्थः ॥
[१२।१३] शब्दादीति ॥ नविद्यतेशब्दोयस्येतिव्युत्पत्त्येत्यर्थः । अरूपमित्यादौतुरूपादिराहित्यंरूपादिग्राहकचक्षुराद्यविषयत्वंचे
त्यर्थः । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवतस्तादृशस्पर्शवतोवाद्रव्यस्यचक्षुरादिविषयत्वात् । एवंचावाच्यत्वमज्ञेयत्वंचोभयं
प्राप्तमितिभावः । सूत्रानुगुणत्वादेतद्वाक्योक्तिर्भाष्ये । अत्रावाच्यत्वादेरस्फुटत्वात्पूर्ववाक्योक्तिः । ब्रह्मणोवाच्यत्वेकथंत
द्ब्रह्मेत्याद्युक्तिरित्यतोभाष्येऽवचनेनैवप्रोवाचेत्युक्तं तद्व्याहतिनिरासायव्याचष्टे ॥ [१२।१३] अवचनेनेति ॥ उपदिदेश । तद्ब्रह्मेत्य
र्थः । यदित्येतत्कर्मकारकमितिभावेनाह ॥ [१२।१४] पुरुषइति ॥ अत्रावाच्यत्वाज्ञेयत्वेस्पष्टमुक्ते । गोचराइंद्रियार्थाश्चेतिगोचर

पदस्यपुंलिंगत्वात्कथंगोचरमित्युक्तिरित्यतआह ॥ [१२।१४] त्र्यीति ॥ स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरेतिप्रथमस्कंधेप्रयोगा दित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । यदितत्स्यादगोचरमित्यनुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशाशब्दानांगवांज्ञानानांचरश्चरणंवृत्तिर्यस्मि न्तच्छब्दगोचरमितिव्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्यापिसाधुत्वंध्येयमित्युक्तंचंद्रिकायां । तृतीयेग्रहवृद्दनिश्चिगमश्चेतिसूत्रेघञ र्थेकविधानमितिवार्तिकोक्त्याचरतेःकप्रत्ययेचरेतिरूपं । गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्चेतिसूत्रेमंजर्यांरूढशब्दोयंत स्ययथाकथंचिन्निर्वचनमित्युक्तेः । तथाचप्रागुक्तावाच्यत्वाज्ञेयत्वयोर्द्वयोरपिपूर्वपक्षभाष्येभिधानंलब्धं । अप्राप्यमनसास हेत्यंशोक्तिश्चार्थवतीतिज्ञेयं । तेनेक्षणीयत्वमप्यसिद्धमितिशंकितुर्भावः । अतएवाग्रेभाष्येअवाच्यत्वादिकंत्वित्यादिशब्दः । एतेन नचतस्यावाच्यत्वंश्रुत्यभिप्रायइतिन्यायविवरणेऽज्ञेयत्वमप्युपलक्ष्यंबोध्यं । अत्रसूत्रेपूर्वसूत्रात्तत्पदमनुवर्त्यतदशब्द मितियोज्यमितिभावेनभाष्ये नतच्छब्दगोचरमित्युक्तं । श्रुतिप्राप्तं श्रुतितात्पर्याज्ञानप्राप्तमित्यर्थः । नचतस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायइतिन्यायविवरणोक्त्या किंतुश्रुत्यभिप्रायाज्ञानप्राप्तमितिध्वनितत्वात् । सूत्रेचावाच्यंनेत्यनुक्त्वाअशब्दंनेत्यु क्त्याअशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुत्यर्थाज्ञानप्राप्तमितिलाभादितिभावः । ननुयःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेणपरंपुरुषम भिध्यायीत । सतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहवैसपाप्मनाविनिर्मुक्तःससामभिरुन्नीयतेब्रह्मलोकं । सएतस्मादितिश्रुतौ सहिध्याता तंध्येयंपरमेश्वरमपरोक्षीकृत्य तेजसिसूर्येसंपन्नःसंप्राप्तो जीर्णत्वङ्मुक्तसर्पवत्प्रारब्धपाप्मनावि निर्मुक्तः सामाभिमानिदेवताभिःसत्यलोकंनीतःस एतस्मात्सत्यलोकपतेर्जीवसाराच्चतुर्मुखादुत्तमोत्तमंसर्वशरीरगंपुरुषमीक्षत

इत्यपरोक्षमीक्षणंभाति । तस्यचशब्दाकरणकत्वात्कथंतेनवाच्यत्वादिसिद्धिरित्यतःसत्यंसर्वं जीवघनादित्यत्रतदुपदेशेनेति व्याख्यायतइतिभावेनाह ॥ जीवोत्तमहिरण्यगर्भोपदेशेनेति ॥ पश्यतीति जानातीत्यर्थः । प्रणवेनहरिंध्यायन्ब्रह्मलोकंसमेत्यच । ज्ञानंचतुर्मुखात्प्राप्यमुच्यतेनात्रसंशयइतिषट्प्रश्नभाष्योक्तेरितिभावः । पश्यतीत्युक्तिस्तु ईक्षदर्शनांकनयोरितिधातोर्दृशिधात्वादेशरूपपश्यतेर्ज्ञानमात्रार्थत्वमुपेत्येति । भाष्येआत्मन्यात्मानमितिश्रुतिःउत्तरसूत्रार्था(र्थं)ईक्षतइतिश्रुत्युक्तिश्चसूत्रोपात्तत्वादुभयत्रापिपश्यतेरपरोक्षेपिसंभवात्स्पष्टमपरोक्षार्था विज्ञायेतिश्रुतिः । आत्मनीतिश्रुतिःप्रागेवव्याख्याता । भाष्येवचनैरित्यस्येक्षणीयत्वेहेतुत्वानुपयोगादीक्षणीयत्वावगतेरित्युक्तं । एतेनहेतोरसिद्धिरुद्धृता । सूत्रेईक्षतेरितिधातुनिर्देशमात्रत्वेनतदर्थलक्षणायाईक्षणादितिलाभात्तस्यचासंबद्धस्यहेतुत्वायोगाद्योग्यतयापुरुषमीक्षतइतिश्रुत्यानुगुण्याच्चक्रियाकर्मभावइतिमत्वेक्षणीयत्वादित्युक्तंभाष्यइतिभावः । अशब्दंनेत्यस्यद्वौनञावितिन्यायलब्धार्थस्योक्तिर्भाष्येवाच्यमेवेति । तदनुवदन्विशेष्याकांक्षांपूरयति ॥ वाच्यमेवतदिति ॥ पूर्वपक्षभाष्यात्तत्पदमिहानुवर्त्यं । सूत्रेचपूर्वसूत्रादिति भावः । ननुसूत्रेअशब्दंनेत्यनुक्त्वा पूर्वस्मात्तत्त्वित्यनुवर्त्य ईक्षतेर्वाच्यमित्युक्तावपि तद्ब्रह्मवाच्यंतु वाच्यमेवेतिसिध्यतीति चेन्न । तत्पदान्विततुशब्दस्यात्रान्वयेसतितत्त्वित्याध्यायसमाप्त्यनुवृत्तिर्नस्यात् । शिष्टंतंत्रदीपिकायांव्यक्तं । वाच्यत्वोक्तेःफलमाह ॥ अतइति ॥ वाच्यत्वादित्यर्थः । सौत्रहेतोरप्रयोजकत्वंशंकते ॥ नेति ॥ नावचनेनेक्षणमित्येतदर्थमाह ॥ भवेदेतदिति ॥ तत्रहेतुमाह ॥ तस्योक्तेति ॥ शास्त्रयोनिसूत्रोक्तरीत्येत्यर्थः । एवमीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेवेतिभाष्यमर्थापत्ति

परतयाऔपनिषदत्वादित्यादिभाष्यं । तत्रेक्षणीयत्वेविशेषणार्पकमितिव्याख्यायेदानीमित्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेवेतिभाष्यं परिशेषपरतया औपनिषदत्वादित्यादितुतत्रप्रसक्तप्रतिषेधपरतयाव्याचष्टे ॥ [१२।२०] परिशेषेत्यादिना साधयतीत्यंतेन । अर्थापत्तिपरिशेषयोरनुमानत्वेप्यवांतरविशेषात्पृथगुक्तिः ॥ श्रूयंतइति ॥ इत्यादिवचनैरितिभाष्यंपूर्ववदसिद्धिनिरासकमितिभावः । भाष्यस्थावचनेनेत्यस्यार्थोवचनेतरेति । वचनवृत्त्यन्येनेत्यर्थांतरंचाह ॥ [१२।२१] वृत्त्यंतरेति॥ उपस्थितेहिलक्षणादिर्वाच्यः । औपनिषदस्योपस्थितिश्चशब्देनैव। तत्रापिलक्षणादिश्चेत्तत्रापिलक्ष्योपस्थित्यर्थंशब्दांतरमित्यनवस्थापत्तेरितिभावः । स्वप्रकाशतयासिद्धेब्रह्मणिशब्दानांलक्षणेतितुसूर्यदर्शनेदीपस्येववैयर्थ्यादयुक्तं । विवरिष्यतेचैतदग्रे । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चेतिभाष्येवाच्यमेवेतिसाध्यस्यान्वयात्सूत्रोक्तेक्षणीयत्वयुक्तिसहायत्वेनश्रुत्याद्युक्तौबीजमाह ॥ [१२।२२] नन्विति ॥ [१२।२२] तेषुत्रिष्विति ॥ प्रत्यक्षानुमानागमेषुमध्येआगमस्यप्राबल्यंजात्यैवोत्सर्गेणैवस्मृतमितितत्वनिर्णयोक्तेरित्यर्थः ॥ [१२।२३] इत्यंतइति ॥ एतेन सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वादितिन्यायविवरणेसाहित्योक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ [१२।२३] श्रुतिस्मृतीचाहेति ॥ भाष्येअथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति नामानिसर्वाणियमाविशंतीति वचसांवाच्यमुत्तममित्यादीनांबहुत्वेन बहुवचनोक्तावप्युपात्तंतुश्रुतिस्मृतिरूपंद्वयमेवेतिभावेनद्विवचनोक्तिः । श्रुतावाङ्प्रयोगेणसाक्षादेववाच्यत्वस्यस्मृतौचाहमेवेत्यवधारणलब्धमुख्यवेद्यत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याचवाच्यत्वस्यसिद्धेरितिभावः। सूत्रेश्रुत्याद्यनुक्त्वाईक्षणीयत्वयुक्त्युक्तिस्तुपूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यादिप्रतिरुद्धत्वेनस्वतोऽनिर्णायकत्वात्तदनुग्राहकत्वेनेतिबोध्यं । अज्ञेयत्वेतिभाष्यस्थादिपदार्थोक्तिः । श्रुतेरि

तिजात्येकवचनं । अतोग्रइत्यादिश्रुतीनामित्युक्तिः । अवाच्याप्रसिद्धादिपदवाच्यत्वाव्याहतिनिरासायावाच्यत्वादिव्यपदे
शइत्युक्तं ॥ [१३।२६] अन्यथेति ॥ पश्यंतइत्युक्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । एवमितिपदमतर्क्यंतर्क्यमित्यनेनाज्ञेयंज्ञेयमित्यनेनचान्वेती
तिभावेनैवमित्यस्यार्थमाह ॥ [१३।१] एवमप्रसिद्धिप्रसिद्धिभ्यामिति ॥ स्मृतावज्ञेयंज्ञेयमितिश्रुतिमूलप्रत्यक्षादितिबोध्यं । वाच्यं
तर्क्यमितिशब्दतर्कयोरुक्तेर्भाष्यमुत्सूत्रमितिभ्रमनिरासायोक्तमनुवदति ॥ [१३।१] एवमिति ॥ [१३।१] युक्त्यादीति ॥ सूत्रेश्रुत्याद्यनुग्राह
कन्यायमात्रोक्तावपितदनुग्राह्यवाच्यत्वेश्रुत्यादेरपिसूत्रकृतोहेतुत्वेनाभिमतत्वादीक्षतेरित्यस्यश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वा
दितिन्यायविवरणोक्त्यनुरोधेनयुक्त्यादिबलादित्यनुवादःकृतः । स्मृतिभ्यश्चेत्यंतभाष्यार्थानुवादोयं। अवशिष्टभाष्यार्थानुवा
दोर्थांतरेति । वाच्यमेवेत्यस्यव्याख्येयप्रदर्शनेनानुवादोनाशब्दमिति अनुवृत्ततत्पदार्थोब्रह्मेति । वादिप्रतिवादिनोर्मायिसांख्य
योरन्योन्यापेक्षयान्योन्ययोरितरत्वात्द्वावपिभाष्यस्थेतरपदोपात्तावितिभावेनाह ॥ [१३।४] नसांख्यस्येति ॥ [१३।४] नापिस्वन्यायेने
तिच ॥ [१३।४] तेनवैदिकत्वेति ॥ अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्यादिमंत्रार्थत्वेनोक्तेरित्यर्थः ॥ [१३।५] अन्यदिति ॥ त्रिगुणात्मिकाना
द्यविद्यादिकमित्यर्थः । एवंव्याख्यानंस्वव्याहतंचेत्याह ॥ [१३।५] किंचेति ॥ [१३।६] वृत्त्यंतरेति ॥ वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । एतेनभाष्येच
शब्दस्यकिंचेत्यर्थः । नेतिकाकुः । अशब्दत्वमितरसिद्धं प्रधानादितरस्यमायावाद्यंगीकृतब्रह्मणःसिद्धंनभवतिकिं भवत्येवेति
योजनासूचिता । भाष्यस्थचशब्दमनुक्तसमुच्चयंमत्वाईक्षतेरितिसूत्रांशव्याख्यांचनिराह ॥ [१३।६] नापीति ॥ एतेनेक्षितृत्वंचेत
रसिद्धंमायावाद्यंगीकृतब्रह्मणःसिद्धंनभवतीतिभाष्यार्थोदर्शितः । अर्थांतरंचाभिप्रेत्यशंकांतरंनिराह ॥ [१३।६] जगत्कारणस्येति ।

[१३।७] अप्रयोजकत्वादिति ॥ शुद्धात्मज्ञानादेवमोक्षोक्तेरितिभावः । एतेनेक्षितृत्वंचेतरसिद्धंमायावच्छिन्नब्रह्मणःसिद्धंनवाच्यं । कुतःअशब्दं हेतुगर्भमिदं । अशब्दत्वात् । श्रवणादिरूपजिज्ञास्यत्वासंभवात्तस्येतिभाष्यार्थःसूचितोभवति । ननुनविशिष्टमीक्षितृ येनजिज्ञास्यत्वायोगः । किंतुशुद्धमेवमायासंबंधादीक्षितृ तेननकोपिदोषइत्यतआह ॥ [१३।८] किंचेति ॥ भवतिउत्पद्यते शुद्धस्येत्यर्थः ॥ [१३।८] दृश्यत्वेति ॥ तथाचमिथ्यात्वापत्तिरितिभावः । एतेनेक्षितृत्वंचेतरसिद्धं इतरेणमायोपाधिना इतरस्यशुद्धब्रह्मणः सिद्धंउत्पन्नं नभवति तथात्वेइतरसिद्धं इतरस्येक्षितृत्वेतरस्यदृश्यत्वादेरपिसिद्धं भावेनिष्ठा । सिद्धिर्नस्यात्किं भवेदेवेति तथेक्षितृत्वमुपचरितंचेदितरसिद्धंइतरस्यप्रधानस्यसिद्धंनभवेत्किं भवेदेवेतिचभाष्यार्थःसूचितः ॥५॥

॥ ६ ॥ ॐगौणश्चेन्नात्मशब्दात्ॐ ॥ ६ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्येत्युक्तंव्यंजयन्तत्रसाध्यहेतुभावेनभाष्यंव्यनक्ति ॥ [१३।९] यद्दृश्यत्वेति ॥ गौणेति ॥ सत्वादिगुणबद्धेत्यर्थः । जीवश्चेदितिवाच्येगौणइत्युक्तिकृत्यमुत्तरसूत्रेव्यक्तं । गौणात्मेत्यात्मपदप्रयोगेणैतत्सूचयति। पूर्वसूत्रेऽनुषक्ततत्पदानुरोधेनअशब्दमितिक्लीबोक्तावपिइहसूत्रेआत्मानंपश्येदित्यात्मपदानुरोधेनगौणइतिपुल्लिंगोक्तिरिति ॥ [१३।१०] गौणेति ॥ सत्त्वादिगुणबद्धजीवग्रहणइत्यर्थः ॥ [१३।११] इतरेति ॥ निर्गुणेत्यर्थः । आत्मपदोक्त्यर्थमजइत्याद्युक्तिः ॥ [१३।१३] उपादेयएवेति ॥ हेयत्वसहितोपादेयत्वरहितइतिस्मृतौव्याख्येतिभावः । हृदिहीतिश्रुतेर्जीवपरत्वंतु अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहीतिसूत्रसिद्धमितिभावः । भाष्येअनात्मनिजीवेसोपचारइतिपरममुख्यवृत्त्यपेक्षयेतिभावः । नतुगौणवृत्त्येति । कल्पनोपदेशाच्चेतिसूत्रविरोधात् ॥ [१३।१४] स्वरूपेति ॥ आत्मनिस्वरूपाभिप्रायोऽनात्मनिजीवेप्रतिमाभि

प्रायइत्यर्थः । तत्रेतिव्याख्येयानुवादेनात्मानात्मनोरितिव्याख्या । प्रागात्मेतिनिर्देशात्सइत्युद्दिश्यआत्मेतिविधिरयुक्तइतिमत्वानुवादइत्याह ॥ [१३।१५] **सयंआत्मेति** ॥ तेनयोनात्मासोऽनीदृशइत्यपिदर्शितं । पुनरुक्तेराह ॥ [१३।१५] **शुद्धइति** ॥ गौणेजीवे। गौणाश्रयणादमुख्याश्रयणादित्यर्थः ॥७॥ ॐ**तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात्**ॐ ॥७॥ [१३।१८] **आर्जवेति** ॥ आत्मानात्मशब्दयोश्चेतनाचेतनविषयतयाप्रसिद्धेस्तदबाधनाद्रूपशब्देप्रतिमारूपैकार्थत्वसंभवेनानेकार्थत्वस्याकल्पनाच्च । तद्विषयत्वेद्वेवावब्रह्मणइतिश्रुतेरार्जवंसंभवतीत्यर्थः ॥ [१३।१९] **स्वभावेति** ॥ जीवेपिदुःखादिदोषऔपाधिकइतिभावः । आत्मनिष्ठस्यमोक्षउपदिश्यतइतिभाष्यंहेतुगर्भमितिमत्त्वायोग्यसाध्यमध्याहृत्यार्थमाह ॥ [१३।१९] **नात्मेति** ॥ [१३।२०] **आत्मेति** ॥ एतेनसौत्रतच्छब्दःपूर्वसूत्रप्रकृतात्म(परइ)परामर्शीतिदर्शितं । अत्रयद्यपितस्मिन्नीक्षणीयत्वेनोक्तेआत्मनिनिष्ठस्यमोक्षोपदेशाच्चनिर्गुणइत्यादिनातत्वप्रदीपे। तथानन्वीक्षणीयत्वेनवाच्यत्वंमायाशबलस्यब्रह्मणोनशुद्धस्येत्याशंकापरिहारकत्वेनतावद्गौणश्चेदिति । तन्निष्ठस्येतिचसूत्रद्वयमितिसन्यायरत्नावल्यांचेक्षणीयस्यसगुणत्वनिरासपरत्वेनसूत्रद्वयंव्याख्यातं । तथापिजीवेप्यात्मशब्दोमुख्योस्त्वितिशंकानिरासकस्यान्यस्याभावात् । अत्रटीकायांतन्निरासकत्वेनव्याख्यातं । अतएवप्रागुक्तश्रुतिस्मृती नोक्तशंकानिरासिकेइतिदर्शितं । अस्मिन्पक्षेचशब्दाकर्षोनकार्यइतिभावः । तथाचास्मिन्पक्षेभाष्योक्तश्रुतिस्मृत्योरात्मशब्दादित्युक्तहेतुदार्ढ्यानापादकत्वाद्भाष्येपूर्वतदुक्तिर्व्यर्थेतिनशंक्यं । तन्निष्ठसूत्रोक्तदिशामुक्तिहेतुज्ञानविषयस्यात्मशब्दार्थत्वात्तस्यचनिर्गुणएवसंभवात्तद्बशेनायमात्मेत्यादिस्पष्टश्रुत्यादिवशेनचप्रागुक्तश्रुतिस्मृतीचेतनाचेतनप्रसिद्धिबाधेनजीवपरविषयेस्यातामितितयोर

प्यर्थनिर्णयायेतितात्पर्यात् ॥ [१३।२१] गुणबद्धेति ॥ एतेनसूत्रेगौणपदप्रयोगकृत्यंव्यक्तीकृतं । रूपोपन्यासाच्चेतिसूत्रेविश्वोहिरण्य गर्भोग्निरितिभाष्योक्तश्रुताविवविश्वशब्दोवायुपरः । अतोनपुनरुक्तिरितिमत्वाह ॥ सर्वकर्तृत्वा(द्वा)[१३।२२]त्सवायुकर्तेति ॥ प्रतिबुद्धशब्दार्थःसर्वज्ञइति । संदोहपदार्थोदेहइति । कार्यकारणसंघातत्वात्तस्येतिभावः । गहनपदार्थोगुहास्थानइति । यस्येत्यस्ययेनेति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यइतिवर्तमानार्थक्तप्रत्यये क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी । अनुवित्तइत्यस्यज्ञातइति । यस्यज्ञातोनित्यबुद्धोभगवानितिबृहद्भाष्योक्तेरितिभावः ॥ [१३।२३] श्रुतिस्मृतीश्चाहेति ॥ अयमात्मेतिश्रुतिः । ब्रह्मेति दत्तमिति चद्वेभागवतस्थे । चेतनस्त्वितिपाद्मीतितिस्रःस्मृतयइतिसूचितं । श्रीब्रह्मादिसर्वजीवानांहिताहितप्रवृत्तावस्वातंत्र्यानुभवेन तेषामादानादिकर्तृत्वेनास्तिकश्चित्तेषांशरीरेष्वित्यनुमानसिद्धमादानादिकर्तारमयमात्मेत्युद्दिश्यब्रह्मेतितस्यब्रह्मत्वोक्तेरिति मांडूकोपनिषद्भाष्यदिशाश्रुत्यर्थोध्येयः । वदंतितत्तत्वविदस्तत्वंयज्ज्ञानमद्वयं । ब्रह्मेतिपरमात्मेतीत्यत्रमुख्यात्मेतिशब्द्यत इत्यर्थः । अनसूयातथैवात्रेर्जज्ञेपुत्रानकल्मषान् । दत्तंदुर्वाससमित्यत्रदत्तात्रेयस्यात्मशब्दितविष्णववतारत्वमुक्तं । ब्रह्मणो नावतारोस्तिसन्निधानंतुकेवलमितितात्पर्यवशात्सोमस्यब्रह्मावेशावतारत्वंज्ञेयं । जज्ञेजनयामासेत्यर्थः । सोपचारइतिप्राग्व दर्थः । स्मृतौतज्ज्ञानान्नैवमुच्यतइत्यस्यगुणबद्धेत्यादिटीकोक्तयुक्तेरेवेतिभावोज्ञेयः ॥ ७ ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ८ ॥ सौत्रचशब्दानुरोधादाह ॥ [१४।१] युक्त्यंतरेणेति ॥ भाष्येआत्मागौणोजीवोन अस्यतमेवेत्युक्तात्मनोऽहेयत्ववचनादित्युक्तेवैय धिकरण्यंनिरस्यन्योजयति ॥ [१४।२] यदीति ॥ नचास्येति ॥ एतेनात्मागौणोनहेयत्वावचनात् । अन्यथातद्वचनप्रसंगइति

सूत्रंयोजितं । भाष्यंसूत्रशेषतयासंगमयति ॥[१४।२]प्रत्युतेति॥ जानथजानीतेत्यर्थः ॥ [१४।२]अस्येति॥ तमेवेतिश्रुत्युक्तात्मनइत्यर्थः। अन्येषामित्यादेरुपयोगमाह॥[१४।३]नचेति ॥ अन्याःअन्यविषयाः । साध्यांशंव्यनक्ति ॥ [१४।३]अंतइति ॥ हेयत्वावचनाहेयत्ववचनान्यहेयत्ववचनानांसत्त्वादित्यर्थः । श्रुतौजानथआत्मानमितिविवृत्त्यानिर्देशस्तुतस्यसर्ववैलक्षण्यज्ञापनार्थइतितत्वप्रदीपोक्तिः। विश्लिष्टार्थेचविश्लिष्टमितिऋग्भाष्योक्तेः। विवृतावपिसर्गस्स्यात्संहितायांचयत्रहि। समानोत्तमहीनत्वमुच्यतेवस्तुनोंजसेत्यैतरेयभाष्योक्तेः । भाष्येसेतुरित्यंतोक्तिस्तुहेयत्वावचनादिहेतुत्रयवदमृतसेतुत्वलिंगस्यापिमुक्तोपसृप्येत्यत्रवक्ष्यमाणस्यानुसंधानाय । ईक्षणीयत्वात्मशब्दतन्निष्ठमोक्षोपदेशहेयत्वावचनानांएकत्रैकवाक्येसद्भावसूचनायवा । अतएववक्ष्यतिटीकायांमोक्षदातृत्वेति तेनपुरुषमीक्षतइत्यत्रेक्षणं आत्मानंपश्येदित्यादावात्मपदं यस्यानुवित्तइत्यत्रमोक्षोपदेशः आत्मानंजानथेत्यत्राहेयत्ववचनमितिव्यधिकरणमितिनिरस्तं । एकत्रैवतेषांसत्त्वात् । अस्यैववाक्यस्यचतुस्सूत्र्यामुदाहार्यत्वेपियावद्दृश्यत्वपरंवाक्यंतावत्सर्वमपीहविषयइतिदर्शयितुंनानावाक्योक्तिः । श्रुतौतमित्यनेनयस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमित्युक्तद्युभ्वाद्यायतनंपरामृश्यते । तस्यचब्रह्मत्वं द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्यत्रवक्ष्यते । नन्वेवंहेयत्वावचनादित्यादिनात्रत्यात्मशब्दस्यविष्णौमुख्यत्वेसतिमुक्तोपसृप्यव्यपदेशादितिसूत्रेकथमन्यपरत्वमाशंक्यमुक्तप्राप्यत्वेनोद्धारइतिचेन्न । विष्णावेवात्मशब्दस्यमुख्यत्वेपिजायमानत्वरूपलिंगेनामुख्यवृत्त्याअन्यपरत्वेशंकितेअमृतसेतुत्वरूपलिंगेनोद्धारः । एवंचहेयत्वावचनादिकंचतत्राप्यनुसंधेयं । तथाचहेयत्वावचनादिहेतुचतुष्टयेनात्रात्मशब्दोजीवेमुख्योनेति । तत्रतुअमृतसेतुत्वादिभिरेतैरेवहेतुभिरमु

ख्यवृत्त्यापिजीवपरोनेत्युच्यतइतिव्युत्पादनभेदादपौनरुक्त्यं । एवंचात्र(तत्र)तत्रचोक्तयुक्त्यात्मशब्दस्यविष्णौमुख्यत्वेता त्पर्येचासिद्धेतेनात्मशब्दादिनाप्राणभृज्जीवोनद्युभ्वाद्यायतनमितिवक्ष्यतइतिनकोपिदोषः ॥ ॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥ श्रुत्युक्तत्वाच्चेत्यध्याहरिष्यमाणहेतुवाक्येचशब्दादाह ॥ [१४।६]युक्त्यंतरेणेति ॥ नकेवलमीक्षणीयत्वयुक्त्येत्यर्थः । अवतारामहा विष्णोःसर्वेपूर्णाःप्रकीर्तिताइत्यादिबृहद्भाष्यदिशार्थमाह ॥ [१४।६]अदोमूलेति ॥ एतेनसआत्मनइतिश्रुतिः । सदेवोबहुधेतिस्कांद स्मृतिरपिव्याख्यातप्राया । आदिक्तादितीत्यनंतरंस्वस्येत्यतःप्रागध्याहार्यमाह ॥ [१४।८]श्रुत्युक्तत्वादिति ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तत्वादित्य र्थः । तत्रतदशब्दंनेत्याद्यसूत्रादनुवृत्तसाध्यांशस्यफलितार्थमाह ॥ [१४।८]भवत्येवासौवाच्यइति ॥ भाष्यशेषंयोजयति ॥ [१४।८]नचा यमिति ॥ श्रुत्युक्तइत्यर्थः ॥ [१४।८]पूर्णत्वादिति ॥ पूर्णमितिश्रुत्यनुरोधादयंहेतुरुक्तः । सूत्रभाष्याभ्यामुक्तमुपलक्षणमिति भावः ॥ [१४।८]स्वस्यस्वस्मिन्निति ॥ सूत्रेस्वेतितंत्रं । श्रुत्युक्तोनगौणइतिसाध्यंयोज्यमितिदर्शितं । पूर्णत्वलिंगस्योपलक्षणत्वादाद्य श्रुत्युक्तिः । तत्रलयस्यास्फुटत्वाद्वितीयश्रुत्युक्तिः । तत्रलयस्वरूपादिविविच्यवक्तुंस्मृत्युक्तिः । स्कांदवचनेनापिस्वस्यैवावतार रूपस्यनिर्दोषस्यस्वस्मिन्मूलरूपेअप्ययउच्यतइतितत्वप्रदीपोक्तेः ॥ [१४।९]अपूर्णत्वादिति ॥ तथानुभवसिद्धत्वादितिभावः ॥ अ [१४।९]न्यस्मिन्निति ॥ यत्प्रयंतीत्यादेरितिभावः । एतेनश्रुतत्वाच्चेतिवक्ष्यमाणेनापौनरुक्त्यंदर्शितं । इहनिर्गुणस्यश्रुत्युक्तत्वंपूर्णत्व स्वाप्ययादिलिंगायत्तं।तत्रतुनिर्गुणश्चेतिसाक्षादेवेतिभेदात् । नहीतिभाष्यस्यसंगत्यप्रतीतेस्तामाह ॥ [१४।९]नन्विति ॥ [१४।१२]यत्प्रयंतीत्या दीति ॥ अत्रयत्प्रयंतिभूतानितद्ब्रह्मेतिसर्वजीवानांनिर्दोषएवलयोक्तेरितिभावः । श्रुत्युक्तत्वेन श्रुतिस्मृत्युक्तत्वेनेत्यर्थः ॥

[१४।१३] वाच्यत्वमितीति ॥ लक्षणयाश्रुत्युक्तत्वंतुनिरसिष्यतइतिभावः । सूत्रेस्वाप्ययाच्चेतिस्यादित्याशंकांनिरस्यति ॥ [१४।१३] यद्य पीति ॥ [१४।१४] श्रुत्युक्तत्वाच्चेति ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तत्वाच्चेत्यर्थः । ननुश्रुतिस्मृत्युक्तत्वंनामतज्जन्यज्ञानकर्मत्वमेव । तथाचश्रुत्यु क्तत्वादित्यस्यश्रुत्यादिजन्यज्ञानकर्मत्वाच्चनाशब्दंब्रह्मेत्यर्थःस्यात् । अयमेवार्थईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्रोक्तः । तत्रापिउपनिष दाद्येकजन्येक्षणकर्मत्वाद्ब्रह्माशब्दंनेत्युक्तत्वादितिचेन्मैवं । तत्राद्यसूत्रेसामान्यतःशब्दजन्येक्षणकर्मत्वहेतूक्तौतस्यासिद्धिनि रासायोक्तेक्षणवाक्यानांगौणपरतयोत्पन्नव्यधिकरणासिद्धिशंकात्रिभिःसूत्रैःपरंपरयापरिहृता । अत्रपुनर्निर्गुणस्यैवब्रह्मणोसा धारणस्वाप्ययादिरूपनिरवकाशलिंगोपेततयागौणपरत्वशंकानास्पदवाक्यविशेषजन्यज्ञानविषयत्वरूपश्रुतत्वहेतुनाशुद्धंवा च्यमेवेत्युच्यतइतिनकोपिदोषः । केचित्तुआद्यसूत्रेप्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वेसतिईक्षणीयत्वादितिहेतुनावाच्यंब्रह्मेत्युक्तं । अत्रतुश्रुत्यु क्तत्वाच्छ्रुत्यादिजन्यज्ञानविषयत्वात्तस्यलक्षणादिनानुपपत्तेरशब्दंनकिंतुवाच्यमेवेत्युच्यतइतिभेदात् । एवंश्रुतत्वाच्चेत्यने नाप्यस्यसाक्षात्त्वाऽसाक्षात्त्वाभ्यांभेदोज्ञेयः ॥ [१४।१५] निर्दोषस्येतीति ॥ सत्वादिगुणरूपदोषहीनस्येत्यर्थः । अन्यथानिर्गुणस्ये त्यवक्ष्यदितिभावः॥ ॥ॐ **गतिसामान्यात्** ॐ॥१०॥ सर्वशास्त्रयोनित्वेसाधकगतिसूत्रसंबंधभाष्यमवतारयन्नेवव्यनक्ति । नन्वस्त्वेवमिति ।भाष्यस्थान्यथापदार्थमाह ॥ [१४।१७] अन्योपीति ॥ तथाचातिव्याप्तंलक्षणमितिभावः । अनंतावैवेदाइतिश्रुते राह ॥ [१४।१७] आनंत्येनेति ॥ तथेतिहासइत्युपरिश्रवणादाह ॥ [१४।१८] इतिहासश्चेति ॥ [१४।१९] वेदादिष्विति ॥ प्रागुक्तयुक्तयःइतिहास श्चादिपदार्थः । तेनश्रुतौवेदेषुयुक्तिषुइतिहासेचेत्यर्थोदर्शितः । कथनादित्यनेनसूत्रेगतिसामान्यश्रवणादित्यर्थःसूचितः ॥

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥११॥ श्रुतिमेवेति ॥ एवकारोनत्वर्थमित्याचष्टे। तेनएकोदेवइतिश्रुतिरितिसूचितं। इतिशब्दांतभाष्यस्य सूत्रेणान्वयः। भाष्येकेवलोनिर्गुणश्चेत्येतावत्येववाच्येएकोदेवइत्यादिशेषोक्तिर्गुणपदेनसत्त्वादिरेवग्राह्योनधर्ममात्रं धर्मविधायकपूर्ववाक्यविरोधादित्यभिप्रायेणेतिमत्त्वापदानांपौनरुक्त्यनिरासायार्थमाह ॥ एकः[१४।२३]प्रधानइत्यादिना ॥ जडामिश्रःप्राकृतदेहहीनः। तत्रहेतुर्निर्गुणइति। व्यक्तंकर्मनिर्णयटीकायां। भाष्येश्रुतावितिनिर्गुणस्येतिचपदद्वयंयोज्यमितिमत्त्वान्वयमाह ॥ इति[१४।२३]श्रुतावितिं ॥ [१४।२४]श्रुतत्वाचेति ॥ नकेवलमीक्षतेःश्रुत्युक्तत्वाच्चेत्युक्तहेतुद्वयेनेत्यर्थः। अत्रापितन्नाशब्दमित्याद्यसूत्रादनुवर्त्यमित्युत्तरभाष्येणसूचनादाह ॥ [१४।२४]नासावशब्दइत्यर्थइति ॥ भाष्येलक्षणायुक्तेरित्यत्रलक्षणायाअयुक्तेर्युक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थइत्याह ॥ [१४।२४]लक्षणायाइति ॥ केनापीति ॥ एतेनभाष्येसर्वशब्दावाच्यस्येतिपूर्वभागोहेतुसमर्पकइति सूचितं ॥ [१५।१२]वैधर्म्येणेति ॥ यल्लक्ष्यंतत्केनापिपदेनवाच्यं यथातीरादीत्यर्थः ॥ [१५।१३]लक्षणेति ॥ लक्षणांप्रतियोग्यत्वादित्यर्थः ॥ [१५।१३]नसपक्षसत्त्वमिति ॥ सतिसपक्षेतत्रावर्तमानोहेतुरसाधारणइत्युक्तेरिहनिश्चितसाध्यवतःसपक्षस्यैवाभावान्नासाधारण इतिभावः ॥ [१५।१४]केवलान्वयिनीति ॥ दृष्टांतत्वेनवा ब्रह्मवाच्यंलक्ष्यत्वादित्यभिप्रेतकेवलान्वय्युपयोगतयावातदुक्तिः। तन्नक्ति ॥ [१५।१४]केवलेति ॥ तदविना[१५।१५]भावीति ॥ साध्याभावाविनाभूताभावप्रतियोगिनएवउपाधित्वादितिभावः। साध्याभावाविनाभावीसउपाधिर्यदत्ययइत्युक्तेः ॥ [१५।१५]व्यासीति ॥ सव्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः ॥ द्वितीय[१५।१६]इति ॥

प्रयोजकत्वप्रकारप्रश्नइत्यर्थः । कार्यकारणभावादेरेवधूमाग्न्यादाविवव्याप्तिनिबंधनत्वंमत्त्वापृच्छति ॥ **किंनिबंधने**
ति ॥ तथात्वेद्रव्यत्वादौतदभावात्सानस्यादितिभावेनाह ॥ **द्रव्यत्वेति** ॥ संयोगितायाः द्रव्यत्वावच्छेद्यत्वहानिरे
वविपक्षेबाधिकातयोर्व्याप्तिनिबंधनंचेत्तर्हीहापि किंतदित्यनवस्थितिरित्यनुभाष्योक्तानवस्थाविपक्षेबाधिकेति तांव्यन
क्ति ॥ **अवाच्यस्येति** ॥ वाच्यसंबंधितयाज्ञातस्यैवलक्ष्यत्वादौपनिषदस्यचाशब्देनाज्ञानात्किंलक्ष्यमितिप्रश्नोनिरुत्त
रःस्यादित्यर्थः । ननुकुतोनिरुत्तरत्वंतज्ज्ञानार्थंयल्लाक्षणिकमित्युक्तंतदेवपदंवापदांतरंवोत्तरमुच्यतइत्यतोनद्वयमपीतिक्रमे
णोपपादयति ॥ **नचैतदेवेत्यादिना** ॥ **उत्तरमिति** ॥ तदर्थस्यैवाज्ञानादितिभावः । ननुसत्यज्ञानादिरूपलक्षणवा
क्यैलक्ष्यार्पकंब्रह्मपदंवाचकं । सत्यादिपदानिलाक्षणिकानीतिशंकते ॥ **अर्थंकिंचिदिति** ॥ तथाचनानवस्थेतिभावः ।
ननुवाचकपदस्यापिगृहीतशक्तिकस्यैवबोधकत्वाज्ज्ञातएवार्थेशक्तेर्ग्राह्यत्वेनकिमस्यवाच्यमितिप्रश्नापर्यवसानेनानवस्थेतिचे
न्न । अभिमान्यधिकरणे शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैवव्युत्पत्तिःशास्त्रलिंगतइत्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्तदिशायौगिकानांपदानांवा
क्यतुल्यतयापृथक्संगतिग्रहानपेक्षणात् । एवंचप्रागभिप्रेतकेवलान्वयिन्यनवस्थारूपतर्कपराहतिरपास्तेतिबोध्यं । लक्ष्यस्वरू
पमात्रपरस्यापिप्रवृत्तिहेतुविशेषाभावेननतस्यापिवाचकत्वं । तथाप्यभ्युपेत्यलक्षणपदानांतत्साधयति ॥ **लक्षणेति** ॥ न
नु लक्ष्यार्थभेदाभावेपिव्यवच्छेद्यविभेदतः । विज्ञानानंदपदयोःपर्यायव्यर्थतेकुतः इत्युक्तेस्सत्यादिपदानामनृतादिव्यावृत्ति
बोधःप्रयोजनमस्तीतिशंकते ॥ **प्रयोजनेति** ॥ **वाच्यविशेषेति** ॥ तदुक्तमनुव्याख्याने । सत्यज्ञानादिकेप्येवंनव्यावृत्त्या

प्रयोजनं । व्यावृत्तस्याविशेषत्वेतदखंडंचखंडितमिति ॥ प्रश्नेति[१५।११] ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्तौ किंब्रह्मेतिलक्षणप्रश्ने सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिलक्षणवाक्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः । स्वरूपमात्रएवप्रश्नोस्त्वित्यतआह ॥ नहीति[१५।११] ॥ अधिकरणार्थफलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति[१५।१२] ॥ ईक्षणीयत्वयुक्त्यनुगृहीतवाच्यत्वबोधकश्रुतिस्मृतिरूपश्रुत्युक्तस्वरूपश्रुतत्वरूपसाधकस्य त्वादितीक्षतेरित्याद्युक्तहेत्वर्थानुवादः । तत्सिद्धंनाशब्दंहितदितिसाध्यांशार्थहेतूकृत्यफलमाह ॥ वाच्यत्वादित्यादि[१५।१३]ना ॥ अत्रसूत्राणांपौर्वापर्यबीजंटीकायांप्रतिसूत्रमवतारिकादिभिरेवोपल(भ्य)क्ष्यते । स्पष्टीकृतंचचंद्रिकायां ॥ छ ॥ यदत्र केनचिद्रामानुजीयेनपाराशर्यविजयेसूत्राक्षराणांस्वमतेस्वारस्यमस्मन्मतार्थेचास्वारस्यमुत्प्रेक्षितं । तदसमंजसं । प्रतिसूत्रं प्रकाश्येतेघटनाघटनेमया । स्वीयान्यपक्षयोःसम्यग्विदांकुर्वंतुसूरयइतिप्रतिज्ञायतथैवप्रतिसूत्रंचंद्रिकायांप्रतिपादितत्वात् । किंच । यदुक्तमाद्यसूत्रेज्ञानादित्येववाच्यं । नत्वीक्षतेरिति । ज्ञानकर्मत्वस्यहेतुत्वेनेक्षणपर्यंतत्वस्यव्यर्थत्वादिति । तन्न । तस्यैवतदर्थत्वात् । पुरुषमीक्षतइतिश्रुत्यनुसारार्थत्वात् । श्रुतावीक्षतइत्येतदौपदेशिकज्ञानपरमितिसूचनार्थत्वाच्च । यदप्यशब्दमितिपदंशब्दगुणकंनेत्यर्थस्यैवोपस्थापकंनतुवाच्यंनेत्यर्थस्यअशब्दमस्पर्शमितिश्रुतौस्पर्शादिगुणराहित्यप्रायपाठादिति । तदपिन । अशब्दमित्यादेर्ह्यर्थतायाःटीकायामेवोक्तत्वात् । परैस्तथाव्याख्यानाच्च । यदपिगौणश्चेदितिसूत्रेजीवएवदृश्योनब्रह्मेतिशंका । ब्रह्मणोदृश्यत्वादृश्यत्वाभ्यांव्याहत्यानोदेतुमर्हतीतितदपिपरेणस्वतःसिद्धब्रह्मणःस्वव्यतिरिक्तसंवित्कर्मत्वानंगीकारेणतदीयशंकायाएवसूत्रेनुवादादित्याद्यूह्यं । अधिकंचंद्रिकाप्रकाशेऽस्माभिःकृतंध्येयं । यदपिकेनचिच्छैवेनपंचाधिकरणीप्र

मेयदूषणमुत्प्रेक्षितंतदपिगुरुपादकृतकंटकोद्धारेनिपुणतरंनिरस्तं । तस्मात् देवोत्तमैर्लालनीयोभाष्यकारनिरूपितः । सूत्रार्थो नकमानेतःसर्वैर्ग्राह्योबुभूषुभिः ॥ अ० ॥५॥ ॐ आनंदमयोभ्यासात्॥ ॐ ॥१२॥ अथेति ॥ अधिकरणपंचकोक्तप्रमेयानं तरमित्यर्थः॥ शेषेणेति॥यद्यप्येतदादिरेवाध्यायइतिजिज्ञासासूत्रेव्यक्तं तथापिसुधारीत्यासमन्वयसूत्रमारभ्याध्यायांतर्भावो स्तीत्यभिप्रेत्यशेषेणेत्युक्तं। एवकारार्थमाह॥ कृत्यांतरेति॥तमित्यस्यार्थइत्युक्तमेवेति।समन्वयमित्यत्रान्वयशब्दार्थमाह॥ उपक्रमेति ॥ अन्वयशब्दोत्रकरणव्युत्पत्त्यावाक्यानांशक्तितात्पर्यविषयेणसंबंधरूपान्वयज्ञापकपरः । तथाचोपक्रमादि रूपादन्वयादन्वयज्ञापकादित्यर्थः । अन्वयज्ञापकैरुपक्रमादिभिरितियावत् । संशब्दार्थःसम्यङ्निरूपणमिति । शक्तितात्प र्याभ्यामर्थप्रतिपादनप्रकारमित्यर्थः ॥ प्रतिवाक्येति ॥ इदंवाक्यंतत्स्थंपदंवैतदुपक्रमादिनैतमर्थंशक्तितात्पर्याभ्यांगोचर यतीत्येवंरूपेणप्रकटयतीत्यर्थः । विभागेनसमन्वयमित्यनुव्याख्यानसुधयोस्तुनकेवलमुपक्रमादिकमन्वयशब्दार्थःकिंतुतन्नि र्णीततत्परत्वसंबंधोपीत्युक्तं॥ संगतिशंकेति॥तथाचवक्ष्यतिस्वयमेवशंकोत्थानप्रकारं तथाप्यानंदमयस्यविष्णुत्वेकापूर्वसं गतिरिति। सूत्रानुदाहरणेविषयाज्ञानेनशंकायाअनुदयादितिभावः॥ इत्येतदिति॥परोक्तमित्यर्थः।तच्चान्यत्रनिरस्तमिति भावः ॥ देवतेति ॥ तदुपरीत्यत्र शुगस्येत्यत्रच देवतापशूद्रनययोरधिकारतदभावचिंतनादितिभावः ॥ एकेति ॥ अर्थैक त्वादेकंवाक्यमितिजैमिन्युक्तेरितिभावः । भाष्येप्रतिपादमन्यत्रप्रसिद्धेत्याद्युक्त्यासूचितविभागंपादक्रमबीजंचाह ॥ शब्दा

इति ॥ वैदिकाइतियोज्यं । तथैवसुधोक्तेः । समन्वयस्तुत्रिविधानामेवेतितावच्छब्दः ॥ [१५।११] अन्यत्रैवेति ॥ व्युत्क्रमेणायंनिर्दे शोग्रेक्रमबीजोक्तिसौकर्याय । एतेषामसांकर्यंचंद्रिकायांव्यक्तं ॥ [१५।१९] तत्रेति ॥ तत्रैवेत्यर्थः । तथैवसुधोक्तेः । तेननपांचविध्यं शंक्यं । अन्यथातत्रापीतिविवक्षापत्त्योभयत्रांतर्भावेनत्रैविध्यमेवस्यात् ॥ [१५।१९] नामलिंगेति ॥ तत्स्वरूपमग्रेव्यक्तं ॥ [१५।१९] नतत्रे ति ॥ अन्यपरत्वशंकाशून्यानामेवतत्रप्रसिद्धशब्देनविवक्षितत्वादितिभावः । तेनजनितोतविष्णोरित्यादौअन्यपरत्वव्यु दासायसमन्वयोवाच्यइतिनशंक्यं ॥ [१५।२०] प्रथममिति ॥ दुर्गमत्वाच्चनैवात्रप्राथम्येनोदितोंजसेत्युपासनापादीयानुव्याख्या नोक्तरीत्यापदवर्णस्वरादिसमन्वयरूपत्वेनवाक्यसमन्वयाभावादितिभावः । असर्वाधिकारत्वाच्चेत्युपलक्ष्यंमहासमन्वयेत स्मिन्नाधिकारोखिलस्यहीत्युक्तेः । तत्रप्रथमतोन्यत्रप्रसिद्धानांसमन्वयः । शब्दानांवाच्यएवात्रमहामलेशभंगवदित्यनुभा ष्योक्तदिशोभयत्रप्रसिद्धानामप्राथम्येबीजमाह ॥ [१५।२०] उभयत्रेति ॥ [१५।२१] मात्रस्येति ॥ विष्णावपिदत्तपदत्वेनतत्रवृत्तेरव्युत्पा द्यत्वादितिभावः । नामलिंगयोरपितन्न्यायेनैवक्रममाह ॥ [१५।२२] अन्येति ॥ धर्मेति ॥ लिंगानांयौगिकत्वान्नाम्नांरूढत्वादिति भावः । तथाचसुधोक्तदिशानाम्नामन्यबुद्धिजनकत्वंसाक्षादेव । लिंगानांतुव्यवधानेनेतिनामसमन्वयेयत्नगौरवात्प्राथम्यमि ति । एतच्चोपलक्षणं । तेषामन्यगतत्वेतुनस्यात्सम्यक्समन्वयः । इत्येवाशेषलिंगानांब्रह्मण्येवसमन्वयं । आहेत्यनुभाष्यो क्तदिशालिंगैर्नामसमन्वयोक्तौतेषांविष्ण्वेकनिष्ठतासाधकत्वाच्चेत्यपिज्ञेयं । एतेनयौगिकानिलिंगानिरूढानिनामानियोगरू ढानितूभयात्मकानीतिसूचितं । तद्विवृतंचंद्रिकायां ॥ [१५।२३] अत्रेति ॥ पादइत्यर्थः । साक्षात्त्वाशयेनेदंफलतस्तत्रापिनामसम

न्वयात् ॥ [१५।३४] स्पष्टेति ॥ स्पष्टत्वंनामवाक्यांतरेब्रह्मधर्मतयानिर्णीतत्वंवाजीवादौस्वारस्येनानुपपद्यमानत्वंवाज्ञेयं ॥ [१५।३५] उत्तरे
ति ॥ द्वितीयतृतीयपादस्थेत्यर्थः । अंतरउपपत्तेरितिद्वितीयपादस्थाधिकरणविषयवाक्येयएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यते । एष
आत्मेतिहोवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यत्रामृतत्वादिलिंगानांब्रह्मणिस्पष्टत्वादित्यर्थः । वाक्येष्वितिबहुवचनंबह्वधिकर
णवाक्येषुव्यभिचारप्रदर्शनाय । तच्चविवृतंचंद्रिकायां । एतद्वाक्योक्तिस्तुउदाहरणेसमीपएवस्पष्टलिंगानांश्रवणादुदाहरण
स्योभयसंमतत्वाद्वेति । तेनभवतामिवास्माकमपिप्रायिकत्वात्पादव्यवस्थेतिकस्यचिच्चोद्यंनिरस्तं ॥ [१५।३६] संगतिरिति ॥ शास्त्रा
ध्यायपादेष्वंतर्भावइत्यर्थः । तदुपपादनमन्यत्रप्रसिद्धेत्यादि । तत्रब्रह्मणीत्युक्त्याशास्त्रे समन्वयेत्युक्त्याअध्याये अन्यत्रेत्यु
क्त्यापादे नाम्नइत्युक्त्याप्रथमपादेंतर्भावउपपादितः । समन्वयोनामोपक्रमाद्यन्यतमप्रमाणकशक्तितात्पर्याभ्यामभिधानंवा ।
तादृगभिधानप्रयोजकोपक्रमाद्यन्यतमप्रमाणंवा । तस्यब्रह्मविषयेसमर्थनात् विषयवाक्येसद्भावप्रतिपादनादित्यर्थः । एवम
ग्रेपिप्रतिनियंबोध्यं । आनंदमयनामहीत्यनुभाष्योक्तेर्नामेत्युक्तं । तत्वप्रदीपेतुउत्तराधिकरणेंतस्थत्वमिवैतदपिलिंगमित्युक्तं ।
एतदन्नमयादिनाम्नामुपलक्षणं । आनंदमयस्यमुखतउक्तिःसंगतिसूचनायेत्यग्रेव्यक्तं । तस्यान्यत्रप्रसिद्धिस्तुअन्नमयप्राणमय
मनोमयविज्ञानमयानंदमयामेशुध्यंतामितिअब्रह्मणिप्रयोगाद्वा निर्बाधरूढ्याजीवादौप्रसिद्धब्रह्मपदसाहित्याद्वा विकारार्थक
मयट्शब्दोपेतत्वाद्वेतिज्ञेयं ॥ [१६।१] कांपूर्वेति ॥ एतेनसंगतिशंकोत्थापनायेतिप्रागुक्तंविवृतं ॥ [१६।१] श्रुतीति ॥ पूर्वेतियोज्यं अत्रे
त्यनुषंगः ॥ [१६।२] यस्येति ॥ भाष्येयद्ब्रह्मेतियोज्यमितिभावः ॥ [१६।२] तैत्तिरीयेति ॥ ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतीतिवक्ष्यमाणेतिशब्दस्येतितै

त्तिरीयश्रुताविति पूर्वेणान्वयः । एतेनभाष्येइतिशब्दानंतरंतैत्तिरीयश्रुताविति शेषइति इत्यतइत्यत्रइतिसंगतिसंभवादितिसंगत्यर्थोतःशब्दइतिसूचितं । नह्यवयविनंविनेत्यादिवाक्यंतुफलोपपादकतयाकरिष्यमाणव्याख्यानदिशासंगत्युपपादकमितिव्यक्तमितिभावः । अतइत्यनुवादेनसंगतिसंभवादितिव्याख्यानं । पूर्वोक्तब्रह्मजिज्ञासानयुक्ता । जिज्ञास्यत्वेनोक्तब्रह्मणोन्यावयवत्वेनश्रवणादवयविनंविनाअवयवजिज्ञासामात्रस्यापुमर्थत्वेनायोगादितिपूर्वाक्षेपरूपसंगतिसंभवादित्यर्थः । एतेनतद्विजिज्ञासस्वेतिश्रुत्युक्तजिज्ञासानयुक्ता । जिज्ञास्यत्वेनभृगुवल्ल्युक्तब्रह्मणोब्रह्मवल्ल्यांपूर्वत्रान्यावयवत्वोक्तेरितिश्रुतिसंगतिरप्युक्ताभवति । अथातोब्रह्मजिज्ञासेतीतिटीकायांतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिश्रुतेरप्युपलक्षणात् । अतएवभाष्येश्रुतिसूत्रसाधारण्येनब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तमित्येवानुवादः । विप्रकीर्णनानाशाखास्थवाक्यनिर्णायकेष्वधिकरणेषुवाचःक्रमवृत्तित्वेनक्रमेसिद्धेयेनकेनचित्पूर्वेणाक्षेपादिरूपैवसंगतिरपेक्षिता । तावतैवचिंतायाःसाफल्यसिद्धेर्नत्वव्यवहितेनैवपूर्वेणेतिनिर्बंधइतिजिज्ञासाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यांसंगतिरुक्तेत्युक्तंचंद्रिकायां । व्यक्ताचतत्रैवाव्यवहितपूर्वेणापिसंगतिःप्रत्यधिकरणमितिनेहास्माभिरुच्यते । आहेत्यस्यकर्माकांक्षांसूत्रोक्त्यापूरयन्विवक्षितार्थमाह ॥ [१।१।१२] आनंदमयस्येति ॥ सूत्रेऽभ्यासादित्यादिनाप्रमाणोक्तेःसमर्थ्यतइत्युक्तं । भाष्यटीकयोःश्रुतिसंगतिफलयोरपिलाभायैवंसंगत्युक्तावपि । तत्रानंदादयोगुणाः । ईशस्यैवेतिनिर्णीताःश्रुतियुक्तिसमाश्रयादितिउपासनापादीयानुभाष्यसुधायामानंदमयाधिकरणस्याद्यत्वेहेतुंसूचयन्नाहेत्यवतार्यसर्वेषुहिमूर्धाभिषिक्ताआनंदविज्ञानादयः अतोमांगलिकआचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेत्युक्तदिशासर्वापेक्षितानंदप्र

दोपासनाविषयपूर्णानंदत्वरूपमहागुणस्यादौवक्तव्यत्वाच्चेत्यपिसंगतिरुपलक्ष्या । उत्तरैःपूरिताःपूर्वैनिश्छिद्रत्वेनसर्वशः । सर्वेपिपुरुषाकाराउत्तरात्पूर्वसंभवइतितैत्तिरीयभाष्यदिशाश्रुत्यर्थमाह ॥ [१६।५] **तेनेति** ॥ [१६।६] **तस्मादुद्भूतइति** ॥ शरीरिस्थानीयादांतरान्नारायणाख्यादानंदमयकोशस्थादानंदमयनामकाच्छरीरस्थानीयोबाह्योवासुदेवोविज्ञानमयकोशस्थोविज्ञानमयनामकः प्रादुर्भूतइत्यर्थः ॥ [१६।६] **उपकारजमित्यादि** ॥ परेयंप्रियनामकमितितैत्तिरीयभाष्योक्तेः । मोदोभोगनिमित्तकइत्याद्यैतरेयभाष्यांतिमाध्यायोक्तेः । सुखंस्वरूपभूतंयदानंदइतिकथ्यते । मुन्नामविषयोत्थंयत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुदितिषष्ठेबृहद्भाष्योक्तेरितिभावः । भाष्येनुक्तस्यापिसमग्रवाक्यस्यात्रोक्तिस्तुसशिरःसदक्षिणःपक्षइत्यादिभाष्योपयोगार्था ॥ [१६।८] **किमर्थमिति** ॥ किंनिमित्तंकिंप्रयोजनमितिवार्थः ॥ [१६।८] **ब्रह्मणोन्यइति** ॥ ब्रह्मत्वेतु एकैकशोंगानिधियाविभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतइत्युक्तदिशावा वक्ष्यमाणदिशावयवावयविनोर्भेदाभावेनवा तस्यजिज्ञास्यत्वंसेत्स्यतीतिभावः । ननुलोकेजीवशरीरेप्यवयवावयविनोर्भेदोनास्त्येव समवायस्यनिरासात् । सत्यं । सर्वैरवयवैरवयविनोत्यंताभेदेप्येकैकेनभेदस्यापिसत्वादितिभावः । एवंपरिष्कृत्यनहीतिवाक्यार्थमाह ॥ [१६।९] **अवयवीति** ॥ तन्मात्रज्ञानस्यापुमर्थत्वादितिभावः । अयुक्ताचेत्त्यज्यतामित्यतआह ॥ [१६।९] **ब्रह्मेति** ॥ नहीतिवाक्यंनकेवलंप्राुक्तसंगत्युपपादकं । किंतुपूर्वपक्षेप्रागुक्तजिज्ञासाक्षेपःफलं सिद्धांतेचतत्समाधिःफलमित्येतदधिकरणप्रयोजनोपपादकमपीतिभावेनइत्यतआहेत्येतत्पूर्वसंगतिपरंव्याख्यातमपिप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [१६।१०] **अंतइति** ॥

एतेनभाष्येऽतइत्यावर्तते द्वितीयंचतुर्थ्यर्थकं तस्यतस् आद्यादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तेः । नहीतिहिशब्दोहेतौ । तथाचहि यतः अतएतस्मात्कारणात् अतएतदर्थंजिज्ञासासिद्ध्यर्थमित्यर्थोदर्शितः । ज्ञेयतेत्यस्यजिज्ञास्यतेतिव्याख्यानात ॥ [१६।११] संगति मिति ॥ एतद्विचारस्यपूर्वसंगतत्वंपूर्वाक्षेपसमाधिरूपप्रयोजनंचोक्त्वेत्यर्थः । आनंदमयोविषयइत्यन्नमयादेर्गुणिसामान्य वाचिनउपलक्षणं । ब्रह्मादिरितिभाष्यस्थादिपदार्थोजीवेति । प्रकृतिशब्दार्थंद्वेधाह ॥ [१६।१२] उतेति ॥ [१६।१३] ब्रह्माणीति ॥ ब्रह्माणिजी वाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाइतिपरमश्रुतौ । ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहमितिगीतायां । पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भि र्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुरितिभागवते । जीवचिदचित्प्रकृतिषुयथाक्रमंब्रह्मपदप्रयोगइत्यर्थः । विष्णौतुतदेवब्रह्मपरमंकवीनामितिस्फुटत्वादादिपदेनोक्तिः । योनिर्भार्येतिगीतातात्पर्योक्तिः ॥ [१६।१४] हिरण्यगर्भनिष्ठेति ॥ अनेनान्नमथादावपितत्प्राप्तिर्दर्शिता । सर्वत्रब्रह्मशब्दश्रवणात् ॥ [१६।१५] शब्दार्थवदिति ॥ शब्दार्थयुक्तेत्यर्थः । मयटःप्राचुर्या र्थत्वमुपेत्यैतदुक्तिः । तेयेशतंप्रजापतेरानंदाःसएकोब्रह्मणआनंदइतिसूचितशतानंदरूपतत्पर्यायशब्दवाच्यत्वात्तत्प्राप्तिरि त्यर्थः ॥ [१६।१६] यश्चासाविति ॥ आनंदमयशब्दोक्तस्ययतोवाचइत्युत्तरत्रावाङ्मनसगोचरत्वेनानंदानंत्यंवक्तुंपूर्वत्रब्रह्मादीनांतार तम्येनपरिमितानंदोक्तावानंदमयस्यापिप्राक्तदेवानुप्राविशदितिसर्वत्रबहुरूपेणप्रविष्टस्यस्थानभेदकृतभेदशंकायांनेतिवक्तुंस यश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकइत्यस्यप्रवृत्तेरसावित्यानंदमयपरामर्शइतिभावः । एवमन्येषामित्येतद्व्यनक्ति ॥ [१६।१७] एवमिं द्रेति ॥ [१६।१७] सूर्येति ॥ तेषांसूर्यादुत्तमत्वेनतन्नियामकतयावस्थानादित्यर्थः । आदिपदेनसएकइंद्रस्यानंदः । सएकोबृहस्पते

रानंदइति । इदंबृहस्पत्यादिश्रुत्यादिकंग्राह्यं ॥ [१६।१८]आनंदमयत्वेति ॥ तस्यैवप्रकृतत्वात्सइतिपरामर्शइतिभावः । प्रकृतेरि
त्यस्यार्थांतरमाह ॥ [१६।२०]अचिदिति ॥ [१६।२०]बहुभावादेवेति ॥ नत्वभिमानिद्वारेत्येवार्थः । एकस्यसर्वदेहस्थानंदमयत्वाभावादाह ॥
[१६।२०]तत्तंदेहेति ॥ एतेनाभिमानित्वेनेत्यग्रेतनमुपपादितंध्येयं । ब्रह्मशब्दस्यहिरण्यगर्भनिष्ठताद्योतनायबृहजातीत्यादिसर्वा
शोक्तिः । अन्नमयत्वादेश्चेत्यस्यव्यावर्त्यपूर्वमर्थमाह ॥ [१६।२१]नचेति ॥ [१६।२३]उक्तेरिति ॥ ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यनेन । अवयवत्वविरोधइ
तिन्यायविवरणोक्तमाह ॥ [१६।२३]तस्यचेति ॥ [१६।२५]संगत्यर्थमुदाहृतेति ॥ इत्यतआहेत्यत्रोदाहृतेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिनिरासायानं
दमयनिष्ठतांव्यंजयन्व्यवहितत्वात्प्रतिज्ञाहेत्वोरन्वयमाह ॥ [१६।२६]असन्नेवेति ॥ तदप्येषश्लोकोभवतीत्यानंदमयंप्रत्युदाहृते ।
अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरितिश्लोकेजीवान्यत्वेनब्रह्माभावभावज्ञानिनोस्तमोमुक्तिभाक्त्वरूपफलोक्तिपरेद्विर्ब्रह्मश
ब्दश्रवणेनएकप्रकारासकृदुक्तिरूपब्रह्मशब्दाभ्यासादित्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्यार्थआनंदमयइति । श्लोकोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यु
क्तपुच्छंप्रत्येवोदाहृतइतितुअन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतेषुपुच्छविषयत्वाभावेनप्रायपाठविरोधादयुक्तइतिभावः ॥ [१७।१]श्रुतिस्मृति
ष्विति ॥ भाष्येद्वेश्रुती । तिस्रःस्मृतयइतिदर्शितं ॥ [१७।१]विष्णवेकेति ॥ तदेवेति श्रुतौतच्छब्देनविष्णुपरामर्शस्यावधारणेनतदे
कनिष्ठतायाःप्रागेवोक्तत्वात् एतमेवेतिश्रुतौसावधारणब्रह्मशब्दस्यविष्णोरन्यत्रमुख्यत्वायोगेनतदेकनिष्ठतायाःशब्दविशेषा
दित्यत्रवक्ष्यमाणत्वात्स्मृतौचनान्यत्रेतिनिषेधादितिभावः । ब्रह्मेतिपरमात्मेतीतिभागवते । बुध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवे

नसमर्चयेत् । वासुदेवात्मकमितिव्यासस्मृतिः । सावधारणश्रुत्युक्तेःअसंपूर्णाइतिस्मृतिशेषोक्तेश्चोपयोगशंकापूर्वमाह ॥ नचततएवेति ॥ ब्रह्मशब्दादेवेत्यर्थः ॥ अयोगादिति ॥ असन्नेवेतिश्लोकइत्यर्थः । एतेनभाष्येतस्मिन्नेवेत्यवधारणंविवृतंध्येयं॥ ॥ ॐ विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् ॐ ॥१३॥ उपलक्षितान्नमयादेर्ब्रह्मत्वप्रकारश्चाग्रेवक्ष्यते। भाष्येउक्तार्थाक्षेपाप्रतीतेराह ॥ नायमिति ॥ पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्यानंदमयोविष्णुरित्यस्यसौत्रनञान्वयइतिभावः । सूत्राक्षरार्थमुक्त्वा भाष्यंयोजयति ॥ विकारार्थेति ॥ प्रकृत्यादीनामित्यत्रयथायोगंहेत्वोरन्वयमाह ॥ तथाचेति ॥ अविकारित्वादिति ॥ अविकारोक्षरःशुद्धइत्यादेरितिभावः । अभिमानित्वंपराधीननियंतृत्वं । तच्चहरौनेतिप्रागुक्तहेत्वोर्विपर्ययेणनतुपरमात्मनइत्यत्रान्वयइतिभावः । इतिचेन्नेतिसौत्रांशार्थः ॥ इतिशंकामाभूदिति ॥ भाष्येशंकेतिशेषइतिभावः । भाष्यस्थहिशब्दार्थोयतइति । तेनप्राचुर्यादितिसूत्रांशः आनंदप्राचुर्यादानंदमयइतिव्याख्यातः । मयटोवैयर्थ्यापत्तेस्तादात्म्यार्थो नेतिभावः । गीताभाष्योक्तंवाक्यमाह ॥ तादात्म्यार्थइति ॥ आनंदप्रचुरइतीति ॥ ननुभाष्येविपरीतसमासेनदुःखासंभिन्नपूर्णानंदप्रतीतावपिश्रुतिसूत्रयोरेवमभावादनानंदधीस्तत्रस्यादितिचेन्न । दृष्टांतत्वेनैवभाष्यटीकयोरुक्तेः । यथाप्रचुरानंदइत्युक्तावनानंदाप्राप्तिःपरैरुच्यते । तथाआनंदप्रचुरइत्युक्तावपि । नक्षत्रादिप्रकाशापेक्षयाप्रचुरप्रकाशोरविरितिवत्जीवगतानंदाल्पत्वापेक्षयादुःखास्पृष्टपूर्णानंदस्यैवप्रतीतेः । अन्यथासवितर्यंधकारलेशधीःस्यादिति । तदुक्तंसुधायां प्राचुर्यार्थाश्चमयटइत्यादेर्व्याख्यावसरे पदार्थांतरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेरिति । आनंदप्रचुरइतियद्युच्यतेइत्येवपाठः । आनंदप्र

चुरइतियथास्थिताभिधानइत्यपिकचित्पाठः। भाष्यस्थचशब्दार्थंव्यनक्ति ॥ [१७।१०]यद्यानंदमयपदेनैवेति ॥ भाष्येशेषोक्तिः अन्नमयादीति। तत्प्राचुर्यंचयुज्यतइत्यस्यार्थोऽन्नेति। व्याख्यानादित्यस्यार्थोभिधानेनेति। भूताद्यत्वतदत्तृत्वस्येतिसमाहारद्वंद्वः। तदेववाक्यमन्यथापिव्याचष्टे कुतोयमित्यादिना ॥ [१७।१३]प्रसिद्धेति ॥ अन्नशब्दस्यौदनेरूढत्वेपिश्रौतस्मार्तयोगापेक्षयाअन्नरूढेर्दौर्बल्यस्यकंपनादित्यत्रवक्ष्यमाणत्वाद्रूढिःप्रबलेतिनशंक्यमितिभावः ॥ [१७।१५]पुरुषेति ॥ जीवच्छरीरेत्यर्थः ॥ [१७।१७]यस्मादिति ॥ यएषभगवान्विष्णुर्भूतस्रष्टागुणाधिकः। सएवेतितैत्तिरीयभाष्योक्तेरितिभावः। परामृशतितस्यैवपंचरूपत्वविवक्षयइत्यनुभाष्योक्तेराह ॥ [१७।१८]पंचरूपत्वेति ॥ [१७।१९]चेष्टकत्वेति ॥ प्राणंदेवाअनुप्राणंतिमनुष्याःपशवश्चये। आयुःप्राणोहिभूतानामितियद्गतिजीवनेइत्यनुभाष्यदर्शितवाक्यशेषोक्तचेष्टकत्वतदुपलक्षितजीवनप्रदत्वेत्यपिग्राह्यं ॥ [१७।१९]अवबोधेति ॥ अवबोधार्थोमनुधातुःप्रकीर्तितइत्युक्तदिशेतिभावः। एतच्चाग्रेसर्वत्ररसपदविशेषणोक्त्यालभ्यतइतिभावः। विज्ञानप्राचुर्यस्यसर्वज्ञतयाअल्पताशंकानुदयात्श्वासवाय्वंतःकरणभ्रांतिनिरासायद्वयोरेवोक्तिः ॥ [१७।२०]प्राचुर्येति ॥ महाप्राणोमहाबोधोमहाविज्ञानवानपि। विशेषसामान्यतयाविज्ञानमयइत्यपीत्यनुभाष्योक्तदिशेतिभावः ॥ [१७।२१]एकमेवेति ॥ एकमेवाद्वितीयंस्वगतभेदविवर्जितमित्यादिछांदोग्यभाष्यदिशा एकंस्वगतभेदवर्जितं ॥ भेदाभेदवर्जितंसमाधिकवर्जितमित्यर्थादेकपदेनविरोधइत्यर्थः। एकएवाद्वितीयोभगवानित्यादिरादिपदार्थः। पंचसुप्रकरणेषुतैत्तिरीयभाष्यप्रदर्शितब्रह्मशब्दानाह ॥ [१७।२२]येन्नमिति ॥ ब्रह्मशब्दादित्यस्यब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थमुक्त्वासाध्यंसंगमयति ॥ [१७।२३]उभयथेति ॥ [१७।२५]बहुरूपत्वेनेति ॥ गुहांप्रविष्टावित्यत्रद्वि

त्वंचैकस्ययुज्यतइत्यनुभाष्योक्तदिशाएकस्यानेकरूपत्वेनानेकत्वंव्युत्पाद्यमपीहतदेवशिष्यहितायभाष्यकृतोच्यतइतिज्ञेयं । विवरिष्यतेचैतदुत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यधिकरणभाष्येद्वितीये । एकशब्दैर्द्विशब्दैश्चबहुशब्दैश्चकेशवइत्यादिना ॥ नचसूत्रेति ॥ आनंदमयोभ्यासादित्येकस्यैवब्रह्मतायाद्वितीयेतद्गतमयटएवव्याख्यानस्यतृतीयेतस्यैवब्रह्मत्वेजगच्चेष्टकत्वहेतूक्तेश्चेति भावः । पंचकस्यापिब्रह्मत्वंसूत्रकृद्विवक्षितमित्येतज्ज्ञापकोक्त्याह ॥ यदेति ॥ ब्रह्मशब्दादिति ॥ सूत्रेभ्यासादित्युक्तिस्तुएकविषयासकृदुक्तिरूपमुख्याभ्यासाभावेपिपंचप्रकरण्यामाहत्यासकृदुक्तिमात्रमस्तीत्यानंदमयादिविषयत्वेनब्रह्मशब्दश्रवणादित्यभिप्रायात्पूर्वोक्तदिशाआनंदमयेविज्ञानमयेचसोस्तीत्यभिप्रायाच्चेतिभावः ॥ नेयमिति ॥ सर्वमयट्परत्वेननेयमित्यर्थः ॥ कथमिति ॥ व्यभिचारादितिभावः । ननुसूत्रोक्तोमुख्योभ्यासआनंदमयस्थोन्यत्रावर्तमानःसाधयिष्यतीतिचेन्न । विज्ञानं देवाःसर्वेब्रह्मज्येष्ठमुपासते । विज्ञानंब्रह्मचेद्वेदेतिविज्ञानमयेपिमुख्याभ्यासश्रवणेनतत्रब्रह्मत्वावश्यंभावाच्च । ब्रह्मवल्लीभृगुवल्ल्योःश्रुतस्यान्नमयादेरन्नादेश्चैकत्वेन येन्नंब्रह्मोपासते अन्नंब्रह्मेतिव्यजानादितिश्रवणेनमिलित्वाप्रतिप्रकरणंद्विर्ब्रह्मशब्दश्रवणस्यचंद्रिकायांप्रदर्शितत्वेनान्नमयादावपिमुख्यस्यब्रह्मशब्दाभ्यासस्यसत्त्वाच्च । एतेनोपलक्षणत्वंशब्दानामानंदमयपूर्विणामित्यनुभाष्योक्तिरप्युक्तरीत्यासूत्रकृदनुमतिमूलेतिसूचितं । एतेनोपलक्षणत्वपक्षेसोत्राभ्यासादितिहेतुरस्वरसइतिकस्यचिद्दूषणमलग्नंबोध्यं । भाष्येअन्नादीनांचेत्यादिनाद्वितीयसूत्रंसर्वमयट्परतयानीतं । तत्रसूत्रकृद्विवक्षाज्ञापकमाह ॥ कथंचेति ॥ नचास्तितत्रेति ॥ विवृतमेतदुत्तरप्रस्थानइतिभावः । अत्रापिकिंचिद्बाधकमाशंक्यनिराह ॥ अन्नमयेति ॥ सूत्रस्याल्पाक्षर

त्वेनेत्यनुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ आदिमत्त्वेपीति । अल्पाक्षरत्वेपीत्यपिज्ञेयं ॥ **संगतत्वेनेति** ॥ ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्ये त्युक्तमित्यादिनासंगतिमत्त्वेनेत्यर्थः । आनंदमयरूपेतुब्रह्मणःपुच्छतोक्तितः । समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानंदमयनामहीत्यनुभा ष्योक्तेरितिभावः । यद्वातत्रानंदादयोगुणाइत्युक्तदिशामांगलिकतयाआदौवक्तव्यतयासंगतत्वेनेत्यर्थः । यद्वाआप्तकामस्य ब्रह्मणोजन्मादिसूत्रोक्तजगत्सृष्ट्यादिरयुक्तइतिनशंक्यं आनंदोद्रेकादेवमत्तस्यनृत्तगानादिवदुपपत्तेरितिवक्तुंसंगतत्वेनेत्यर्थः। यद्वायतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह । आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिपूर्वनयशंकितश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वरूपप्राचुर्यादेवा वाङ्मनसगोचरत्वंआनंदस्यनतुसर्वथेतिपूर्वनयेन तथाभाष्येवक्ष्यमाणदिशाअंतराकाशप्राणादिनयैश्चसंगतिमत्त्वेनेत्यर्थः।तथा वयवत्वविरोधरूपपूर्वपक्षयुक्तिविशेषेणतद्धेतुव्यपदेशरूपसिद्धांतयुक्तिविशेषेणचसंगतत्वेनेत्यर्थः।भाष्यकारइत्युक्त्याअनुव्या ख्यानकारस्तु योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्यशंसति। स्थानद्वयेप्यतःकोशाएतइत्यतिसाहसं। इत्यादिनान्यत्रप्रत्याक्षिपदिति सूचितं । तद्विवृतंचंद्रिकायां।तत्त्वप्रदीपेच ॥ **यथाप्रकाशेति**॥ एतत्तृतीयेउभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवदितिनयेप्रकाशाश्र यवद्वातेजस्त्वादितिगुणसूत्रेव्युत्पादयिष्यमाणमिहशिष्यहितायोच्यतइतिभावः ॥ **विशेषणेति** ॥ विशिष्यतेअयंगुणो यंगुणीत्यादिरूपेणवस्तुयेनसविशेषोवस्तूनांतादृशस्वरूपसामर्थ्यंतेनेत्यर्थः । यथोक्तं । अभिन्नेपिविशेषोयंबलादापततिह्यत इतिजन्मादिसूत्रानुव्याख्यानसुधायां । विशेषोनामशक्तिविशेषोंगीकरणीयइति भेदहीनेपिवस्तुन्यस्तिकश्चिद्विशेषइतिच । तथागुणक्रियादयोविष्णोःस्वरूपंनान्यदिष्यतइत्यादितृतीयपरिच्छेदस्थतत्वनिर्णयवाक्यस्यटीकायामपिविशेषोनामकश्चिद्ध

स्तुनःशक्तिरिति । समर्थितश्चायंविशेषोनुव्याख्यानादौतत्रतत्र । तद्विवरणंचोपाधिखंडनभावप्रकाशिकायांव्यक्तं ॥ अभ्यासादिति ॥ ॥ ॐतद्धेतुव्यपदेशाच्चॐ ॥ १४ ॥ एकविषयासकृदावर्तनरूपादित्यर्थः । उत्तरत्रेवात्रापिब्रह्मशब्दादित्येववाच्येअभ्यासादित्युक्तिरानंदमयाभिप्रायेतिसूचयति ॥ इत्युक्तमिति ॥ साक्षादितिभावः । सूत्रेचशब्दादाह ॥ तदेवहेत्वंतरेणेति ॥ आसमंतात्काशतेयदाकाशोमुख्यतोहरिरित्यनुभाष्योक्तेराह ॥ आसमंतादिति ॥ पूर्णानंदेति ॥ मुख्यस्यनिर्विशेषेणशब्दइत्युक्तदिशानिरुपपदानंदपदस्यपूर्णानंदवाचित्वाद्वा अल्पात्सुखादकल्पकर्मापूर्णानंदाद्धिसर्वकृदितितैत्तिरीयभाष्योक्त्याविश्वचेष्टकत्वबलाद्वालभ्यतइतिभावः । श्रुतावापाद्यापादकयोरन्वयायशेषमाह ॥ तदासाविति ॥ कारणाभावादिति ॥ प्रवृत्तिश्चनृत्तगानादिकासुखात् । दुःखाद्रोदादिकाचेत्यनुभाष्योक्तदिशारागद्वेषदुःखसुखोद्रेकाणांचतुर्णामेवप्रवृत्तिहेतुत्वेनविष्णावाद्यत्रयस्यनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिश्रुतिभिर्बाधितत्वात् । सुखंलब्ध्वाकरोतिनासुखीकरोतीतिछांदोग्येपूर्णसुखस्यस्पष्टंविष्णौप्रवृत्तिहेतुत्वेनोक्तेरितिभावः । एवंभाष्योक्तश्रुतिंव्याख्यायभाष्यंसूत्रेणसंगमयन्सूत्रार्थमाह ॥ इत्यानंदमयेति ॥ सूत्रेतदितितंत्रं । तत्रानंदमयप्रकरणे । तस्यविष्णोस्तत्रानंदप्राचुर्यशब्दितपूर्णानंदत्वइतिभावः । आद्येनैवकारेणचतुर्मुखादिरंत्येनतुविकारादिर्व्यावर्त्यः । आनंदमयस्तत्त्वितिप्रतिज्ञाभागोत्रानुवर्त्यइतिमत्त्वाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ पूर्णानंदतयानतुविकारतयेत्यर्थः । अत्रविष्णुरेवानंदमयइतिवाच्येपूर्णेत्युक्तिर्महानंदत्वएवास्यहेतुःकोन्यादितिस्फुटमित्यनुभाष्यसुधयोरुक्तदिशाविष्णुरानंदमयइत्यत्रैवनायंहेतुव्यपदेशःकिंतुपूर्वोक्तमयट्प्राचुर्यार्थइ

त्यपिसाध्यंपूर्वसूत्रादनुवर्त्यमितिद्योतयितुं ॥ ॥ ॐमांत्रवर्णिकमेवचगीयतेॐ ॥ १५ ॥ अत्रैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ [१८।१३] **यदु क्तमित्यादिना** ॥ [१८।१३] **ब्रह्मशब्दादिति** ॥ आनंदमयाभिप्रायेणसूत्रेमुखतोभ्यासोक्तावपिउपात्तोपलक्षितसर्वाभिप्रायेणतुपं चस्वपिब्रह्मशब्दसत्वेनासकृदावृत्तिमात्राभिप्रायाभ्यासोक्तिरितिभावेनैवमुक्तिः ॥ [१८।१४] **मुख्यत्वेपीति** ॥ प्रागुक्तश्रुतिस्मृतिभि रितिभावः। नचावयवत्वेत्यादिभाष्यानुरोधादाह॥ [१८।१४] **अवयवत्वोक्त्यादिनेति**॥ आदिपदेनान्योंतरआत्मेत्यादिनोक्तान्यत्वा देर्ग्रहः। भाष्यस्थैवकारव्यावर्त्यमाह ॥ [१८।१५] **नेदमिति** ॥ [१८।१५] **पंचकमिति** ॥ एतेनेदंसूत्रमाद्यसूत्रमिवपंचानामपिब्रह्मत्वसाधकं नतुत द्धेतुसूत्रमिवानंदमयमात्रस्येतिसूचितं।तत्रहेतुत्वेनभाष्यंयोजयति॥ [१८।१५] **यतइति**।[१८।१७] **एकार्थेति**।तत्रसत्यत्वंसृष्टत्वान्नप्राणयोरपिउक्तं। ज्ञानंतुमनसाविज्ञानेनाप्युदीरितं(दाहृतं)। अनंतत्वंतथानंदमयवाचाप्युदाहृतमित्यादिनानुभाष्योक्तदिशेतिभावः।विवरिष्यते चैतदग्रे। सूचनया संक्षिप्योक्तया ॥ [१८।१८] **परंब्रह्मेति** ॥ अन्यवेदनेनान्यप्राप्त्ययोगाद्वेदनाप्त्योर्विषयैक्यावश्यंभावेनपरब्रह्मवित्परब्र ह्माप्नोतीत्यभिमततत्वादितिभावः॥ [१८।२०] **तदुक्तमिति** ॥ तत्रमंत्रवर्णेलक्षणवत्तयोक्तमित्यर्थः। ननूक्तरीत्यास्यसूत्रस्यआद्यसूत्रस्थहेतु भूतब्रह्मशब्दस्यान्यथासिद्धिनिरासकत्वात् ।तन्निष्ठस्येत्यादिसूत्रइवचशब्दोनस्यादित्यतआह ॥ [१८।२१] **चशब्दइति** ॥ एवकारेणैवत न्निरासादवशिष्टश्चशब्दोनकेवलमभ्यासादानंदमयोब्रह्मकिंतुमांत्रवर्णिकगानाच्चेतिसमुच्चयार्थइत्यर्थः । प्राक्साक्षाच्छ्रुताभ्या सरूपहेतुसमुच्चयलाभायनचावयवत्वेत्यादिभाष्यघट(व्याख्या)नायचानंदमयत्वइत्येवोक्तिः । अभिप्रेतब्रह्मशब्दादितिहेतुप क्षेतुआनंदमयादित्वइतिव्याख्येयं । नचेतिसाध्यांशंव्याख्यायहेत्वंशंव्यनक्ति ॥ [१८।२२] **सशिरइति** ॥ श्रुत्युक्तत्वमात्रेणकथंविरो

धनिरासइत्यतोन्यायविवरणोक्ततात्पर्यमाह ॥ [१८।२३] अवयवाद्यभेदादितिभावइति ॥ श्रुतौपक्षोबाहुः । आत्मामध्यदेहः । पुच्छंपादावित्यर्थः । ऐश्वर्यान्नविरोधइत्येतद्व्यनक्ति ॥ [१८।२४] अर्घटितेति ॥ अनेनभाष्येश्रुत्युक्तिरवयवाद्यैक्याभिप्रायेण । स्मृत्युक्तिस्तुविरोधशामकाघटितघटकशक्तिंवक्तुमितिसूचितं । श्रुतावुपासकभेदेन नारायणोथसंदोहःमध्यदेहइतिपक्षभेदोक्तिः । अत्रनारायणादिरूपाणामानंदमयशब्दितानंदमयकोशस्थनारायणाख्यमूर्त्यवयवत्वंचअंगांगित्वेनभगवान्स्वानंदानुभवेस्थितः । सएवव्यूह्यचात्मानंपृथग्रूपइवस्थितः । इत्यैतरेयभाष्यदिशा तथा सर्वतःपाणिपादादिर्यतःपाण्यादिशक्तिमान् । केशादिष्वपिसर्वत्रकृष्णकेशोहियादवः । अणोरणुतरैरूपैःपाणिपादादिसंयुतैः । सर्वत्रसंस्थितत्वाद्वासर्वतःपाणिपादवानितित्रयोदशगीतातात्पर्योक्तदिशाचानेकमुक्तारत्ननिर्मितप्रतिमायांमुक्तादेरिवज्ञातव्यं । वचनेसर्वत्रेत्यस्यहस्तपादाद्यवयवस्थानइत्यप्यर्थइत्याहुः । अप्रमेयेअपरिमिते प्रमापरिमितिरित्यर्थंव्यंजयन्नवतारयति ॥ [१।१।१] विरोधोपयोगीति ॥ [१।१।३] प्रकृतस्येति ॥ अन्नात्पुरुषइतिपुरुषपदेनप्रकृतस्यैवदेहस्यसवाएषपुरुषइतिपुरुषशब्देनोक्तेःआत्मनःपुरुषशब्देनप्रकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ [१।१।३] वस्तुद्वयेति ॥ देहपरमात्मरूपेत्यर्थः । अदृश्यत्वादिगुणकइत्येतद्विषयवाक्येश्रुताक्षरशब्दयोरर्थभेदोंगीक्रियतइत्यतोवावक्ष्यमाणपुरुषशब्देव्यभिचारनिरासायवाभेदश्रुतिंविनेत्युक्तं । सोपस्कराणिवाक्यानीतिन्यायेनभाष्यमुपस्कृत्यव्याचष्टे ॥ [१।१।४] सर्वाएषइति ॥ [१।१।५] आकाशादीति ॥ आकाशाद्वायुरित्यादिवाक्यस्थैरित्यर्थः ॥ [१।१।५] सारेति ॥ नियामकभूतमित्यर्थः । एवकारस्यव्यावर्त्यशंकापूर्वमर्थमाह ॥ [१।१।६] एवंतर्हीति ॥ [१।१।७] प्रकृतिमिति ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपीतिगीतायांत्रयोदशेऽध्या

येपुरुषपदेनजीवपरयोःप्रकृतिपदेनचेतनाचेतनप्रकृत्योःस्वीकारायोभावपीत्युक्तमितिगीतातात्पर्योक्तेः द्वयोःप्रकृतत्वेपीत्युक्तं। पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणानित्युत्तरतृतीयश्लोकेप्रकृतिजान्गुणान्दुःखादीन्भुंक्तइतिदुःखानुभवितृत्वविशेषणेन जीवएवोच्यतइत्यर्थः । पुरुषःप्रकृतिस्थइत्यत्रपुरुषशब्दोजीवइतितात्पर्योक्तेरितिभावः ॥ उभयोरिति ॥ देहपरमात्मनोरित्यर्थः ॥ सारान्नेति ॥ सारान्नमयएवासावित्यनुभाष्यसुधोक्तदिशा सारान्नत्वंश्रेष्ठान्नत्वं भूताद्यत्वादिकं तत्प्रचुरत्वविशेषणेनेत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥ एकादशस्कंधतात्पर्ये । तेषांमध्यइत्यर्थः । एवमनुव्याख्यानानुरोधेनभाष्यस्यैकमर्थमुक्त्वा अन्नस्यसारभूतोयंशरीरस्यचकेशवः । अन्ननामाचान्नसंस्थःशरीरेषुचसंस्थितइतितैत्तिरीयभाष्यानुरोधेनव्यावर्त्यपूर्वमर्थांतरमाह ॥ नन्वंन्नमयेति ॥ स्थानांतरेति ॥ नारायणेत्यध्यापकप्रसिद्धोपनिषदीत्यर्थः । विरजाहोमप्रकरणस्थमिदंवाक्यं ॥ तेषामिति ॥ तेनपंचानामप्यन्नरसमयःप्राणरसमयोमनोरसमयोविज्ञानरसमयआनंदरसमयइतिविशेषणार्थमेवाद्यंतयोरसपदोक्तिः । तथाचप्राणरसादिपदेनसारप्राणादिरूपचेष्टकत्वादिरेवलभ्यते । नतुप्रसिद्धवाय्वादिरितिभावः ॥ निर्देशेति ॥ तस्यपरार्थत्वेनपरस्यानपरोक्षत्वादितिभावः ॥ वस्त्रेति ॥ इदमित्येवनिर्देशोवस्त्रप्रावृतवद्विभोरित्यनुभाष्योक्तेरितिभावः । प्रमापितं प्रमाणेनस्थापितमित्यर्थः । तेननपौनरुक्त्यमितिभावः । अत्रभाष्येऐश्वर्यादित्युपलक्षणं । तृतीये नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीत्यधिकरणभाष्येअभेदेपिभेदव्यपदेशःस्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्चयुज्यतइतिवक्ष्यमाणदिशाकोशा

दिस्थानभेदादपीतिज्ञेयं । ततएवप्राक्टीकायांतत्तत्कोशगतमित्युक्तं । ननुविकारशब्दादितिसूत्रेमयड्विषयशंकासमाध्योरशे षबाधकशंकासमाध्युपलक्षणत्वेनानुव्याख्यानसुधयोर्व्याख्यानात् । बहुरूपत्वान्नविरोधः । स्वरूपेचयुज्यतइत्यादिवदवय वान्यत्वइदमितिनिर्देशादिविरोधाअपितत्रैवशंकित्वानिरस्याः । नत्विहसूत्रे । तन्निरासकस्यकस्याप्यदृष्टेरितिचेत्सत्यं । तथापिब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वशंकायाअत्रसूत्रेनिरासात् । तस्याश्चनिर्बीजत्वव्युदासायभाष्येअवयवत्वादिविरोधोत्रनिरस्त इत्यदोषः । केचित्तुअवयवत्वप्रत्यक्षनिर्देशौआनंदमयान्नमययोर्ब्रह्मत्वेअसाधारण्येनबाधकावितिद्योतनायव्यवधानेनतन्नि रासइत्याहुः ॥ ॥ ॐ नेतरोनुपपत्तेः ॐ ॥ १६ ॥ [१।१।१८] कथंचिदिति ॥ अन्नप्राणादिपदानामत्तृत्वचेष्टकत्वाद्यर्थमुपेत्ये त्यर्थः । अर्थांतरमुपजीव्यत्वरूपं । बहुभावस्यपंचत्वलक्षणबहुत्वस्य । यद्वाबहुस्यामित्युक्तबहुभावस्येत्यर्थः । तेनबहुरूप त्वाच्चनविकारित्वमितिपूर्वभाष्यस्थबहुस्यामितिबहुभवनंबहुरूपत्वान्नतुजगदात्मनाविकारित्वादित्यपियोजनासूचिता । पु च्छत्वोक्तेः अवयवत्वोक्तेरित्यर्थः । सूत्रेअनुपपत्तेरितिहेत्वंतरोक्तेश्चशब्दाभावाच्चतदनुरोधेनक्रमेणसूत्रत्रयोक्तहेतूनन्यथयति ॥ [१।१।२१] ब्रह्मशब्दस्येति ॥ प्रोक्तत्वलिंगादिभ्यइत्यादिपदेनबहुभावान्यत्वादेर्ग्रहः । सावकाशत्वादर्थांतरपरत्वादित्यर्थः । अनुपपत्ते रिति सौत्रहेतुव्यावर्त्यमाह ॥ [१।१।२२] अनन्यथेति ॥ [१।१।२३] प्राचीनेति ॥ नचेत्यादिनेत्यर्थः । सूत्रेसोपलक्षितमानंदमयपदंतत्पदंचा नुवर्तते । तत्तस्माद्विष्णोरितरइत्यर्थइतिमत्वासूत्राक्षराणियोजयति ॥ [१।१।२४] नानंदमयोदिरिति ॥ भाष्यसंगत्यर्थमपेक्षितमाह ॥ [१।१।२४] ब्रह्मेति ॥ आदिपदेनयेन्नंब्रह्मोपासतेसर्वमेवतआयुर्यंतीत्यादिरूपेणसुधोक्तदिशाप्रतिकरणस्थवाक्यानिगृह्यंते ॥ आनंद

[1|25] मयांदीति ॥ पूर्वोक्तदिशाअत्रोक्तस्यैवब्रह्मणोन्नमयादिशब्दैर्गीयमानत्वादितिभावः ॥ ॥ ॐभेदव्यपदेशाच्चॐ ॥१७॥
सूत्रेचशब्दाश्रवणादाह ॥ [1|26] हेत्वंतरेणेति ॥ आनंदमयत्वमिति भाष्येब्रह्मादिपूर्वपक्षकोटेरानंदमयादेरभेदोक्तिपरश्रुतिवाक्यानामुक्तत्वेनपूर्वत्रानंदमयादिरित्युक्तावपीहानंदमयत्वमित्येवोक्तं । तथाचेदंतद्धेतुसूत्रमिवानंदमयमात्रपरमितिसूचितं ॥ [1|26] नेतरइतीति ॥ आनंदमयोविष्णोरितरोनेत्यनुषज्यतइत्यर्थः ॥ [2|1] रुद्रादिति ॥ तस्मात्प्रजापतिर्मुक्तोरुद्रःप्रजननेशितेति तद्भाष्योक्तेरितिभावः । इतरशब्दार्थोविरिंचइति । एवमग्रेपिभेदकोक्त्याभेदोर्थादुक्तइतिभावः ॥ [2|2] नरुद्रइति ॥ आनंदमयइत्यत्रोत्तरत्रचानुवर्त्यं ॥ [2|3] एवमिति ॥ सएकोबृहस्पतेरानंदः । सएकइंद्रस्यानंदइतितेषामपिपरिमितानंदश्रुतेरितिभावः । तस्माददृश्येजैवानांगुणानामप्यसंगतेरित्यादितैत्तिरीयभाष्यदिशापदानामर्थभेदकज्ञानायाह ॥ [2|3] अदृश्यइति ॥ अनात्म्यइत्यस्यार्थद्वयंस्वामीत्यादि । आत्मनःस्वामिनःअयमात्म्यःसनेत्यनात्म्यइत्यस्यफलितार्थः स्वामिरहितइति । आत्मनोजीवस्येमेआत्म्याजीवसंबंधिगुणाः । तेनसंतियस्येतिवाअनात्म्यशब्दार्थइतिभावः । अभयमितिक्रियाविशेषणंमत्वाहअभयतयेति । अथसोभयंगतोभवतीतिशेषस्यार्थमाह ॥ [2|4] अनंतरमिति ॥ [2|4] स्वातंत्र्येति ॥ अनात्म्येस्वामिरहितइत्युक्तत्वादितिभावः ॥ [2|6] इत्याशयइति ॥ एतेनभेदव्यपदेशादितिपदंभाष्येप्रतिवाक्यमंतेन्वेति आनंदमयोनेतरइतिच । तथाचाद्यंवाक्यंब्रह्मरुद्रार्थं द्वितीयंप्रकृत्याद्यर्थं तृतीयंजीवसमूहव्यावृत्त्यर्थमितिदर्शितं ॥ [2|7] तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधादिति ॥ ननुकामाच्चेतिसूत्रेअद्वैतेप्रत्यक्षस्याप्रसक्तेरद्वैतश्रुतीनांतद्गुणसारत्वादितिद्वितीयेव्याकरिष्यमाणत्वेनानुमानमात्रनिरासोपप

त्तेः पुनरत्रभाष्येऽद्वैतश्रुतिविरोधशंकासमाधिर्व्यर्थइतिचेदुच्यते । तद्गुणसूत्रेऽद्वैतश्रुतीनांसादृश्यार्थतयाव्याख्यानेपिना मानिसर्वाणीत्यादिश्रुत्यापदसमन्वयरूपंतथास्वातंत्र्येचविशिष्टत्वेस्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्येचैक्यवाक्सम्यक्सावकाशा यथेष्टतइत्युक्तदिशास्वातंत्र्याद्यर्थांतरपरत्वरूपंचसमाधिंवक्तुमिति । तथाचतद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशःप्राज्ञवदित्युक्त्युपलक्षि तएवसमाधिरत्रसूत्रकृन्निरस्यानुमानमूलभूतश्रुत्यभावद्योतनार्थमियंशंकाकृतेत्यदोषः ॥ [२०१८] **विष्णोरेवेति** ॥ एतच्चज्योतिरु पक्रमादित्यत्रव्यक्तं वाक्यान्वयपक्षमुपेत्याह ॥ [२०१८] **संतुवेति** ॥ स्वामित्वेनस्वातंत्र्येण भगवानिवोच्यते । उपचारेणभगवानु च्यते तत्त्वमस्यहंब्रह्मपुरुषएवेदंसर्वमित्यादिष्वित्यर्थः । मुख्यमेवैक्यंकुतोनेत्यतआह ॥ [२०१९०] **इतरोपीति** ॥ जगत्स्थाननिरोध संभवायतोभवंतीतिव्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याह ॥ [२०१९०] **जगत्स्थानेति** ॥ तत्वप्रदीपेतु यतोयस्माद्भगवतोजगत्स्थानादिस्स त्वितरइत्युक्तं । एतच्चप्रथमस्कंधस्थंवाक्यं ॥ [२०१९] **एतंदेवेति** ॥ असर्वःसर्वइवेतिवक्ष्यमाणदिशा।असर्वःसर्वभिन्नोपिसर्वइत्युच्य तेस्वातंत्र्यादितिश्रुत्यर्थः ॥ [२०१९१] **विद्येतीति** ॥ एकादशस्कंधेकाविद्येत्युद्धवप्रश्नंप्रत्युत्तरमिदं ॥[२०१९२]**अपुरुषार्थेति**॥ पुरुषार्थाहेतुत्वा त्प्रत्युतानर्थहेतुत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यंभेददृष्टयेतितृतीयस्कंधस्थस्मृत्याद्वितीयंतु श्रुतौ वीतशोकइत्युक्त्यानिरसिष्यतइतिज्ञे यं ॥ [२०१९२] **वेदगर्भइति** ॥ आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिरितिपूर्ववाक्योक्तेरितिभावः ॥ [२०१९२] **परमेश्वरंबहुमानेनचेति** ॥ तत्वप्रदीपेतुअभिमानेनपूर्णज्ञानेनेतितात्पर्यदिशाअभितोमानेनविशेषज्ञानेनेत्यर्थउक्तः । कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभं ।

ससंगत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायतइत्युत्तरवाक्येभेदज्ञानस्यब्रह्मप्राप्तिफलमुक्तमितिम त्वातेनान्वयमाह ॥ [२०।१३]आनंदादीति ॥ एतेनसगुणमित्यनेनगुणपूर्णत्वमुक्तं ब्रह्मेतितुविशेष्यमितिसूचितं ॥ [२०।१३]प्राप्तइति ॥ य द्यपिकर्मनिर्णयटीकायांनकेवलंसगुणंकिंतुब्रह्मपूर्णंपुरुषमितिभगवतोनामसंकीर्तनं । पुरुषत्वोक्त्याप्राप्तास्मदादिसाधारण्यव्यु दासायपुरुषर्षभमिति । तदुपपादनायकर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मेति । संगत्येतिद्वितीयान्वयइत्युक्त्यासुधातत्वप्रदीपयोरुक्त्यनुरोधे नचसप्रलयेब्रह्मसंगत्यपुनःसृष्टिकालेकालात्मनाज्ञानात्मनेश्वरमूर्तिनागुणव्यतिकरेजातेयथापूर्वंज्ञानादिगुणतारतम्यविशिष्टः प्रजायते प्रकृष्टोजायतेमुक्तःसन्स्वरूपानंदाद्यात्मनाभिव्यज्यतइत्येवोच्यते नतुप्राप्तइति । तथापिफलितार्थोक्तिरियंप्रकृतोप योगित्वेनकृतेत्यदोषः। क्वचित्प्राप्येत्येवपाठः॥ [२०।१३]सर्वसेव्यमिति ॥ जुषीप्रीतिसेवनयोरितिधातोर्जुष्टमितिरूपात् ॥ [२०।१३]जीवादन्य मिति ॥ पश्यतीतिप्रकृतोजीवःयदिन्यायेनप्रतियोगित्वेनान्वेति । तयामुह्यतिजीवस्तमन्यंज्ञात्वाविमुच्यते । जीवादन्यः स्वतंत्रोयमित्याथर्वणभाष्योक्तेरितिभावः ॥ [२०।१३]तदेतदिति ॥ तदेतत्सत्यंमंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यन्नित्यादिनाअखिलक र्माराध्यत्वादेः तथातदेतत्सत्यंयथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः । तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाइत्या दिनासृष्ट्यादेर्महिम्नःपूर्वमुक्तेः इतिशब्दःपूर्वोक्तप्रकारवाचीतिभावः । तेनभेदकज्ञानस्यापिपुरुषार्थहेतुत्वंप्राप्तमितितेयेशतमि त्यादिनोक्तभेदकज्ञानस्यापिविद्यात्वंसूचितं । वीतशोकोमुक्तइत्यर्थः ॥ [२०।१४]अंतर्यामित्वार्थतयेति ॥ तत्त्वमसीत्यत्रत्वंत्वदंत र्यामी । अहंब्रह्मेत्यत्रअहंमदंतर्यामीत्यर्थतयेत्यर्थः । यथाक्रमंश्रुतिस्थपदानामर्थमाह ॥ [२०।१५]बहिर्मात्रवृत्तित्वेनज्ञायतइति॥

अनेनैकशब्दात्परस्यईयतइत्यस्यात्रान्वयउक्तोभवति । अतएवक्रियासमुच्चयार्थंतथाएकएवेतितथाशब्दःप्रयुक्तः ॥ अनेनांत र्यामित्वादिति ॥ तथाचासर्वइतिश्रुतिवाक्यमेवंयोजितंभवति । असर्वोपिसर्वात्मकत्वेनप्रतीयतइत्यत्रहेत्वाकांक्षायामंत र्यामित्वंहेतुत्वेनाभिप्रेत्यासिद्धमंतर्यामित्वंअनंतर्यामित्वेनप्रतीतेरित्याशंकायांतत्परिहारार्थमात्मैवेत्युक्तं । नन्वंतर्यामित्वंप्रत्यु क्तंस्यात् । नचतद्युज्यते । बहिर्मात्रवृत्तित्वेनप्रतीयमानत्वादित्याशंकायांप्रत्यगित्यभिहितं । ननुदेहांतरित्युक्तरीत्यांतर्बहिर्वर्त मानस्यहरेर्यदेकत्वमुक्तंतन्नसंभवति । भिन्नभिन्नस्थानादित्वेनतस्यभिन्नत्वादित्यतउक्तं । एकइति । अन्यत्रादृष्टमेतत्सर्वंकथमि त्यतउक्तंसपुरुषइत्यादीति । एवंसत्यसर्वात्मकस्यसर्वात्मकत्वोक्तौकथमंतर्यामित्वंहेतुर्नभवेदितिभावः ॥ असर्वेति ॥ विशि ष्टेतिविशिष्टमुत्तमंवस्तुएकमेवेत्यर्थकतयेत्यर्थः । अत्रविशिष्टैक्यंनभातीत्यतोस्योपयोगंवदन्नुत्तरश्लोकेनतदुक्तंव्यनक्ति ॥ अत्रे त्यादिना ॥ मोक्षधर्मेहि बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु । कोह्यत्रपुरुषश्रेष्ठस्तंभवान्वक्तुमर्हतीतिजनमेजयेनपृष्टोवैशंपाय नः । नैतदिच्छंतीत्यर्धेनपुरुषैक्यमतंनिरस्यतत्वमसीत्याद्यद्वैतश्रुतीनां बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्यते । तथातंपुरुषंवि श्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमित्यादिनाविशिष्टैक्यमर्थमुवाच । पुरुषाणांयथैकायोनिर्विशिष्टंकारणमुक्तयेश्रुत्यादौ । तथावि शिष्टंतंपुरुषंवक्ष्यामीत्यर्थप्रतीतेः । अस्मिन्ग्रामेऽयमेकएवविप्रइतिवदेकमेवाद्वितीयमित्याद्यैक्यव्यपदेशइति ॥ अप्रत्यक्षत्वे नेति ॥ यद्यपि प्रेरकःसर्वजीवानांप्राणधीचोदिताचसः । विष्णुःसंसारिणोन्योयस्तमविज्ञायमूढधीः । देहेंद्रियप्राणबुद्धि नेतृत्वंमन्यतेत्मनः । इतितत्वनिर्णयटीकायांदेहादिप्रेरकत्वरूपभगवल्लक्षणस्याहंकारादिवशेनसर्वैरप्यात्मनोमन्यमानत्वाल्लक्ष

णाभिमानस्यैवैक्याभिमानित्वमित्याभिमानिकैक्यप्राप्तिरुक्ता । तथापिस्पष्टमात्मनिब्रह्मतादात्म्याध्यासोनेतिभावेनैवमु
क्तिः ॥ [२०।२०] श्रुत्यर्थेति ॥ स्वामित्वादिरूपार्थेत्यर्थः ॥ [२०।२१] श्रुतिविरोधस्त्विति ॥ तच्चेदस्येत्यनुकर्षः ॥ [२०।२२] प्राप्तिविरोधादिति ॥
प्राप्तृप्राप्यभावस्यभेदव्याप्तत्वादितिभावः ॥ [२०।२३] प्रमाणांतरेति ॥ मुक्तौभेदबोधकोदाहृतोदाहरिष्यमाणप्रमाणांतरेत्यर्थः । न
नुप्राग्विद्यमानस्यैवब्रह्मभावस्यविस्मृतस्यपश्चात्स्मृत्यातथात्वेनप्राप्तिव्यपदेशइत्यतआह ॥ [२०।२४] ननुविस्मृतेति ॥ नन्वित्यस्ये
त्येवोच्यतेनन्वित्यन्वयः । ननुयदापश्यःपश्यतेरुग्मवर्णंकर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपर
मंसाम्यमुपैतीत्याथर्वणेपुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगादितिभाष्योक्तदिशाप्राक्सतएवज्ञानानंदादिरूपसाम्यस्यमुक्ताव
विद्यानिवृत्तिरूपाभिव्यक्त्यायथासाम्यमुपैतीत्युक्तिःतद्वदस्तुब्रह्माप्येतीत्युक्तिरित्यतआह ॥ [२०।२५] परममिति ॥ [२०।२६] अप्राप्तभो
गादेरिति ॥ संपद्याविहायस्वेनशब्दादित्यादिनाचतुर्थेवक्ष्यमाणदिशासतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वायानैर्वाइ
त्युक्त्यावनितादिविषयभोगस्यतदभिव्यक्तानंदानुभवस्यचप्रागप्राप्तस्यैवप्राप्त्युक्तेरित्यर्थः । विवृतमेतज्जिज्ञासाधिकरणे । अ
ज्ञानांज्ञानदोविष्णुर्ज्ञानिनामोक्षदश्चसः । आनंददश्चमुक्तानामित्यत्रसुधायां । ननुचानंदःस्वरूपमेव । सचाविद्यानिवृत्तौस्व
तःसिद्धएव । अनुभवोप्येवमेव । विषयत्वमप्यनुभवस्वरूपमेवनत्वागंतुकोधर्मः । अतोमोक्षदानात्कथंपृथगानंददानमिति ।
उच्यते । परमेश्वरशक्तिरेवजीवस्वरूपावरणंमुख्यंअविद्यातुनिमित्तमात्रं । ततोऽविद्यायांनिवृत्तायामपिनाशेषानंदाभिव्यक्ति
र्यावदीश्वरएवस्वकीयांबंधकशक्तिंततोनव्यावर्तयति । अतएवानंदह्रासवृद्धीवक्ष्येतेइति । तथाचतदपेक्षयापरमंसाम्यमुपैती

त्युक्तिरितिभावः । मोहोमृत्युःसंमतोयंकवीनांप्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमीतितत्वप्रदीपोक्तभारतवाक्यात्प्रमादशब्दोऽज्ञानपर्याय इतिभावेनोक्तमज्ञानमूलत्वेनेति ॥ ॥ ॐ **कामाच्चनानुमानापेक्षा** ॐ ॥ [२।१३] **श्रुत्यविरोधेपीति** ॥ प्रत्यक्षस्याप्रसक्त्याप्रत्यक्षा विरोधइत्यपिध्येयं ॥ [२।१३] **विमतानीति** ॥ यद्यप्यनेनजीवानामन्योन्यमैक्यंसिध्यतिनतुब्रह्मैक्यंतथापिविशिष्टरूपस्यैक्यायोगे नशुद्धस्यशुद्धेनैक्येवाच्येशुद्धस्यैवब्रह्मत्वाद्ब्रह्मैक्यंसेत्स्यतीतिभावः । साक्षात्तदैक्यसाधकंतु विमताआत्मनःपरमात्मनोनभि द्यंतेआत्मत्वात्परमात्मवदित्यादिपदोपात्तंबोध्यं । शरीरत्वोक्तिस्तुविमतानिशरीराणिमद्भोगायतनानियदित्यनुभाष्योक्त त्वात् । अतएवतत्रसुधायामाक्षिप्येत्थंसमाहितं । आत्मत्वानुमानंचोक्तं । भाष्येतत्तदित्यस्यतत्तत्रभेदोक्तावद्वैतानुमानविरो धइत्यर्थः ॥ [२।१५] **उक्तत्वादिति** ॥ एतेनाद्वैतश्रुतीनामनेकधासावकाशत्वोक्तेरुपयोगोदर्शितः । अतइत्यस्यार्थःपृथगनुमान स्यकामचारित्वेनेति । तच्चविवृतंजडआत्मैववस्तुत्वादित्यादिनानुभाष्ये । आपनेयेत्यत्रआअपेतिविच्छिद्यार्थमाह ॥ [२।१०] **आ नेयेत्यादिना** ॥ असाधकत्वाबाधकत्वयोर्द्वयोरप्युक्तेःश्रुत्युक्तिः । स्पष्टत्वात्स्मृत्युक्तिः । भाष्येपूर्वापराविरोधायच । पूर्वा पराविरोधायैवेत्यर्थः ॥ ॐ**अस्मिन्नस्यचतद्योगंशास्ति**ॐ ॥ १९ ॥ [२।१८] **अभिहितेति** ॥ तेयेशतमित्यादीनामित्यर्थः । चशब्दार्थव्यक्तिपूर्वसूत्रार्थमाह ॥ [२।१७] **नकेवलमिति** ॥ श्रुतिरितिशेषोक्तिः । भाष्योक्तश्रुतिरित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तुसब्रह्मवित् स्वयोग्यसर्वकामान्सर्वज्ञब्रह्मणासहअश्नुतइति । अस्यैवब्रह्मणःआनंदमयत्वोक्तेरितिभावः । अनिलयनइतिश्रुत्यर्थःप्रागु क्तः । एतमितिवाक्येतुसएवंवित्अस्माल्लोकात्प्रेत्येतिपूर्ववाक्योक्तस्त्यक्तदेहोब्रह्मज्ञानीउपसंक्रमणकर्ताबोध्यः । एवमनिल

यनइति एतमितिचानंदमयमात्रासाधारणश्रुत्यनुरोधेनसोश्नुतइत्यादिवाक्यमपितन्मात्रपरमित्युपेत्यनेतरइत्यादिसूत्रान्वित त्वेनैकांव्याख्यांकृत्वाऽधुनामांत्रवर्णिकसूत्रोक्तदिशाअन्नमयादिपंचकसाधारणंसोश्नुतइतिवाक्यमनुरुध्यानंदमयमितिभाष्य मुपलक्षणं । अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिपंचवाक्यान्यपिग्राह्याणीतिभावेनार्थांतरंसोपष्टंभकमाह ॥ अथवेति ॥ तदुक्तमिति ॥ अनुभाष्यइत्यर्थः ॥ स्थानद्वयइति ॥ ब्रह्मवल्ल्यां । भृगुवल्ल्यांचेत्यर्थः । अन्नमयमुपसंक्रम्येत्यादिरूपे णभृगुवल्ल्यामपिश्रवणादितिभावः ॥ तस्मादिति ॥ साधकभावाद्बाधकाभावात्प्रकृत्यादिपक्षेबाधकभावाच्चेत्यभ्यासादिस र्वसौत्रहेत्वर्थस्य भिन्नमितिनेतरइत्यादिसूत्रचतुष्टयप्रतिज्ञाभागार्थस्यपरंब्रह्मेत्यादितुआद्यचतुर्थाष्टमानांप्रतिज्ञाभागार्थस्योप संहारः । युक्तातज्जिज्ञासेतिफलोक्तिः । अत्रस्वपक्षस्थापनेपरपक्षनिरासेचआनंदमयसाधारणयोस्तद्वेत्विविभेदेतिचहेतुविशे षयोरुक्तिः आनंदमयस्यपुच्छब्रह्मतयाविशिष्याब्रह्मत्वशंकायांब्रह्मत्वदार्ढ्याय यदत्रकेनचिद्दूषणमुत्प्रेक्षितंतत्तुसम्यक्भाष्य टीकारीत्याएतदधिकरणार्थावमर्शिनांसुपरिहरमितितन्नप्रपंच्यते ॥ अ० ॥ ६ ॥ ॐअंतस्तद्धर्मोपदेशात्ॐ ॥ २० ॥ परमा त्मनीति समन्वयेति अन्यत्रप्रसिद्धेंद्रादिनामेतिचोक्त्याक्रमेणशास्त्राध्यायपादेष्वंतर्भावः । सिध्यर्थमित्युक्त्याफलतएवपा दांतर्भावःनसाक्षात् । साक्षात्तुलिंगस्येतिसूचितं । लिंगसमन्वयोक्तेस्तुकृत्यमंतेव्यक्तं । संगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंविवरितुमु क्तमित्यंतस्यार्थमाह ॥ अदृश्यइति ॥ अनिरुक्तइत्यंतोक्तिरदृश्यत्वमज्ञेयत्वंनत्वप्रत्यक्षत्वंअनिरुक्तेर्ज्ञानाभावहेतुकत्वादि तिद्योतनाय । अन्यथाऽसंगतेः । तच्चेत्यादेरुच्यतइत्यंतस्यार्थमाह ॥ तच्चेति ॥ इत्युच्यतइति ॥ देवाअपिनजानंति

किम्वन्यइतिकैमुत्येनसर्वाज्ञेयत्वरूपमदृश्यत्वमुच्यतइत्यर्थः । अदृश्यत्वंकर्त्रर्थेनाज्ञेयत्वं । भाष्येइतिनमंतव्यमित्यतःप्राक्प्रसज्यतइतिसंयोज्यतदंतभाष्यस्यसंगत्यर्थतयातात्पर्यमाह ॥ [२१।१७] **तस्यविष्णोरिति** ॥ [२१।१७] **अन्यत्वइति** ॥ सचेंद्रोराजेत्यादिभाष्यवाक्योक्तेंद्रादिश्रुत्याइंद्रादित्वइत्यर्थः । प्रसंगादित्यस्यसौतस्थोनिर्णयोभवतीतिपूर्वेणभाष्येध्याहृतसाध्येनान्वयः । तथाचपूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामाक्षेपिकीसंगतिरेतदधिकरणैतद्विषयवाक्ययोरितिभावः ॥ [२१।१८] **सइति** ॥ अंतःप्रविष्टमित्यादिश्रुत्युक्तइत्यर्थः । अन्यःप्रतीयतइतिभाष्योक्तेराह ॥ [२१।१८] **अन्योवेतीति** ॥ [२१।१८] **प्राबल्यादीति** ॥ श्रुतिःप्रबलालिंगंदुर्बलमित्यविवेकेनेतिवा । श्रुतेःश्रुतित्वेनलिंगस्यनिरवकाशत्वेनप्रबलत्वात्किंतयोःप्रबलमित्यविवेकेनेतिवार्थः । सचेत्यारभ्यप्रतीयतइत्यंतंभाष्यंपूर्वपक्षतद्युक्तिपरतयापिव्याचष्टे ॥ [२१।१९] **सोंतस्थोन्यइत्यादिना** ॥ जगतोयईशेईष्टेस्वामीत्यर्थः ॥ [२१।२०] **सूर्येति** ॥ सप्ताश्वत्वैकचक्ररथत्वरूपलिंगद्वयादित्यर्थः । भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ [२१।२] **अपामिति** ॥ अन्नेतृत्वलिंगादित्यर्थः । अस्यचैकत्वेपिअंतेश्रवणात्परप्राबल्यन्यायेनविष्णुलिंगात्पूर्वस्मात्प्राबल्यमितिभावः । विष्णुलिंगेभ्यइंद्रादिश्रुतिलिंगयोःप्राबल्यायवा अग्न्यादयोप्यत्रग्राह्याइतिभावेनवा ब्रह्मेंद्रमग्निंजगतःप्रतिष्ठांदिवआत्मानंसवितारंबृहस्पतिं । चतुर्होतारंप्रदिशोनुकॢप्तंवाचोवीर्यंतपसान्वविंददित्यादिशब्दानामन्यविषयत्वमितिन्यायविवरणमत्रयोजयति ॥ [२१।२१] **ब्रह्मेंद्रमिति** ॥ तथाचइंद्रश्रुतेर्जात्याऽभ्यासेनचसूर्यलिंगस्यचसवितृश्रुत्यनुगृहीतत्वेनप्राबल्यमितिभावः । एतेनब्रह्मश्रुत्याविष्णुःकिंनेतिनिरस्तं । ब्रह्मातपसान्वविंददितिसुधोक्तदिशावाक्यशेषस्यक्रियापेक्षितकर्त्रर्पकत्वेनप्रथमांतपुल्लिंगत्वेनविरिंचिपरत्वादिति । उक्तश्रुत्यादेःसावकाश

त्वेनदौर्बल्यनिरासाय । देवानांतत्रशक्ततांआशंक्यतत्ररूढिंचतच्छब्दानामपिस्वयमित्यनुभाष्यमात्रव्यावर्त्यशंकापूर्वंयोजयति ॥ [२१।२१] नचेति ॥ तत्ररूढिंचतच्छब्दानामित्यस्यार्थःदेवेष्विति । देवानांतत्रशक्ततामित्यंशस्यतत्रैश्वर्यादिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तायांशक्ततामित्यर्थकस्यतात्पर्यंतेषामिति । भाष्येसएवेत्यवधारणादन्यइत्यत्राप्यन्यएवेतिसंयोज्यमितिभावेनतदवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ [२१।२२] नचेति ॥ [२१।२२] अद्दृश्यत्वेति ॥ सिद्धांतीयलिंगानामप्युपलक्षणं । अतोलिंगमात्रस्येत्याहनत्वेकस्येति । एतेनतेषां बहुत्वेनप्राबल्यमितिनिरस्तं । श्रुतित्वरूपस्वभावप्राबल्यस्यबलवत्त्वादिति । तदप्याहश्रुत्यादिभ्यइतिश्रुतिग्रहणेन ॥ [२१।२२] अंतइति ॥ निर्बाधरूढियोगसद्भावादन्यपरेत्यर्थः । पूर्वपक्षस्यनानाकोटित्वात्संदेहादविशेषःस्यादित्यतउक्तं ॥ [२१।२३] अन्यएवेति ॥ इंद्रादिप्रापकाणांबलाबलानिर्णयेनेंद्रएवेत्याद्यनिर्णयेपीहविष्णोरन्यएवयःकश्चित्सर्वथाविष्णुर्नेतिविष्णवन्यत्वेननिर्धारणसंभवादितिभावः । अतएवसंशयेप्यन्यइत्येवोक्तं । एवमन्यत्राप्यनेककोटिकस्थलेबोध्यं । संगतिपरतयातात्पर्यतोव्याख्यातमपिभाष्यशेषंपूर्वाक्षेपबीजंवदन्फलपरत्वेनापिव्याचष्टे ॥ [२१।२३] पूर्वपक्षेति ॥ तदाक्षेपस्यापिकिंफलमित्यतःपूर्वभाष्योक्तमाह ॥ [२१।२४] तथाचेति ॥ श्रुत्यर्थोक्तिपूर्वंहेत्वर्थंव्यंजयन्व्यवहितत्वाद्भाष्येहेतुसाध्यान्वयमाह ॥ [२२।२५] समुद्रइति ॥ वीर्यत्वादीत्यादिपदेन ब्रह्मज्ञेयत्वब्रह्मतपोलभ्यत्वादेर्ग्रहः । तद्धर्मेत्यत्रतदितितंत्रंषष्ठ्यंतंसप्तम्यंतेचेत्युपेत्यार्थमाह ॥ [२१।२६] विष्णुलिंगानामंतःप्रविष्टनिष्ठतयेति ॥ समन्वयसूत्रात्तत्त्वितिपदंसाध्यार्पकंसत्आध्यायसमाप्तिप्रतिनयमनुवर्ततइतिभावेनविष्णुरेवेत्युक्तिः । एव

मग्रेपिज्ञेयं । वक्ष्यमाणभाष्यानुगुण्यादाह ॥ [२२।२] अत्रेति ॥ हिशब्दार्थमनुवदति ॥ [२२।३] प्रसिद्धत्वादिति ॥ प्रलयेति । आपो नाराइत्यत्रतत्प्रतीतेरितिभावः । स्मृतिःनिगदव्याख्येतिश्रुतिमेवव्याचष्टे ॥ [२२।४] तदिति ॥ अहमित्यस्यार्थोऽहेयमिति । नञुपपदादोहाकृत्यागइतिधातोःकर्मणिडप्रत्ययेअहमितिरूपमितिभावः ॥ [२२।४] रश्मिप्रेरकमिति ॥ रश्मीनिंधयतिदीपयतीतिरश्मीत् । अग्नीदितिवत् रश्मिप्रेरकमितियावत् । पुरुषपदार्थःपूर्णेति । जातमग्रतइत्यस्यार्थःप्रलयेस्थितमिति । जातमितिपूर्वस्मादनुवृत्तमितिभावः । उत्पन्नमित्यर्थः । एतेनश्रुतिसंदेहेअनन्यथासिद्धलिंगेननिर्णयोपपत्तेरितिन्यायविवरणोक्तमनन्यथासिद्धत्वमुपपादितंज्ञेयं ॥ ॐभेदव्यपदेशाचान्यःॐ ॥ २१ ॥ कुतोऽभेदइत्यतोन्यथोपपत्तिमानंवक्तुमाह ॥ [२२।६] तत्प्रापकेति ॥ तदन्यथेति ॥ पक्षद्वयप्रापकश्रुतिलिंगान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ [२२।८] अभेदःप्राप्तइति ॥ तथाचेंद्रबृहस्पत्यादीनांप्रागुक्तभेदव्यपदेशोप्ययुक्तइतिभावः । नन्वेवमपिविष्णोरंतस्थत्वमपरिहार्यमितिवाच्यं । अनुपहितधर्माणांउपहितेसंभवादित्यादिनासुधोक्तदिशाइंद्रादिरेवांतस्थोनतुविष्णुरितितात्पर्यात् भाष्यस्यसौत्रप्रतिज्ञयाऽन्वयइतिभावेनाह ॥ [२२।९] इंद्रादिभ्योन्यश्चेति । नकेवलमंतस्थइत्यर्थः । सूत्रेचशब्दोभिन्नक्रमइतिभावः । भाष्यंयोजयति ॥ [२२।१०] तस्येति ॥ आत्माआदानादिकर्ता स्वामीअंतर्यामीतियावदितिमत्त्वाह ॥ [२२।९] इंद्रादीति ॥ आदिपदाद्वाय्वादिः । अंतरादित्यइत्यस्यार्थःतदंतस्थत्वेति । श्रुतिसंदेहेअनन्यथासिद्धलिंगेननिर्णयोपपत्तेरितिवाक्यंविवृण्वानःपूर्वकृतचोद्यमनुवदति ॥ [२२।१०] नचेति ॥ लिंगस्यानन्यथासिद्धत्वोक्त्यासूचितंप्राग

सिद्धं श्रुतेस्सावकाशत्वंशंकापूर्वमाह ॥ [२२।१०] नचश्रुत्यादीनामिति॥ [२२।१०] सावकाशत्वादिति॥ विवरिष्यतेचैतदनुपदं । सूर्यादि लिंगानांचपादांत्यप्राणनयन्यायेनसावकाशत्वंज्ञेयमितिभावः ॥ [२२।१०] निरवकाशत्वादिति ॥ उक्तश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यइति भावः । अन्यथासिद्धत्वान्यथासिद्धत्वेश्रुतिलिंगयोर्व्यावर्त्यशंकापूर्वसावकाशत्वनिरवकाशत्वपदाभ्यामुक्त्वासमग्रन्याय विवरणवाक्यार्थमाह ॥ [२२।११] दुर्बलेनापीति ॥ जात्येतिभावः । अत्रप्रतिनयमाध्यायपरिसमाप्तितत्वित्यवधारणार्थतुशब्दांत तत्पदस्यानुवृत्त्याभाष्येविष्णुरेवेत्युक्तेर्महायोगविद्वद्रूढिभ्यांहरिरेवतत्तच्छब्दमुख्यार्थइतिद्योतनंफलं । अन्यथाकल्पनोपदे शादितिवक्ष्यमाणन्यायेनान्यत्रमुख्यवृत्तेरपिस्वीकारेणप्रतिनयंभाष्येविष्णुरेवेतिसूत्रार्थोक्तेरयोगात् । नचविषयवाक्येको ऽप्यंतरस्यप्रतिपाद्यत्वव्युदासायविष्णुरेवेत्युक्तिरितियुक्तं । वाक्यविशेषोक्तेरुपलक्षणत्वेनविष्णोराधिदैविकाद्यशेषशब्दमु ख्यार्थत्वव्युत्पादनेतात्पर्यादितिभावेनविष्णुरेवेत्यवधारणसूचितं शब्दप्रवृत्तिहेतूनांतस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्प ताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । तद्वाचकत्वंशब्दानामित्यानंदमयनयानुभाष्योक्तं शंकापूर्वमाह ॥ [२२।११] नचेंद्रादिष्विति ॥ नि [२२।१२] रवधिकत्वेनेति॥देवमहिम्नःपरमंतमाप।नतेमहित्वमन्वश्नुवंति । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैरित्यादेरितिभावः॥ [२२।१२] महायोगेति॥ इंद्रंमित्रंयमिंद्रंचप्रथमासंक्रतिस्तथा। नामधाःसर्वदेवानामेकइत्यादिकाश्रुतिरितिचतुर्थपादीयानुभाष्योक्तविद्वद्रूढेरप्युपलक्ष णं । आद्यसूत्रभाष्येयोदेवानांनामधाइतिश्रुत्याविद्वद्रूढेःसाधितत्वादत्रसाक्षादनुक्तिः ॥ [२२।१२] प्राबल्यादिति ॥ रूढिर्हिद्वि

धामता । अविद्वद्विद्वदास्यैवमुख्याहिविदुषांतुसेत्युक्तेरितिभावः । महायोगोहिद्विविधः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्य वत्त्वं । अन्यगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंप्रतिस्वातंत्र्यंचेति । तत्रद्वितीयमप्यस्तीत्याह ॥ [२२।१३] अन्यगतेति ॥ तंभूतिरितिदे वाउपासांचक्रिरे । तेबभूवुरिति । भीषास्माद्वातःपवतइत्यादेरितिभावः । स्वातंत्र्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितित्वग्रेतदधीनत्वा दित्यत्रव्यक्तं ॥ [२२।१३] मुख्यत्वेति ॥ नन्वेवंमुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायेनैवब्रह्मेंद्रमग्निमित्यादाविंद्रादिशब्दैर्विष्णुग्र हणसिद्धौतद्धर्मोक्तिर्व्यर्थेतिचेत्सत्यं । तात्पर्यज्ञानार्थत्वेनवान्यायविवरणटीकोक्तरीत्याभ्युपगमवादेनवेतिज्ञेयं । यात्वन्यत्र तात्पर्याभावोहिनेतरइत्यादिनादर्शितःशक्तिस्तूभयत्रस्यादितितृतीयपादीयसुधोक्तिः सात्वभ्यासादितात्पर्यलिंगोक्तिसिद्धता त्पर्याभिप्राया । ननुतत्त्वित्यवधारणसिद्धमहायोगादिरूपमुख्यवृत्त्यभिप्रायेत्यविरोधः । एवमग्रेप्येतत्सर्वंध्येयं ॥ [२२।१४] हृद्यंतना दिति ॥ तस्यैतदेवनिरुक्तंहृदयमिति । तस्माद्धृदयमितिच्छांदोग्यश्रुतौनिरुक्तेरितिभावः । भेदव्यपदेशासिद्धिमाशंक्यनि राह ॥ [२२।१४] नचेति ॥ औपचारिकत्वेत्युपलक्षणं । सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइतिसाहित्यकर्तृकर्मभावादिनास्पष्टंभेदोक्तेः । अत्रै वप्रकरणेआत्माजनानामित्यंतर्यामिण्यात्मपदप्रयोगाच्चनस्वरूपपरइतिज्ञेयं । उक्तदिशेंद्रादिशब्दानांविष्णौमुख्यत्वेपियत्रबा धकंतत्रतत्तद्देवतारूपान्यपरत्वमप्यस्त्येवेतींद्रस्यात्मेत्यादावन्यःप्रसिद्धेंद्रादिरर्थोनविरुद्धोऽतोपिनभेदोसिद्धइत्यपिबोध्यं । सूत्रस्यविश्वतोमुखत्वंव्यंजयन्फलोक्त्योपसंहरति ॥ [२२।१५] तस्मादिति ॥ निरवकाशलिंगसत्त्वादित्यर्थः । अधिभूताध्यात्मेत्यागु त्तराधिकरणविषयोपाधीनांन्यायविवरणेऽभिधानात्तुल्यन्यायतयावा देवतांतरगाःसर्वेशब्दवृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेववदंत्य

द्धेतितार्तीयानुभाष्योक्त्यावालब्धमितिभावः । अधिकंविवक्षुरुक्तमेवानुवदति ॥ [२२।१६] अत्रलिंगेति ॥ अत्रलिंगसमन्वयोना
मांतःप्रविष्टं अंतश्चंद्रमसि अंतःप्रविष्टःशास्तेत्याद्येतत्प्रकरणस्थांतःपदोपेतवाक्यतात्पर्यविषयत्वमात्रं । व्याप्तस्यहरेरल्पदेशे
वस्थानमयुक्तमितिचोद्यनिरासेनहरौतस्ययुक्ततासाधनंतुसर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्रकरिष्यतइतिबोध्यं । एतद्भावाभिधंलिंगमितितत्रा
नुभाष्योक्तेः । वैपरीत्यंकुतोनेत्यतआह ॥ [२२।१६] नामेति ॥ अंतःस्थस्याविष्णुत्वेतद्गतत्वेनश्रुतादृश्यत्वस्यान्यनिष्ठत्वेनतद्युक्तानंद
मयोप्यन्यइतिपूर्वोक्तरीत्यासंगतत्वादित्यर्थः । अर्थांतराणित्वस्यचंद्रिकायामुक्तानि । यत्तुअंतःप्रविष्टवाक्येअंतस्थत्वंनप्रा
धान्येनश्रुतमितिनेदमुदाहरणंयुक्तं सूत्रद्वयस्यपरस्परानुपजीविसाध्यद्वयपरत्वे अधिकरणभेदप्रसंगश्च । द्वितीयचशब्दास्वा
रस्यंचेति । तन्न सुवर्णघर्मानुवाकस्थमेववाक्यमत्रचिंत्यं । नतुत्वदुक्तं यएषोंतरादित्यइतिछांदोग्यस्थमित्यस्यचंद्रिकायांव्य
क्तत्वात् । प्राधान्येनांतस्थत्वाश्रवणस्यासिद्धेश्च । त्वद्वाक्येपितथात्वापाताच्च । परस्परानुपजीविसाध्यद्वयपरत्वस्यासिद्धेश्च ।
नकेवलमंतस्थोविष्णुः किंत्वन्यश्चेतिभिन्नक्रमेणचशब्दसार्थक्याच्चेत्याद्युक्तं ॥ अ० ॥ ७ ॥ ॐ आकाशस्तल्लिंगात् ॐ
॥ २२ ॥ द्वेधाह्यन्यत्रप्रसिद्धाःशब्दाःलोकतोवालोकप्रसिद्धश्रुतिलिंगादिसाहित्येनवा । तत्राद्याःआद्यपादेद्वितीयास्तुद्विती
यपादेसमन्वीयंतइतिभावेनाह ॥ [२२।१७] लोकेतइति ॥ लोकप्रयोगतइत्यर्थः । भाष्येपूर्वपक्षफलोक्त्यासूचितेश्रुत्यधिकरणसंगती
स्वयमाह ॥ [२२।१७] कोहीति ॥ [२२।१८] सएवेति ॥ इतःपूर्वकापिलोकप्रसिद्धेरत्याजनेनलोकप्रसिद्ध्यासर्वत्रैकार्थत्वादितिभावः ॥ [२२।१८] छंदो-
गेति ॥ आद्येअध्याये विष्णुलिंगानांदूरेश्रवणात्तदंतवाक्योक्तिः ॥ [२२।२०] प्रागुक्तेपिसएवेति ॥ भूतेप्रसिद्धिमात्रेणब्रह्मलिंगा

नामन्यथानयनस्यछांदोग्यइवात्रापिसंभवादितिभावः। वक्ष्यतिचतथाचलोकचेष्टकत्वहेतुरित्यादि ॥ [२२।२१] सआकाशइति ॥ शालावत्यकृतपृथिवीगतिप्रश्नंप्रत्युत्तरत्वेनोक्तइत्यर्थः। भूताकाशस्यप्राप्तिरितिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [२२।२१] भूतेति ॥ आकाशपदोक्त्यालब्धंहेतुमाह ॥ [२२।२२] रूढत्वादिति ॥ विष्णौतुनरूढिरितिभावः। पूर्वोक्तरीत्यागतार्थत्वमाशंकते ॥ [२२।२२] नचेति ॥ तन्न्यायविषयत्वमाह ॥ [२२।२३] बाधकंविनेति ॥ अनंतत्वादिलिंगंतुरूढाकाशश्रुत्यनुरोधेनभूतेकथंचिद्योज्यमितिभावः। एवंचपूर्वत्रसमुद्रस्थत्वादेर्भाष्योक्तश्रुत्यादिनाविष्ण्वेकनिष्ठत्वनिश्चयेननिरवकाशलिंगेनेंद्रादिश्रुतेरज्ञरूढिबाधेनयोगवृत्त्याविष्णुनिष्ठत्वोक्तावपीहानंतत्वादेर्विष्णुनिष्ठत्वानिश्चयेनपूर्वन्यायाविषयत्वान्नतेनास्यगतार्थत्वमितिसूचितं। एतेनभाष्येपूर्वपक्षप्रापकविशेषहेत्वनुक्तेस्तात्पर्यमुद्धाटितंध्येयं। एवमग्रेपि। सुधायांतुअनंतत्वादिलिंगानांवास्तवंनिरवकाशत्वमुपेत्यगतार्थतामाशंक्याभ्यधिकाशंकोक्ता। अतएवतत्रसुतरांनिरवकाशलिंगादित्युक्तं। किंचयोगोहिप्रवृत्तिनिमित्तस्यतद्गतत्वेनवातदधीनत्वादर्थवदितिवक्ष्यमाणन्यायेनान्यगतस्यतदधीनत्वाद्वाद्वेधापूर्वमुक्तः। तत्राद्यस्त्वशक्यशंकः। आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यविवरत्वस्याकाशस्वभावत्वात् द्वितीयंनिरसितुमाशंकते ॥ [२२।२३] नचाकाशस्येति ॥ आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तविवरत्वादेराकाशस्वभावत्वात् आकाशस्यतदधीनत्वानधीनत्वाभ्यांविवरत्वस्यापितेस्यातामितिभावेनाकाशस्येत्येवोक्तं ॥ नत्वाकाशत्वस्येति ॥ चेष्टाहिचेतनानांयासाभवेत्तत्प्रसादतः। अचेतनस्वभावस्तुविवरादिःकथंततइत्यनुभाष्योक्तसमाधिमाह ॥ आकाशस्येति ॥ यद्वाद्विविधयोगमध्येआद्यस्यनिरासोबाधकंविनेत्यादि। आकाशपदप्रवृत्तिहेतोराकाशस्वभावतयाविष्णावसंभवाच्चेत्यपिध्येयं। द्वितीयस्यशंका

पूर्वनिरासोनचाकाशस्येत्यादि ॥ [२२।२३] मुख्यइतीति ॥ स्वातंत्र्यंतद्गतत्वंचशब्दवृत्तेर्हिकारणं। स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यादित्यनुभाष्यो
क्तेरितिभावः । एवंचविनैवाभ्यधिकाशंकांपूर्वन्यायाविषयत्वेनेहटीकायांपूर्वपक्षप्रवृत्तिरभिमतेत्याहुः । आकाशस्यप्राप्तिरित्य
नुक्त्वाभाष्येभूतेत्युक्तेर्भावंविवृण्वानःतदुपपादकत्वेनास्यलोकस्येतिपूर्वांशोक्तिरितिवकुंतटस्थशंकामाह ॥ [२२।२४] आकाशेति ॥
अवकाशेअव्याकृताकाशइत्यर्थः ॥ [२२।२५] सर्वभूतेति ॥ स्वेतरसर्वभूतेत्यर्थः । अत्ररूढत्वादिनोक्तःपूर्वपक्षोवाचकशब्दरूपप्रमा
णाश्रितः । आकाशस्याचेननत्वेनेत्यादिनोक्तस्तुशब्दप्रवृत्तिहेतुरूपप्रमेयाश्रितइत्याहुः । भाष्योक्तेर्निर्बीजत्वभ्रमनिरासाया
ह ॥ [२२।२६] इतिमनसीति ॥ भूताकाशएवायमित्यादिनोक्तमित्यर्थः । स्वोक्तंसर्वंभाष्येपूर्वत्रयोज्यमितिभावेनभाष्यंयोजयति ॥
[२३।१] एवमिति ॥ [२३।१] सएवेति ॥ रूढ्याभूतप्राप्तिबलेनात्रत्यानंतत्वादिब्रह्मलिंगस्यचतत्रापिविश्वचेष्टकत्वरूपब्रह्मलिंगस्याकाशेयो
जनीयत्वादितिभावः ॥ [२३।३] अनेनैवेति ॥ उक्तरीत्यानंदमयस्याप्याक्षेपसंभवेनैवेत्यर्थः ॥ [२३।५] मुखतइति ॥ फलोक्तिपरवाक्येन
सूचितत्वान्मुखतइत्युक्तिः । व्याघातादिभ्रांतिंनिरस्यन्भाष्यंव्याचष्टे ॥ [२३।५] यद्यपीति ॥ तल्लिंगादित्यत्रतदितितंत्रंषष्ठ्यंतंसप्त
म्यंतंचेतिमत्वाह ॥ [२३।६] विष्णुलिंगस्येति ॥ हेतुतयासूत्रमुपादत्तइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२३।७] एवमिति॥ [२३।७] सएवेति ॥ निरवकाशलिंगे
नभूतेअज्ञप्रसिद्धिबाधस्यछांदोग्यवाक्यइवतैत्तिरीयवाक्येपिविश्वचेष्टकत्वरूपनिरवकाशब्रह्मलिंगभावेनभूतेअज्ञप्रसिद्धिबा
धस्यतुल्यत्वादितिभावः । भाष्येअत्रानुक्तमपिद्वितीयछांदोग्यंभाष्योक्तमर्थंव्यनक्ति ॥ [२३।८] परस्मादिति ॥ उच्चोसौगीयतेचे
तिछांदोग्यभाष्योक्तेः । उद्गीयमानउद्गीथोभगवान्पुरुषोत्तमःइतिस्मृतेश्चाह ॥ [२३।९] उच्चत्वेनेति ॥ सर्वोत्तमत्वेनपरोवरीयस्त्वो

द्गीथत्वयोर्द्वयोरप्युक्तिः । कं कः । प्रवोचंप्रवक्ति । विममेगणयति । तत्वप्रदीपेतुविष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवा न्यपिकविर्विममेरजांसि । चस्कंभयःस्वरभसाच्चलितंत्रिपृष्ठंयन्मांनिशाम्यसदनादुरुकंपमानमितिभागवतवचनादस्यार्थो वगम्यतइत्युक्तं । परोमात्रयेतिश्रुत्यर्थोजन्मादिनयेऽभिहितः ॥ [२३।१३] स्मर्यतइति ॥ पुरुषार्थनयभाष्योक्तभविष्यत्पर्वस्मृतिक त्रेत्यर्थः । एतेनानन्यथासिद्धलिंगैरितिन्यायविवरणोक्तमनन्यथासिद्धत्वमुपपादितंभवति ॥ [२३।१४] श्रुतिबलेनेति ॥ श्रुत्यर्थ स्त्वाद्यनयेभिहितः । ततश्चकिमित्यतोनन्यथासिद्धलिंगैर्भगवद्विषयत्वमेवेत्यन्यत्रोक्तंहृदिकृत्वाह ॥ [२३।१४] दुर्बलेनापीति ॥ त थैवह्यधिभूतगैः । अन्नादिशब्दैर्भगवानेकोमुख्यतयोदितः । शब्दप्रवृत्तिहेतूनांतस्मिन्मुख्यसमन्वयादित्याद्यनुभाष्यार्थव्या वर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ [२३।१५] अस्त्विति ॥ [२३।१६] आकाशस्येति॥तथाचतत्स्वभावस्यापिविवरत्वस्यभगवदधीनत्वमेवेत्यर्थः॥ [२३।१६] मुख्यत्वा दिति ॥ स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यादित्युक्तेरितिभावः । आकाशस्यावकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्यपृथक्तद्धत्त्वंचावगम्यत इतिसुधोक्तदिशा सर्वभूतगुणैर्युक्तंदेवंत्वंज्ञातुमर्हसीतिस्मृत्युक्तदिशाचावकाशदातृत्वरूपविवरत्वस्यनिरवधिकतयातद्गतत्वा च्चेतिभावेनाह ॥ [२३।१६] महायोगेति ॥ अतएवविद्वद्रूढिरपिसिद्धासायोगादेवलभ्यतइत्युक्तेः । यद्वाएतद्ब्रह्मइदंवावतत्योयंबहि र्धापुरुषादाकाशः। यावान्वाअयमाकाशः। आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिप्रयोगबाहुल्याच्चेतिभावः। अत्रप्रतिनयं विष्णौयोगरूढिसमर्थनंतुसर्वत्रानुवृत्ततत्वितिशब्देअवधारणार्थतुशब्दसूचितंज्ञेयं।विष्णौपरममुख्यवृत्त्यभावेऽन्यस्मिंस्तद्भावे

वाऽवधारणायोगादाकाशस्याचेतनत्वेनान्याधीनत्वायोगादितिप्रागुक्तमनूद्यानुभाष्योक्तसमाधिमाह ॥ **नचाकाशस्येति** ॥ ॥ **इत्यादेरिति** ॥ तृतीयस्कंधे आदिपदेनप्राणेनसृष्टावंतरिक्षंचवायुश्च एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावाभूमीविधृतेतिष्ठत इत्यादिश्रुतिर्ग्राह्या ।अत्रयुक्तिस्तुविवरत्वादिकंकारणतःस्वरूपतोप्यनागंतुकं । तथापिधर्मिणएवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतोज न्मस्थितिलयेष्वीशाधीनत्वेधर्मस्यापितथाभावोऽवर्जनीयः । तस्यजन्मादिस्तुआत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिनासिद्धइतिछंदो नयेसुधायामुक्ता । साचविवृताचंद्रिकायां । अस्तुसच्छिद्रमितियाहरीच्छातद्वशान्नभः । छिद्रात्मकंहिसंजातमन्यथानि बिडंभवेदित्यादिना ॥ **विष्णावेवेति** ॥ आत्मनआकाशइत्यत्रेवासंकुचितसर्वभूतकारणत्वलाभादितिभावः। विश्वतोमुखत्वं व्यंजयन्सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ निरवकाशानेकलिंगभावादितितल्लिंगादित्यस्यार्थः । आकाशस्तल्लिंगादितिप्रतिज्ञां शार्थमाह ॥ **आधिभौतिकेति** ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामितिन्यायविवरणोक्तेः । एतन्न्यायविषयाणामत्रै ववाच्यत्वात्सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनसर्वोक्तेरयोगात् । उपलक्षणत्वेनकस्यचिदुदाहर्तव्यत्वेसर्वभूतमूलकारणत्वेनप्राधान्यात्पूर्वाक्षे पकत्वेनसंगतत्वाच्चाकाशएवोदाहृतःसूत्रइतिभावः । एवमग्रेपि महायोगविद्वद्रूढिभावादाह ॥ **वाच्यइति** ॥ सएवानंदम यइतिफलोक्तिपरभाष्यार्थोपसंहारः ॥ अ० ॥ ८ ॥ ॐअतएवप्राणःॐ ॥ २३ ॥ **अन्यत्राप्येवमिति** ॥ व्याख्येयसूत्र मेवसर्वत्राप्यादौपाठ्यंपश्चाद्विषयादिकंवाच्यमितिसूचयितुमित्यर्थः । क्वचित्संगत्यादिपूर्वकंतत्पाठस्तुश्रोतृबुद्धिसौकर्याद्या शयेनेतिभावः । एतेनसंगतिपूर्वकत्वाभावान्नेदमधिकरणांतरमितिचोद्यंप्रत्युक्तं । एतेनछंदःसूत्राद्यपिअधिकरणांतरमेवनतु

प्राचारीत्याज्योतिरधिकरणशेषइतिसूचितं ॥ [२३।२०] संगतिमिति ॥ आनंदमयाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यामेतदधिकरणैतद्विषयवाक्ययोरित्यर्थः । संगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंव्याकुर्वन्नुक्तमित्यंतस्यार्थोक्त्यातांव्यनक्ति॥ [२३।२०] यदुदितमिति ॥ भाष्येयत्तदोःशेषः । परमानंदत्वमित्यस्यार्थः ॥ [२३।२०] आनंदमयत्वमिति ॥ यत्परमानंदत्वमुक्तंपूर्वत्रतन्महाभोगशब्देनप्राणस्यप्रतीयतइतिशेषोक्त्यायोजनासूचिता । प्रतीयतइत्येतच्छ्रुत्यर्थोक्त्याव्यनक्ति ॥ [२३।२३] यस्मादिति ॥ श्रुतौयत्तदोरावृत्तिरितिभावः । भुजःभोगान् । करिष्यमाणइत्यादिरुपलक्षणमितिमत्वाह ॥ [२३।२१] कुर्वाणइति ॥ यद्देवान्प्राणयोनवेत्यस्यार्थो ॥ [२३।२२] यस्मादित्यादि ॥ पूर्वभागार्थोक्त्यैवपूर्तौशेषोक्तिरुत्तरत्रोपयोक्ष्यतइतिभावः। ऐक्येनऐक्यविवक्षया अनेनप्राणंतिजीवंत्यनेनेतिप्राणइतिनवदेवोपलक्षितसर्वजीव(जीवन)हेतुत्वरूपःप्राणपदयोगःपूर्वपक्षाद्युपयोगायदर्शितः । इतिशब्दस्यइतिप्रतीयतइतिपूर्वेणान्वयः । सचेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ [२३।२३] तस्यचेति ॥ [२३।२३] अन्यत्वइति ॥ प्रसिद्धिबलाद्वायुत्वइत्यर्थः ॥ [२३।२३] अन्यस्यैवेति ॥ विवक्षितनिरतिशयपूर्णानंदत्वस्यद्वयोरेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधेनायोगादितिभावः । इत्ययमित्यत्रेतिशब्दोहेत्वर्थः । इतिपूर्वाक्षेपरूपसंगतिसद्भावाद्धेतोरित्यर्थः । सइति पूर्वाक्षेपकमहाभोगत्वयुक्तइत्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलपरत्वेनाप्येतद्भाष्यंव्याकुर्वन्सचेतिभाष्यंतावदवतार्यव्याचष्टे ॥ [२३।२४] तत्रेति ॥ वायुर्मुख्यप्राणोभवेदित्यर्थः । महाभोगत्वमित्युपलक्षणं । श्रीलक्ष्मीपतित्वादिब्रह्मलिंगंचेत्यपिज्ञेयं ॥ [२३।२५] दौर्बल्यादिति ॥ शब्दादेवेत्यत्रवक्ष्यमाणन्यायेनेतिभावः । ननुनिरवकाशलिंगेनसावकाशश्रुति

बाधःपूर्वमुक्तः। तथेहापिस्यादितिशंकते॥ [२३।२५] नचेति ॥ सत्यमेवंनत्विहनिरवकाशलिंगमस्तियेनतन्न्यायविषयत्वमत्रस्यादिति
भावेनसौत्रैवकारव्यावर्त्यमाह॥ [२३।२६] महाभोग(वत्व)स्यैवेति॥प्रजापत्युपलक्षितानांसर्वजीवानांसकलभोगकारणत्वमन्वयव्यति
रेकाभ्यांमुख्यस्यदृश्यतइतिसुधोक्तदिशेतिभावः।उपलक्षणमेतत्।श्रीपतित्वादेरद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाकांतरेश्रवणेनभर्तासन्नित्य
नुवाकस्थप्राणनिष्ठत्वाभावेनवाश्रीलक्ष्म्यादिशब्दानामपियोगेनतत्प्राणभार्यापरत्वेनवासावकाशत्वादित्यपिध्येयं । उक्तंचसु
धायांनचात्रवाक्येपूर्ववदनन्यथासिद्धंकिमपीश्वरलिंगमस्ति । येनश्रुतिबाधंप्रत्येष्यामइति सुधायांगतार्थत्वमाशंक्याधिकाशं
कोक्तिरपिवास्तवलिंगनिरवकाशत्वोपगमपक्षएवेतिध्येयं।एवंनिर्बाधरूढप्राणश्रुत्यादिसिद्धेपिप्राणाश्रितपूर्वपक्षेतद्दार्ढ्यायाभ्यु
च्चयत्वेनश्रुतेर्निरवकाशत्वमप्याह ॥ [२३।२६] प्राणश्रुतेरिति॥ अतएववक्ष्यतिसुतरामिति ॥ न(हि) [२३।२६] तावदिति ॥ लोकप्रयोगाभा
वादितिभावः। अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः। प्राणादिहेतुतादृष्टेरित्यनुभाष्योक्तमेवहेतुमाह ॥ [२४।१] प्राणशब्देति ॥ जीवनंकार [२४।१]
णत्वस्येति ॥ यद्देवान्प्राणयोनव। तत्प्राणइतिवाक्यशेषेतस्यैवोक्तेरितिभावः। एतदर्थमेवपूर्वशेषस्याप्यर्थोक्तिः। ननुमुख्य
वायोरतींद्रियत्वात्प्राणेसतिजीवनंतदभावेतदभावइतिकथमन्वयव्यतिरेकाभ्यांजीवनहेतुत्वस्यमुख्यवायौदर्शनमित्यतःप्रत्य
क्षतोऽभावेपिशब्दात्स्यादेवेत्याह ॥ [२४।२] यस्मिन्प्रासीरिति ॥ श्रेष्ठश्चेत्यत्रद्वितीयेभाष्योक्तास्मृतिः। एतेनाध्यात्मगतशब्दानामन्वय
व्यतिरेकेविद्यमानेपीतिन्यायविवरणांशोविवृतः । भाष्येप्रसिद्धेरित्यस्यजीवनहेतुत्वरूपप्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यस्मृतिबलेन
वायावेवप्रसिद्धेरित्यप्यर्थउक्तोभवति । उक्तंचसुधायां । भाष्येप्यस्यसर्वस्यस्वीकारार्थंप्रसिद्धेरित्याहेति । तेनेयंप्रमेयाश्रि

तार्शकाचभाष्यारूढैवेतिज्ञेयं ॥ [२४१२] महाभोगत्वेति ॥ लिंगांतरोपलक्षणं । उक्तमित्यंतंफलपरंचेत्युपेत्यतात्पर्यमाह ॥ [२४१३] प्रागु क्तानंदमयश्चेति ॥ [२४१३] अन्यत्रेति ॥ जडरूपप्राणवृत्त्यादावित्यर्थः । चेष्टायांबाह्यवायौचमुख्यप्राणेचगीयते । प्राणशब्द स्त्रिषुह्येषुमुखेमुख्यःप्रकीर्तितइतिद्वितीये । नवायुक्रियेपृथगुपदेशादित्यत्रभाष्योक्तस्मृत्या हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणानि तिभागवतेप्रयोगेणलोकप्रसिध्याचेतिभावः । मुख्यत्वादित्युपलक्षणं । सुधोक्तदिशावायुवृत्त्यादिजडंप्रतित्वमेवमभवइत्युक्त्य योगाच्च । ओषधेत्रायस्वैनमित्यादेरप्यभिमानिपरत्वादित्यपिध्येयं । हेतुत्वंव्यंजयन्नेवनचैवमितिसाध्येनान्वयमाह ॥ [२४१४] यनो यमिति ॥ प्राणस्तत्त्वित्यस्यार्थःप्राणोविष्णुरेवेति ॥ [२४१६] श्रीलक्ष्मीपतित्वादीति ॥ यद्यपितैत्तिरीयेह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चेत्येवपा ठः । तथाप्यत्रशाखांतरस्थवाक्यान्यप्युदाहरणतयाग्राह्याणीतिसूचयितुंश्रीश्चतइतिशाखांतरस्थवाक्यशेषोदर्शितइतिभावः। तथाचवक्ष्यतिदहरनयेधृतेश्चेतिसूत्रेटीकायां अत्रससेतुरितिवक्तव्येएषसेतुरित्युक्तिःशाखांतराणामप्यत्रोपसंग्रहार्थं । एवमन्य त्रापीति । एवंचात्रतत्समाख्ययाह्रीरपिश्रीरेवेतिभावः । एतल्लिंगस्यअनुवाकांतरस्थत्वेप्यनुवाकांतरस्थप्राणनिष्ठत्वंचश्रीश्चतइ तियुष्मच्छब्दनिर्दिष्टस्यैवतद्वैत्वमितिनिर्देशेनऐक्यप्रत्यभिज्ञानबलेनेतिज्ञेयं । अतएवोक्तंसुधायांसन्निहितवाक्येश्रूयमाणस्य श्रीलक्ष्मीपतित्वस्येति । आदिपदेनतमेवमृत्युममृतंतमाहुस्तंभर्तारंतमुगोप्तारमाहुरिति । यस्तद्वेदब्रह्मणैपरमतइत्यादेर्ग्रहः । इत्यादितल्लिंगादितिभाष्यस्यपूर्वप्रतिज्ञयान्वयमाह ॥ [२४१६] प्राणइति ॥ विष्णोरेकपत्नीकत्वप्रसिद्धेःपत्न्यावितिकथमित्यतःस्थान भेदस्वरूपविशेषाभिप्रायेणतथोक्तिरित्युपेत्यस्थानभेदमाह ॥ [२४१६] वक्षःस्थलेति ॥ लक्ष्मीस्त्वंकस्थितेतिभावः । ननुकथमेवं ।

तत्वप्रदीपेहिअंकाश्रिताश्रीःवक्षसिलक्षणभूतालक्ष्मीरित्युक्तेरित्यतःस्वोक्तार्थेसंमतिमाह ॥ [२४१६]इतिसंप्रदायविदइति ॥ तथा चोदाहरंति । तस्याःश्रियःसजगतोजनकोजनन्यावक्षोधिवासमकरोत्परमंविभूतेः । श्रीःस्वाःप्रजाःसकरुणेननिरीक्षणेनयत्र स्थितैधयतसाधिपतींस्त्रिलोकानित्याद्यष्टमस्कंधादिस्थानिवाक्यानि । लिंगंबलवदेवस्यादित्यनुभाष्येसौत्रैवकारस्यानुवादेन बलवदितिव्याख्यानमितिसुधोक्तदिशासौत्रैवकारेणलिंगस्यप्राबल्यमुक्तं । तद्व्यक्तिपरमनन्यथासिद्धलिंगैर्भगवद्विषयत्वमेवे तिन्यायविवरणांशंशंकापूर्वंविवृणोति ॥ [२४१६]कथमिति ॥ [२४१७]निरवकाशत्वादिति ॥ लक्ष्म्यादिशब्दानामन्यत्राप्रयोगान्मु ख्यार्थत्यागापातात् । अन्यपरत्वेनामानीतिवत्मानाभावात्नान्यत्रयौगिकतेतिभावः । अतएवसुधायांश्रीलक्ष्मीपतित्वस्या (स्यमनसाप्य)प्यन्यत्राशक्यचिंतनस्यबलवत्त्वादित्युक्तं । सावकाशत्वादिति । वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । बाधोपपत्तेरित्यने नप्रमाणाश्रिताशंकापास्ता । प्रमेयाश्रितामपितामनूद्याध्यात्मगैश्चप्राणाद्यैरेकोमुख्यतयोदितइत्याद्यनुभाष्योक्तदिशानिराह॥ [२४१८]रूढीति ॥ ईशानइतिसहस्रनामसु आदिपदेनप्राणस्यप्राणइतितलवकारेप्राणस्यप्राणस्त्वितिकाण्वश्रुतौप्राणबंधनंहिसोम्य मनइतिछांदोग्यादौचतत्रतत्रविष्णौप्रयोगबाहुल्यादितिग्राह्यं । महायोगभागं(वं)व्यक्तीकर्तुमुक्तमनूद्यप्रेरकोस्यापियद्धरिरि त्यनुभाष्योक्तमाह ॥ [२४१९]नचेति ॥ [२४१९]अधीनत्वादिति ॥ पृथग्भगवद्गतत्वाच्चेत्यपिध्येयं ॥ [२४१९]श्रुतिरिति ॥ काठकेइतरेणतु जीवंतीतितद्गतत्वंयस्मिन्नेतावित्यनेनतुप्राणगतस्यतदधीनत्वमुच्यतइतिज्ञेयं । इतरेणेत्येतच्चविष्णुपरं । पूर्वत्रमध्येवामनमिति वामनशब्दात् उत्तरत्रचगुह्यंब्रह्मसनातनमितिब्रह्मशब्दात् येनजातानिजीवंतीतिसमाख्यानाच्च । अत्रयद्यपिमुख्यप्राणरूप

योरेवेशाधीनत्वमुच्यतेनंतुतयोर्जगज्जीवनकारणत्व(स्यापि)स्य । प्रत्युतनप्राणेनेतिनिषेधश्च । तथापिप्राणादिदमाविरासीत्प्राणोधत्तइतिपंचवृत्त्यैतत्प्रवर्तते । प्राणोवावपंचवृत्तिरिति । उत्क्रांतप्राणान्शूलेनसमासंव्यतिषंदहेत् नैनंब्रूयुःपितृहासीति । तथाप्राणउत्क्रमिष्यन्यथासुहयःपड्वीशशंकून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिददित्यादिश्रुतिभिर्यत्प्राप्तिरित्यादिस्मृतिभिश्चमुख्यप्राणस्यापिजीवनहेतुत्वस्यप्रमितत्वेनप्राणेनस्वतंत्रेणमर्त्योनजीवतीत्येवंरूपेणतत्स्वातंत्र्यमात्रनिरासार्थत्वादेतच्छ्रुतेः । नकेवलंप्राणएवचेतनानांविधारकः किंतुविष्णुंसमाश्रित्यप्राणोजीवान्बिभर्त्ययमितिकाठकभाष्योक्तमहाकौर्मस्मृतौतथैवव्याख्यानाच्च।अतएवसुधायांप्रेरकोस्यापीत्यत्रास्यजीवनादेःप्रेरकोहरिरित्याद्यनेकार्थमभिधायोक्तं । संवदतीमंसर्वमप्यर्थंश्रुतिर्नप्राणेनेत्येवंजातीयकेति । अत्रापिमुख्यत्वोपपादनंपूर्वत्रेवात्रानुवृत्तावधारणलब्धंबोध्यं । मुखेमुख्यइत्युक्तिस्तुप्राणएवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्यइतिश्रुतेश्चक्षुरादिकरणभूतप्राणापेक्षयैव । तदुक्तमैतरेयभाष्ये । अन्यव्यपेक्षयावायौमुख्यवृत्तिर्विधीयते । तस्मात्प्राणादिशब्दाश्चविष्णावेवहिमुख्यतइति । अतएवेतिसौत्रांशार्थस्तस्मान्निरवकाशलिंगसत्त्वादिति । प्राणस्तत्त्वित्यस्यार्थआध्यात्मिकेति । अध्यात्मगतशब्दानामितिन्यायविवरणोक्तेरितिभावः । प्रधानत्वात्पूर्वाक्षेपलिंगयुक्तत्वाच्चप्राणशब्दःसाक्षात्सूत्रउपात्तइतिभावः । यत्तुअतएवेतिसौत्रैतच्छब्देनपूर्वोक्तकारणत्वपरामर्शस्यैवस्वारस्यात्तस्यच कतमासादेवताप्राणइतिहोवाचेतिछांदोग्यवाक्यस्थप्राणएवश्रवणान्नतद्धैत्वंप्राणइतिवाक्यंसूत्रानुगुणमिति तत्तुच्छं। पूर्वत्रपरोवरीयस्त्वादिरूपनिरवकाशलिंगस्यैवेहतूकरणादिहचातएवेतिसर्वनाम्नानिरवकाशलिंगस्यैवपरामर्शात्।तस्यचतैत्तिरीयवाक्येपिभा

वात्तदेवलिंगमत्रापिपरामर्ष्टव्यमित्यत्रहेत्वभावात्। तद्वाक्येपूर्वपक्षानुदयस्यचंद्रिकायांव्यक्तत्वाच्चयत्किंचिदेतत्॥ अ०॥ ९॥
ॐज्योतिश्चरणाभिधानात्ॐ ॥२४॥ लोकतइत्यादितुपूर्ववद्व्याख्येयं। शेषोक्त्यासंगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंव्यनक्ति ॥ [२४।१२] यो
वेदेति॥ मंत्रवर्णस्थलिंगस्यकथ मानंदमयस्थत्वमित्यतःप्रागुक्तंस्मारयति॥ [२४।१३] मंत्रवर्णेति ॥ तच्चगुहानिहितमित्यादेर्ज्योतिरुक्त
मित्यंतस्यव्याख्यानंतदित्यादि प्रतीयतइत्युक्तंश्रुत्यर्थोक्त्याव्यनक्ति॥ [२४।१४] मइति॥ वीत्युपसर्गस्य व्यवहिताश्चेतिपाणिन्युक्तेर्धातु
नान्वयमुपेत्यार्थमाह॥ [२४।१४] विरुद्धमिति॥ पतयतइति स्वार्थेणिजितिमत्वोक्तंपपतइति। कंपार्थोत्यंतमिति । दूरआधीरित्यस्यैकप
दत्वेपिदुःखंडत्वाद्दूरइत्यस्यपूर्वेणान्वयमाह॥ [२४।१५] अतीवेति॥ पूर्वोक्तंहेतुत्वेनोपादायाधीरित्यादिव्याचष्टे॥ [२४।१५] अतइति॥ तत्वप्र
दीपेतुअतआसमंताद्दूरस्थबुद्धिरहमितिदूरआधीरित्येतदेकान्वयेनैवव्याख्यातमितिभाति। किंस्विदित्यस्यार्थः किंन्विति। नुइ
त्यस्यार्थइदानीमिति।इतिप्रतीयतइतीतिशब्दस्यपूर्वेणान्वयः।भाष्येतच्चगुहानिहितं ज्योतिर्हृदयआहितंयदिति ज्योतिरुक्तमि
त्येववाच्येशेषोक्तिरर्थसंगत्यर्थंवा सिद्धांतोपयोगार्थंवेतिभावेनसमग्रवाक्यार्थोक्तिः। तच्चज्योतिरित्यादेर्भावमाह॥ [२४।१५] एतच्चेति॥
गुहास्थंज्योतिरग्निसूक्तस्थत्वादिनायद्यग्निरित्यर्थः। योवेदेतिवाक्यभावमाह तर्हीति। अत्रापीतिशब्दोहेतौ इतियतःअतःपूर्वा
क्षेपरूपसंगतिसंभवादित्यर्थः। ज्योतिरुक्तमित्याद्युक्तिसूचितविषयाद्याह॥ [२४।१६] तज्ज्योतिरिति॥ एवमवश्यनिर्णेयंज्योतिरित्य
र्थः॥ [२४।१६] अग्निरिति ॥ ज्योतिश्शब्दस्यतमोविरोधिमात्रवृत्तावपिइहहृदया हितत्वलिंगात्त्वामग्नेतमसीत्यग्निश्रुतेश्चनान्यस्यसं

शयविषयत्वमितिभावेनभाष्योक्त्यनुरोधादग्निरित्युक्तिः ॥ [२४।१७] **प्रसिद्धिश्चेति** ॥ प्राबल्याद्यविवेकेनेतिध्येयं । एकस्यनिरवकाशत्वेनान्यस्यश्रुतित्वेनचप्राबल्याभिधानात् ।पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [२४।१७] **तत्रेति** ॥ प्रमाणाश्रयपूर्वपक्षमाह ॥ **अग्नि** [२४।१८] **सूक्तत्वादिति** ॥ प्रसिद्धेश्चेत्येतद्धेतुंव्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ [२४।१८] **नचवाच्यमिति** ॥ प्रकरणात्सूक्तरूपात् ॥ [२४।१८] **बाधइति** ॥ यथा द्युभ्वादिनयपूर्वपक्षेजायमानत्वलिंगेनद्वेविद्येवेदितव्येइतिब्रह्मप्रकरणस्यबाधस्तद्वदितिभावः ॥ [२४।१८] **अग्नावेवेति** ॥ नतुविष्णाविँत्यर्थः । तमोविरोधिमात्ररूढेःसत्त्वेपिप्रकृताशयेनैवमुक्तिः । यावतेतिनिपातोयस्मादित्यर्थे । तथाचश्रुत्यैवपूर्वपक्षेप्रकरणोक्तिरभ्युच्चयत्वेन । अतएवभाष्येअग्निसूक्तत्वाच्चेतिचशब्दोभिन्नक्रमइतिसूचितं । ननुज्योतिःश्रुतिरग्निदेवतापराचेदंतर्नयन्यायेनविष्णुपराजडपराचेदाकाशनयन्यायेनविष्णुपरासेत्स्यतीतिभावेनशंकते ॥ [२४।१९] **श्रुतिरिति** ॥ तथाचश्रुतेःसावकाशत्वेतद्युक्तस्यापिप्रकरणस्यसावकाशतयानिरवकाशलिंगेनतयोर्बाधःस्यादितिभावः ॥ [२४।२०] **सावकाशेति** ॥ सावकाशयोःश्रुतिप्रकरणयोरित्यर्थः । यद्वाउक्तदिशाश्रुतेःसावकाशत्वेपिइदमग्निसूक्तंनविष्णुसूक्तमित्यध्यापकप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यासूक्तंनिरवकाशं । तथाचसावकाशत्वंश्रुतेरेवविशेषणं । अतएवकर्णादिविदूरत्वमप्यनेकवैभवातिशयेनाग्नावेवकथंचिद्योज्यं । श्रुतिप्रकरणयोर्बलवत्त्वादितिभावेनभाष्यमुपसंहरति ॥ [२४।२०] **अग्निरेवेति** ॥ योवेदेतिभाष्यंफलपरमितिभावेनतत्तात्पर्योक्तिरानंदमयत्वंचेति । ज्योतिस्त्वितिसौत्रप्रतिज्ञाभागमभिप्रेत्यभाष्यंव्याचष्टे ॥ [२४।२२] **विष्णुरेवेति** ॥ सहीत्यग्रेतनभाष्यानुरोधाद्धेतुसाध्ययोःसामानाधिक

रण्यायहेतोःपक्षनिष्ठतामाह॥ [२४।२२] कर्णेति॥ सूत्रेवीत्युपसर्गस्यानुक्तिकृत्यंचंद्रिकायांव्यक्तं। श्रुतौपतनस्यादित्वेपितस्यस्पृहिगृहि
पतिदयीतिनिर्दिष्टस्यपतगतावित्यस्यचुराद्यदंततयास्वार्थिकण्यंतत्वेनपतनाभिधानादित्युक्तौकर्णादिविदूरत्वस्यस्पष्टमप्रती
तेश्चरणस्यचज्योतिःसान्निध्यात्प्रधानमनोन्वितक्रियात्वात्पतनार्थस्यात्रा(त्र)प्राप्तेश्चसूत्रादौचरणेत्युक्तिः।जन्मादिसूत्रेमात्रा
यामितेरित्यर्थोक्तावपिइहोपयोगितयार्थांतरमाह॥ [२४।२२] मीयंतइति ॥ श्रुतिप्रकरणाभ्यांकृतपूर्वपक्षस्यकथंलिंगमात्रेणापवादइत्य
तःसंदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामपियुक्ताभ्यामसंदिग्धयोःकेवलयोरेवबलवत्त्वादितिन्यायविवरणमत्राप्याकृष्यविवृण्वँल्लिंगमुपल
क्षणमुपेत्यशंकापूर्वंनिर्णयमाह॥ [२४।२४] नचेति॥ संदिग्धाभ्यांसावकाशाभ्यामित्यर्थात् ॥ [२४।२४] प्रकरणबाधेति॥अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य
इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेनाग्निसूक्तमित्यादिव्यवहारःतत्तत्सूक्तप्रतिपाद्यविष्णवधिष्ठाननिमित्तकऔपचारिकः । इदंनविष्णुसू
क्तमितिप्रसिद्धिस्तुविष्ण्वादिशब्दाभावादज्ञानमूलेति । नतस्यनिरवकाशत्वमितिभावः ॥ [२४।२४] श्रुतेरिति ॥ अंतर्नयाद्युक्तन्या
यादितिभावः । श्रुतेरग्नौरूढत्वाद्विष्णावमुख्यतेत्यतआह ॥ [२४।२४] महायोगेति ॥ ज्योतिःपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रकाशत्वादिरूप
ज्योतिष्ट्वस्यविष्णुगतत्वादन्यगतस्यापितमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यादिनातदधीनत्वाच्चमहायोगस्य तद्देवाज्योतिषांज्योतिरा
युर्होपासतेमृतमितिवाजसनेये । नारायणपरोज्योतिरितितैत्तिरीयेविष्णुरेवज्योतिरित्यादिचतुर्वेदशिखादिश्रुतिषु । ज्योति
षामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइत्यादिस्मृतिषुचप्रयोगबाहुल्येनरूढेरपिसद्भावेनेत्यर्थः॥ [२४।२५] अंतइति॥ निरवकाशलिंगसद्भावा

दितिचरणाभिधानादित्यस्यार्थः। ज्योतिस्तत्त्वित्यस्योपसंहारोविष्णुरेवेत्यादि। अत्रापिपूर्वत्रोत्तरत्रेवचसर्वसूक्तगततत्तच्छब्दो पलक्षितेतिबोध्यं । चरणाभिधानादित्यस्यतत्तत्सूक्तस्थनिरवकाशलिंगोपलक्षणत्वात्। आनंदमयत्वंचेतिफलपरभाष्यतात्प र्योपसंहारः। यत्त्वत्रकश्चिदाह । चरणंहिप्रतिसंबंधिसापेक्षं । नचेंद्रियरूपप्रतिसंबंधिसूत्रेनिर्दिष्टं। चरणशब्दस्यपादपरत्वे तुज्योतिषएवप्रतिसंबंधित्वेनान्वयान्नदोषइतिच्छांदोग्यवाक्यमेवसूत्रानुगुणंनत्वग्निसूक्तगतमिति । तन्न । तद्वाक्येचंद्रिका यामनेकदोषोद्भावनात् । प्रतिसंबंधिनोविषयवाक्येसन्निहितस्यार्थादन्वयसंभवेकंपनादित्यादाविवनिर्देशस्यानपेक्षितत्वा त् । चरणपदस्यपादपरत्वेपादेत्येववाच्यत्वाच्चेतियत्किंचिदेतत् ॥ अ० ॥ १० ॥ ७ ॥ ॐछंदोभिधानात्० ॐ ॥ २६ ॥ [२४।२६] अन्यत्रेति ॥ वर्णसमावेशरूपमंत्रइत्यर्थः । अध्याहारेणभाष्यस्योक्तार्थसूचकत्वंव्यनक्ति ॥ [२५।२] तद्दयेति ॥ [२५।३] छंदोगेति ॥ तृतीयेऽध्याये ज्योतिरितीति श्रूयतइत्यन्वयः । सौत्रपदानामर्थोग्रेव्यक्तः इतिगायत्र्यासमारंभःकृतःतस्मादित्यंतभाष्य स्यार्थइत्युपक्रमादिति । विष्णुरित्यस्यतात्पर्यमाह ॥ [२५।४] इयंचेति ॥ [२५।४] इदमिति ॥ पुरुषेज्योतिरित्युक्तंपूर्वोक्तज्योतिश्चेत्यर्थः। एतेनभाष्येस्मिन्नर्थेज्योतिश्चेतिशेषइतिभावः। इतिपूर्वाक्षेपसंगतिसद्भावाद्गायत्रीनिर्णयोवश्यापेक्षितइत्यर्थः। एतेनसंगतिफलं सूचयन्नितिविवृतं । वागित्याद्यंशोक्तिरुत्तरार्था । छंदोभिधानान्नेतिचेदितिसौत्रशंकाभागविवरणपरतयापिभाष्यंव्यनक्ति॥ [२५।६] तत्रगायत्रीति ॥ नविष्णुरिति । भाष्येगायत्रीतिपदस्येतिशेषमुपेत्यान्वयमुखेनार्थकल्पनंकृत्वातस्मादितिहेत्वंशंव्याचष्टे ॥ [२५।६] रूढत्वादिति ॥ पूर्वपक्षदार्ढ्यायकथंप्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थतेत्यनुभाष्योक्तिलब्धमपिहेतुंतस्मादित्यस्यार्थत्वेनोपे

त्याह ॥ [२५।६] **वाग्वाइति** ॥ ज्योतिःश्रुतेर्विष्णुपरत्वस्यपूर्वमुक्तत्वेनतद्विरोधान्ना त्रपूर्वपक्षोदयइत्याशंकांनिराह ॥ [२५।६] **नचज्योतिः श्रुत्येति** ॥ तस्मादित्यस्यार्थांतरमप्याह ॥ ज्योतिःश्रुतेरेव [२५।८] **सावकाशत्वादिति** ॥ गायत्रीश्रुतेर्निरवकाशत्वादित्यप्यर्थ मुपेत्यनिरवकाशत्वमुपपादयति ॥ [२५।८] **नचगायत्रीश्रुतिरिति** ॥ [२५।९] **योगस्येति** ॥ गानत्राणकर्तृत्वरूपस्येत्यर्थः। प्रमाणाश्रितचोद्य मुक्त्वाप्रमेयाश्रितमपितत् नित्यत्वादेवशब्दानांतत्स्वभावःकथंततइत्यनुभाष्योक्तं शंकापूर्वमाह ॥ [२५।९] **नचगायत्र्याइति**॥ स्वातं त्र्यंतत्रमुख्यंस्यादित्युक्तेराह ॥ [२५।९] **मुख्यत्वमिति** ॥ गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यगायत्रीस्वभावत्वात्तस्याईशाधीनत्वेनप्रवृत्ति निमित्तस्यापितथात्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तस्येशाधीनत्वादौयुक्तिसूचनायगायत्र्याइत्येवोक्तं । तस्मादित्यस्यार्थांतरंगायत्र्या नित्यत्वादिति ॥ [२५।१०] **नित्यस्यचेति** ॥ अनादेरित्यपिध्येयं। जन्यभूताकाशस्व भावस्यविवरत्वादेःपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यधर्मिणासह जन्यत्वेनेशाधीनत्वेपिअनादिनित्येतदभावादितिभावः । एतेनाधिवेदगतानामपिशब्दानांनित्यत्वेविद्यमानेपीतिन्यायविवर णांशोव्याख्यातः। इदंचोपलक्षणं। गायतित्रायतिचेतिवाक्यशेषोक्तंयदर्थाभिधानरूपगानकर्तृत्वंयच्चाध्येतॄणांपापाद्रक्षकत्वरू पत्राणकर्तृत्वंतस्यापिगायत्रीस्वभावत्वेनईश्वरगतत्वाभावाच्चेत्यपिध्येयं।एवंचगायत्री वागादिनिरूढनिरवकाशश्रुतिबलादन्य दपिविष्णुलिंगंगायत्र्यामेवयोज्यमितिभावेनोक्तार्थंसर्वंभाष्यारूढंकुर्वन्तस्मान्नविष्णुरितिभाष्यमनूद्यफलितार्थंचाह॥ [२५।१०] **तस्मा दिति** ॥ रूढत्वाद्वाक्त्वविधानाज्ज्योतिःश्रुतेःगायत्र्यांसावकाशत्वात्गायत्रीश्रुतेःविष्णावनवकाशाद्गायत्रीप्रवृत्तिनिमित्तस्ये शानधीनत्वादीशगतत्वाभावाच्चेत्युक्तसर्वहेतुपरामर्शः । बुद्धिस्थाशेषार्थपरामर्शित्वात्तच्छब्दस्य प्रागुक्ताशेषार्थस्यभाष्यकर्तृबु

द्धिस्थत्वादितिभावः । विष्णुर्नचेन्नैरर्थक्यंगायत्रीशब्दस्यस्यादित्यतःछंदोविशेषएवेतिफलितोक्तिः ॥ इदंज्योतिरिति ॥ हृदयाहितत्वयुक्तं । एतच्छांदोग्यस्थंपूर्वोक्तमग्निसूक्तस्थंचेत्यर्थः । एतेनतस्मादुक्तहेतुसमुदायान्नविष्णुर्गायत्रीतस्माद्गायत्र्यैक्या ज्ज्योतिरादिशब्दवाच्यश्चनविष्णुरितिगायत्रीज्योतिःपदाध्याहारेणचावृत्त्याचभाष्यार्थोदर्शितः ॥ नासाविति ॥ (अपितु) छंदोविशेषएवेत्यनुषंगः । तस्यानंदमयत्वंचाभिमानिद्वारेतिभावः । एतेनपूर्वपक्षफलानिसूचयन्नित्यंशोविवृतः ॥ ७ ॥ अग्रेव्या ख्यानकरणादिदंकिमित्यतआह ॥ अनुकरोतीति ॥ किंचिद्विवरणेनेतियोज्यं । यथान्यासस्यहिपुनरुच्चारणमनुकरणं ॥ स्व पदानीति ॥ सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रपदैःसूत्रानुकारिभिः । स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुरित्युक्तेः । भाष्यत्वादितिभा वः । नेतिनञोनविष्णुरित्यनुवृत्तेनान्वयेसतिफलितार्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ भाष्येहिर्यस्मादित्यर्थइत्युपेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्योतिःशब्देनेति ॥ अत्रत्येनपूर्वतनेनचेत्यर्थः । अयंचनविष्णुर्ज्योतिरितिचेन्नेतिपूर्वभाष्येणज्योतिःशब्दाध्याहारयुतेनान्व येसतिसिद्धोर्थः । चेतोर्पणार्थमित्येतद्व्यावर्त्यमाह ॥ नचेति ॥ सौत्रतथाशब्दार्थोगायत्र्यादीति ॥ वाचाग्रहणमिति ॥ वाग्वा वगायत्रीतिगायत्र्यावाक्त्वोक्तिर्वाक्शब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनोपासनार्थमेवनाभेदविधानार्थेति गायत्र्याविष्णुत्वेसापिनबाधि केतिभावेनभाष्येआदिपदमितिभावः ॥ सूचयतीति ॥ आदिपदमितिविपरिणम्यानुषज्यतइतिचंद्रिकोक्तिः । हिशब्दे नसूचयतीतितुपाठोनबहुकोशेषुदृश्यतइत्याहुः । पूर्वोत्तराधिकरणविषयवाक्येषुविष्णौप्रसिद्धविष्णुनारायणादिपदप्रयोगम

कृत्वाइंद्राकाशाग्निज्योतिःप्राणादित्याक्षरादिशब्दप्रयोगस्तुतत्तच्छब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनविष्णोरुपासनार्थमैश्वर्यादिगुणान्
विष्णौवक्तुमित्यनुसंधेयत्वंसूचयतिभाष्यस्थमादिपदमित्यर्थः । अतएवभाष्येपूर्वनयेत्वामग्नेतमसीतिश्रुताग्निपदोपादानेनत
त्किंचिद्विवृतं । सूत्रेभाष्येचहिर्हेतावित्युपेत्योक्तं ॥ श्रवणादिति ॥ तस्यचेति ॥ तन्निःसृतत्वाद्वेदानांगायकस्त्रातिचाखिलं।
अतोगायत्रिनामासौवासुदेवःपरःपुमानितिस्मृत्याअखिलवेदोच्चारयितृत्वाखिलपालयितृत्वरूपस्यछंदस्यसंभवादित्यर्थः । इ
तिचेन्नेतिपूर्वेणभाष्येणान्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ यावैसेति ॥ यावैसागायत्रीइयंवावसायेयंपृथिवीअस्यांहीदं
सर्वंप्रतिष्ठितंएतामेवनातिशीयंतइतिवाक्येगायत्र्याःपृथिवीशब्दितवस्त्वभेदमुक्त्वातस्यवस्तुनः । सर्वाधारत्वंसर्वोत्तमत्वंचो
च्यते । तच्चगायत्र्याविष्णुत्वएवयुक्तंनान्यथेत्यर्थः । एतेनपृथिव्यादिशब्दार्थोपिलिंगबलाद्विष्णुरूपमेवेतिसूचितं । एवंच
पूर्वपक्षएवपृथिव्यादितादात्म्यंबाधकं । नसिद्धांतइतिभावः । अतएवस्मृतौसर्वलोकाभिधोह्यसावित्यंशोक्तिः । स्मृत्युक्ति
मात्रेणकथमुक्तशंकानिरासइत्यतस्तद्धरेरेवेत्यनुव्याख्यानस्यतद्गायत्रीपदंहरेरेववाचकंतत्गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तंहरेरेवतत्
अन्यगतंचप्रवृत्तिनिमित्तंहरेरेवाधीनमितिसुधोक्तदिशार्थत्रयमुपेत्यतत्रोक्तंव्यंजयन्स्मृत्युदाहर्तुर्भावमाह ॥ गायत्रीश्रुतेरि
ति ॥ श्रुत्युक्तेति ॥ गायतित्रायतिचेतिश्रुत्युक्तेत्यर्थः । गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यगायत्रीस्वभावत्वात्तस्याईशाधीनत्वे
तस्यापितत्सिद्ध्यतीतिगायत्र्याइत्येवोक्तं अधिवेदगतानामपिशब्दानांभगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैरितिन्यायविवर
णांशाभिप्रायमाह ॥ लिंगस्येति ॥ बाधेति ॥ संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यांयुक्ताभ्यामप्यसंदिग्धयोःकेवलयोरेवबलवत्त्वादि

त्यन्यत्रोक्तेरितिभावः। अत्रयद्यपिबाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोरित्यनुभाष्यसुधयोरुक्तदिशा अतोज्यायांश्चपुरुषः यद्वैतद्ब्रह्म एता मेवब्रह्मोपनिषदंवेदेतिपुरुषब्रह्मश्रुतयःप्रागुक्तलिंगानिचेतिलिंगबाहुल्यमस्तिनिर्णायकं तथाप्यनन्यथासिद्धलिंगैर्भगवद्विषय त्वमेवेत्युक्तिस्वारस्यानुरोधेनलिंगस्यनिरवकाशतयैवनिर्णयःकृतः ।नतुश्रुतिलिंगबाहुल्येन असंदिग्धयोःकेवलयोरेवबलव त्त्वादित्युक्तेः । तावानस्यमहिमाततोज्यायांश्चपूरुषइत्यादिशब्दसहितालिंगैश्चेतिन्यायविवरणोक्तिरभ्युच्चयत्वेनेतिभावः। अत्रानुभाष्येतादृशत्वाच्चतच्छक्तेरितियुक्तेरेवोक्तत्वात्समयपादीयानुभाष्योक्तांश्रुतिंस्वयमाह ॥ [२५।११] स्वभावेति ॥ उक्तंचगीता भाष्येअनादौचतत्सिद्धंद्रव्यंकर्मचेत्यादावितिद्वितीये । कर्माणिधर्माधर्मव्यक्तयः क्रियापरिस्पंदः श्रुतिर्वेदः अस्मिन्नर्थेतादृ शत्वाच्चतच्छक्तेरित्यनुभाष्यसुधयोरुक्तायुक्तिरपि । चंद्रिकायां अनादीनांगुणादीनांयथागुण्यादितंत्रता । तथाणादिश्रुते रस्तुक्षेमायेश्वरतंत्रतेत्यादिनाविवृता । अत्रवेदस्यानादिनित्यत्वंनामपुराणादेरिवानियतानुपूर्वीकत्वाभावादिरूपंध्येयं। आम्नायोनन्यथापाठादितिस्मृतेः। सर्वज्ञत्वादीश्वरस्यतद्बुद्धौसर्वदाप्रतीयमानत्वादितितत्वनिर्णयोक्तरीत्याविष्णुबुद्धिगतत्व मपेक्ष्य नित्यावेदाइत्यादितत्वसंख्यानटीकायांनित्यत्वंनामकूटस्थतयाआद्यंतशून्यत्वमित्युक्तावपिनित्यावेदाःसमस्ताश्चशाश्व ताविष्णुबुद्धिगाइत्येतत्तत्वनिर्णयटीकायांनहिवयंवेदस्यकूटस्थनित्यतांब्रूमइतिक्रमस्यकृतकत्वेपीतिचोक्त्यानित्यविभूनांवर्णा नांउच्चारणाधीनक्रमविशेषविशिष्टानामेववेदत्वेनवर्णादिवन्मुख्यतोनादिनित्यत्वाभावात्। भाष्येस्मृतिशेषोक्तेःफलमाह ॥ [२५।१२] अत्रंदेवलोकेति ॥ पूर्वनयवाक्यस्थाग्नीत्यर्थः । पृथिव्यादीत्यादिपदेनज्योतिःशब्दोवांतर्नयोक्तेंद्रादिशब्दोवाग्राह्यः ॥

ॐ भूतादिपादव्यप० ॥२६॥ [२५।२१] समर्थयदिति॥ अर्थयाच्ञायामितिचौरादिकस्यात्मनेपदित्वेनसमर्थयमानंसूत्रमितिवक्तव्ये पिचक्षिङ्व्यक्तायांवाचीत्यस्यानुदात्तत्वेनात्मनेपदसिद्धौङित्वोक्तेरनुदात्तत्त्वनिबंधनंकार्यमनित्यमितिज्ञापनार्थंप्रार्थयंतिश यनोत्थितंप्रियाइतिरघुवंशादौप्रयोगश्चेत्यादेर्धातुवृत्तावेवोक्त्यासमर्थयदितिसाधु। एवमग्रेपि। साधयदितिक्वचित्पाठः। तदा तुनक्लेशः। भाष्योक्तमंत्रस्यगायत्रीविषयत्वसूचनायसंगतिमाह ॥ [२५।२२] सैषेति ॥ [२५।२२] षड्विधत्वमिति ॥ गायत्रीवाइति इदंसर्वंभू तमिति वाग्वैगायत्रीति येयंपृथिवीति यदिदमस्मिन्शरीरमिति यदिदमस्मिन्हृदयमिति गायत्रीभूतवाक्पृथिवीशरीरहृदय भेदेनगायत्रीशब्दितस्यवस्तुनःस्वात्मनासहोक्तषाड्विध्यमनूद्येत्यर्थः । अनेनश्रुतौसैषाषड्विधागायत्रीवक्ष्यमाणदिशाचतुष्पदे तियोजना नतुपरमतइवभूतपृथिवीशरीरहृदयरूपचतुष्पदेत्यनुवादइतिसूचितं । इतिशब्दांतभाष्यस्यार्थोक्तिपूर्वंसौत्रैवंशब्दा र्थविवरणपरत्वंतस्यस्फोरयन्सूत्रेणान्वयमाह ॥ [२५।२३] अस्येत्यादिना ॥ इत्यंतभाष्यस्यानुवादपूर्वंतद्व्याख्येयंसौत्रैवंपदमनुवदति ॥ [२५।२४] इत्येवमिति॥ एतेनसौत्रैवंशब्दोयथान्यासतयागायत्रीविष्णुर्भवेदितिप्रतिज्ञार्पकःसन्नपिव्यपदेशप्रकारार्पकतयाप्येवंभूतादी तिहेतुनाप्यन्वेतीतिदर्शितं । तथाचायमर्थः । एवंतावानस्यमहिमेतिमंत्रोक्तप्रकारेणभूतादिपादव्यपदेशादेवंगायत्रीविष्णुर्भ वेदिति । यथात्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्चेत्यत्रैवंशब्दस्त्रयाणांमध्येप्रधानस्योपन्यासेनेतिवक्तुमुपन्यासप्रकारोक्त्यर्थःत थात्रापिपराभिप्रेतभूतपृथिव्यादिपदोपदेशव्यावृत्त्यर्थइति ॥ [२५।२५] व्यपदेशाचेति॥ नकेवलंगानत्राणकर्तृत्वश्रवणादितिचार्थः।

उपपत्तेरित्येतद्भूतादिपादत्वरूपलिंगस्यनिरवकाशत्वोपपादकमितिव्याकरिष्यन्व्यपदेशाच्चेतिविच्छिद्यव्याचख्यौ। उपपत्ते
रित्युक्तिलब्धमाह ॥ [३५।२५] अन्यत्रानुपपत्तेश्चेति ॥ भिन्नंचेत्यंतभाष्यग्रहणायसुवर्णमितीतिप्रतीकमनुपादायसुवर्णमित्यादीत्यु
क्तं। शंकाबीजंविघटयन्नुक्तशंकानिरासकंपादइत्यादिवाक्यंतावद्व्याचष्टे ॥ [३५।२६] नार्थमिति ॥ [२६।१] भिन्नमेवेति ॥ भाष्येभिन्नंचेति
चोवधारणइतिभावः। विश्वमितिशेषः। एकदेशपरिमितमित्यस्यार्थस्तत्पादेति। विष्णुपादेत्यर्थः। पादइतीत्यस्यार्थःपाद
तयेति। उच्यतइतिशेषः। अतइतिफलोक्तिः। तर्हिभाष्येपादपरिमितइत्यनुक्त्वाएकदेशेतिकस्मादुक्तमित्यतस्तद्व्यावर्त्यमाह॥
[२६।२] तर्हीति॥ तत्रहेतुतयापादइत्येकदेशपरिमितमित्येतदेववाक्यंव्याचष्टे॥ [२६।३] यतोत्रेति॥ पादोस्येतिश्रुतावित्यर्थः। विराज
मित्यस्यार्थोब्रह्मणःशरीरमिति। अमृतस्यमुक्तैः। कलामेकदेशपरिमितां।पादपदस्यावृत्त्यातांकलांपादमाचक्षतइत्यस्यपर्यवसि
तार्थंवदन्कर्त्राकांक्षांपूरयति॥ [२६।४] पादेति॥सेतिशेषः।कलेत्यर्थः। पादमित्यस्यार्थःचतुर्भागसाम्यमिति। वक्ष्यतिचसूत्रकारएव
बुद्ध्यर्थःपादवदितितृतीयेऽध्यायेपादइत्युक्तिर्बुद्ध्यारोहार्थेति। सौत्रचशब्दस्यार्थांतरमुपेत्यसहीत्यादिभाष्यंप्रवृत्तमितिभावेनाह
॥ [२६।५] नकेवलमिति॥ [२६।७] अन्येति ॥ पुरुषपशुप्रकरणइत्यर्थः। यथाषट्प्रश्नेप्राणप्रकरणेहृदिह्येषआत्मेतिजीवश्रुतिः। यथावा
काण्वश्रुतौनैवेहकिंचनेतिमृत्युप्रकरणेसएषप्राणस्त्रेधाविहितइतिप्राणश्रुतिस्तथेतिभावः ॥ [२६।८] पृथग्युक्तिरिति ॥ नकेवलंभू
तादिपादव्यपदेशात् किंतुगायत्र्याःप्रतिज्ञातचतुष्पादत्वस्यपुरुषसूक्तमंत्रेणोपादानेनपुरुषसूक्तोक्तत्वाच्च एवंगायत्रीविष्णुरिति
भावेनतस्यविष्णुपरत्वसमर्थनपरंसहीतिभाष्यमित्यर्थः ॥ ॐ उपदेशभेदात्० ॐ ॥ २७ ॥ उक्तमाक्षिप्येत्युक्तंव्यंजयन्भा

ष्यंव्याचष्टे ॥ [२६।११] यदुक्तमिति ॥ उभयस्मिन्नित्येतदुभयत्रेत्युक्तं । तद्व्यनक्ति ॥ [२६।१२] सप्तमीति ॥ सप्तम्यंतपंचम्यंतपदघटित वाक्ययोरित्यर्थः । लोकत्रयविवक्षायांपरतोलक्षयोजनात् । सर्वंद्यौरितिविज्ञेयंततस्तेदिविसंस्थिताः । दिवःपरश्चभगवान्स प्तलोकविवक्षयेतिछांदोग्यभाष्यदिशाव्याचष्टे ॥ [२६।१३] भूरिति ॥ [२६।१४] द्युत्वादिति ॥ ननुद्वितीयस्कंधतात्पर्येषष्ठाध्याये । अनं तासनवैकुंठनारायणपुराणितु । त्रीणिधामानिविष्णोर्वैत्रिलोकाद्बहिरेवहीतिकथंबाह्यत्वोक्तिः । उच्यते । भुवःस्वर्गश्चकोटचैव योजनानांप्रविस्तृतावित्युक्तेः ततोबहिर्देशस्थत्वेनेति । विस्तृतमेतच्चंद्रिकाप्रकाशे ॥ [२६।१५] सप्तेति ॥ भूर्भुवःसुवर्महर्जनस्तपःस त्यमितिसप्तेत्यर्थः ॥ [२६।१५] द्युत्वादिति ॥ पृथिव्यांद्यौर्महामेरुराकाशेसूर्यमंडलं । दिवींद्रसदनंचैवतत्परेतुदिवःपरइतितद्भाष्योक्ते रितिभावः । त्रिलोकविवक्षायांमेर्वादिपरत्वेनद्युपरत्वसिद्धावपिवैकुंठस्यसर्वद्युपरत्वसिद्धयेसप्तलोकविवक्षोक्तिः । द्व्यात्मके भ्यश्चसर्वेभ्योवैकुंठश्चोच्चउच्यते । इतितद्भाष्योक्तिः । विशेषस्तुचंद्रिकायां । सर्वतःपृष्ठविश्वतःपृष्ठपदयोरपौनरुक्त्या यतद्भाष्यानुरोधेनार्थभेदमाह ॥ [२६।१६] एवमिति ॥ [२६।१७] तस्मादिति ॥ गानत्राणकर्तृत्वादिनिरवकाशभगवल्लिंगानांभावा त् । गायत्रीपदयोगरूढ्योर्विष्णौभावाच्चेत्यर्थः । अधिवेदगतोष्णिग्बृहत्यनुष्टुबाद्यशेषनामोपलक्षकगात्रीशब्दवाच्यइति प्रतिज्ञार्थोध्येयः । सूत्रेगायत्रीनाम्नःसाक्षादनुपादानाट्टीकायामेवमनुक्तिः । उक्तंचतत्वप्रदीपे । सर्वाधिवेदोपलक्षणार्थोगा यत्रीशब्दइति । विष्णौगायत्रीत्यादिस्त्रीलिंगंतुप्रकृतिश्चेतिवक्ष्यमाणन्यायेनोपपद्यतइतिभावः ॥ [२६।१७] सएवेति ॥ तस्मादित्य नुवर्तते । तस्यचगायत्रीज्योतिषोरेकार्थत्वेनद्युस्थत्वदिवःपरत्वविरोधाभावादितिसर्वसूत्रार्थोपसंहारः ॥ [२६।१७] ज्योतिरिति ॥

अत्रत्यंपूर्वोक्तसूक्तस्थंचेत्यर्थः । सूक्तस्थस्यचक्षुराद्यगोचरत्वोक्तावपिइहदृष्टत्वश्रुतत्वोक्तिःसुधोक्तदिशाधिष्ठानादिद्वारोपपन्ने
तिभावः । आनंदमयश्चेतिफलोक्तिः । यदत्राहकश्चिद्रामानुजीयः । छंदःसूत्रेचेदितिशंकाश्रवणान्नाधिकरणांतरमुचितमिति ।
तन्न भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्यादौत्वयापितथात्वोपगमात् । यदपितथाशब्दस्यछंदःसाधर्म्यमेवार्थःस्वरसोनगायत्रीशब्दार्थ
त्वरूपोर्थइतितदपिन त्वदर्थस्यचंद्रिकायांनिरासात् । तथाहिदर्शनमिति(सूत्रेश्रुतिशेषोक्ति)सूत्रशेषोक्तिपरत्वेनतथाशब्दस्वा
रस्यस्यटीकायांव्यक्तत्वाच्च । निगदादितिपाठोपपाठः । निगमादित्येवसुपाठइतिप्रजल्पनंतवार्वाचीनस्यनिर्बीजं । चेतोर्पणा
यनिगदइतिविग्रहोनयुक्तः । प्रकृतिविकारभावाभावादित्यप्यबद्धं सिद्धेशब्दार्थसंबंधेलोकतोर्थप्रयुक्तेशास्त्रेणधर्मनियमइत्य
त्रमहाभाष्येपस्पशग्रंथेधर्मायनियमइतिविग्रहस्यदर्शितत्वात् । यदपि । तथाहिदर्शनमित्यस्यालिंगोक्तिपरत्वेलिंगादित्येवनि
र्देशःस्यादिति तदपिन । बाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोरित्यनुभाष्यसुधादावुक्तदिशाअतोज्यायांश्चपूरुषः । यद्वैतद्ब्रह्मएतामेवब्रह्मोप
निषदमित्यादिब्रह्मशब्दादिप्रदर्शकानेकवाक्योपादानायगायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनायचतथाहिदर्शनमितिनिर्देशात् ।
लिंगादित्यादिनिर्देशेचतदलाभात् । यदपिगायत्र्याविष्णुत्वेचतुष्पदेत्ययुक्तं टाबृचीत्युक्तत्वादिति । तदपिन बहुश्रुतिलिंगादि
बलेनविष्णुत्वेसिद्धेशब्दनिर्वाहस्यकथंचित्कार्यत्वात् । पादोन्यतरस्यामित्यत्रङीबभावपक्षेहलंताद्वेतिटापिसतिपदादेशेचतुष्प
देत्युपपत्तेः । एवमन्यदपितदीयंदुर्वचनंदूरीकार्यं ॥ अ० ॥ ११ ॥ ॐ **प्राणस्तथानुगमात्** ॐ ॥ २८ ॥ ३६।७८ **अन्यत्रप्रसिद्धेति** ॥
यद्यप्याकाशोर्थांतरत्वादित्यत्राकाशशब्दस्येवप्राणशब्दस्याप्यतएवप्राणइत्यत्रोक्तन्यायेनविष्णावपिप्रयोगादुभयत्रप्रसिद्ध

ताभाति तथापिप्राचीनप्राणस्याप्यत्रपूर्वपक्षेविष्णुत्वाक्षेपेणतत्रविष्णौप्रयोगस्यासंप्रतिपत्तेर्लोकतोन्यत्रप्रसिद्धेत्युक्तं । शेषंपूर्ववत् । संगतीत्युक्त्यैवफलमपिलब्धमितिपूर्वपक्षतत्फलानीत्यनुक्त्वापूर्वपक्षानित्येवोक्तं । इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनतावदाकांक्षितपूर्त्याव्याचष्टे ॥ [२६।१९] तद्वैत्वमिति ॥ इत्यत्रेत्यस्यार्थोबहुस्थलेष्विति । भाष्येताइतिप्रतीकग्रहणमितिभावेनारभ्येत्युक्तं । प्राणःश्रूयतइत्युक्त्याभाष्येश्रुतस्यप्राणस्येतिश्रुतपदशेषःसूचितः । प्राणस्येत्यादेरर्थस्तस्येति ॥ [२६।२०] अन्यत्वइति ॥ वक्ष्यमाणयुक्त्यावाय्वादित्वइत्यर्थः । उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यंप्राचीनोपीति ॥ [२६।२०] शंकेति ॥ अत्रप्रबलानेकान्यप्रापकसत्त्वेनप्राणस्यान्यत्वनिश्चयेपिनप्राचीनस्यसयुक्तः । तत्रप्रबलान्यलिंगानामभावात् प्रत्युतश्रीपतित्वादिविपरीतलिंगमेवास्तीतिशंकेत्येवोक्तं । तावताप्राचीननिर्णयाक्षेपमात्रेणफलवत्त्वसंभवात् ॥ [२६।२०] इत्यर्थमिति ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः ॥ [२६।२१] पूर्वोक्तन्यायइति ॥ महायोगविद्वद्रूढिसत्वाद्विष्णुवाचीप्राणशब्दइत्युक्तन्यायइत्यर्थः । तदेवभाष्यंपूर्वपक्षादिपरतयापिव्यनक्ति ॥ [२६।२१] तत्रेत्यादिना ॥ प्राणस्यविष्णुत्वंनयुज्य(विद्य)तइत्यस्यार्थः तत्रनप्राणोविष्णुरिति । एवंसंदेहेसतीत्यर्थः । विष्णुर्नचेन्निरर्थकःप्राणशब्दःस्यादित्यतउक्तंकिंतुवाय्वादिरेवेति । वाय्विंद्रजीवाइत्यर्थः । इंद्रियैरित्यादिभाष्यार्थमाह एतदिति । अतएवभाष्येचक्षुःश्रोत्रंमनोवागित्यंशउदाहृतः ॥ [२६।२२] नचैतदिति ॥ नीचैश्चक्षुरादिभिःसहगणितत्वस्यसर्वोत्तमेनुपपत्तेरितिभावः ॥ [२६।२२] उपपद्यतइति ॥ मुख्यस्यसर्वेंद्रियस्वामित्वादिंद्रस्यहस्ताधिष्ठातुरिंद्रियत्वात्जीवस्यचेंद्रियजन्यफलाश्रयत्वादितिसुधोक्तदिशेतिभावः । एतेन

सिद्धांतेश्रुतिलिंगबाहुल्येपितेषामेकेनापिनिरवकाशेनवाध्यादावेवसावकाशयितव्यत्वं । तयोःस्वभावोबलवानित्युक्तेरितिसूचितं । एवंसिद्धेपिपूर्वपक्षेअनुभाष्यादौश्रुतिलिंगबाहुल्योक्तिःपूर्वपक्षदाढर्यायेतिभाष्याभिप्रायइतिभावः ॥ [२६।२३] अंतइति ॥ निरवकाशलिंगादित्यर्थः । यद्वाअतइत्यस्यव्याख्यातेषामित्यादि । प्राणोविष्णुरित्युक्तमित्यस्यतात्पर्यंप्राचीनप्राणइति । अन्यइत्यन्वयः । संदेहेउपसंहारेचान्यइत्युक्त्यातेषामन्यतमोयमेवेत्यनिर्णयेप्यन्यत्वेनावधारणंसंभवतीतिनसंदेहात्पूर्वपक्षस्याविशेषइतिभावः । अन्यएवेत्यवधारणंतुप्रकृतप्राणबुध्यानतुप्राचीनप्राणबुध्या । तस्यविष्ण्वेकनिष्ठश्रीपतित्वादिलिंगेनान्यएवेतिनिर्णयायोगात् । प्रागुक्तशंकापदविरोधाच्च।यद्वावक्ष्यमाणदिशाप्राणसंवादोत्क्रमणप्रवेशादीनांबहुत्वाच्छ्रुत्यनुगृहीतत्वात्साक्षात्प्राणविशेषणत्वाच्च। श्रीपतित्वादिलिंगानांतुवैपरीत्यात्तत्राप्यन्यएवेतिनिर्धारणंयुक्तं। पूर्वशंकेत्युक्तिरभ्युपगमवादेनेतिभावः ॥ [२६।२३] अंतइतीति ॥ अतोन्यप्राप्तिसद्भावादाहप्राणस्यविष्णुत्वंसूत्रकारइत्यर्थोभाष्यस्यप्रागुक्तदिशासुज्ञानइतिनोक्तः । एवमग्रेपि । सौत्रप्रतिज्ञाहेत्वोरर्थोक्तिपरभाष्यंव्युत्क्रमेणव्याख्याति॥ [२६।२५] तद्वैत्वमिति॥ अपिपदार्थव्यक्तिरियं विष्णुमेवेत्यादिवक्ष्यमाणस्मृत्यनुरोधेनलिंगानिनिष्कर्षयति॥ [२६।२५] तंदेवाइति ॥ लिंगस्यप्राणस्थताभिव्यक्त्यैतंप्राणमितिव्याख्यातस्माच्छ्रुत्वापरंब्रह्मदेवानारायणाभिधं।शिष्यप्रशिष्यादिषुचतेनयन्वायुनोदितमितितद्भाष्योक्तेराह॥ [२६।२५] शिष्येति॥ प्रेत्यस्यार्थरसम्यगिति॥ [२६।२६] प्राणस्यभूतित्वेनेति॥ भाष्येतंभूतिरितिदेवाइत्येववाच्येसएषोसुःसप्राणइतिपूर्वांशोक्तिःतमितिपरामृश्यमानं

दर्शयितुमितिसूचितं। तावाएताइतिश्रुत्यर्थंतुज्योतिरुपक्रमादित्यत्रवक्ष्यति । भाष्येप्राणऋचइत्येवविद्यादित्यंशोक्तिरपिऋच स्तुविशेषतइंद्रादिनामवतोविष्णोर्गुणानल्पज्ञानिनामपिप्रकाशयंतीतिप्राणोनारायणएवेतिविद्यादितितद्भाष्योक्तदिशाऋचां तन्निष्ठत्वात्तदारण्यकस्यापितन्निष्ठत्वस्यद्योतनायेत्याहुः। तदयमिति तच्छब्दपरामृष्टंदर्शयितुंपूर्वांशमाह॥ [२७।१] अथदेवरथइति॥ देवस्यविष्णोरथःदेवरथःवाग्देवतोमोद्धरणहेतुरज्जुः । श्रोत्रदेवतेचंद्ररोहिण्यौपार्श्वस्थाश्वौ चक्षुर्देवतेसूर्यतद्भार्येयुगवाहकपुरः स्थितावश्वौ । मनोरुद्रः। संगृहीताप्रागुक्तायाउद्धेरित्यर्थः॥ [२७।२] सचासाविति ॥सुप्सुपेतिसमासः। तेनलिंगोपपत्तिरितिभावः। कर्मकारकलाभायभिन्नंपदंमत्वाह ॥ [२७।२] तदितीति ॥ विष्णुर्वायुश्चतंरथं प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाख्यावधितिष्ठतइत्यैतरेयभाष्योक्तेस्तदित्यस्यतमित्यर्थंमत्वाह॥ [२७।३] लिंगव्यत्ययोवेति॥ बाहुल्येश्रुतिलिंगयोः। अन्यस्यमुख्यवाच्यत्वंनेत्यनुव्याख्यानुरोधेनतात्पर्यमाह [२७।३] ॥ लिंगेनेति ॥ इंद्रियैःसहाभिधानादित्युक्तलिंगेनेत्यर्थः॥ [२७।३] लिंगबाहुल्येति ॥ एतल्लिंगानामेवोक्तिस्तुवक्ष्यमाणस्मृतिगृहीतत्वादितिभावः ॥ [२७।४] यदाहुरिति॥ विष्णुतत्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवचनकर्तारइत्यर्थः॥ [२७।५] तयोरिति ॥ पूर्वोक्तस्योत्तरार्धमेतत्। आदिपदेननिरवकाशत्वग्रहः॥ [२७।६] अनन्यथासिद्धतांचेति॥ नकेवलंबाहुल्यमितिचार्थः। स्मृतावधारणोक्त्यैतल्लाभइतिभावेनविष्णुमेवेत्यंतप्रतीकोक्तिः । कथंतावतोक्तशंकानिरासइत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ [२७।६] एकेति ॥ निरवकाशत्वप्रकारेणेत्यर्थः ॥ [२७।७] प्रकारद्वयेनेति ॥ बहुत्वनिरवकाशत्वरूपप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । अत्रगस्यहि । विष्णोरेवतुलिं

गानिप्राणस्थानितुसर्वशइत्याद्यनुभाष्ये । नचानन्यथासिद्धत्वमन्यश्रुतिलिंगादेरित्यादिन्यायविवरणेचशास्त्रदृष्टिसूत्रदिशा सावकाशत्वोक्तेस्तदनुरोधेनभाष्यभावमाह ॥ [२७।७] अभ्युपेत्यचेति ॥ इंद्रियैःसहगणितत्वरूपपूर्वपक्षलिंगस्यनिरवकाशत्वमभ्युपेत्येदं विष्णुलिंगानांबाहुल्यंनिरवकाशत्वंचेत्यर्थः । अन्यथाएकस्यनिरवकाशत्वोक्तौवातदनुक्तावपिसावकाशलिंगबाहुल्येन वासावकाशैकलिंगबाधकसंभवात् तद्बाहुल्यंतन्निरवकाशत्वंचनवाच्यमितिभावः । यावतायतइत्यर्थः । भाष्येपूर्वमेवइत्यादि श्रुतिलिंगानुगमादित्यनुक्त्वापृथग्ब्रह्मशब्दानुगमाच्चेत्युक्तिरभ्युच्चयत्वाभिप्रायेणेतिमत्वाह ॥ [२७।८] यद्वाप्रकारद्वयेनेति ॥ एकत्वसावकाशत्वरूपप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । एतेनान्यत्रोक्तदिशापूर्वपक्षेश्रुत्यादिबाहुल्येपितेषांसावकाशत्वान्निरवकाशानेकश्रुत्यादिभिर्बाधइत्यपिसूचितंध्येयं । तेषांसावकाशत्वंचाग्रेव्यक्तं ॥ ॐनवक्तुरात्मोपदेशात्० ॐ ॥२९॥ [२७।१०] तदयुक्तमिति ॥ तेन सूत्रेप्राणोविष्णुरित्यनुवर्त्यनञान्वयःकार्यः। इंद्रएवेतिभाष्यंफलितार्थमितिभावः । इंद्रस्यप्राणत्वेनोपदेशेअसांगत्यनिरासायत स्यैंद्रवाक्यत्वस्फोरणायचपूर्ववाक्यमाह ॥ [२७।११] तामिति ॥ तंविश्वामित्रं । प्रियंधामस्वलोकं उपागाःप्राप्तोभूः । शस्त्रशंसनेन धामप्राप्तिहेतुप्रसादंलब्धवानभूरित्यर्थः । अनन्यथासिद्धत्वमन्यश्रुतिलिंगादेरितिन्यायविवरणोक्तमिंद्रश्रुतेर्निरवकाशत्वं इंद्रएवेतिभाष्येअवधारणसूचितमाह ॥ [२७।१२] नचायमिति ॥ [२७।१३] नचास्येतिच ॥ [२७।१३] सावकाशत्वंवेति ॥ सावकाशत्वंहिविरोचनं प्रतिविरिंचेनेवेंद्रेणविश्वामित्रंप्रतिप्राणोवाहमितिवंचनार्थमुक्तत्वेनवा वास्तवत्वेप्यंतर्याम्यपेक्षयावा । नाद्यःवक्तुरित्युक्तेःविशिष्टशस्त्रशंसितुर्विश्वामित्रस्यनेंद्रोन्यथोपदेष्टुमर्हतीतिसुधोक्त्याबृहतीसहस्रवक्तुर्विश्वामित्रस्यैंद्रेणवंचनकरणायोगात्। नांत्यः।

मंचाःक्रोशंतीत्यत्रमंचपदस्यमंचस्थपुरुषेष्विवलक्षणाप्रसंगात् । नचमुख्येसंभवतिसायुक्तेतिभावः । नप्राणोविष्णुःकिंत्विंद्रएवआत्मोपदेशादितिशंकायाःसूत्रशेषेणनसाक्षादुत्तरंलगतीत्यतस्तदुत्तरत्वेनेतिचेन्नेत्यनंतरंपूर्वसूत्रादनुगमादितिहेतुमनुवर्त्यार्थमाह ॥ २७।१४ नेंद्रोयमिति ॥ बहुत्वनिरवकाशत्वादेःसत्त्वात्प्रबलतमेत्युक्तं । सूत्रेअध्याहृत्यवाऽनुवृत्त्यवाउक्तस्यभाष्यस्थनञःप्राणोनेंद्रःकिंतुविष्णुरेवअनुगमादित्येकोर्थउक्तः । उपदेशविरोधोनेत्यर्थांतरंचोक्त्वातत्रहेतुत्वेनसूत्रखंडभाष्यस्यार्थमाह ॥ २७।१५ नैतदस्तीत्यादिना ॥ हिशब्दार्थोयतइति । अस्मिन्निति सौत्रपदानुवादोऽत्रेतिभाष्यस्थपदंचविवृतंध्येयं । प्राणस्त्वमित्यतःपूर्वंकिंचिदुपस्करोति ॥ २७।१५ स्वस्थितस्येति ॥ अध्यात्मसंबंधभूमेत्यस्यप्रतिपदंभाष्येबह्वित्यादि । तस्यार्थोबहुदेहेति । देहाइवदेहाःइंद्रविश्वामित्रादिचेतनाः तत्संबंधः । फलितार्थमाह ॥ २७।१६ सर्वगतत्वमेवेति ॥ एतेनसूत्रेअधिकात्मनःपरमात्मनोध्यात्मसंबंधभूमादेहसंबंधबाहुल्यमित्यर्थःसूचितः । अध्यात्मसंबंधशब्देनावेशोहिविष्णोरिंद्रेविवक्षितइति अधिकात्मनःपरमात्मनस्संबंधोह्यध्यात्मसंबंधइतिचैतरेयभाष्यदिशाबह्वित्यादिभाष्यमन्यथापिव्याचष्टे ॥ २७।१६ अथवेति ॥ अस्मिन्नितिसूत्रस्थस्यप्रतिपदंभाष्येअत्रेति । तदनुवादेनार्थोक्तिरत्रैंद्रइति तत्रहेतुतयापितदेवसमग्रंभाष्यंयोजयति ॥ २७।१७ कुतइति ॥ अध्यात्मत्वेनात्मनोजीवानधिकृत्यवर्तमानत्वेन अंतर्यामित्वेनेतियावत् । फलितार्थःसर्वगततयेति । अंतर्यामित्वेनोक्तेर्विद्यमानत्वमेवकुतःयज्जीवविशेषेनयुक्तमित्यतइंद्रंतुजानात्येवविश्वामित्रइत्यैतरेयभाष्योक्तंविपक्षेबाधकंतावदाह ॥ २७।१८ अन्यथेति ॥ स्वापेक्षयोपदेशपक्षइत्यर्थः । एतदर्थंचप्राक्टीकायांवाक्यशेषोद्धारइतिभावः । विशेषज्ञानार्थमस्तुप्रश्नइत्यतःसंभवेवेति पूर्वपक्षे

पिविश्वामित्रादेःप्राणत्वाभावादितिभावः । सूत्रेभूमपदंद्वितीयव्याख्यानपरंध्येयं । अत्रप्राणस्यांतर्यामित्वेनोक्तिरित्येतन्नकेवलंविपक्षेबाधकाज्ज्ञायते । किंतुवाक्ययोजनासामंजस्याच्चज्ञायतइतिभावेनाह ॥ [२७।११] अस्मत्पक्षेत्विति ॥ यद्वा । अयंचदोषोभवतामपिसमइत्यतआह ॥ [२७।११] अस्मत्पक्षेत्विति ॥ [२७।२०] अहमितीति ॥ तर्हिप्राणोवामथ्यस्तीतिस्यादितितुनिरसिष्यतइतिभावः ॥ [२७।२०] उत्तरइति ॥ प्राणस्त्वमित्यादिरित्यर्थः । अत्रयद्यपि ऐतरेयभाष्ये त्वांजानीयामितिप्रश्नंविश्वामित्रस्यकुर्वतः । अभिप्रायद्वयंह्यस्तिशक्राविष्टोनचापरः । हरेरितितुमेतर्कस्तेजोबाहुल्यतोऽजनि । तस्यतर्कस्यसत्यत्वंज्ञातव्यंप्रथमंमम । द्वितीयंयदिविष्णुःस्याज्ज्ञातव्योमेविशेषतः । इत्यभिप्रायमस्यैवज्ञात्वाविष्णुःसनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापिपरिहारंहरिर्ददौ । प्राणोवाअहमित्यादिनामसंदर्भमुक्तवान् । विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थनाम्नामुक्तिःपरात्मनः । इंद्राविष्टःकोयमितिशंकानुत्यर्थमेवच । तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपंतंवेदसोपिहीति । तथा अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मनुतेरपीत्यादिस्मृतौ नचप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादावस्म्यादिशब्दोस्मच्छब्दार्थइत्यादिवाक्येषुचार्थपर्यालोचनया प्राणोहमस्म्यादिशब्दानांविष्णुनामत्वमुपेत्यकीदृशइतिप्रश्नस्यायंपरिहारः । कोयमितिप्रश्नस्यतपन्नेवास्मीत्ययंपरिहारइत्युक्तंभाति । नत्वस्मीत्यस्यतिङंतत्वमुपेत्य । नवाकोसावित्यस्यप्राणोवाअहमस्मीत्येतत्समाधानमुपेत्यव्याख्यातं । तथाप्राणस्तथानुगमादितिचविष्णोरेवप्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्तमित्यादिनैतत्सूत्राण्यपितथैवतत्रव्याख्यातानीतिचभाति । तथाप्यस्मीत्यस्योत्तमपुरुषत्वाविघातेनप्राणस्येंद्राद्यंतर्याम्यैक्यरूपार्थांतरपरतयाश्रुतिसूत्रभाष्याण्यत्रयोजितानि । अतएवांतरनयेसोहमस्मीत्यादित्वंतर्याम्यपेक्षयेत्यादिभाष्यं । स्मृत्युक्ता

र्थस्त्वानंदमयनयभाष्योक्तरीत्यातत्वप्रदीपोक्तरीत्याचसुज्ञानइतितमनुक्त्वोत्तरोपयोगित्वेनान्यार्थउक्तइति ॥ॐ **शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो०** ॥ ३० ॥ [२७।२१] **इत्यादीति** ॥ त्वयिप्राणइत्यादिरादिपदार्थः ॥ [२७।२२] **इत्याशंकांपरिहरदिति** ॥ तदैक्यवाचितच्छब्दा अपितद्गत्ववाचकाः। ऐक्यार्थानैवतेसर्वेभिन्नरूपायतस्सदा । सप्तसुप्रथमायस्मादितिबृहद्भाष्योक्तसमाधौसत्यपिसमाध्यंतरो क्त्यापरिहरदित्यर्थः । भाष्येअनुक्तेरन्यगतलिंगादीनामपितद्गतभगवदपेक्षयायुक्तेरितिन्यायविवरणोक्तंसूत्रांशार्थमाह ॥ [२७।२३] **यतोयमिति** ॥ [२७।२४] **स्मृतिमिति** ॥ स्मृतौस्वातंत्र्यनिमित्तेनतत्तदंतर्यामीअहमादिपदैरुच्यतइत्युक्त्यालक्षणाप्रसंगोनेत्युक्तं । नक्वापीत्युक्त्यापरममुख्यवृत्त्येत्यपिगम्यते।कल्पनोपदेशादितिवक्ष्यमाणन्यायेनान्यत्रनिगमनिघंट्वादिसिद्धमुख्यवृत्तेरभ्युपग मेननक्वापीतिसामान्यनिषेधायोगात्स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यादित्यनुव्याख्यानोक्त्याशास्तृत्वतइतिस्वातंत्र्यनिमित्तकत्वोक्तेश्च । कथमन्यत्रवृत्तिरित्यतःतमृतइतिस्मृतिशेषः। तत्तच्छब्दपरममुख्यार्थेश्वरसंबंधादन्यत्रवृत्तिर्नतुस्वतःशरीररूपकविन्यस्तगृही तेरितिवक्ष्यमाणन्यायात् । नचतावतान्यत्रोपचारःशंक्यः । समाकर्षादित्यत्रपरम मुख्यमुख्यभेदेनवृत्तिद्वयस्योपपादयिष्य माणत्वादितिभावः । स्वातंत्र्यस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वंतुतदधीनत्वादर्थवदित्यत्रसेत्स्यति । स्मृतौशास्तृत्वतइतिस्वातंत्र्यरूप महायोगोक्तिरुपलक्षणं। अहंनामाहरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तितः।त्वंचासौप्रतियोगित्वात्परोक्षत्वात्सइत्यपि। सर्वांतर्यामिणिह रावित्यादितत्वनिर्णयोक्तश्रुत्याअहेयत्वादहंनामास्य्यसनान्मनुतेरपि। ततोवेत्तेतिचत्वंसःपूर्णत्वात्सर्वनामकः। इत्याद्यैतरेयभा ष्योक्तब्रह्मांडस्मृत्याअहेयत्वाऽऽभिमुख्यादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनतथाअःइतिब्रह्मतत्रागतमहमितितस्योपनिषदहमितिततो

हंनामाभवदित्यादिश्रुत्युक्तयोगेनचेत्यपिज्ञेयं । अहमादिशब्दैरंतर्याम्युक्तिप्रकारस्त्वहमादिशब्दाःप्रत्यगादिवाचकत्वेनतावत्प्रसिद्धाः।प्रत्यगदायःसर्वदापिंडीभूताएव।तत्राहेयत्वादिनिमित्तंअपराधीनमंतर्यामिणि तत्प्रेरितानिजीवादौ । तदेवंमुख्यामुख्यत्वाभ्यांपिंडविषयंशब्दमविवेकिनोबाह्येषुजीवादिष्वेवप्रयुंजते।यथादहतिशब्दंकाष्ठे । प्राज्ञास्त्वमुख्यमंशमनादृत्यमुख्यार्थेहरौप्रयुंजते।परैरप्यहंशब्दस्येदमनिदंरूपपिंडार्थतांगीकृतैवेति । तथास्मदादिरूपपदेषूपपदेषुविहितानामस्मीत्यादितिङंतपदानातद्वृत्तौवृत्तेस्सुलभत्वादित्यादिनातत्वनिर्णयटीकोक्तरीत्याबोध्यः॥[३७।२४]अहमादीति॥अहमादिशब्दप्रयोगादर्शनादित्यर्थः। स्मृतिगतोच्यतइतिपदव्यावर्त्यंवक्तुं। नहिमनु(स्सू)सूर्यादिर्भवतिवामदेवइत्याद्यैतरेयभाष्योक्तयुक्तिंकिंचिद्विवरितुमाह ॥ नचतत्रेति ॥ [२७।२६]साक्षादिति ॥ शुद्धचैतन्यलक्षणामनाश्रित्यविशिष्टयोरैक्यमित्यर्थः । एतत्अमुख्यत्वं ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिंगा० ॥३१॥ [२८।१२]अथापीति ॥ इंद्रकृतोपदेशस्यसावकाशत्वेपीत्यर्थः।नेतिचेदित्यत्रनेतिप्रतिज्ञांशस्यार्थः ॥ [२८।१२]नात्रोक्तःप्राणोविष्णुरिति ॥ हेत्वंशंविवृण्वानःभाष्येबृहतीसहस्रवर्णानांशतसंवत्सरस्यान्हांचषट्त्रिंशत्सहस्रत्वेनसंख्यासाम्यस्यैवोक्तेःशतायुष्ट्वलिंगस्यप्राणस्थताभिव्यक्तयेअभ्यार्चच्छतवर्षाणीत्याद्यनुभाष्योक्तंपूर्ववाक्यमाह ॥ [२८।१३]एषइति ॥ लोकंब्रह्मादिशरीरंपुरुषरूपेणअंतर्यामिरूपेणाभ्यार्चत्प्राप्नोत् । प्रविवेशेत्यर्थः । तदेवकार्यलिंगेनदर्शयति ॥ [२८।१३]यएषइति ॥ सूर्यमंडलेस्थित्वातपतीत्यर्थः । यएषइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२८।१३]प्राणोवावेति ॥ तंलोकं । भाष्येतावंतीतिवाक्योक्तेरुपयोगमाह ॥ [२८।१४]उपर्यपीति ॥ तेनानन्यथासिद्धत्वंलभ्यते । तथाचबहुधावृत्तजीवलिंगेनान्यत्रप्रसिद्धस्यापिप्राणपदस्यजीवपरत्वमितिभावः । भाष्येआदिपदो

क्तलिंगान्याह ॥ [२८१५] प्राणेउदक्रामदित्यादिना ॥ श्रुतेःश्रवणादित्यर्थः । प्राणवंशत्वमित्यपीत्यनुव्याख्यानसुधयोःप्राणवंशत्व
स्यजीवलिंगत्वोक्तावपिवायुलिंगत्वंचोपेत्याह ॥ [२८१६] तथेति ॥ सर्वआत्मासर्वोजीवः ॥ [२८१८] ईर्त्यादिश्रुतीति ॥ छांदोग्यश्रुतीत्य
र्थः । आदिपदेन प्राणादिदमाविरासीत्प्राणोधत्तेप्राणेलयमभ्युपैतीत्यादिग्रहः ॥ [२८१९] औदासीन्योक्तेश्चेति ॥ ऐतरेयभाष्योक्तस्मृ
तावित्यर्थः । तेनलिंगस्यानन्यथासिद्धत्वमितिभावः । प्राणस्यविष्णुत्वेतस्यापितैःसहविवादप्राप्तौदासीन्योक्तिविरोधात् । ए
तेनानन्यथासिद्धत्वमन्य(त्र)श्रुतिलिंगादेरितिन्यायविवरणंलिंगांशेविवृतंध्येयं । तस्मान्नेत्यंशंतात्पर्योक्त्याव्यनक्ति ॥ [२८१९] अतइ
ति ॥ तस्यैवव्यक्तिरत्रप्राणेत्यादि । उपासात्रैविध्यादित्यादेःसाक्षादुक्तशंकानिवृत्तावक्षमत्वादन्यगतलिंगादीनामपितद्गतभगव
दपेक्षयायुक्तेरितिन्यायविवरणोक्त्यानेत्यनंतरंशास्त्रदृष्ट्येतिपदमनुवर्त्यमित्युपेत्यार्थमाह ॥ [२८२०] विष्णुरेवार्थमिति ॥ नन्वूद्व्या
र्थएवेति । अत्रापिपूर्वत्रैवानुगमादितिनचलिंगविरोधइतियोजयित्वालिंगानामित्यादियोज्यं । उदासीनवदास्तांतावित्यौदा
सीन्योक्तिस्तुअंतर्यामिभिन्नबाह्यरूपेण । नत्वंतर्यामिरूपेणेतिभावः । उक्तंचतृतीयस्कंधतात्पर्येसप्तविंशेध्याये । यज्ञांतः
स्थःस्वयंपादौविशन्नोत्थापयद्धरिः । शक्तोपिब्रह्मवाय्वोस्तुबलज्ञप्त्यैजनार्दनः । तत्स्थउत्थापयामासब्रह्मदेहंविशन्प्रभुरिति
यज्ञोनामेंद्रपुत्रस्तुजयंतइतिचोच्यतइतिपंचमबृहद्भाष्योक्त्यायज्ञोजयंतः । अब्जसंभवस्यौदासीन्यंतु । अंशेनसुप्तोब्रह्मातुअं
शेननिरगात्प्रभुः । स्वदेहाद्वायुसहितोविष्णुनाचजगत्प्रभुरित्यादितृतीयस्कंधतात्पर्योक्तदिशाअंशेननिर्गतत्वेप्यंशेनदेहेस्थि
तस्यनिर्व्यापारत्वरूपंबोध्यं । तेनप्राणंविनानचब्रह्मातंविनाप्राणएवच । अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौस्थातुमन्येकुतस्ततइत्यादि

नाअष्टमेवाजसनेयभाष्येप्राणनिर्गमनेब्रह्मणोवस्थानएवशक्त्यभावोक्तेस्तद्विरोधइतिप्रत्युक्तंबोध्यं । सूत्रशेषभाष्यमवतार्यव्य
नक्ति ॥ **किमर्थमिति** ॥ उपासनार्थमन्वानआह ॥ **अंतरादीति** ॥ इहेत्यस्यार्थस्तत्प्रकरणइति । श्रुतावयमावसथइत्य
क्षिकंठहृदयरूपस्थानत्रयोक्तेःप्रापद्यतेत्यस्यविवक्षितंकर्माह ॥ **हृदयंप्राप्तइति** ॥ **संप्रागतस्थइति** ॥ तंप्रपदाभ्यांप्रापद्य
तेत्यादिनाप्रपदाभ्यांप्रविष्टोनारायणइत्यर्थः । एतमित्यस्यार्थःप्राप्तमिति। सुषुम्नयाहृदयंप्राप्तंवासुदेवमात्मानंस्वात्मरूपं । त
तमंततमंब्रह्मगुणपूर्णमित्यर्थः । ससर्वगुणसंपूर्णसर्वगंनित्यमव्ययं । एतदेवस्वरूपंसत्वपश्यदवतारगमितितद्भाष्योक्तेः ॥
नोपासनार्थमिति ॥ आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिवदुपासनापदाश्रवणादितिभावः॥ **उक्तिप्रयोजनेति**॥ साक्षादुपासना
श्रवणेपितृतीयआध्यानायप्रयोजनाभावादितिवक्ष्यमाणन्यायेनान्यथानुपपत्त्यासर्वत्रोपासनालाभादितिभावः। एतद्धस्मवैत
द्विद्वानाहहिरण्यदन्बैदइत्यादिवत्महिदासोपिऋषितयोच्यतामित्यतआह ॥ **नहीति** ॥ **वैयर्थ्यादेवेति** ॥ अस्याउपनि
षदऐतरेयसंज्ञयैवइतरापुत्रस्यमहिदासस्यऋषित्वसिद्ध्यातदुक्तिवैयर्थ्यादितिभावः। अर्थांतराणित्वस्यचंद्रिकायामुक्तानि। य
त्वैतरेयभाष्येप्रथमाध्याये आहमहिदासऐतरेयइतितुसर्वस्यैववचनस्यतदीयत्वप्रदर्शनार्थं। नतुसन्निहितस्यैव । यथेंद्रकुत्सइ
त्यादियथापूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशादित्यादीतिमुनित्वोक्तिभाषणंतत्तुप्रसिद्धस्यापिमुनित्वस्यस्मारणार्थं श्रुतावुक्तेरावश्य
कत्वेनमुनित्वस्याभिप्रेतत्वाभिप्रायं । अतएवटीकायांमुनितयैवेत्यवधारणं । तदितिपरामृष्टमाह ॥ **अंतरादीति** ॥ वि

२८।१८ २८।१८

शेषेति ॥ उपासकेअधिष्ठानेचविशेषोक्तेरितिभावः। नन्वत्रोपासनाचतुष्टयमुच्यतेबहिरुपासनंचनोच्यतइत्यतआह ॥ अग्नाविति ॥ भाष्योक्तस्मृतौ बहिरेवेति अग्नाविति प्रतिमास्विवितिचोक्तिर्बाहुल्याभिप्राया । द्वितीयेबृहद्भाष्येयेषांबहिरुपासनेन मोक्षस्तेषांहृद्युपासनंकिंचित्कर्तव्यमेवेत्युक्तेः । अत्रमिथ्योपास्तेःनप्रतीकेनहिसइतिचतुर्थाद्यपादेनिरसिष्यमाणत्वात् । ततममितिव्याप्तत्वेनोक्तस्यशरीरहृदयस्थितेर्ब्रह्मांडस्यसर्षपांतस्स्थितेरिवावास्तवत्वात्त्रैविध्यमयुक्तमितितूत्तराधिकरणेव्योमवदितिसमाधास्यतइतिभावः । अन्यगतलिंगादीनांतदंतर्गतभगवदपेक्षयायुक्तेरितिन्यायविवरणोक्तेःसबीजतांदर्शयन्अधिकरणार्थफलोक्त्योपसंहरति ॥ ३८।१८ अतइति ॥ निरवकाशानेकश्रुतिलिंगाभ्यासादित्यनुगमादित्यस्यार्थः । अन्यगतलिंगानामित्युपलक्षणंप्राणोवाअहमस्मीत्युपदेशस्यापीत्यपिध्येयं । अयंचनवक्तुरित्यादिसूत्रत्रयार्थः । प्राणस्तथेतिप्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ विष्णुरेवायं२८।१९प्राणइति ॥ बलवदन्यप्रापकलिंगोपेताशेषनामोपलक्षकेत्यपिध्येयं । आनंदमयश्चेतिफलोक्तिः । प्राचीनप्राणद्वारेतिभावः । तज्जिज्ञासाविष्णुजिज्ञासा ॥७॥ यत्तुप्राणोस्मिप्रज्ञात्माहंमामायुरमृतमुपास्वेतिकौषीतकब्राह्मणवाक्यमेवात्रोदाहार्यंनत्वैतरेयवाक्यं । तत्रप्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानीतिसर्वात्मकत्वरूपब्रह्मलिंगस्यश्रवणेनसंदेहादेरयोगादिति । तच्चचंद्रिकाप्रकाशेनिरस्तंबोध्यं ॥ अ० ॥ १२ ॥ इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥ श्रीरस्तु ॥

इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेप्रथमाध्यायस्यप्रथमः पादः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॥ ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॥ ॐ ॥ १ ॥ द्वित्रनयमात्रेणप्रवृत्तिंदर्शयतीत्यपिभाष्यार्थोपपत्त्यापादार्थत्वाप्रतीतेराह ॥ [२९१३] **एतत्पादेति** ॥ शब्दादेवेत्यत्रवक्ष्यमाणदिशा असाधारणधर्मस्यलिंगत्वात्कथंतदात्मकत्वंशब्दानामित्यतोलिंगंधर्मःसआत्मेवात्माप्रवृत्तिनिमित्तंयेषांतेलिंगात्मकाः स्वरूपार्थोवाआत्मशब्दोनिमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादितिसुधोक्तदिशासमासंमत्त्वार्थमाह ॥ [२९१२] **धर्मविशिष्टेति** ॥ यौगिकानामित्यर्थः । प्राचीनानामपिप्रागुक्तदिशा यच्छब्दायोगवृत्तयइत्यणुभाष्योक्त्याचयौगिकत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थंआपाततोपीति योज्यं । भाष्येप्रवृत्तिमित्यस्यमहायोगविद्धरूढिभ्यांप्रकृष्टवृत्तित्वमितितत्वप्रदीपोक्तेरत्रानुक्तिः । तृतीयादिसांकर्यप्रसंगादाह ॥ [२९१२] **अन्यत्रेति** ॥ [२९१२] **नामसमन्वयेति** ॥ विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैरित्यणुभाष्येसिध्यांत्यभिमतयौगिकत्वाभिप्रायेणवैश्वानरशब्दस्यालिंगत्वोक्तावपिश्रुतिर्लिंगाधिकापरेतिविषयुक्तिमालायांलोकरूढ्यानामत्वोक्तेरितिभावः ॥ [२९१३] **सर्वगतत्वलिंगेति** ॥ सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपसर्वगतत्वलिंगेत्यर्थः । तस्यचस्वतःसूर्येअप्रसिद्धेराह ॥ [२९१३] **लोकतोन्यत्रप्रसिद्धेत्यादि** ॥ अर्भकौकस्त्वा दितत्प्रसिद्धोपदेशादिपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसाहित्याल्लिंगमेवसमन्वीयतेनत्वादित्यनामेतिभावः । एवमग्रेपि ॥ [२९१४] **शांस्त्रा दीति** ॥ पूर्वत्रेवसंगतित्रयोपपादकत्वंलोकतइत्यादिपदानांध्येयं एवमग्रेपि । इत्यंतभाष्यंसंगतिसूचनपरत्वेनाकांक्षितपूर्त्याव्याचष्टे ॥ [२९१४] **ब्रह्मेति** ॥ तच्चेत्यस्यार्थःतदेवेति । ततमत्वांतःपात्येवेत्यर्थः । सर्वहृदयगुहास्थत्वरूपसर्वगतत्वस्यततमत्वैकदेशत्वात् यद्वापूर्वपक्षेततमत्वस्यसंकोचात्तदेवेत्युक्तिः । तदेवेत्यस्यइत्याम्नायतइत्यन्वयः ॥ तच्चेत्यादेस्तात्पर्यंतद्यदीति ॥

[२९१६] अन्यस्येति ॥ आदित्यश्रुत्यादिनाआदित्यादेःस्यादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यस्यतात्पर्यंतर्हिंप्राचीनेति । नन्वत्रत्यसर्वहृद यस्थत्वरूपंसर्वगतत्वमन्यस्यचेत्ततमत्वेनोक्तप्राणोपिकुतोन्यइत्यतआह ॥ [२९१७] एकेति ॥ ननुसर्वगतत्वाख्यसर्वहृदयस्थत्वरू पार्भकौकस्त्वंप्रागुक्ततमत्वरूपव्याप्तत्वंचैकस्यविरुद्धमितिनशंक्यं । ततमत्वस्यादित्यादौसंकोचसंभवादिति ॥ [२९१७] अतोवश्य मिति ॥ एतेनइत्यतइतिभाष्यस्यइतिसंगतिसंभवादित्यर्थःसूचितः । एवमग्रेपि । तदेवभाष्यंपूर्वपक्षपरतयापिव्याचष्टे ॥ [२९१८] तत्रसंशयादौसतीति ॥ [२९१८] आदित्यस्यैवेति ॥ तच्चेतिचकारोवधारणार्थःसन्नादित्यस्येत्यत्रान्वेतीतिभावः । तस्यचैतस्य संवत्सरस्यरसःसारोधिपतिः । अंतर्नयन्यायेनश्रुतेःसावकाशत्वनिवृत्त्यर्थंनिरवकाशसंवत्सरसारत्वरूपादित्यलिंगद्योतनायर सइत्यंतानुवादः । बहवोह्यत्रादित्यशब्दाःक्षित्यादिषूक्त्वाआदित्येनुक्तिरित्यादिलिंगंचेतिन्यायविवरणदिशाभाष्यस्थादिप दार्थमाह ॥ [२९१९] यश्चासाविति ॥ अस्येति । एतमितिप्रकृतस्येत्यर्थः ॥ [२९१२०] अन्यथेति ॥ आदित्यादन्यस्यसर्वगतत्वइत्यर्थः ॥ [२९१११] अतएवेति ॥ विशिष्यादित्येऽनुक्तत्वरूपनिरवकाशलिंगादेवेत्यर्थः । अत्रभाष्येआदित्यस्येत्युक्तावप्यग्रेचक्षुर्मयत्वादेश्चजी वइत्युक्तेराह ॥ [२९१११] सर्वजीवानांवेति ॥ नचेति ॥ आनंदमयनयरीत्यामयट्प्राचुर्यार्थः । संपूर्णदर्शनादिशक्त्यादिमानिति तदर्थइतिभावः । तस्यसावकाशत्वमभ्युपेत्यार्भकौकस्त्वादितिसूत्रोक्तनिरवकाशलिंगेनजीवपक्षमुज्जीवयति ॥ [२९११२] तस्यापरि च्छिन्नत्वेनेति ॥ एषमआत्मांतर्हृदयेज्यायानितिश्रुतेरितिभावः । भूतेष्वित्युक्त्याप्रतीतमेकदेशस्थत्वरूपमल्पाकैस्त्वसंवर्गत सर्षपांतस्स्थत्वंब्रह्मांडइवनयुक्तमित्यर्थः । नन्वेवंप्रागुक्तंततमत्वमपिजीवानामेववाच्यंएकप्रकरणत्वात् । तथाचततमेषुजीवेषुअ

ल्पौकस्त्वायोगस्तुल्यइतिचेन्मैवं । जीवेषुततमत्वस्यसंकोचसंभवात् । नचांतर्यामिणितथा ब्रह्मत्वव्याघातादितिभावः । कथंतर्हिभाष्येतद्व्यपदेशाच्चेतिसूत्रेचचक्षुर्मयत्वादिलिंगोक्तिरित्यतोहेत्वंतरेणपूर्वपक्षेसतिअभ्युच्चयत्वेनतदुक्तिरितिसुधोक्तदिशाऽर्भकौकस्त्वरूपानवकाशलिंगेसतिप्रसिद्धचक्षुःकरणकत्वमेवचक्षुर्मयत्वादिस्यात्। तच्चनित्यज्ञानेंतर्यामिणिनयुक्तमितिभावेनाह ॥ **चक्षुर्मयत्वेति** ॥ अतएवसूत्रेऽर्भकौकस्त्वादित्युक्त्वैवतद्व्यपदेशादित्युक्तमितिभावः । भाष्यस्थेतिशब्दंहेत्वर्थंमत्वाततममितिवाक्यस्यपूर्वाक्षेपरूपसंगतिपरत्वेनव्याख्यातस्यापिपूर्वपक्षफलपरतयापितात्पर्यमाह ॥ **अतइति** ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगसत्त्वादित्यर्थः । आदित्यजीवयोरन्यतरानिश्चयेपिअन्यत्वेनतन्निश्चयस्यादतोनपूर्वपक्षस्यसंदेहादविशेषइतिभावेनोक्तंविष्णवन्यस्यैवेति ॥ **सर्वगतत्वादिति** ॥ सर्वहृत्स्थत्वरूपसर्वगतत्वादित्यर्थः ॥ **प्राणत्वमिति** ॥ एकप्रकरणत्वादितिभावः । असंकुचितसर्वगतत्ववतिविष्णावल्पौकस्त्वायोगेपिअल्पौकस्त्ववत्यादित्यादौततमत्वेनोक्तप्राणत्वंयुक्तं । ततमत्वस्ययथायोगंसंकोचसंभवादितिभावः । महाभोगत्वेनोक्तप्राणत्वंचप्राणत्वमित्यनेनगृह्यते । ततमत्वेनमहाभोगत्वेनचोक्तयोर्द्वयोरपिलाभायप्राणत्वमित्येवसामान्योक्तिः । एवंचानंदमयत्वंचेत्याक्षेपःशिष्टोभवति । यत्त्वस्यपूर्वाक्षेपेणसंगतिमत्त्वेपादविभागभंगप्रसंगइतितन्न प्रमेयभेदेनतदुपपत्तेरिति । भाष्येसयश्चायमितिप्रतीकोपादानेनएतमस्यामित्यादिवाक्यमेवाभिप्रेतमितिभावेनाह ॥ **इत्यादिनावाक्येनसर्वत्रपृथिव्यादिषूच्यमानइति** ॥ यद्वाआदित्योरसःयश्चासावादित्यइतिपूर्वोत्तरवाक्ययोरादित्यपदेनैवादित्यस्थस्यसर्वेंद्रियमयइतिवक्ष्यमाणस्मृत्याग्रहणादुदाहरणमेवेदं । सर्वत्रेतिभाष्यपदानु

वादः । उक्थादिष्विति वाच्ये पृथिव्यादिष्वित्युक्तिः सर्वभूताशयस्थित इति वक्ष्यमाणस्मृत्याद्यनुरोधेन । अतएवादित्यादिष्वित्यप्यनुक्तिः सयश्चायमिति वाक्ये स्पष्टं आदित्ये एष इत्यप्रतीतेश्चेति भावः । विशिष्टस्य हेतुत्वे प्रसिद्धपदव्यावर्त्याभावात्केवलब्रह्मशब्दस्यैव हेतुत्वे दोषाभावाच्च विभज्य भाष्यं हेतोः पक्षधर्मतां दर्शयन्व्याचष्टे ॥ एतमेवेति ॥ सर्वगत इति ॥ एतमित्यनेन पृथिव्यादिषु सर्वत्रोक्तस्य परामर्श इति भावः ॥ प्रसिद्धत्वादिति ॥ तथाचान्यस्योक्तौ प्रसिद्धिबाध इति भावः । स्मृतेश्चेति सूत्रे सर्वभूतेति स्मृतिसमाख्यानोक्त्या श्रुतौ भूतेष्वित्युक्त्या च भूतादन्यत्र नेति प्राप्तशंकानिरासाय भाष्ये नारायण एवेत्युक्तिः श्रुतिसमाख्यासूचनायेति मत्त्वाह ॥ तथा च श्रुतिरिति ॥ तैत्तिरीयोपनिषदीत्यर्थः । तथाचेह नारायणस्यैव बहिरपि विद्यमानस्यैव च सर्वांतस्थत्वरूपसर्वगतत्वमिति भावः ॥ कृतमिति ॥ तर्हि एतं ह्येवेत्याद्येवोच्येतेत्यतो वा पूर्वमादित्योरस इति विषयवाक्यस्योक्तत्वादेतदुक्तिर्व्यर्थेत्यतो वाह ॥ अशरीरत्वेति ॥ तां निरवकाशतोक्त्या व्यनक्ति ॥ नहीति ॥ स्वत इति ॥ मुक्तानामपि सा तत्प्रसादादागतेति भावः । नारायणेतरे त्युक्त्या यस्य प्रसादादित्यादिश्रुतिः सूचिता । अतएवोत्तरसूत्रे शारीरपदेनैव जीवादित्ययोरुक्तिरिति भावः ॥ ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ सौत्रचशब्दः पूर्व(पक्षेऽयुक्ति)समुच्चय इति भावः । एवमग्रेपि ॥ अत्रोक्तेति ॥ सर्वशरीरस्थत्वरूपेत्यर्थः । भाष्यस्य सूत्रेणान्वयं मत्त्वा योजयति ॥ सयोतं इत्यादिना ॥ अतः व्याप्तः देशतः कालतश्चैव गुणतश्चापि पूर्तितः ॥ अत इत्युच्यते विष्णुः संततो ह्यत उच्यत इति तद्ब्राह्योक्तेः । अत सातत्यगमने पचाद्यच् । अश्नुतः साकल्येन । अगतो प्राप्तः (अज्ञातः) अमतो मननाविषयः अनतः स्वतंत्रः ।

अनादिष्टःसाकल्येनानुपदिष्टः आदेष्टावक्ताघोष्टा । नियोक्ताअंतरपुरुषः । अंतस्थपुरुषःशिष्टंस्पष्टं । उपपत्तेरित्युक्तिलब्ध माह ॥ [२९।१९] अन्यत्रेति ॥ अयोग्यत्वेनेतिभावः । अतएवश्रुतावन्येषांसाकल्येनश्रुतत्वादिकमेवविद्यतइतिवक्तुंश्रोतामंतेत्या द्युक्तिः । सर्वत्रेतितत्वितिचानुवृत्त्यार्थमाह ॥ [२९।२०] विष्णुरेवेति ॥ योग्यत्वेनेतिप्रागुक्तंतत्कस्यार्थइत्यतआह ॥ [२९।२०] विवक्षितेतीइ ति ॥ वक्तुंयोग्येहिविवक्षाभवतीतिभावः । तत्वप्रदीपेतुविवक्षितास्तात्पर्यविषयाइत्यर्थउक्तः । जन्मादिसूत्रेयथाश्रुतस्यैवा र्थोक्तावपीहोपयोगितयाध्याहृत्यार्थमाह ॥ [२९।२१] श्रोत्रादिनेति ॥ [२९।२२] स्पष्टश्रुतिंचेति ॥ अश्रुतत्वादिकंविष्णोर्नसर्वात्मनाकिंत्व परिच्छिन्नत्वात्कात्स्न्येनैवेतिदर्शयितुंश्रुतावनंतइत्युक्तिः । भाष्येइत्यादीत्यादिनाअतत्वादिगुणइतिवाच्येऽश्रुतत्वादिगुणइ त्युक्तिः तथासोश्रुतइत्यादिश्रुत्युक्तिश्चकुतइत्यतआह ॥ [२९।२२] अत्रेति ॥ सयोतइतिश्रुतावित्यर्थः ॥ [२९।२३] साध्यत्वादिति ॥ सा ध्यकोटिनिविष्टत्वात् संदिग्धत्वादितियावत् ॥ [२९।२४] ग्रहणमिति ॥ भाष्यइत्यर्थः ॥ ॐ अनुपपत्तेस्तुनशारीरः ॐ ॥ ३ ॥ अत्रैवनचेत्यादिशंकोत्पत्तौबीजंवदन्आदित्यइतिशेषोक्तिपूर्वंभाष्यमवतारयति ॥ [२९।२३] ननुयथेति ॥ जीवइतिभाष्यस्थैकवचनं शारीरइतिसूत्रानुरोधात्समुदायाभिप्रायंएवेत्यत्रहेत्वभावाद्वक्ष्यमाणदोषायोगाच्चेतिभावेनोक्तं ॥ [२९।२४] सर्वजीवावेति ॥ [२९।२५] संबंधेति ॥ आदित्योजीवोवासर्वगतोनचेत्यवतारिकारूपभाष्येणेत्यर्थः । आदित्यशब्दाच्छारीरआदित्यस्सर्वगतइतिन । जीवलिंगाच्छारीरोजीवःसर्वगतोनेतिप्रापकभेदाच्छारीरपदमप्यावृत्त्यायोज्यमितिसूत्रेशारीरावित्यनुक्त्वाशारीरइत्येकवचनो

क्तिरितिभावः । एवकारतात्पर्यंव्यनक्ति ॥ [२।१।३५] भवेदित्यादिना ॥ संभावितःप्रतिज्ञायाअर्थःसाध्येतहेतुना । नतस्यहेतुभिस्त्रा
णमुत्पतन्नेवयोमृतइतिन्यायेनतस्यतत्रजीवादौयोग्यत्वेसतिभवेत्प्रापकबलेनान्यस्यसर्वगतत्वं । नचतदन्यस्ययोग्यमित्यर्थः ॥
[२।१।३५] अनुपपत्तेरेवेति ॥ असंभावितत्वादेवेत्यर्थः । किंतत्रयुक्त्यंतरान्वेषणेनेत्येवकारार्थः । भाष्यस्यैवकारव्याख्येयमाह ॥
[३।१।२] तुशब्दइति ॥ सौत्रइत्यर्थः ॥ व्रीह्यादीति [३।१।३] ॥ स्वर्गाच्युतःस्थूलशरीरसंबंधार्थंपित्रादिदेहप्रवेशायान्यकर्मनिर्मितव्रीह्या
दिगतोयोजीवःतादृशजीवांतरवदित्यर्थः । वक्ष्यतिचैतत्अन्याधिष्ठितेपूर्ववदभिलापादित्यत्र ॥ [३।१।४] भवेदिति ॥ वयमेतद्ब्रा
णमवष्टभ्यविधारयामइतिश्रुत्यातत्वाभिमानितयासर्वदेहेष्ववस्थितेरंगीकार्यत्वादित्यर्थः ॥ [३।१।४] ब्रह्मादीति ॥ उत्तमेषुनियमना
भावात्तदर्थत्वेनैवेहशरीरस्थत्वस्याभिमतत्वादितिभावः । यद्वाब्रह्मादीनांयानिसर्वशरीराणितत्स्थत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । सू
र्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिप्रतिकल्पमादित्यादेर्भेदादितिभावः । भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंमत्वार्थमाह ॥ ॥ ॐ
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥ अत्रोक्तंसर्वगतस्येति ॥ मामहंजानामीत्यादौव्यभिचारादाह ॥ [३।१।६] उत्सर्गतइति ॥
बलीसोप्यनपोदितइत्यनुभाष्योक्तेराह ॥ [३।१।६] अत्रचेति ॥ चक्षुर्मयत्वादिकंतुनापवादहेतुरितिवक्ष्यतइतिभावः । प्रतिज्ञांशानु
वृत्तिमत्त्वाह ॥ [३।१।७] नायमिति ॥ हेतोरन्यथोपपत्तिंनिराह ॥ [३।१।७] नचेति ॥ सर्वगतंतयेति ॥ सर्वेपिजीवाःएतमस्यामित्या
दौसर्वगततयोच्यंतइतिपक्षोभग्नःस्यात् । एतमस्यामित्यादावुक्तस्यैवात्मानमितिकर्मत्वेननिर्देशात् । कर्तृभूतस्यचतदभावा
दित्यर्थः । मास्तुसर्वेजीवाइतिपक्षःकर्तृभिन्नजीवानामेवास्तुकर्मत्वं सर्वगततयापूर्ववाक्यप्रतिपाद्यत्वंच । कोदोषइत्यतआ

ह ॥ [३०।१८] तथेति ॥ कर्मभूतात्मविशेषणेनचक्षुर्मयत्वादिनाजीवसामान्यलिंगेनात्मानमितिजीवमात्रस्यैवप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ॥ ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥ ५ ॥ [३०।११] स्मरणादिति ॥ गीतायांद्वितीयइत्यर्थः । तत्रहि अथचैनंनित्यजातमित्यादिनाप्रकृतस्यजीवस्यैनमितिपरामर्शादितिभावः । श्रुत्वेत्युपलक्षणंआश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोतीतिपूर्ववाक्येउक्तेर्द्रष्टावक्तेत्यपिध्येयं । ईश्वरसरूपत्वादिनात्मद्रष्टादुर्लभइतिभावइतिगीताभाष्यटीकयोर्व्यक्तमेतत् । भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंमत्त्वायोग्यसाध्यमध्याहृत्ययोजनामाह ॥ [३०।१३] नानेनेति ॥ सूत्रेविशेषोविशेषणंशब्दविशेषादवधारणरूपाद्ब्रह्मशब्दविशेषादित्यस्यफलितार्थोब्रह्मशब्दस्येति एतमेवेत्युक्तोद्देश्यान्वितैवकारसाहित्यादित्यर्थः ॥ [३०।१४] मुख्येति ॥ उद्देश्यान्वितैवकारस्यविधेयेअन्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् । ब्रह्मशब्दस्यजीवरूपामुख्यब्रह्मार्थकत्वेमुख्यस्यब्रह्मणोविष्णोरमुख्यस्यजात्यादेश्चसत्त्वेनान्ययोगनिवारणायोगेनैवकारायोगात् । विष्णुरूपमुख्यब्रह्मार्थत्वेचान्यस्यमुख्यब्रह्मणोऽभावेनान्ययोगनिवारणसंभवादितिभावः । एतेनतथापिनिरवकाशाएतमेवेत्यवधारणादयइतिन्यायविवरणोक्तंनिरवकाशत्वमुपपादितं भवति । तथाचाश्रुतत्वादिकमपिब्रह्मश्रुतिवन्निरवकाशं । प्रागुक्तश्रुतेः । श्रुत्वाप्येनमितिस्मृतिःईश्वरपरा आश्चर्योभगवानेवेत्याहआश्चर्यवदितीतिगीतातात्पर्योक्तेः । ईश्वरस्याप्यव्यक्तोयमचिंत्योयमितिप्रकृतत्वात् । जीवपरत्वेपिप्रतिबिंबस्यापि जीवस्यद्रष्टादुर्लभः । किंत(द्विंब)द्ब्रह्मसामर्थ्यंवर्णनीयमितितट्टीकाद्युक्तरीत्याऽश्रुतत्वादेरीश्वरएवमुख्यत्वात् । चक्षुर्मयत्वादेरर्भकसूत्रेनुपपत्तिदोषसाम्यस्यसंभोगसूत्रेनिरस्यत्वात् । अतएवनकर्मकर्तृभावोपवादवानितिनप्रागुक्तचोद्यावकाशइति

भावः ॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥ [३०।१६] **परोक्तेति** ॥ कृष्णार्जुनसंवादानुवादरूपत्वादितिभावः । पररीत्यार्थमनुवदति ॥ [३०।१७] **ईश्वरइति** ॥ सक्रतुंकुर्वीतमनोमयःप्राणशरीरोभारूपःइत्यादिछांदोग्यवाक्येमनोमयत्वादिनोपास्योजीवइतिप्राप्तेईश्वरएवे त्युपपादितेसतीत्यर्थः । मिथ्यैवभेदोविमतोभेदत्वाच्चंद्रभेदवदित्यनुभाष्योक्तंशंकते ॥ [३०।१८] **जीवेशेति** ॥ स्वपरपक्षरीत्याहृदिवि कल्प्यदूषयति ॥ [३०।१९] **मिथ्येत्यस्येति** ॥ यदिसन्नपसिद्धांतस्सएवासन्निती‍रितइत्याद्युक्तेरितिभावः ॥ [३०।२१] **सिद्धसाधनमिति** ॥ विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतमित्याद्यनुभाष्योक्त्यामिथ्यात्वादिनाअन्यथाविज्ञातस्यसत्यत्वादिनाविज्ञानांगीका रादितिभावः । नासीदस्तिभविष्यच्चतदितिज्ञानमेयता ॥ यदिबाधस्तदासत्त्वंतेनैवांगीकृतंपुनरित्यनुभाष्योक्तमाह ॥ [३०।२१] **त्रिकालेति** ॥ [३०।२२] **प्रतीतस्येति** ॥ प्रतीतत्वेसतित्रिकालेस्वरूपनिषेधधीविषयत्वंमिथ्यात्वमित्यर्थः । इदंचनासत्त्वं । असतोप्रती तेरितिभावः । अप्रतीतेरित्यत्रप्रतीतिःकिंपरोक्षा उतापरोक्षा। नाद्यः । प्रतीतिर्नासतइतिवदन्नंगीकरो(त्यय)तितामित्यनुभाष्यो क्तदिशा अत्यंतासत्यपिज्ञानमर्थेशब्दःकरोतिहीतित्वदीयमंडनोक्त्याव्याघातेनतन्निषेधायोगात् । नांत्यः । असतोपिसत्त्वादि तिभावेनवदन्नंगीकरोतितामित्युक्तिलब्धमेवाह ॥ [३०।२२] **असदिति** ॥ धर्माधर्मादेरीश्वराद्यपरोक्षत्वान्नव्यभिचारइतिभावः । तथा चैवंरूपमपिमिथ्यात्वंअसत्त्वमेवेतिमत्त्वाहेतुमपिनिराह ॥ [३०।२३] **भेदेति** ॥ **श्रुतीति** ॥ स्वतःप्रमाणश्रुतिप्राप्तस्यमिथ्यात्वायोगादि तिभावः । दृष्टांतंचनिराह ॥ [३०।२५] **अन्यतरेति** ॥ [३०।२६] **सत्यत्वाचेति** ॥ तथाचसाध्यवैकल्यमितिभावः ॥ ॐ **अर्भकौक०** ॥ ७ ॥ नेति चेदित्यत्रनेतिप्रतिज्ञार्थः । इतियदुक्तंनतद्युक्तमिति हेत्वंशंतात्पर्योक्त्याव्यनक्ति ॥ [३१।१] **यथेति** ॥ अत्रैवैतच्छंकोत्पत्तौबीजंवदन्

बाधकसद्भावरूपहेतूपपादकत्वेनसूत्रभाष्येयोजयति ॥ **सर्वेष्विति** ॥ जीवेत्युपलक्षणंभाष्यइतिमत्त्वाआदिपदेनलिंगांतरव च्छुतिमप्याह ॥ **आदित्येति** ॥ उक्तहेतोरप्रयोजकत्वंनिराह ॥ **नहीति** ॥ अदृश्यत्वादिनयेनित्यंविभुंसर्वगतमित्यादिनोक्ता परिच्छिन्न(त्व)स्यानंदनयेऽदृश्येऽनात्म्यइत्यत्रजीवगुणरहितइत्युक्तदिशाजीवधर्मरहितस्येत्यर्थः । यद्वावक्ष्यमाणस्मृत्याअनि त्याल्पज्ञानादिरहितस्येत्यर्थः । बाधके सतीतिशेषः ॥ **नविष्णुरेवेति** ॥ तथाचयथाजीवादिर्नसर्वगतइत्युच्यतेतथाविष्णु रपिबाधाकवशादत्रोक्तसर्वगतोनस्यादितितात्पर्यार्थः । वाक्यस्यनिर्विषयत्वंतुगत्यभावात्स्यादेवेतिभावः । नविष्णुःसर्वगतइ तिपूर्वपक्षसाध्यस्यसिद्धांतनकारेणान्वयमुपेत्यात्रपूर्वपक्षइवात्रापिहेत्वंतरमध्याहृत्यतदुपपादकत्वेनसूत्रशेषभाष्यंव्याचष्टे ॥ **नपक्षद्वयस्येत्यादिना** ॥ **नायुक्तमित्याहेति** ॥ एतच्च महतोल्पत्वमपिहिव्योमवत्प्राहवेदराट् । यद्यल्पदेशसंस्थानंनसर्व त्रापिनोभवेत् । स्थितस्यह्यल्पदेशेषुसर्वगत्वंभवेद्ध्रुवं । एकत्राप्यनवस्थस्यकुतएवाखिलस्थतेतिवैशेषिकनयानुभाष्येसुधायां चविवृतमितिभावः । व्योमवैषम्यशंकातुदहरनयेऽल्पश्रुतेरित्यत्रनिरसिष्यते । स्मृतौसर्वप्राणिषुचस्थितइत्यस्यतात्पर्योक्तिः सर्वप्राणिगतेंद्रियस्वामित्वेनेति । तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकइत्यनुभाष्योक्त्याप्राणिषुस्थितेःप्राणादिप्रेरणार्थत्वा त् । प्राणिषुस्थितइत्यनेनस्मृताविंद्रियमयत्वेतत्स्वामित्वंहेतुरुक्तइतिभावः । तथाचसर्वप्राणिषुप्राणादिप्रेरकत्वेनस्थितत्वात्सर्वें द्रियमयोविष्णुरितियोजनादर्शिता । मयटोविकारादिरिवस्मार्तत्वात्स्वामित्वमप्यर्थइतिदर्शितं । वक्ष्यतेचैतज्ज्योतिराद्यधि ष्ठानंतुतदामननादित्यत्रविष्णोरिंद्रियस्वामित्वंद्वितीयांत्यपादे ॥ उपलक्षणमेतत् । पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मयइतीरितः ।

ताद्दक्श्रवणशक्तित्वात्तथाश्रोत्रमयःस्मृतइत्यैतरेयभाष्योक्तंचध्येयं । सर्वप्राणिषुचस्थितइत्यस्यकाकाक्षिन्यायेनोत्तरत्राप्यन्वयंमत्त्वार्थमाह ॥ **सर्वप्राणिष्विति** ॥ उक्तंचैतरेयभाष्ये । ब्रह्मणःसारभूतस्तुप्रद्युम्नोभगवान्हरिः ॥ सएवादित्यसंस्थश्चसह्यादिर्जगतोविभुरित्यादि । एतेनसंवत्सरसारत्वंचसमाहितंबोध्यं । संवत्सरपदस्यविरिंचार्थत्वात्तत्रसंवत्सरंनामब्रह्माणमित्यादेः ॥ ॐ**संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्यात्** ॐ ॥ ८ ॥ सिद्धांतनञः पूर्वभाष्येणान्वयमाह ॥ **नजीवेशयोरिति** ॥ सर्वशक्त्युक्त्यैवप्रकृतशंकानिरासात्सार्वज्ञोक्तेर्वैयर्थ्यमित्यतआह ॥ **प्राप्तेति** ॥ एतेनेश्वरस्यसर्वज्ञत्वादेवजीवस्येवसुखदुःखाद्यनुभवरूपभोगःस्यात् । अन्यथासार्वज्ञंनस्यादितिप्रतिकूलमेवसार्वज्ञमितिप्रत्युक्तं । अस्यचोद्यस्यतत्रापिचतद्व्यापारादविरोधइतितृतीयाद्यपादे नीचोच्चतैवदुःखादेर्भोगइत्यभिधीयतइतिनिरसिष्यमाणत्वात् । शब्दविशेषादित्येतदवतारिकायांकृतचोद्यमनूद्यप्रत्याह ॥ **एवमिति** ॥ निचाय्यत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । बहुलिंगसहितश्रुतेरपिसावकाशायानिरवकाशश्रुत्यादीनामेवबलवत्त्वमितिन्यायविवरणंतात्पर्यतोविवृण्वन्तत्रसाधकभावाभावावुपलक्ष्यावितिमत्त्वासर्वसूत्रार्थमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ तदेवव्यनक्ति ॥ **जीवेति** ॥ आदित्येत्यपिध्येयं अर्भकसूत्रार्थोयं ॥ **बाधकेति** ॥ अनुपपत्तेरित्यादिसूत्रद्वयार्थः । आदित्यपक्षेकर्मकर्तृभेदबाधकस्यालगनाज्जीवइत्येवोक्तिः । सर्वगतः अत्रोक्तसर्वशरीरांतस्थइत्यर्थः । समुदायाशयमेकवचनं । जीवाइत्यर्थः । बाधकेति अर्भकेत्यादिसूत्रद्वयशेषार्थः । साधकेतिप्रसिद्धोपदेशात्शब्दविशेषात्विवक्षितगुणोपपत्तेश्चस्मृतेश्चेतिसूत्रचतुष्टयार्थः । विष्णुरेव सर्वगतइत्यनुषंगः । सर्वत्रतत्त्वितिप्रतिज्ञांशार्थोयं । प्रागुक्तेत्यादिफलोक्तिः । तद्वैत्वंप्राणइ

त्युक्तप्राणोप्यत्रप्रागुक्तपदेनग्राह्यः। तेनविष्णुरेवानंदमयश्चेतिऋजुः॥अ०१॥ ॐअत्ताचराचरग्रहणात्ॐ॥९॥ प्रतीयतइत्यंतं भाष्यंसंगतिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ [१।२१] जन्माद्यस्येति ॥ तत्रेत्यस्यार्थःतन्मध्यपतितेति ॥ [१।२२] अपरपर्यायेति॥ अद्यतेत्तिचभूतानि। ससर्गकालेतुकरोतिसर्वसंहारकालेतुतदत्तिभूयइत्यादेःविष्णोःसंहर्तृत्वस्योर्णनाभ्यादिवदेवात्तृत्वरूपत्वादितिभावः। एतच्चपूर्वाक्षेपलाभायोक्तं। अन्यथात्तृत्वस्यान्यनिष्ठत्वेजन्मादिसूत्रोक्तसंहर्तृत्वरूपलक्षणाक्षेपोनस्यादितिभावः॥ [१।२२] श्रूयतइति ॥ तृतीयाध्याये । आदच्चेतिशेषोक्तिः । अभक्षयच्चेत्यर्थः । तत्रहेतुत्वेनश्रुतिशेषंयोजयति ॥ [१।२३] कुतइति ॥ सेतिशेषः । तदर्थःसर्वात्रीति । तदेव सर्वात्तृत्वमेवादितित्वनिमित्तं । अदितिपदवाच्यत्वेनिमित्तमित्यर्थः । अन्यथासर्वात्तृत्वाभावे तत् अदितिपदवाच्यत्वं अदितिर्देवतामयीत्यादौनस्यात्। अस्तिचतत्। अतोअदितिर्देवतामयीत्यादौअदितिपदवाच्यत्वमेवसर्वात्तृत्वेहेतुरित्यर्थः। इतिश्रूयतइत्यन्वयः । तेनभाष्येइतिशब्दानंतरंश्रूयतइतितच्चेतिशेषइतिदर्शितं । अदितेःप्रतीयतइत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ [१।२३] तच्चयदेति ॥ उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यंप्रागुक्तेति ॥ [१।२४] अतिथ्यासीति ॥ विष्णोरिवान्यस्याप्यसंकुचितसर्वात्तृत्वस्यकालभेदेनवाच्यत्वादित्यर्थः । भाष्येत्तृत्वमदितेरितिप्रतिज्ञांशमनुवदति ॥ [१।२५] अदितेरेवतदत्तृत्वमिति ॥ प्रतीयतइत्यत्रहेत्वाकांक्षायांसंदिग्धश्रुतिर्लिंगंचादितिशब्दोदितित्वंचेतिन्यायविवरणोक्तमाह ॥ [१।२५] तददितेरितीति ॥ संदिग्धपदोक्तंसावकाशत्वंश्रुतेराशंक्यलिंगेनोज्जीवयति ॥ [१।२५] नचेति ॥ [१।२५] उक्तेति ॥ आधिदैविकसर्वशब्दसमन्वयोक्तिपरांतर्नेयोक्तन्यायादित्यर्थः । तत्रसर्वदेवगतशब्दानांमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांहरौमुख्यत्वस्योक्तत्वादितिभावः । लिंगस्यनिरवकाशत्वमाह ॥ [१।२६] नहीति ॥ अ

दितित्वस्यादित्यसाधारणधर्मस्यादितिस्वभावत्वात् । तद्भिन्नस्यविष्णोरनश्नन्निति श्रुतेर(नत्तुश्चाभावा)त्तृत्वस्यायोगादित्यर्थः । [३।१।२] सोहमिति ॥ उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यमाह ॥ [३।१।२६] अतइति ॥ विष्णुभिन्नस्यैवात्तृत्वादितिभावः । भाष्यस्थादिपदार्थमाह ॥ सोहमिति ॥ छांदोग्येतृतीयाध्याये(दिशां)दिङ्नामकचतुर्दिक्षुस्थितभगवद्वाह्वानामित्यर्थः । सोहंवत्संततोजातंवायुंमुख्यप्राणंवेदजाना मीतिलक्ष्मीवाक्यं । तद्भाष्योक्तमेववचनंपठति ॥ [३।१।३] यदाहुरिति ॥ यद्यद्ब्रह्मासृजदिति बृहद्भाष्यदिशाशंकते ॥ [३।१।३] नन्विति ॥ इतियोजनायामिति ॥ परामर्शेसमानविभक्त्यंतपदेनप्रकृतत्वंतंत्रमितिभ्रांतस्यपूर्वपक्षिणोयोजनायामित्यर्थः । मृत्युनैवे दमावृतमासीदशनायाहिमृत्युरितिपूर्वत्रमृत्युपदस्यापिअदित्यांप्रयोगेपुंलिंगसमाधानमेवमेवध्येयमितिभावेनप्रागदित्याख्य मृत्योरित्युक्तं ॥ ७ ॥ भाष्येनुक्तेःस्वयमाह ॥ [३।१।५] विष्णुरेवेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोयं ॥ [३।१।७] अस्येति ॥ सर्वस्येतिव्याख्या नस्य । अल्पस्यवानवेतिव्याहतमतआह ॥ [३।१।८] अस्वातंत्र्येणेति ॥ [३।१।०] अस्येति ॥ इदंपदस्यविपरिणामेनात्राप्यन्वयः । क्वचित्तु अथयश्चभुवनस्येतिपाठः । यइत्यनुवृत्तिः । सांपरायेमुक्तिप्रलययोः । स्पष्टार्थत्वाद्भाष्येस्मृतेःपूर्वमुक्तिः । एतेनसर्वमत्तीति श्रुतंसर्वात्तृत्वलिंगंहरेरन्यत्रानवकाशमितिदर्शितं । संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यांनिश्चितलिंगप्रकरणयोरेवबलवत्त्वमितिन्यायविवर णवाक्यंभाष्येसंगमयितुंतद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ [३।१।९] नचेति ॥ [३।१।०] विष्णावपीति ॥ याप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयीतिकाठका दौप्रयोगादितिभावः । अदितिशब्दवाच्यत्वमदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं अदनकर्तृत्वरूपमदितित्वमिहाभिप्रेतंतद्विष्णावपि युक्तं । स्रष्टापातातथैवात्तेतिस्मृतेः । अनशनश्रुतिगतेस्तूत्तरनयेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ ॐप्रकरणाच्चॐ॥१०॥ सूत्रेचश

ब्दादाह ॥ [३।१२] **किंपुनरिति** ॥ मृत्युनाविष्णुना इदंनित्यरूपंजगत् आत्मन्वीजगदाख्यदेहवान् अर्चन्आत्मानंपूजयन् शरःघनी भूतंमंडंसमहन्यतसंहतमभवत् । तस्यांपृथिव्यां श्वेतद्वीपे अश्राम्यत्अशेत । आत्माचतुर्मुखः मनसास्वेच्छया । वाचंवेदाभि मानिनींश्रियं । संवत्सरःसम्यक्वत्सभूतान्देवादीन्रमयतीतिचतुर्मुखः अभिप्रति व्याददात्आस्यंविवृतमकरोदित्यर्थः । सब्रह्माभाणंभाणितिवाचं वाक्सरस्वती । अभिमंस्येलीनंकरिष्येचेत् वाचासरस्वत्या आत्मनाब्रह्मणा ॥ [३।१७] **एतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वमिति** ॥ श्रुतिलिंगवाक्यानामुपक्रमादितोन्यत्रश्रुतत्वंचेत्प्रकरणनिश्चायकत्वेनालिंगत्वमितिशब्दादेवेत्यत्रवक्ष्य माणदिशाप्रकरणस्यविष्णुपरत्वंज्ञायतइत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञांशमनुवर्त्यार्थमाह ॥ [३।१७] **विष्णुरेवेति** ॥ स्मृतौ सोत्मनः । सआत्म नइत्यर्थः मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः । तस्मान्निरवकाशलिंगप्रकरणभावादित्यर्थः ॥ अ० ॥२॥७॥ ॐ**गुहांप्रविष्टा वात्मानौहितद्दर्शनात्** ॥ ॐ ॥ ११ ॥ [३।२०] **लोकतोन्यत्रेति** ॥ अत्रापिपूर्वोत्तरनयेष्विवद्विवचनश्रुतिरूपान्यसाहित्येनैवा न्यत्रप्रसिद्धिर्वाच्या तथापिस्वतएवतस्याःसंभवेत्यागायोगादेवमुक्तं । प्रतीयेतेइत्यंतंभाष्यंसंगतिपरतयाव्याचष्टे ॥ [३।२१] **अत्ते ति** ॥ उक्तइत्यनंतरंतत्रेतिपूर्वसंगतिभाष्यादनुवृत्तिंवाशेषंवामत्त्वातन्मध्यपतितेत्युक्तं । पिबंतावित्यत्रप्रातिपदिकार्थः कर्म फलेति । द्विवचनप्रत्ययार्थःकयोश्चिदिति । तत्कथमित्यतः विष्णुःसपरमेवायौपरेभ्योप्यृद्धरूपकइत्यादितद्भाष्यानुरोधेनार्थो क्त्याव्यनक्ति ॥ [३।२२] **यावेति** ॥ [३।२३] **पंचेति** ॥ पंचवाएतेमहायज्ञाइत्यादितैत्तिरीयोक्तदेवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञरू

[३२।२३] द्युपपंचयज्ञवंतोवा । सएषयज्ञःपंचविधोऽग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमइत्यैतरेयोक्तपंचमहायज्ञवंतोवा ॥ द्युपर्जन्येति॥ असौवावलोकोगौतमाग्निरितिछांदोग्यपंचमाध्यायादावुक्तद्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपंचाग्नीत्यर्थः। नाचिकेताः नाचिकेतनामकेष्टकचितवंतइत्यर्थः ॥ यौतावित्युक्त्याछायातपत्वंविधेयंअन्यदनुवाद्यमितिदर्शितं । सदसतांछायातपाविवेत्यर्थोऽग्रेपरमतापाकृतिप्रस्तावेव्यक्तइतिपदद्वयंनव्याकृतं। इतिप्रतीयतइत्यन्वयः। भावमाह॥ [३२।२४] तर्ह्यदेति ॥ [३२।२४] नैतस्येति ॥ सर्वात्तृ तथाचलक्षणमसंभवीत्यर्थः॥ एकदेशवैकल्यात् ॥ [३२।२५] अतिव्याप्तिरिति॥ ईश्वरवज्जीवस्यापिस्वातंत्र्येणकर्मफलभोक्तृत्वेसर्वात्तृत्वस्यापिप्रसंगेनअतिव्याप्तिरित्यर्थइतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । विष्णोरन्यस्यवेत्यनंतरंविष्णोरेववेतिसिद्धांतकोटेःशेषः । तेन संदेहस्यनपूर्वपक्षाद्यनानुगुण्यं । सिद्धांतेविष्णुरूपेएवेत्युक्त्यासूचितांपूर्वपक्षकोटिमाह ॥ [३२।२६] नपरमात्मनएवेति ॥ उच्यते [३२।२६] पिबंतावितीति ॥ द्विवचनऋतंपिबंताविति श्रुतावित्यर्थः । पिबंतौप्रतीयेतेइतिभाष्येद्विवचनानुवादेनसूचितंहेतुमाह ॥ [३३।१] नचेति ॥ द्विवचनश्रुतेरपिनिरवकाशत्वमितिन्यायविवरणोक्तंसौत्रद्विवचनांतात्मपदव्यावर्त्यंनिरवकाशत्वंव्यावर्त्यशंकापूर्वमाह॥ [३३।१] श्रुतेरिति ॥ निप्राग्विष्णौसमन्वितसर्वात्तृत्वांतःपतितकर्मफलात्तृत्वलिंगेनप्रातिपदिकोक्तेनद्विवचनश्रुतेर्बाधइत्यर्थः ॥ अन्यथाद्वासुपर्णेत्यादावपि भेदविष्णौद्वित्वस्यायोगेनद्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइतिद्वित्ववाचिद्विवचनस्यतत्रवृत्तेरयोगात् । अंगीकृत्येदमुक्तं वस्तुतस्तुसर्वात्तृत्वमध्यपतितंकर्मफलात्तृत्वंनविष्णुनिष्ठमपि । येनश्रुतिबाद्वित्वेनभेदोनसिद्ध्येदितिभावः । धःस्यादित्याह॥ [३३।१] कर्मबंधविधुरस्येति॥ अत्रहेतुरीश्वरस्येति । उक्तंहिगीताभाष्ये। यःकर्मापिनियमयतिकथंतत्तंबध्नातीति ।

अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिश्रुतेश्चेतिभावः। अतएवभाष्येपिबंताविति प्रातिपदिकांशोप्युदाहृतः। अन्यथाद्वौप्रतीयेतेइत्ये वावक्ष्यत् । अतएवचपिबंतावित्युक्त्याप्रातिपदिकप्रत्ययोक्ताभ्यांपूर्वपक्षकोटिसाधकाभ्यांपूर्वपक्षसंभवाद्भाष्येद्विवचनश्रुतेर्नि रवकाशत्वानुक्तिः। अन्यत्रतदुक्तिस्तुपूर्वपक्षदार्ढ्याय। गुहाप्रविष्टत्वंतुद्वयोरपियुक्तमितिभावः॥ [33/2] छत्रीति॥छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिणोगच्छंतीतियथोक्तिस्तथेत्यर्थः॥ [33/4] भोक्तृजीवेति ॥ व्यवस्थिततत्तज्जीवकर्मार्जितशरीरेतस्यतस्यैवभोक्तृत्वादनेकभोक्तृत्वे ऽन्योन्यनियमनायोगेनशरीरोन्मथनादिप्रसंगादितिभावः । चैद्यादिदेहेषुचबलवतानिमित्तेनभोक्तृद्वयसमावेशः क्वाचित्को हरीच्छयायुक्तः । जीवस्यैवचेत्कथंपिबंताविति द्वयोरप्युक्तिःअतआह ॥ [33/5] द्वयोरिति ॥ द्वयोरप्युक्तिरुपचारबुद्ध्येत्यर्थः ॥ [33/5] नेश्वरस्यैवेति ॥ जीवस्यापिस्वातंत्र्येणकर्मफलभोक्तृत्वेसर्वात्तृत्वस्यापिप्रसंगादितिभावः॥ [33/5] अथेति ॥ अथकेनप्रयुक्तोयमि त्यादाविवार्थांतरेऽयमथशब्दः । ताविति पदमनुवर्त्यतस्यार्थंवदन्प्रतिज्ञांशंव्याचष्टे ॥ [33/6] याविति ॥ [33/6] लिंगादिति ॥ सूत्रे गुहांप्रविष्टाविति हेतुगर्भमितिभावः । द्विवचनश्रुतेरपिनिरवकाशत्वंनास्तिविष्णोरेवद्विरूपत्वादितिन्यायविवरणोक्त्यनुरोधे नरूपपदभावमाह ॥ [33/6] विष्णूइतीति ॥ अत्रोपपत्तिस्तुद्वित्वंचैकस्ययुज्यतइत्यनुव्याख्यासुधाचंद्रिकासुव्यक्ता । क्रमेणपदा नामर्थमाह ॥ [33/8] दीप्ताविति ॥ भगवंताविति शेषः । निविष्टोहृदयइतिस्मृत्यनुरोधात् । व्यापतुरित्यत्रोपसर्गार्थंव्यनक्ति ॥ [33/9] गुहास्थानइति ॥ जुष्टिंसेवां जुषीप्रीतिसेवनयोः ॥ [33/10] आत्मेतीति ॥ आत्मादेहस्थः । अंतरात्माजीवहृदयस्थः । कर्मफ

लादनस्येंद्रियसाध्यत्वात्हृदयनिविष्टस्यकथंतदित्यतआह ॥ [३३।११] तथाचगीतास्विति ॥ अर्थबाहुल्याद्बहुवचनं । यच्चाप्युक्ता मतीश्वरइतिपूर्वत्र पश्यंतिज्ञानचक्षुषइत्युत्तरत्रच श्रवणादिदंवाक्यमीश्वरपरमितिभावः । विवृतमेतच्छांदोग्यभाष्ये भुंक्ते गुणान्षोडशषोडशात्मकस्सोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमइत्यादौभगवतएवस्वकीयैरिंद्रियैर्भोगोक्तेश्चेत्यादिना । तथासएतैरिं द्रियैर्विष्णुर्भोगाननुभवत्यजः । स्वरूपेणैवशक्तोपिजीवदेहस्थितोहरिः । भुङ्क्तेतदिंद्रियैर्भोगान्छुरितैरिंद्रियैःस्वकैरित्यादि नाचाष्टमेव्यक्तमेतत् ॥ [३३।१४] अशुभभोगेति ॥ कुतएवंसंकोचःश्रुतेरित्यतोसव्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मांतरेणवाक्यशेषादितिवक्ष्य माणन्यायेनवाक्यशेषोक्तभोगान्यथानुपपत्त्याईशभोगस्याशुभविषयकत्वंनेत्येवानशनश्रुतेरर्थइतिमत्त्वाह ॥ [३३।१४] तथाहीति ॥ आथर्वणेअस्याश्रुतावपिऋक्शाखायामस्तिश्रवणं यःअग्रेअग्र्यःश्रेष्ठः तस्यैवस्वादुपिप्पलंकर्मफलमाहुः । यःपितरंत्रिष्णु मुत् उत्कृष्टंनवेद अतएवनशत्नाशवान् तस्यस्वादुपिप्पलंनेतिवाक्यशेषार्थोध्येयः । जीवाद्यमेवनाश्नातिनतुनाश्नात्येवतस्ये दाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रइत्युक्तत्वादित्याथर्वणभाष्येवाक्यशेषेजीवानद्यस्वाद्वदनोक्त्याऽन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिपूर्ववाक्येऽस्वा द्वेवस्वादुत्वेनजीवेनाद्यमानमनश्नन्नितिनिषिध्यतइतितद्विविक्तसारांशभोक्तत्वंतुविद्यतएवेत्यर्थांतरमुक्तं । प्रविविक्ताहारभु ग्यस्माच्छारीरादात्मनइतिश्रुतेः । तथास्वातंत्र्येणैवभोक्तृत्व।दुःखाभोगाच्चसर्वदा। अभोक्ताचैवभोक्ताचेतिपरतंत्रभोगदुःखरू पाशुभभोगनिषेधरूपार्थांतरद्वयमुक्तं। एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबलेनभूयानितिएकादशस्कंधतात्पर्ये । अ त्तिंविनाप्यदौर्बल्यात्तथानात्तिर्हरेर्भुंजइत्यादिनाजीववदुपजीवनार्थाशनंनेत्यर्थांतरमनशनश्रुतेरुक्तं । वक्ष्यतेचैतदेव स्थित्यद

नाभ्यांचेतिसूत्रे । तथागीताभाष्येपिस्थूलभोगाभावादिपरतयापिससमेविवृतमेतत् । ऋतंपिबंतावित्यत्रऋतशब्दःऋतंसत्यं तथाधर्मइतिगीताभाष्योक्त्याधर्ममात्रपरइतिभावः ॥ [३३।१६]**प्रसिद्धमेवेति** ॥ शीघ्रमुपस्थितेः । नहिमैथिलइत्युक्तेयःकश्चिन्मिथिलाभवोभासते । किंतुयस्तद्भवस्तदधिपःसएवेतिभावः । भाष्येइत्यादिनाप्रसिद्धमित्यस्यान्वयाप्रतीतेरपेक्षितपूर्त्याऽन्वयमाह ॥ [३३।१७]**इत्यादिनेति** ॥ आदिपदेनगुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणं । गुहांप्रविश्यतिष्ठंतमित्यादिग्राह्यं ॥ ॐ**विशेषणाच्च**ॐ॥१२॥ उक्तसमुच्चयेसौत्रचशब्दइतिव्यंजयन्नवतारयति ॥ [३३।१७]**एवमिति** ॥ [३३।१८]**सएवेति** ॥ नतुजीवसहितइत्येवार्थः । द्विवचनांतंरूपपदंत्यक्त्वापातेत्युक्तैकवचनांतस्यतात्पर्यलब्धस्यानुवादस्तुएकवचनेनविशेषणादितिहेत्वन्वयायेतिभावः । भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंमत्त्वा यःसेतुरितिचैकत्ववचनेनविशेषणादित्यनुभाष्यदिशार्थमाह ॥ [३३।१९]**यःसेतुरिति** ॥ पृथगित्यादिस्मृत्यनुरोधात्ब्रह्मतत्परमित्यंतवाक्योदाहरणाच्चार्थांतरंचाह ॥ [३३।२०]**ब्रह्मत्वेति** ॥ ब्रह्मशब्दस्यान्यथासिद्धिशंकायाबीजनिरासेनानुदयादत्रभाष्येकेवलब्रह्मशब्दस्यैवस्मृत्यानिरवकाशताप्रदर्शनाच्चब्रह्मशब्दस्यपरत्वविशेषणाच्चेत्यपिव्याख्यानंनकृतं । अतएवस्मारयतीत्युक्तिःनतुसाधयतीति । यद्वोक्तदिशातदपिव्याख्यानंसुज्ञानमितिभावः ॥ [३३।२०]**स्मारयति** ॥ स्मृत्यादर्शयतीत्यर्थः । स्मृतौयतोवक्तुंनशक्यंतेअतःसर्वेषांब्रह्मशब्देनग्रहणंभवेदित्यस्यसाक्षादनन्वयादेतस्मादित्यनेनपरामृश्यमानहेतोरप्रतीतेश्चातइत्यस्यसाध्यमध्याहृत्ययोजयति ॥ [३३।२०]**तस्येति** ॥ पृथक् । विविच्य । यतइत्यस्यावृत्तिमत्त्वाह ॥ **यतोब्रह्मशब्देनेति** [३३।२१] ॥ तस्यपर्यवसितार्थमाह ॥ [३३।२१]**एवमिति** ॥ पृथगित्यादिनोक्तप्रकारेण । एतेनपूर्वार्धमेतस्मादितिहेतूपपादकत्वेनउत्तरार्धैकदेशस्तुएत

स्मादित्यस्यविषयंदर्शयितुंप्रवृत्तमितिदर्शितं । एतस्मादित्यर्थोपपादकत्वेनतदुत्तरार्धमिति भाष्यसूचितयोग्यसाध्यहेतूअ
भिधायतदुपपादकतयानचेत्यादिभाष्यंयोजयितुमाह ॥ अत्रेति ॥ नचछायेति ॥ अविद्याश्रयत्वप्रकाशवत्त्वरूपछाया
तपत्वेत्यर्थः ॥ विद्वदिति ॥ छायेवविदुषांप्रभुः । आतपःपापिनामितिकाठकभाष्योक्तस्मृतेरितिभावः ॥ विद्याविद्येति॥
यथायोगमन्वयः । यद्यप्यष्टमस्कंधतात्पर्यनिर्णयेपंचमेध्यायेछायात्वविद्यासंप्रोक्ताजन्यविद्यातपःस्मृतइत्युक्तंतथापितद्व
त्त्वार्थकत्वंत्वप्रामाणिकमितिभावः । भाष्येनचजीवेश्वरयोरितिवाच्येजीवइत्येकवचनोक्त्यासूचितंदोषमाह ॥ किंचेति ॥
ननुभेदस्यसत्त्वेकुतोनजानंतिकेचिदित्यतोभाष्येमैवारुवण्यइत्युक्तं । तदर्थमाहदोषीति । अरादोषाः तद्वंतआरवःवनसंभक्ता
वितिधातुः । शपथत्वेनत्रिरुक्तिरितिभावः । तेनसत्येनेत्यत्रतच्छब्दपरामृष्टंदर्शयंस्तस्यतत्रहेतुत्वंघटयति ॥ यथेति ॥ स
त्येनभेदेनेतियोज्यं । सत्येनभेदज्ञानेनकारणेनेत्यर्थः । ऋतंपिबंतावित्यत्रविवक्षितऋतशब्दार्थवदन्नुपसंहरति ॥ अतइति ॥
अतोनिरवकाशश्रुतिलिंगभावादनशनश्रुतिद्विवचनश्रुत्यविरोधाच्चेत्यर्थः । ऋतशब्दःसुकृतमात्रपरोनतुसुकृतदुष्कृतसाधार
णकर्ममात्रपरः । सुकृतस्यलोकइतिसान्निध्यात् । ऋतंसत्यंतथाधर्मःसुकृतंचाभिधीयतइतिस्मृतेश्चेतिभावेनोक्तं ॥ सुकृत
फलभोक्तेति ॥ इतिशब्दोहेत्वर्थः शेषेणफलोक्तिः । यदत्रकेनचिदत्तेत्यादिविशेषणाच्चेत्यंतसूत्राणामैकाधिकरण्यमुपेत्याधि
करणभेदेदोषोद्भावनंतच्चंद्रिकायांनिरस्तं। यदपिसूत्राक्षरास्वारस्यवर्णनंतदपितंत्रदीपिकायांप्रतिपदंस्वारस्यवर्णनान्निरस्तंध्येयं

॥ अ०३ ॥ ॐ अंतरउपपत्तेःॐ ॥१३॥ [३४१६]अग्निश्रुतीति ॥ साचानेकरूपाग्रेव्यक्ता । उच्यतइत्यंतंभाष्यंसंगतिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ [३४१७]यश्चेति ॥ अक्ष्यादित्ययोरैक्यादित्युक्तिलब्धमर्थमाह ॥ [३४१८]तत्तश्चेति ॥ [३४१८]अर्थादिति ॥ द्वयोरेकदेवताधिष्ठानत्वेनादित्यस्थस्यैवाक्षिस्थत्वादेकत्रोक्तावन्यत्राप्युक्तिरार्थिकीत्यर्थः । इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यतइत्यस्यतात्पर्योक्तिश्छंदोगेति । चतुर्थेध्यायइतियोज्यं । कस्यचित्अग्नेः । कुत्रेत्यतोयएषआदित्यइत्यादिपूर्वभाष्यमितिमत्त्वातदुदाहरति ॥ [३४१८]यएषइति ॥ दृश्यतेदिव्यदृष्ट्या ज्ञानिभिरित्यर्थः । उवाच उपकोसलायसत्यकामः । भाष्येदृश्यतइत्यंतोक्तावपिशेषोक्तिःसिद्धांतोपयोगित्वायेतिभावः । कथंप्रतीयतइत्याकांक्षायांयएषआदित्यइत्यादिवाक्येनतत्प्रकारोक्तिर्वक्ष्यमाणदिशासुज्ञानेति । यएषइत्यादेरैक्यादित्यंतस्यतात्पर्यमाह ॥ [३४१९]तच्चेति ॥ यएषोंतरक्षणीतिवाक्योक्तमक्षिस्थत्वंचयएषइत्यादिभाष्यवाक्यलब्धादग्नेरक्षिस्थत्वेनोच्यमानत्वाद्धेतोर्यद्यग्नेःस्यादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यतात्पर्यमाह ॥ [३४१९]तदेति ॥ इतिसंगतिसंभवादवश्यंनिर्णयमित्यर्थः । ननु पूर्वत्रयश्चासावादित्यइत्यादित्यस्थत्वंनामविष्णोरादित्यदेवतास्थत्वं । यदाहुस्तद्भाष्ये सविष्णुस्सर्वजीवेषुनृषुदेवेषुचस्थितः । एकएवेत्यादि । उक्तंचप्राग्भेदव्यपदेशाच्चेत्यत्रसयश्चायमित्यानंदमयस्यापकृष्टोत्कृष्टजीवेषुपुरुषादित्यपदोपलक्षितेषुस्थितिकथनादिति । तथाचार्थादापद्यमानमक्षिस्थत्वमप्यक्षिदेवतास्थत्वमेवस्यात् । अत्रचाक्षिस्थत्वंनामाक्षिगोलकस्थत्वंयएषआदित्यइत्यादित्यस्थत्वमप्यादित्यमंडलस्थत्वमेवेतिअक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वादित्यादिवक्ष्यमाणटीकावाक्यादेवावसीयते । तथाचकथमन्यस्याक्षिस्थत्वेप्राचीनमप्यन्यत्स्यादितिपूर्वपक्षेतदाक्षेपःसिद्धांतेचात्राक्षिस्थत्वंविष्णोश्चेत्प्राचीनमपिविष्णोरेवेति

समाधानंचेतिचेदत्राहुः । वक्ष्यमाणदिशावामनिभामनिशब्दोक्तसर्वस्त्रीपुंसप्रेरकत्वेनाग्नेस्तत्तदक्षिस्थत्वेसएवपूर्वत्राप्युक्तादि त्यमंडलस्थआपन्नइतितेनैवोपपत्तौतत्रस्थतयाकिमीश्वरेणेत्याक्षेपेवक्ष्यमाणयुक्तिभिरन्यस्यकेवलस्यप्रेरकत्वानुपपत्त्याचाक्षि स्थस्यविष्णुत्वेप्रागादित्यमंडलस्थोप्यक्ष्यादित्यदेवतास्थोपिसएवेतिसिद्ध्यतीति । अन्येतूपनिषद्भाष्यादावादित्यादेरभिमा निदेवतात्वोपगमेनतत्स्थत्वार्थोक्तावप्यत्रभाष्येसर्वश्रुतावादित्यादिपदेनमंडलादिजडमेवपूर्वोत्तरपक्षयोरुपेत्याक्षेपसमाधी ॥ यथोत्तरनयेयआत्मनितिष्ठन्नित्यादावात्मादिशब्दस्यतदभिमानिचतुर्मुखरूपार्थस्यबृहद्भाष्योक्तत्वेपीहभाष्येजीवार्थत्वमेवोपे त्यजीवांतर्यामिणोभेदोक्तिःभेदेनैनमितिसूत्रे तथात्रापि । पूर्वटीकातुपुरुषपदोक्तजीवाभिप्राया । अतएवतत्रसयश्चायंपुरुष इत्येवभाष्योक्तिरित्याहुः । चंद्रिकायांतु तत्वप्रदीपादिप्राचीनटीकारीत्याआदित्यादिपदानांआदित्यादिदेवतार्थत्वमेवोपेत्यअ ग्नेरक्षिदेवतास्थत्वेप्राचीनादित्यदेवतास्थोपिसएवेत्याक्षेपेअक्षिदेवतास्थस्यविष्णुत्वादादित्यदेवतास्थोपिसएवेतिसमाधिरिति संगतिरुपपादिता । संगतिपरतयाव्याख्यातमेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरतयापिव्याकुर्वन्तत्राप्यग्निरेवोच्यतइतिप्र तिज्ञार्थंतावदाह ॥ यएषोंतरक्षिणीति[३४।१०] ॥ कुतइत्यतःआदित्यस्थत्वादितिभावेनप्रवृत्तस्ययएषआदित्यइत्यादेरतइत्यंतस्यभा ष्यस्यातइत्युक्त्यायतइत्यध्याहृत्यार्थमाह ॥ यतइति[३४।११] ॥ भाष्येयुक्तिसूचनायाग्नीनामित्युक्तावप्याकांक्षाक्रमेणतद्व्याख्यातुंश्रौ ताहमादिपदस्यैकवचनानुरोधेनाग्नेरित्युक्तं । श्रुतौसएवेत्युक्तेरग्नेरेवेत्युक्तं ॥ अतएवेति[३४।१२] ॥ अग्नेरादित्यस्थत्वादेवेत्यर्थः । अक्ष्यादित्ययोरैक्यादितिवाक्यमक्षिस्थोग्निरित्यत्रादित्यस्थत्वस्यैवहेतुत्वोपपादकत्वेनव्यावर्त्यशंकापूर्वंव्याचष्टे ॥ नचैवाच्य[३४।१३]

मिति ॥ आदित्यःआदित्यमंडलाभिमानी चक्षुःरूपांतरेणचक्षुर्देवताभूत्वा आक्षिणीगोलके प्राविशदित्यैतरेयश्रुतावादित्य मंडलस्थयद्देवताकत्वं चक्षुर्गोलकस्यापितद्देवताकत्वरूपैकविधत्वोक्तेरित्यर्थः । भाष्यस्थैक्यपदमेकविधत्वपरं । अक्ष्यादित्य पदेतुजडपरेइतिभावः । तत्त्वप्रदीपेतु । तयोस्तदभिमानिचेतनत्वमुपेत्यैक्यपदंतद्देवतैक्यपरत्वेनयथाश्रुतमेवव्याख्यातं । अस्त्वग्नेरेवादित्यस्थत्वंतथाप्यग्निशब्दएवविष्णुपरोस्त्वित्यतस्तस्याग्निपरत्वेसोहमस्मिसएवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थवादसहितब हुश्रुतिभ्यइतिन्यायविवरणमनुसृत्याग्नीनामितिभाष्यस्थबहुवचनसूचितयुक्तिमाह॥ [३४।१३] एतस्मिन्निति ॥ बहुश्रुतिभ्यइत्यत्र बहुवचनांतश्रुतिभ्योबह्वग्निश्रुतिभ्यइत्यर्थद्वयमुपेत्यभाष्यमपितथाद्व्यर्थमितिमत्वाअग्नयइतिगार्हपत्यइतिचोदाहृतं । बह्वग्नी त्यपिबहुवचनांताग्निश्रुतिसद्भावाद्गार्हपत्यादिबह्वग्निश्रुतिसद्भावादित्यपिद्वेधाव्याख्येयं । आदिपदेनअग्नीन्परिचचार । कु शलंनःपर्यचारीत् । उ(चचारीत्)पवयंतंभुंजामइत्यादिपूर्वत्र । अथहैनमन्वाहार्यपचनोनुशशासयएषचंद्रमसिपुरुषोदृश्य तेसोहमस्मिसएवाहमस्मीति । अथहैनमाहवनीयोनुशशासयएषविद्युतिपुरुषोदृश्यतेसोहमस्मिसएवाहमस्मीत्युत्तरत्रवाक्यं गृह्यते। अतएवभाष्येयएषचंद्रमसियएषविद्युतीत्यादिवाक्यद्वयोपादानायचंद्रादित्यस्थत्वोपादानायचादिपदद्वयं तदुक्तिस्तु यथान्वाहार्यपचनाहवनीययोश्चंद्रविद्युत्स्थत्वंतथास्यापिगार्हपत्यस्यादित्यस्थत्वमितिदृष्टांतत्वेनेतिबोध्यं । भाष्येद्विरुक्तिसू चितांन्यायविवरणेकंठोक्तामभ्यासरूपयुक्तिंव्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ [३४।१४] नचेति ॥ अग्नेरादित्यस्थत्वकथनमिति [३४।१४] ॥ आ दित्यस्थत्ववतिविष्णावग्निप्रयुक्ताहंशब्दऔपचारिकइत्यर्थः । शास्त्रदृष्ट्येत्युक्तमुख्यत्वाच्छादनेनेयमुक्तिःअंतर्यामिणमित्य

ग्रेस्मृत्युक्तेःतद्व्यावर्त्योक्त्यर्था । अतएवस्मारयतीतिवक्ष्यति ॥ यश्चेति ॥ सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकइतितैत्ति
रीयेविष्णोरेवादित्यस्थत्वोक्तेरितिभावः ॥ बलवत्त्वादिति ॥ स्थानांतरस्थसमाख्यापेक्षयाएकस्थानस्यशीघ्रोपस्थितिक
त्वादितिभावः । न्यायविवरणोक्तमर्थवादसाहित्यंव्यावर्त्यशंकापूर्वमाह ॥ नचेति ॥ अपूर्वतयेति ॥ अत्यलौकिकविष्णुग्र
हणेअग्निग्रहणादप्यपूर्वलभ्यतइत्यपूर्वतयेत्युक्तं । अपहतेअपहंति वस्तुतः फलवत्त्वमेवफलंनफलस्योक्तिः । सात्वर्थ
वादइतिमत्त्वार्थवादइत्युक्तं एवंरूपाल्पफलेनस्तुतिर्ब्रह्मणिनयुक्तेतिभावः ॥ प्राबल्यादिति ॥ तद्बीजस्यसमन्वयसूत्रेभि
धानादितिभावः । इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यतइतिप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ अभ्यासार्थवादसहितबहुग्निश्रुतिस
त्त्वादित्यर्थः । इत्यत्रापीतिभाष्यस्थापिपदार्थोक्तिरादित्येति । एतत्प्रकरणानंदमयप्रकरणयोर्विद्यमानत्वादित्यर्थः । तेनोक्त
मित्यंतभाष्यवाक्यस्यापिफलपरत्वेनतात्पर्यमुक्तंध्येयं । तद्यथेतिवाक्येविष्णुलिंगश्रवणाद्विष्णुरेवाक्षिस्थःकिंनस्यादित्यतोवा
अग्नौसमन्वयेफलाभावादित्यतोवाप्रवृत्तमतस्तद्यथेत्यादिभाष्यं । इदमेवैतत्पूर्वपक्षफलमितिभ्रांतिंनिरस्यन्नवतारयति॥ नकेव
लमिति॥ इतिमतमिति ॥ जन्माद्यस्ययतः तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् नेतरोनुपपत्तेरित्यादिसूत्रेष्वभिमतमित्यर्थः ॥ मोक्षा
पीति ॥ नकेवलमानंदमयत्वमित्यपेरर्थः । अनुक्तस्योपपादनायोगादुपपत्तिरित्युक्त्याज्ञानान्मोक्षोभवेदितिलभ्यते । आदि
त्येविष्णुरित्युक्तमित्यनेनाग्नेरानंदमयत्वप्राप्तिरूपफलस्यसूचनादपीतिलब्धमितिभावः । इदानींयथान्यासंभाष्यंयोजयति
॥ तद्यथेतीति ॥ ननुविष्णुज्ञानान्मोक्षइतिप्रागुक्तमयुक्तं । तद्यथेत्यत्राक्षिस्थाग्निज्ञानान्मोक्षश्रवणादितिऋजुसंगत्याएत

दारंभसंभवात्आनंदमयस्यादित्यस्थत्वमुक्तंततश्चार्थादक्षिस्थत्वमप्युक्तंतदक्षिस्थत्वंच्छांदोग्येअग्नेःश्रूयतइतिप्रागुक्तमादित्य
स्थत्वंआनंदमयत्वंचतस्यैवेतिवक्रसंगत्याएतदारंभःकिमर्थइत्यतआह ॥ [३४।१९] अत्रेति ॥ वक्राश्रयणेहिअत्राक्षिस्थत्वसमन्वये
प्राचीनमादित्यस्थत्वमपिविष्णोरेवसिद्ध्यतिनान्यथेत्यर्थः । अधिकंचंद्रिकायां । आदित्यस्थत्वलिंगस्यापिविष्णौसमन्वयसि
ध्यर्थमित्युपलक्षणंपूर्वपक्षोत्थानार्थंचेत्यपिध्येयं । आदित्यवाक्यइवाक्षिवाक्येपूर्वपक्षप्रापकस्यापिअभानात् । भाष्येअग्नी
नामितिबहुवचनंआदिपदद्वयंत्रयाणामग्नीनामक्षिस्थत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमितिभ्रांतिंनिराह ॥ [३४।२०] अग्नीनामितीति ॥ अथ
हैनंगार्हपत्योनुशशास । यएषआदित्येपुरुषइत्यादेःअथहैनमन्वाहार्यपचनोनुशशास । यएषचंद्रमसिपुरुषइत्यादेः । अ
थहैनमाहवनीयोनुशशासयएषविद्युतिपुरुषइत्यादेःश्रवणात् गार्हपत्यादीनांत्रयाणांक्रमेणादित्यादित्रयस्थत्वमुच्यते तथाच
प्रसिद्धगार्हपत्यस्यैवादित्यस्थत्वादक्षिस्थत्वमितिप्रदर्शनार्थंनतुत्रयाणामप्यादित्यस्थतद्वाराक्षिस्थत्वोक्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥
भाष्येविप्रतिपन्नचक्षुरंतःस्थत्वमात्रस्यांतरक्षणीतिश्रुत्यनुरोधेनचक्षुरंतःस्थइत्युक्तावपिसूत्रे अंतःस्थित्वारमणकृदंतरःसमुदाहृ
तः । रमणंचात्मशब्देनादेयंमातीतिचोच्यतइत्यनुभाष्योक्तदिशाऽऽत्मशब्दार्थसंग्रहायअंतरइत्युक्तं । अतएवभाष्येअमृतत्वा
दीत्येवहेतूक्तिरितिमत्त्वासूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ [३४।२१] विष्णुरेवचक्षुरंतरइति ॥ भाष्येप्यंतस्थोरमणकृदित्यपियोज्यमिति
भावः । यद्वानुभाष्येंऽतरइत्यस्यांतःस्थित्वारमणकृदित्यर्थोक्तावपीहभाष्येऽग्रेब्रह्मशब्दादीत्यादिपदेनात्मशब्दस्यापिहेतूकर
णायांतरत्वमंतःस्थत्वमात्रंविवक्षितं । चक्षुरंतःस्थइतिभाष्यसूत्राविसंवादायटीकायांविष्णुरेवचक्षुरंतरइतिव्याख्येयंदर्शितंज्ञे

यं । अतएवसंक्षेपभाष्येपूर्णानंदोंतरइत्यंतर्नयार्थोंतरइत्युक्तिः । तत्वप्रदीपेतुअंतरशब्देनांतस्थोविवक्षितइत्याद्युक्तं सूत्रेभाष्ये चलिंगादित्यनुक्त्वाउपपत्तेरित्युक्तिर्लिंगनिरवकाशत्वाय । नचानुक्तस्यलिंगस्यतदुक्तिर्युक्तेतितल्लब्धंहेतुमाह ॥ [३४।२१] एतदमृतमिति ॥ तन्निरवकाशत्वोक्तिपरतयासूत्रशेषभाष्यंव्याचष्टे ॥ [३४।२१] अमृतत्वादेश्चेति ॥ इत्यादिनेत्यादिपदोक्तंदर्शयन्हेतावियं तृतीयेत्याह ॥ [३४।२२] त्रिपादिति ॥ पुरुषसूक्ते । अभयमितिकाठके । भाष्येतस्यैवेत्युक्तिलब्धमन्यत्रानवकाशत्वंव्यनक्ति ॥ [३४।२२] नचेति॥ तत्रहेत्वाकांक्षायामित्यादिनेतिभाष्यस्थादिपदेनोपात्तंवाक्यंम्रियंतेपंचदेवताइतिऋग्भाष्यंहृदिकृत्वाप्रकारांतरेणाह॥ [३४।२२] परिम्रियंतइति ॥ ऐतरेयब्राह्मणेतमेताःपरीति । लक्षणेकर्मप्रवचनीयः तेनकार्यब्रह्मणानिमित्तेनेत्यर्थः । ऋग्भाष्यटीकायांएषवैब्रह्मयोयंपवतेतमेताइतिपूर्ववाक्योदाहरणेनवायुपरतयाव्याख्यानात् । भीषेतितैत्तिरीये भीषाभयेनअस्मादस्य । भयादस्याग्निरितिश्रुत्यंतरात् । एतेनाभ्यासार्थवादसहितश्रुतिभ्योनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यमितिन्यायविवरणोक्तंलिंगनिरवकाशत्वंविवृतंध्येयं । नन्वेवंतद्विरोधोग्रेतनभाष्यस्येत्यतोनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यमित्येवकारार्थंव्यंजयन्नवतारयति ॥ [३४।२३] यदेति ॥ [३४।२४] उभयथापीति ॥ निरवकाशत्वानेकत्वाभ्यामित्यर्थः । निरवकाशत्वंचप्रागेवोक्तमित्याशयः । आदिपदेनात्मशब्दोग्राह्यः । किमित्येवकारार्थोक्त्यातद्विरोधोपास्तइतिभावः । श्रुतितोपीत्युक्त्याजात्यापिप्राबल्यंसूचयति ॥ [३४।२४] बलवच्छ्रुतीति ॥ कुशलंनइत्यादाविववक्तरिस्वरसस्याहंशब्दस्यान्यपरत्वमन्याय्यमितिशंकानुत्तयेहेत्वंशानुवादः । आदित्यस्थ

त्वलिंगस्यापिसमन्वयार्थमित्युत्तरवाक्यसंगत्यर्थमनुवादेनव्यनक्ति ॥ [३४।२५] **तदादित्यस्थोपीति** ॥ श्रुतेरग्निप्रयुक्ताहंशब्द स्यशास्त्रदृष्टिसूत्रएवोक्तत्वादाह ॥ [३४।२६] **स्मारयतीति** ॥ स्मारणंचपूर्वोक्ताज्ञानेनौपचारिकमितिशंकितत्वात्कृतं । स्मारय तिस्मृत्यादर्शयतीतिवार्थः । स्मृतावीशेशमितिस्वातंत्र्यरूपनिमित्तोक्तिः । सर्वशब्दाः । भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुः प्राणःसर्वाणिभूतानिमनुरभवमित्यादिस्थभूतमन्वादिशब्दाःनाभेदनिमित्तेनेत्याह ॥ [३४।२६] **सतीति** ॥ एतेननिरवकाशोपपत्ते रेवेत्युक्तिलब्धमभ्यासार्थवादयोःसावकाशत्वंभाष्येव्यक्तीकृतमनुवादेनदर्शयति ॥ [३४।२६] **एवंश्रुतेरिति** ॥ अग्निप्रयुक्ताहंशब्दस्ये त्यर्थः । सोहमस्मीत्यादिभाष्यस्थादिपदार्थोभ्यासेत्यादिएतत्प्रकरणश्रुताग्निगार्हपत्यादिशब्दानांप्रसिद्धाग्निपरत्वेप्यग्निप्र युक्ताहंशब्दस्यान्यंतर्यामिपरत्वेनाग्निश्रुतित्वाभावात्तद्घटितोभ्यासोर्थवादश्चतदंतर्यामिनिष्ठइत्यर्थः । अहमादिपदाना मंतर्यामिणिप्रवृत्तिप्रकारंप्रागेवावोचाम ॥ ॐ **स्थानादिव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ १४ ॥ अपूर्वहेतुसमुच्चायकसौत्रचश ब्दानुरोधादाह ॥ [३५।१] **युक्त्यंतरेणेति** ॥ भाष्येसौत्रस्थानादिपदाभ्यांस्थानात्मकशक्त्युक्तेःकथंविष्णोश्चक्षुरंतःस्थोपपादकत्व मित्यतोसंगभगवत्स्थानत्वाच्चक्षुषोसंगत्वमुच्यतइतिछांदोग्यभाष्यानुरोधेनयत्स्थानत्वादितिस्मृत्यनुरोधेनचभाष्यंव्याचष्टे ॥ [३५।१] **अत्रेति** ॥ एतच्छ्रुतावित्यर्थः । उक्तंहेतुंश्रुतौदर्शयितुंशेषमुपादत्ते ॥ [३५।२] **तद्यदस्मिन्निति** ॥ इत्याद्यात्मशक्तिरित्यत्रादि पदार्थंवक्तुंसर्ववाक्यंपठति ॥ [३५।२] **एतमिति** ॥ वामानिसुंदराणि । वामनिःसौंदर्यप्रधानस्त्रीनेता । भामनिःतेजःप्रधानपु रुषनेता । सर्वलोकेषुभातीतिभामनिः । संयद्वामत्वादीत्यादिपदेनवामनिभामनिशब्दितस्त्रीपुंसनेतृत्वग्रहः । भाष्ये

शेषोक्तिरेतदुभयेति । श्रुतौतदित्यस्यपरामर्शविषयंदर्शयन्नर्थमाह ॥ [३५।४] यस्मादिति ॥ तदित्यनुवादेनतस्मादितिव्याख्या । असंगत्वोक्तेःश्रुताव असंगपुरुषाश्रयत्वादित्यर्थः । अस्मिन्नित्यनुवादः । यदित्यस्यार्थोयदीति । एवकारार्थोनचक्षुरिति । असंगत्वोक्तेःश्रुताव असंगपुरुषाश्रयत्वादित्यर्थः । दुर्गमत्वात्स्थानशक्तेर्विष्णुलिंगत्वंव्यनक्ति ॥ [३५।५] एतदितीति ॥ स्फुटत्वात्तांव्याचख्यौ । संयद्वामवाक्यंतुस्फुटत्वान्नव्याख्यातं । वामभामशब्दौसौंदर्यतेजोवाचिनौतत्प्रधानत्वात्स्त्रीपुंसौवामाभमशब्दो फलितोक्तिर्यस्यप्रभावादिति । सवामनइत्यन्वयः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनवामनवामन्यादिशब्दानामेका क्तौतन्नियामकोवामनोभामनइतितत्वप्रदीपोक्तार्थः । लिंगस्यविष्णुस्थत्वोक्त्यर्थंसहरिरित्यादिपूर्वशेषोक्तिः । भाष्यादावक्ष्यंतस्थइतिवाच्येचक्षुरं र्थत्वात् । उक्तार्थेश्रुतिरियंध्येया । लिंगस्यविष्णुस्थत्वोक्त्यर्थंसहरिरित्यादिपूर्वशेषोक्तिः । भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंमत्वा तस्थइत्यसकृदुक्तिःभाष्योक्तस्मृत्यनुरोधेन ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॐ ॥ १५ ॥ [३५।८] अत्रेति ॥ श्रुतावित्यर्थः॥ [३५।८] पूर्णत्वमिति ॥ तद्धा विशिष्टसुखवत्त्वाच्चब्रह्मत्वंचविशिष्टतेत्यनुभाष्यदिशाभाष्यार्थमाह ॥ ज्ञानानंदात्मकंपूर्णपरब्रह्महरिःस्वयं॥इतिकंखंपदयोरेवपूर्णसुखादिवाचित्वाद्विज्ञा ष्येतुअपरंब्रह्मसप्राणःसाक्षाद्योबलदेवता ॥ अत्रप्राणोब्रह्मेत्येतदंशोदाहरणंचश्रुतेतिसूत्रेकगतीतिकशब्देनप्राण नंब्रह्मेत्यादाविवपूर्णानंदंपूर्णज्ञानंचपरंब्रह्मेत्यर्थांतरमुक्तं । अन्यथासएनान् ब्रह्मणोस्तंत्रेणोपादानस्यवक्ष्यमाणत्वात् । कंब्रह्मेतिकशब्देनब्रह्मणइवप्राणस्यापिप्राणोब्रह्मेतिप्रकृतत्वमस्ति । श्रुतिलिंगवाक्यानामुपक्रमोपसंहारयोः ब्रह्मगमयतीतिश्रुतौसइतितच्छब्दश्रवणेनप्राणपरामर्शोनस्यादित्युत्तरार्थत्वेनेतिभावः। उपक्रमस्यवैष्णवत्वनि श्रुतत्वेतन्निश्चायकतयालिंगत्वमितिशब्दादेवेत्यत्रवक्ष्यमाणदिशापूर्णानंदादिरूपलिंगमुपक्रमेश्रुतंसत्

र्णायकतयाअस्यप्रकरणस्यविष्णौतात्पर्यवत्त्वरूपंवैष्णवत्वमनुमापयतीतसूत्रार्थमाह॥तथाचेति ॥ पूर्णसुखेति॥कडाराः क र्मधारयइतिविशिष्टपदस्यपरनिपातइतभावः। सौत्रैवकारार्थमाह॥ किमुतेति॥ एतेनभाष्येखंब्रह्मेत्युक्तेरुपयोगोदर्शितः। न नुविज्ञानमित्यादौपूर्णत्ववाचिपदाभावात्कथंपूर्णानंदसंवित्त्वस्येत्युक्तिरित्यतआह ॥ श्रौतमपीति ॥ नकेवलंकमित्यादिपद मित्यपेरर्थः ॥ मुख्यस्यनिर्विशेषेणेतिन्यायात्।पूर्णज्ञानादेरेवमुख्यत्वात् अन्यथालक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः। अन्ये षामापेक्षिकमेवेति । यथोदंचनकुंभादेःसरित्सागरयोरपि ॥ अल्पेनमहतावापिपूर्तिर्योग्यतयाभवेत् ॥ एवंनरादिब्रह्मांतजी वानांसाधनैरपि ॥ अनादिसिद्धैर्भक्त्याद्यैःपूर्तिर्योग्यतयाभवेत् ॥ अल्पैःपूर्तिस्तथाल्पानांमहद्भिर्महतामपीतिप्रथमाध्यायेबृह द्भाष्येव्यक्तमेतत् ॥ विवरिष्यतेचात्रापिभूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यादौतृतीयेध्याये । यद्वा तथापिपूर्णानंदत्वममुक्तानांव्यपे क्षयेतिपंचमेबृहद्भाष्योक्तदिशाआपेक्षिकमित्यर्थः । अथवाएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यादेर्भगवदायत्त मित्यर्थः । एतेनसूत्रेपूर्णसुखेत्यनुक्त्वाविशिष्टसुखेत्युक्तिरापेक्षिकपूर्णत्वस्यजीवेष्वपिसत्त्वेनव्यभिचारात्सर्वव्यावृत्तपूर्णत्वला भायेतिसूचितं(प्राकरणिकत्वं) प्रकरणित्वंप्रकरणप्रतिपाद्यत्वं ॥ श्रुतिलिंगादीति ॥ पुरुषआत्माब्रह्मेतिश्रुत्यमृतत्वादि लिंगब्रह्मप्रकरणरूपबाधकेत्यर्थः ॥ ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १६ ॥ शंकते ॥ नैवमिति ॥ प्राणो ब्रह्मेत्येतदंशानुवादस्तुविद्यात्रैविध्यशंकानिरासायात्मविद्यात्वेनसंग्रहार्थमित्येके । केचित्तुप्राणोपक्रमेपिबाधकात्यथानप्रा

णविद्यात्वंसर्वस्यतथाब्रह्मोपक्रमेप्यग्नीनामादित्यस्थत्वोक्तिबाधकेनंनब्रह्मविद्यात्वंकिंतुअग्निविद्यात्वमेवेतिदृष्टांतार्थंप्राणोब्रह्मे
णविद्यात्वंसर्वस्यतथाब्रह्मोपक्रमेप्यग्नीनामादित्यस्थत्वोक्तिबाधकेनंनब्रह्मविद्यात्वंकिंतुअग्निविद्यात्वमेवेतिदृष्टांतार्थंप्राणोब्रह्मे
त्यंशानुवादः । अतएवप्राक्श्रुतिलिंगादिबाधकसद्भावान्नप्रकरणित्वंप्राणस्येत्युक्तमित्याहुः । श्रुतौसान्निध्यमनुरुध्यव्युत्क्र
मेणोक्तावपिस्वयंयथाक्रममन्वयमाह ॥ आद्येति ॥ कंब्रह्मेत्युक्तविद्यायाइत्यर्थः । तावता अक्षिस्थोविष्णुरित्यत्रकिमाया
तमतआह ॥ अक्षिस्थेति ॥ ह्वयाम्यग्निंप्रथमंस्वस्तयइत्यत्राग्नेरुपक्रमेपिसवितारमूतयेहिरण्मयेनसवितारथेनेत्यादिस
वितृश्रुतिलिंगादिनातत्प्रकरणंसावित्रं ह्वयाम्येकादशसावित्रमित्यनुक्रमणिकोक्तेः । तथात्राप्यस्मद्विद्येत्यग्निभिरुक्तत्वाद
ग्निप्रकरणमित्यर्थः । एतेनप्राणस्यनप्रकरणित्वमित्येतदप्युपपादितंबोध्यं ॥ इतिपृथग्गुक्तीति ॥ एतेनन्यायविवरणे
सोहमस्मिसएवाहमस्मीत्याद्यभ्यासेत्यत्रास्मद्विद्याआत्मविद्येतिविद्याशब्दाभ्यासोप्यादिपदेनगृहीतइतिदर्शितइत्याहुः ।
भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंदर्शयन्सएनानितिपदद्वयपरामृष्टंवक्तुंकृत्स्नवाक्यमुपाददानःसूत्रार्थमाह ॥ नैतदिति ॥ अंत
रोविष्णुरेवेत्यनुवृत्तस्यतात्पर्योक्तिरियं । श्रवणमात्रस्यब्रह्मप्राप्त्यहेतुत्वाद्यएवंवेदेत्यपरोक्षस्याप्युक्तेरितिभावेनाह ॥ उपल
क्षकमिति ॥ इतिवेति ॥ प्राणोब्रह्मेतितस्यापिप्रकृतत्वादितिभावः । पूर्वमेनानित्युक्तबहुवचनांतपरत्वेनार्थउक्तः । अधु
नाआचार्यस्तुतेगतिंवक्तेति अहंतुतेतद्वक्ष्यामीतियुष्मच्छब्देनप्रकृतश्रोतृपरत्वेनार्थमाह ॥ अथवेति ॥ तदानोपलक्षणमिति
भावः ॥ एतादिति ॥ एतद्विद्योपासनाफलत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ एतद्विद्याप्रस्तावेयत्किंचित्फलरूपगत्युक्तेरसंगते
रितिभावः । हिशब्दसूचितमाह ॥ देवानिति ॥ इत्यादेः । गीतायामित्यर्थः । ज्ञात्वापरत्वंविष्णोस्तुपृथग्देवान्यजन्नरः ।

यातिदेवांस्तदज्ञात्वातमएवप्रपद्यतइतितात्पर्यंज्ञेयं । तेनयेप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादिविरोधिनेतिध्येयं ॥ [३६।१] **अंतइति** ॥ अन्य विद्ययाअन्यगतेरयुक्तत्वादित्यर्थः । अस्मच्छब्दोदितोंतस्थआत्माव्याप्तोजनार्दनः । अन्नयोद्विविधंविष्णुमन्नुवन्नुपकोसलभि ति छांदोग्यभाष्यदिशासोहमस्मीत्यादित्वंतर्याम्यपेक्षयेतिभाष्यस्थादिपदेनास्मद्विद्येत्युक्तिरपिग्राह्येतिभावेनोत्तरमाह ॥ [३६।२] **तस्याइति** ॥ उपपत्तेरित्युक्त्यासौत्रोपपत्तेरित्यस्यनकेवलंश्रुतिलिंगोपपत्तेरित्यर्थः । किंतुसोहमस्मीत्याद्युक्ताहंशब्दार्थवा दानांअस्मद्विद्येत्युक्तेश्चांतर्याम्यपेक्षयोपपत्तेरितिवृत्त्यंतरंभाष्येचोपपद्यतइतिशेषइतिसूचितमित्याहुः । ननुवक्तरिस्वरसस्या स्मच्छब्दस्यकुतोन्यपरत्वमित्यतोनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यमितिन्यायविवरणोक्तहेतुमाह ॥ [३६।२] **श्रुतेरपीति** ॥ अस्मदिति श्रुतेरपीत्यर्थः ॥ [३६।२] **निरवकाशेति** ॥ प्रागुक्तदिशाऽनेकेत्यपिग्राह्यं ॥ [३६।२] **उपपत्तेरिति** ॥ अमृतत्वाभयत्वरूपलिंगस्येत्यर्थः । पुरुषात्मब्रह्मशब्दानामुपलक्षणमेतत् । यद्वानिरवकाशश्रुतिलिंगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ [३६।२] **सर्वगतात्मेति** ॥ तत्रैवभाष्ये अस्म च्छब्दोदितोंतस्थआत्माव्याप्तोजनार्दनः । इत्युक्तेरितिभावः । ननुश्रुतौकआत्मेत्यश्रवणाद्ब्रह्मेत्येवश्रवणादस्मद्विद्याब्रह्मवि द्याचेत्येववाच्यमित्यतआह ॥ [३६।३] **तस्यैवेति** ॥ सर्वगतात्मनएवेत्यर्थः । ब्रह्मात्मशब्दयोःपर्यायत्वादितिभावः । कमानंदरूपं ब्रह्मपरंब्रह्मेतितद्भाष्योक्तार्थमुपेत्येयमुक्तिः । ब्रह्मत्वंचविशिष्टतेत्यनुभाष्योक्तदिशासुखादिस्थपूर्णत्ववाचित्वेनकमित्यादेर्वि शेषणत्वेतस्यैवब्रह्मत्वादित्युक्त्यायोगात् ॥ ॐ **अनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरः** ॐ ॥ १७ ॥ उपपत्त्यादीत्यादिपदेनस्थाना दिशक्तिसुखविशिष्टाभिधानादिग्रहः । नजीवइत्यस्यार्थोनायमिति । अंतरइत्यनुवर्ततइतिभावः । भाष्योक्तापादकस्यासि

वामनिभामनिशब्दाभ्यांसर्वस्त्रीपुंसनेतृत्वस्याक्षिस्थेश्रुतौप्रतीतेरिति
द्धिनिरासायपरिष्करोति॥[३६।१४] अस्यतत्तत्प्रेरकत्वेनेति॥ जीवस्येत्यादेरर्थोजीवस्येति । असंभ
भावः । भाष्येनाग्निरितिवाच्येजीवपदोक्त्यासूचितांयुक्तिमाह ॥ जीवत्वादिति[३६।१५] ॥ इदंअनवस्थानं अनवस्थानिरासायाग्नेः
वादित्यस्यपूर्वोक्तेनव्याघातनिरासायाह ॥ अभ्युपगम्येति[३६।१६] ॥ प्रेरकत्वमित्यर्थः । नैवमिति[३६।१०] ॥ तेनप्राणा
स्वातंत्र्यशंकनादग्नेरेवेतिनियमदूषणमसंगतमित्यतोव्याचष्टे ॥ अग्नेरिति[३६।१६] ॥ त्वयापूर्वपक्षिणा ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि
भावादित्यनेनसमुच्चयार्थश्चशब्दइतिभावः ॥ नीचोचेति[३६।१०] ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावात् वाग्वावनाग्नोभूयसीत्यादिभिश्चांगीकृततरतमभाव
काणां इयदामननात् नाविशेषादित्यादिसूत्रैरानंदस्यमीमांसाभवति । वायुनावैगोतमसूत्रेणायंचलो
वदित्यर्थः । नियमशब्दार्थोनियामकेति । यद्यपि इंद्रोवैदेवानामोजिष्ठो रुद्रोवावलोकाधारः नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारइत्यादौते
कइत्यादिश्रुतिः । रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितइत्यादिस्मृतिश्चास्ति । तथापि स्वामिनःफलश्रुते
षामपिस्वतंत्रेश्वराधीनतावगतेरितिभावः ॥ भवतापीति[३६।१२] ॥ कत्येवदेवाःप्रजाविधारयंतइत्यादिप्रमाणैः तस्मा[३६।१४]
रित्यादिसूत्रैश्चसिद्धांतिनातथोपगमादितिभावः । प्रतीतानुपपत्तिनिरासेनफलोक्त्याऽधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ विपक्षबाधकहेतूनांस
दिति ॥ उपपत्तिस्थानादिशक्तिपूर्णसुखाद्यभिधानश्रुतोपनिषद्ब्रह्मगत्यभिधानरूपसाधकानवस्थारूप
द्भावादित्यर्थः । अंतरस्तत्त्वित्यस्यार्थोविष्णुरेवेत्यादि ॥ आदित्येति[३६।१४] ॥ अत्रपूर्वंत्रचविद्यमानादित्यस्थइत्यार्थिकोर्थः ।
आदित्यादिस्थइत्यादिपदेनाग्निग्रहः । नन्वेवंकथंतर्हि अक्षणिपुरुषोदृश्यतइत्युक्तिः तदव्यक्तमाहहीतितस्याव्यक्तैकस्वभा

वत्वादित्यतआह ॥ [३६।१५] दिव्येति ॥ दृश्यतेज्ञानदृष्टचायःसूर्येचक्षुषिचैकराडितिप्रथमाध्यायछांदोग्यभाष्योक्तेरितिभावः । अ
तोविष्णोरेवादित्यस्थत्वादित्यर्थः ॥ [३६।१५] मोक्षइति ॥ तद्यथापुष्करपलाशइत्यादिनोक्तइत्यर्थः । यत्त्वत्रकेनचित्सूत्राणांभाष्यटी
का(कारीया)र्थेऽस्वरसादिदूषणमुद्भावितंतत्तुभाष्यटीकारीत्यासूत्रार्थाभिमर्शिनांनचमत्कारावहमितिनात्रतदुद्धारःप्रपंचितो
स्माभिः ॥ अ० ४ ॥ ७ ॥ ॥ ॐ अंतर्याम्यधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ १८ ॥ इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनव्याकु
र्वन्नेतदमृतमित्युक्तमितिवाक्यंव्याचष्टे ॥ [३६।१७] एतदिति ॥ उभयेपीतिसूत्रोक्त्यनुरोधात्तत्रचामृतत्वमुच्यतइत्यंशार्थमाह ॥
[३६।१७] तत्काण्वेति ॥ यःपृथिव्यामित्यादिवाक्यस्यकाण्वमाध्यंदिनशाखयोरेकरूपत्वादितिभावः । उच्यते । पंचमेऽध्यायेअंतर्या
मिणःकस्यचिदित्यनेनतत्रेत्यस्यांतर्यामिणीत्यर्थोदर्शितः । कस्यचित्प्रकृत्यादेः । किंतदमृतत्वोक्तिपरंवाक्यमित्यतःतत्रेतिपरा
मृष्टवाक्यशेषमाह ॥ [३६।१८] एषतइति ॥ अतएवभाष्येआत्मांतर्यामीत्येववाच्येअमृतइत्यंशोप्युक्तइतिभावः । यस्यपृथिवीशरी
रमित्यंशोक्तिःपूर्वपक्षयुक्तेः यंपृथिवीनवेदयःपृथिव्यामंतरइत्यंशोक्तिःसिद्धांतयुक्तेः यःपृथिवीमंतरइत्यंशोक्तिर्भेदाध्ययनस्य
सूचनायेत्याशयः । सचयस्यपृथिवीत्यादिवाक्यतात्पर्यं ॥ [३६।१८] संचेति ॥ अंतर्याम्यमृतइतिवाक्योक्तइत्यर्थः । सचेत्यस्या
र्थोंतर्यामीति ।प्रकृतिर्जीवोवेत्यस्यार्थःइतरइति । सर्वात्मकत्वादित्युक्तयुक्त्येत्यर्थः । तत्रचेत्यादेरुच्यतइत्यंतस्यतात्पर्यमाह ॥
[३६।१८] तदेति ॥ [३६।१९] इत्यंवइयेति ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः ॥ [३६।१९] अन्यस्येति ॥ जडप्रकृत्यादेरित्यर्थः । द्रष्टाश्रोतेतिद्रष्टृत्वादेः

श्रवणात्नप्रकृतेरत्रावकाशइतितुअक्षरनयेनिरस्तप्रायंभविष्यतीतिभावः । भाष्येप्रकृतिर्जीवोवेत्युक्तावप्यन्यस्येत्युक्तिःप्रकृ
तिजीवान्यतरानिश्चयेपिविष्णवन्यत्वेनपूर्वपक्षेऽवधारणंयुक्तमितिदर्शयितुं । संगतिपरतयाव्याख्यातमेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्यु
क्तितत्फलोक्तिपरत्वेनव्याकुर्वन्सचेतिवाक्यंतावदवतारयति ॥ [३६।१९] संयुक्तिकमिति ॥ व्यवहितत्वादन्वयोक्त्याप्रतिज्ञांशं
व्याचष्टे ॥ [३६।२०] सहेति । आदिपदार्थोक्तिपूर्वंहेत्वंशंव्याचष्टे ॥ [३६।२०] यस्येति ॥ उपपत्तेरित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [३६।२०] शरीरेति ॥ पूर्वपक्ष
स्यशरीरमित्यादौस्वरूपेपिप्रयोगादित्यर्थः । एवंपरिष्कृत्यभाष्यस्थंहेतुंसंगमयति ॥ [३६।२१] प्रकृतेश्चेति ॥ उपादानत्वात्प्रकृतेःउपा
दानोपादेययोःखंडितंरूपमेवात्रविकारोपिविकारिणइत्युक्तेरभेदादितिभावः । यस्यदिशःशरीरंयस्यात्माशरीरमित्यादितुब्र
ह्मपक्षेपिनस्वरसमितिभावः ॥ [३६।२२] इत्यादिनेति ॥ पंचमे कारणेषुस्थितंकार्यंव्यासंकार्येषुकारणमितिगीतातात्पर्योक्तस्मृत्ये
त्यर्थः ॥ [३६।२२] कार्यस्थत्वेति ॥ खंडितंरूपमेवेतितत्वविवेकोक्त्याभेदस्यापिसत्त्वेनपटेतंतवइत्यादिवदुपपत्तेरितिभावः ॥ [३६।२३] उपचा
रेणेति ॥ कार्यस्यकारणायत्तत्वात्प्रकृत्यधीनत्वेननेयमित्यर्थः । एवंनचस्मार्तमितिसूत्रव्यावर्त्यमुक्त्वाशारीरश्चेतिसूत्रव्याव
र्त्यंतत्तज्जीवोवेतिभाष्योक्तंपूर्वपक्षमाह ॥ [३६।२३] पृथिव्यादीति ॥ भाष्येप्रकृतिपक्षेसर्वात्मकत्वादितिहेतूक्तिवज्जीवपक्षेहेत्वनुक्ते
रभिप्रायमाह ॥ अतिसुघटत्वादितिभावइति ॥ पृथिव्याद्यभिमानिजीवान्प्रतिपृथिव्यादेःस्थूलशरीरत्वादितिभावः ।
आदिपदेनयःपृथिव्यांतिष्ठन्यःपृथिव्यामंतरोयमयतीत्यादिर्गृह्यते ॥ [३६।२४] तेषामिति ॥ पूर्वंजीवोवेतिसूत्रभाष्यदिशाजीवइत्ये
कवचनोक्तावपितत्तदभिमानिनांबहुत्वेनतेषामित्यनुवादः । एकैकस्याभिमानिनःपृथिव्याद्यनेकशरीरकत्वायोगादितिभावः॥

[३६।३५] **कथापीति** ॥ पृथिव्याद्यात्मकत्वेनतत्तद्देहत्वेनवासिद्धांतेवक्ष्यमाणदिशास्मर्यमाणत्वरूपयोगेनवेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ [३६।३५] **चिच्छ** [६३।३५] **तस्येति** ॥ जन्मादिसूत्रेयोनःपितेतिवाक्योक्त्याभाष्येकर्तृत्वमेवब्रह्मणोनोपादानत्वमित्युक्तेर्भिन्नत्वमितिभावः ॥ **रीरेति** ॥ विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तमित्यत्रारूपवदेवहीतिनये आहचतन्मात्रमितिसूत्रेचतथोक्तेरितिभावः । योगाद्रूढेर्बलवत्त्वेनेत्यपिग्राह्यं । एतेनपृथिव्यादिशरीरत्वंनिरवकाशमितिन्यायविवरणोक्तंनिरवकाशत्वंविवृतंध्येयं । कथंचित् स्वरूपनित्यत्वेन एवपृथिव्याद्यविदितत्वमपि । अप्रतर्क्यमविज्ञेयमित्यादिनाकथंचिन्नेयमिति । भाष्यस्थैकवचनेनपरमतइवएकजीवइतिभ्रांतिंनिरस्यन्नुपसंहरति ॥ [३६।६] **अतोनिरवकाशलिंगादिति** ॥ [३७।१] **प्रकृत्यादयइति** ॥ अतएवभाष्येतत्तज्जीवइत्युक्तिरितिभावः । तत्रचेत्यादिभाष्यंफलपरमितिभावेनतत्तात्पर्यमाह ॥ [३७।१] **नामृतत्वमिति** ॥ इत्याद्यंतर्याम्युच्यतइतिभाष्येइत्यादीतिप्रथमासप्तम्यर्थे तृतीयार्थेवा । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् । क्रियाविशेषणंवा । इत्यादिवाक्येष्वित्यर्थइतितत्वप्रदीपेव्याख्यातं ॥ ७ ॥ सूत्रक्रममनुरुध्यव्युत्क्रमेणभाष्यंव्याचष्टे ॥ [३७।२] **अंतर्यामीति** ॥ तद्धर्मेत्यत्रतच्छब्दार्थोंतर्यामिणइति ॥ [३७।२] **अंतरत्वेति** ॥ बाह्यापेक्षांविनायस्तुरमतेसोंतरस्स्मृतः । अतिप्रियत्वाच्चहरेरंतरत्वमुदाहृतमितिबृहद्भाष्योक्तरूपांतरत्वेत्यर्थः । एतच्चयःपृथिवीमंतरोयमयतीतिवाक्योक्तंअंतरत्वंज्ञेयं । नतुपृथिव्याअंतरमित्युक्तांतरत्वं तस्यांतरोविविक्तइतिभेदरूपार्थत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । भाष्येपृथिव्याअंतरइतिप्रतीकमुखेनयःपृथिवीमंतरइतिवाक्यमेवाभिप्रेतं । यद्वापृथिव्याअंतरइतिपृथिव्याअंतरोंतस्स्थइत्यंतस्स्थरूपांतरत्वस्येत्यर्थः । क्वचित्तदंत(र)स्थत्वाख्येतिपाठः । अंतरस्थोदेवतानांचनविदुर्यंचदेवताइतिकाण्वभाष्योक्तेः । अंतरोविविक्तइ

त्युक्तिस्तु अर्थांतरमुपेत्येतिज्ञेयं । तद्धर्मेतितच्छब्दस्यार्थांतरमाह ॥ [३७।३] **विष्णुधर्मत्वादिति** ॥ एतेनतस्यविष्णोरविदितत्वा दिधर्मस्यतत्रांतर्यामिणिव्यपदेशादितिसूत्रार्थोदर्शितः । अधिदैवादिष्वित्युक्तेरुपयोगंव्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ [३७।३] **नचेति** ॥ [३७।३] **अधिदैवत्वेनेति** ॥ देवैःसाकल्येनावेद्यत्वंविष्णोरेवलिंगमित्यर्थः । जडत्वेऽप्रसक्तनिषेधःस्यादित्यर्थः । परमंतंनापश्रोत्रादिने तिज्योतिर्नयेव्याख्यातत्वान्नात्रश्रुतिंव्याचख्यौ । सयोतइतिश्रुत्यर्थस्तूक्तोस्माभिर्विवक्षितगुणेत्यत्र ॥ [३७।४] **चक्षुरादीनामिति** ॥ पूर्वत्रयएषोंतरक्षणीत्यादावक्ष्यादित्यचंद्रविद्युतांजडत्वेपि अत्रा धिदैवाध्यात्मादिप्रकरणेषु । उक्तस्य पृथिव्यादिचक्षुरादिदे वतास्थस्यैव । तत्र पूर्वत्राक्ष्यादावुक्तेरमृतत्वमुखेनपूर्वाक्षेपसमाध्यविरोधइत्यर्थः । श्रुतौलिंगस्यान्ययोगव्यवच्छेदानुक्तेःस्वय माह ॥ [३७।५] **नचेति** ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयमित्यादितुदुर्ज्ञानत्वादिपरं । सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा ॥ अनिर्देश्यौ तथाव्यक्तावचिंत्यौश्रीश्चमाधवइतिद्वादशेगीतातात्पर्योक्तेः । श्रुत्वात्मानंवेदनचैवकश्चिदितितुव्याख्यातंसर्वत्रप्रसिद्धेत्यादि नयइतिभावः । अंतरत्वंचबाह्यापेक्षांविनारममाणत्वरूपंवा । पृथिव्यादिदेवतांतस्थत्वरूपंवाद्वेधापिविष्णोरन्यत्रानवकाश मितिविवक्षितगुणोपपत्तेरित्यत्रोक्तप्रायमितिभावः ॥ ॐ **नचस्मार्तमतद्धर्माभिलापात्** ॐ ॥ १९ ॥ स्मार्तमित्युक्तिः पूर्वपक्षयुक्तिसूचनायेतिभावेनव्याचष्टे ॥ [३७।६] **स्मार्तमिति** ॥ सौत्रपदानुवादोयं । कापिलेत्यादिभाष्यपदव्याख्या । सूत्रेतदि तिस्मार्तंपरामृश्यते । ततोन्यदतत्ब्रह्मतद्धर्माभिलापादित्युक्तौपूर्वेणपौनरुक्त्यंमत्वाभाष्येअतदितिनञःप्रसज्यप्रतिषेधार्थ तयाभिलापपदेनान्वयमुपेत्यानुक्तेरित्युक्तमितिभावेनव्याचष्टे ॥ [३७।७] **अविदितत्वेति** ॥ अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्यादा

विवनञः समासइतिभावः । शरीरत्वंचसावकाशयिष्यामइतिभावः । जीवसमुच्चायकइतिभ्रांतिंनिराह ॥ **च[३।१।८]शब्दइति** ॥
तत्वप्रदीपेतुआत्मत्वामृतत्वादृष्टत्वाद्यतद्धर्माभिलापाच्चेतिसूत्रोक्तांशस्यवृत्त्यंतरमुक्तं । नचपौनरुक्त्यं । आद्यसूत्रोपात्तलिं
गाल्लिंगांतराणामेवात्रगृहीतेरितिभावः ॥ ॐ **शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैनमधीयते** ॐ ॥ २० ॥ **निर[३।१।९]स्तमपीति** ॥
शारीरश्चेत्यपिपूर्वत्राकृष्यव्याख्येयमितिभावः ॥ **वि[३।१।९]शेषेति** ॥ तेननपौनरुक्त्यमितिभावः । विशेषयुक्त्यानिराकरणंचयो
गिजीवस्यांतर्यामि(त्व)शंकानिरासार्थमित्युक्तंतत्वप्रदीपे । तथाचकारात्यस्तेजसितिष्ठन्नित्यादिभेदाध्ययनाच्चित्प्रकृतिर्नांत
र्यामीतिसमुच्चयार्थइत्यप्युक्तं । भाष्योक्तकृत्स्नवाक्येभेदोक्त्यंशंदर्शयन्सूत्रभाष्ययोरर्थमाह ॥ **आ[३।१।१०]त्मनइति** ॥ हीति
सौत्रानुवादेनयस्मादितिव्याख्यापूर्वमंतरइत्यस्यांतरत्वाख्यलिंगार्पकतयाव्याख्यानेपीहआत्मानमंतरइत्यस्याप्युक्तत्वेनापौन
रुक्त्यायात्मनइत्यादिपंचम्युपपत्तयेसाक्षाद्भेदोक्तिलाभायचार्थमाह ॥ **विवि[३।१।११]क्तइति** ॥ अन्योंतरइत्यादिप्रकरणबलात्पंचम्यं
तत्वेपिस्पष्टत्वात्सकाशादित्युक्तं । अंतरशब्दस्योदरमंतरंकुरुतइत्यादाविवभेदार्थत्वेपिधर्मधर्म्यभेदाद्वाअर्शआद्यच्प्रत्ययांत
त्वेनवाविविक्तइत्युक्तं । अन्यथांतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदसादृश्यइत्यमरोक्तेःपुल्लिंगंनस्यात् । भाष्येसमग्रवाक्यो
क्तिःशाखयोरैकरूप्येणसमाख्यात्वसिद्ध्याविज्ञानपदंआत्मपदवत्जीवार्थकमितिदर्शनायवा । आत्मनितिष्ठन्नित्यादिनासर्वे
णाप्याधाराधेयभावकर्मकर्तृभावशरीरशरीरिभावादिनाभेदाध्ययनसूचनायवा । अतएवसमाख्यानादितिवक्ष्यतीत्याहुः ।
पूर्वमधिदैवेत्युक्त्यापृथिव्यादेश्चेतनत्वावगमेनपृथिव्याअंतरइतिप्राथमिकवाक्योक्त्यापिजीवांतर्यामिणोर्भेदसिद्धौचेतनत्वेनो

भयसंमतत्वादात्मनीतिवाक्यमुक्तंभाष्ये । आत्माविज्ञानमितिचसर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवोक्तइतिबृहद्भाष्येतुसर्वजीवनियामकाद्धिरिंचादपिभिन्नोंतर्यामीकिमुजीवादितिकैमुत्यायार्थांतरमुक्तं । अतएवतत्रैवषष्ठेयोविज्ञानेतिष्ठन्यआत्मनितिष्ठन्नित्याद्युभयोर्जीवाभिप्रायेणपाठइत्यप्युक्तं । अधिकंचंद्रिकायां । कथंशीर्यतइतिवचनेनोक्तशंकानिरासः । तदात्मकत्वतद्देहत्वयोरन्यतरस्यापिविष्णावसमाधानादित्यतःपृथिव्यादिशरीरत्वमपिननिरवकाशं । यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपीतिन्यायविवरणरीत्याभावमाह ॥ ३७।१३ यद्यपीति ॥ ३७।१३ उक्तप्रकारेति ॥ तदात्मकत्वतद्देहकत्वप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । आत्मादेरपिदेहादिद्वाराशीर्यतास्त्येवेतियस्यात्माशरीरमित्याद्युपपत्तिरितिभावः । बृहद्भाष्येतुपृथिव्याद्यादेवतास्तुदेहवद्यद्वशत्वतः ॥ शरीरमितिचोच्यंतेयस्यविष्णोर्महात्मनइति । यत्गौणशरीरत्वरूपंसमाध्यंतरमुक्तंतत्तुपुराणादौजगतोब्रह्मकायत्वाद्युक्तेरपिनिर्वाहार्थं । तत्रशीर्यतारूपयोगासंभवादितिज्ञेयं । तथापीत्याद्यंगीकारवादः । वस्तुतस्त्वज्ञरूढ्यपेक्षयास्मृत्युक्तयोगप्राबल्यस्यकंपनादित्यत्रव्युत्पादयिष्यमाणत्वात् । स्मार्तयोगादेवपौराणिकरूढेरपिभावाच्च । अतएवभाष्येइतिवचनादितियोगस्यवाचनिकत्वमुक्तं ॥ ३७।१४ निरवकाशेति ॥ जन्मादिनयरीत्येतिभावः ॥ ३७।१५ अंतइति ॥ निरवकाशानेकलिंगसत्त्वात्परपक्षेसाधकाभावाद्बाधकभावाच्चेतिसूत्रत्रयोक्तहेत्वंशार्थः । सएवेतिफलोक्तिः ॥ अ० ५ ॥ ७ ॥ ॐअदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेःॐ ॥ २१ ॥ इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ ३७।१७ अदृश्यइति ॥ अदृश्यत्वादीत्यादिपदेनात्म्यपदोक्तजीवगुणराहित्यंस्वामिराहित्यमित्यादिग्रहः । तत्रेत्यस्यतात्पर्यंतेचेति । विश्वमित्युक्त्वेत्यंतस्यतात्पर्यंआथर्वणइत्यादि । कुत्रोच्यंतइत्यतोयत्तदितिभाष्यंप्राप्त

मित्युपेत्यतत्पठति ॥ [३७।१९] अथेति ॥ गुणानामक्षरनिष्ठताप्रदर्शनायवासिद्धांतहेतुप्रदर्शनार्थं(प्रसिद्ध्यर्थं)तदुपयोगितयावापूर्व शेषोक्तिः । भाष्येविच्छिद्यपाठात्संगत्याद्युक्त्यर्थंअक्षरद्वयैक्यसूचनायसमग्रोक्तिः । दृष्टांतोक्तेरप्युपन्यासस्यकृत्यमग्रेव्यक्तं । अद्रेश्यंचक्षुरादिनाअदृश्यं । अग्राह्यंमनसा । अवर्णंब्राह्मण्यादिवर्णहीनं । संहर्तृत्वमधिकंवदन्भूतयोनिमित्युक्तकारणत्वंस्पष्ट यति ॥ [३७।१९] यथोर्णनाभिरिति ॥ कारणत्वंकर्तृत्वरूपमितिवक्तुमाद्यः । अंकुरजननेपृथिवीबीजमिवविश्वसृष्टौतत्तत्कर्मापेक्षतइ तिवक्तुंद्वितीयः । अनायासेनतत्सृष्टिरितिवक्तुंतृतीयोदृष्टांतः । सतोजीवतः पुरुषाद्देहात् । शिरस्थाःकेशाः । अन्यानिलोमानि सर्वस्यतात्पर्यमाह ॥ [३७।२०] तेषामिति ॥ अक्षरश्रुत्यादृष्टांतपूर्वमुक्तोपादानत्वयुक्त्यातस्मादक्षरादितिभाष्यशेषोक्तदिशाविष्णावयो गेचान्यनिष्ठत्वइत्यर्थः । उक्ताइत्यंतवाक्यस्यतात्पर्यंप्रागुक्तेति ॥ [३७।२१] इतीति ॥ पूर्वाक्षेपरूपसंगतिसंभवाद्धेतोरित्यर्थः ॥ निर्णीत [३७।२१] व्यतेति ॥ तेषामित्यनुकर्षः । भाष्येगुणाइतिबहुवचनोक्तेराह ॥ [३७।२१] ज्ञातमिति ॥ पादसंगत्यर्थंलिंगेति । तदेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्यु [३७।२२] क्तितत्फलपरत्वेनव्याकर्तुंपरःप्रतीयतइत्युक्तिलब्धप्रतिज्ञामाह ॥ नविष्णोरिति ॥ विष्णोर्नचेन्निर्विषयंवाक्यमित्यतउक्तंता वदिति । अन्यस्यतुपश्चाद्विवरिष्यामइत्यर्थः । कुतइत्यतस्तत्रेत्याद्यक्षरात्संभवतीहविश्वमित्युक्त्वेत्यंतपूर्ववाक्यंप्राप्तमितिमत्वा ह । अदृश्यत्वादिगुणकइतिभाष्यस्थतत्रेत्यस्यार्थोयं । तथापिकुतोनविष्णुरित्यतः अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेरपिनाक्षरात्संभवती त्यस्याः निरवकाशत्वमितिन्यायविवरणोक्तदिशाऽक्षरशब्दस्यविष्णौनिरवकाशत्वंवक्तुंप्रवृत्तंतस्माच्चेत्यादिभाष्यवाक्यशेषंम

त्त्वाह ॥ [३७।२३]तस्यचेति ॥ तत्रहेतुत्वेनभाष्यशेषंव्याचष्टे ॥ [३७।२३]यतइति ॥ तस्मादित्यस्यव्यवहितयत्किंचित्परामर्शित्वभ्रमनिरा सायास्मादप्यक्षरादितिव्याख्या । भाष्येइत्यतःपरमित्यग्रेतनभाष्यानुरोधादिहापीतिशब्दानंतरंवाक्यइतिशेषः । अस्माद प्यक्षरात् अक्षरात्संभवतीतिवाक्यादुत्तरवाक्येऽस्मादप्यक्षरात्परःप्रतीयतइत्यर्थः । एतेनभाष्येतस्मादितिपूर्ववाक्यमक्षरंच परामृश्यतइतिदर्शितं । इत्युक्त्वाप्रवृत्तेउत्तरवाक्यइतियोजनात्क्त्वाश्रुत्युपपत्तिः। तत्किमुत्तरवाक्यमित्यतोक्षरात्परतःपरइ त्येतत्प्रवृत्तमितिमत्त्वापरोविष्णुरित्यत्रलिंगानिवक्तुंशेषपूर्वकमाह ॥ [३७।२३]दिव्योहीति ॥ दिव्योत्यद्भुतः। अमूर्तोनियतपरिच्छि न्नपरिमाणरहितः। किंतुबाह्यःआभ्यंतरश्च। अप्राणोह्यमनाइतिषोडशकलाराहित्यमुच्यते शुभ्रःशुद्धइतिकर्मनिर्णयटीकोक्ता र्थोबोध्यः ॥ [३७।२४]नहीति ॥ सैवहिसत्यादयइत्यादौतस्यैकस्यैवपरत्वोक्तेः । साकाष्ठासापरागतिरित्यादेरितिभावः । एतेनाक्षरा त्संभवतीतिवाक्यस्थाक्षरशब्दस्यनिरवकाशत्वमित्यर्थोदर्शितः ॥ [३७।२४]अतइति ॥ निरवकाशाक्षरशब्दादित्यर्थः । उक्त्वेत्यंतवा क्यतात्पर्यमदृश्यत्वादीति अद्रेश्यवाक्येअदृश्यवाक्येचश्रुतेत्यर्थः ॥७॥ प्रकृतेःप्राप्तिरितिप्रकृतिपदस्यजडपरत्वंतावदुपेत्यभा ष्यंव्याचष्टे ॥ [३७।२६]जडेति ॥ [३७।२६]अस्येति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्येत्यर्थः । यथोर्णनाभिरित्यत्रस्फुटमुपादानत्वाप्रतीतेःपृथि व्यादीत्युक्तं । भाष्यटीकयोर्यथोर्णनाभिरित्युक्तिस्तुसिद्धांतेउपयुज्यतइतिभावः। प्रागुक्तन्यायविवरणानुरोधेनाक्षरादित्युत्तर भाष्यंलिंगनिरवकाशतोक्त्यर्थंप्रवृत्तमितिमत्त्वाऽवतारयति ॥ [३८।१]नचेति ॥ तथाचविष्णावपितद्युक्तमितिभावः । दृष्टांतवैयर्थे सत्यपिइत्यतःपरमितिभाष्योक्तंदोषांतरंव्यनक्ति ॥ इत्यतो[३८।१]वाक्यादिति ॥ तच्छब्दार्थस्तस्मादिति । कारणत्वेनोक्ताक्षरा

दित्यर्थः । विष्णोःपरत्वोक्तेःतदवध्यक्षरत्वमयुक्तं । जडत्वेतुततःपरतःश्रीतत्वात्परोविष्णुरितियुक्तमितिउपादानत्वंजडप्रकृतेरेवदृष्टांतवैयर्थ्यंचनेतिभावः । एतेनाक्षरात्संभवतीत्यस्यनिरवकाशत्वमितिन्यायविवरणोक्तंइत्यंतस्योपादानस्यनिरवकाशत्वमित्यर्थांतरंदर्शितं । कूटस्थेत्यादिव्याचष्टे ॥ [३८१२]चेतनेति ॥ न्यायविवरणमनुरुध्यपूर्वोक्तदिशाअक्षरशब्दनिरवकाशत्वोक्तिपरतयापूर्वभाष्यमेवशंकापूर्वंयोजयति ॥ [३८१२]नचेति ॥ अक्षरन्यायनयेनेतिभावः । चित्प्रकृतौवाकथंयुक्तंअंतरालेकस्यचिदभावेनपरतइत्युक्तययोगात् । अतआह ॥ [३८१३]तच्चेति ॥ [३८१४]युज्यतइति ॥ विष्णावविकारित्वादतदभिमानित्वाच्चनयुज्यतइति भावः । ब्रह्मेत्यादिव्याचष्टे ॥ [३८१४]हिरण्यगर्भस्यवेति ॥ तत्परतइति । परावधित्वेनोक्ताक्षरत्वायोगान्नविष्णुग्रहणमित्यर्थः । विरिंचस्याक्षरत्वेतुपरतःश्रीतत्वात्परोविष्णुरितिभावः । तदुक्तंतत्वप्रदीपे । तस्मात्परस्याःप्रकृतेःपरस्यहरेरभिधानादिति । ईशपदप्राप्तोपिनरुद्रइत्यग्रेभाषणान्निरवकाशत्वोक्तिसौकर्यायअत्रैवाह ॥ [३८१५]रुद्रस्येति ॥ [३८१५]विष्णावपीति ॥ अंतर्नयन्यायेनेतिवा शब्दादेवेत्यत्रेशशब्दपर्यायेशानशब्दस्यसमन्वेष्यमाणत्वाद्वेतिभावः ॥ [३८१६]तत्परतइति ॥ रुद्रस्याक्षरत्वेतुपरतश्चतुर्मुखात्परोविष्णुरितियुक्तं । अस्मिन्पक्षेश्रीतत्वमीश्वरकोटिनिविष्टमितिभावः । भाष्यंव्युत्क्रमेणव्याचष्टे ॥ [३८१६]अदृश्यत्वेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोविष्णुरेवेति । हेतूक्तिपरंवाक्यंदर्शयंस्तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्येतिभाष्यमाकांक्षानुरोधेनविच्छिद्यव्याकुर्वन् सूत्रखंडार्थमाह ॥ [३८१७]अथपरेति ॥ तमेवेत्यादेरर्थःश्रुतीति । श्रुतीचस्मृतिश्चताभिरित्यर्थः । हरेर्ज्ञानमिति । अनेनतन्मतिरितिपरामर्शप्रदर्शनायपूर्वपादोक्तिरितिसूचितं । परापरविद्ययोर्भेदभ्रांतिंनिरस्यन्परापरविषयत्वरूपोपाधिकृतभेदमाह ॥

[३८।१०] यदेति ॥ [३८।१०] अन्येति ॥ कर्मादिविषयतया ॥ [३८।११] तदुक्तमिति ॥ आथर्वणभाष्यइत्यर्थः । यथैकमेवकर्माभिसंधिभेदात्प्रवृत्तं निवृत्तमितिचोच्यतेतथेतिभावः । एतेनऋगाद्यपरविद्याविषयेशास्त्रयोनौहरौनतद्विरुद्धपरविद्याविषयत्वमितिनिरस्तं । भाष्येयान्यंगानीतिशिक्षादीनिषडंगान्युच्यंते । आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वःस्थापत्यंचोपांगानिशिष्टाःकलाविद्याःप्रत्यंगानीतितत्वप्रदीपोक्तार्थः ॥ ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौ ॐ ॥ २२ ॥ ननुपूर्वकयापियुक्त्याप्रकृत्यादेरनिरासाद्विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचेतिकथंचशब्दइत्यतआह ॥ [३८।१२] तदर्थादिति ॥ धर्मोक्तेरितिहेतोःस्वपक्षसाधनइवविष्णुरेवेत्यवधारणव्यावर्त्यपूर्वपक्षकोटिनिरासेपिव्यापारादितिभावः ॥ [३८।१३] तपसेति ॥ चीयतेसंबध्यते ब्रह्म परंब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानमयंज्ञानात्मकं नत्वालोचनात्मकमित्युक्तार्थइत्यर्थः । विवृतमेतत्कर्मनिर्णयटीकायां । सर्वज्ञत्वात्सर्वविच्छब्दिताप्तकामत्वाद्यस्यतपोज्ञानस्वरूपं नत्वालोचनात्मकंसंतापात्मकंवा । अज्ञोह्यालोचयति । अनाप्तकामस्तपस्यति । सतपस्तप्त्वाइदंसर्वमसृजतेत्यस्यव्याख्यानमेतदितिवा ॥ [३८।१४] नाचेतनेति ॥ चित्प्रकृतिनिषेधस्तुनानेनसंभवति । तस्याअत्रोक्ताक्षरत्वेविश्वकर्तृत्वप्राप्त्यासार्वज्ञस्यापिशक्यशंकत्वात् । श्रुतेःसंकुचितसार्वज्ञपरत्वसंभवाच्चजडप्रकृतिमात्रनिषेधेहेतुरयमितिभावः । एतद्ब्रह्मचतुर्मुखइतितद्भाष्यदिशार्थमाह ॥ [३८।१४] तस्मादिति ॥ चतुर्मुखाख्यमितिनामरूपान्नाभिमानीतियोज्यं । पूर्ववाक्येतपसाचीयतेब्रह्मेतिब्रह्मपदेनपरब्रह्मोक्तावप्यत्रजायतइत्युक्तिबाधकादन्योक्तिर्युक्तेतिभावः । तथाचनह्येकशब्देनद्विरुक्तेनभेदश्रुतिंविनावस्तुद्वयंकुत्रचिदुच्यतइतितातीयगीताभाष्यस्थवाक्याविरोधइतिध्येयं ॥ [३८।१५] विट्ठलाभइति ॥ सर्वविंदतइतिवा सर्ववेदयत्युत्पादयतीतिवासर्व

वित् । आप्तकामःसर्वोत्पादकोवेत्यर्थः ॥ [३८।१६] सूत्रखंडस्यार्थांतरमिति ॥ परतःपरत्वरूपविशेषणादक्षरव्यक्तीनांभेदव्यपदेशादित्यर्थांतरमित्यर्थः । आकांक्षामनुरुध्यभाष्यमेवकारव्यावृत्तिंवदन्व्याचष्टे ॥ [३८।१७] भवेदिति ॥ त्र्यक्षरोक्तावपिकथंविशेषणमित्यतोक्षरात्परतःपरस्याक्षरांतरत्ववचनादितिन्यायविवरणोक्तंसंयोजयति ॥ [३८।१९] अक्षरांतरादिति ॥ अक्षरद्वयोक्तावपिपूर्तौत्र्यक्षरोक्तिरक्षराज्जडप्रकृतेःपरतःश्रीतत्वात्परोविष्णुरितिवैयधिकरण्येनपरतोक्षराच्छ्रीतत्वादितिसामानाधिकरण्येनचान्वयायेत्याहुः ॥ [३८।२०] अन्यमीशमितीति ॥ अन्योमार्गइत्युक्तेप्रसिद्धमार्गादन्यत्ववत्अन्यमीशमित्युक्तेप्रसिद्धेश्वराद्रुद्रादन्यत्वप्रतीतेरितिभावः । एतदर्थांतरमुपेत्योक्तमितिकृत्वाआनंदमयनयोक्त्याद्युभ्वादिनयेवक्ष्यमाणेनजीवादन्यःस्वतंत्रोयमित्याथर्वणभाष्येणचनविरोधः । नचानेकार्थत्वंदोषः वचनेनैवप्रतीयमानत्वादर्थस्यकल्पनाभावादित्यादिनाकर्मनिर्णयेनिरासात् ॥ [३८।२१] कारणत्वमात्रेति ॥ विवृतमेतत्प्रकृतिनयानुव्याख्याने । नचोर्णनाभिजनितृमातृणांचविकारितेत्यादिना ॥

ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥ सूत्रेचशब्दादाह ॥ [३८।२२] युक्त्यंतरेणेति ॥ सिद्धांतहेतोःपरपक्षनिरासेपिव्यापारोस्तीतिवालिंगस्यनिरवकाशत्वव्यक्त्यर्थंवाविष्णोरेवेत्युक्तं । भाष्यस्यसूत्रेणान्वयंमत्वार्थमाह ॥ [३८।२२] द्रष्टेति ॥ पश्यतीतिपश्योद्रष्टा । प्राघ्राध्माधेट्दृशःशइतिशप्रत्ययेपश्यादेशः । ब्रह्मयोनिंहिरण्यगर्भकारणं । अतएवकर्तारंतदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीतिशेषार्थोक्त्याकांक्षांपूरयति ॥ [३८।२३] तदेति ॥ अप्रकृतत्वभ्रांतिंनिराह ॥ [३८।२३] असौविद्वानिति ॥ पुण्यपापमनिष्टमितितद्भाष्योक्तेराह । अनिष्टमनपेक्षमितिसंचितपुण्यपापेइत्यर्थः । अपौनरुक्त्यायनिरंजनपदार्थमाह ॥ [३८।२३] निर्लेपइति ॥ त

दधिगमउत्तरपूर्वांघयोरश्लेषविनाशावितिवक्ष्यमाणदिशाज्ञानानंतरभाविपापकृताशुचित्वादिलेपरहितइत्यर्थः । परमशब्दा र्थःपूर्णेति । ईशशब्दस्यरुद्रपरत्वशंकनात्तस्यवैष्णवत्वायतत्रैववाक्येऽनेकविष्णुलिंगप्रदर्शनायसमग्रवाक्यार्थोक्तिरित्याहुः । धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः।सद्योजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितइतितृतीयस्कंधाद्युक्त्यारुद्रस्यब्रह्मजातत्वे नब्रह्मयोनित्वाद्ययोगादिति । यद्वापश्यतीतिपश्योजीवः संसारेपिसाम्यसत्त्वात्परममिति । अभिव्यक्तमितियावत् । अत्रपु ण्यपापेविधूयनिरंजनइतिमुक्तलिंगमितितत्वोद्योतटीकायांमुक्तभेदपरतयाव्याख्यानेपिइहजुष्टंयदेतिप्राणोह्येषसर्वभूतैरितिपू र्वोत्तरवाक्यमनुरुध्यजीवन्मुक्तपरतयाव्याख्यानायसमग्रवाक्यार्थोक्तिः।एतेभ्यइतिचतुर्थी वायुप्रभृत्युक्तदेवतानामर्थइत्यर्थः। [३।१।१] अन्यांशेति ॥ तर्हिततएतेव्यजायंतेत्यादिनैवपूर्येत । मैवं । पूर्वशेषोक्तेरपिततइत्यस्यार्थप्रतीत्यर्थत्वादितिभावः । फलो क्त्योपसंहरति ॥ [३।१।१] तस्मादिति ॥ निरवकाशानेकलिंगसत्त्वात्परपक्षेबाधकभावाच्चेतिसूत्रत्रयहेत्वंशार्थः । अदृश्यत्वादिगुणक स्त्वितिप्रतिज्ञार्थः । विष्णोरेवेत्यादि नेतरावित्युक्तप्रधानादयोनेत्यस्यार्थः । एवेति अद्रेश्यवाक्योक्तंअदृश्यवाक्योक्तंचा दृश्यत्वादिकमित्यर्थः ॥ यत्त्वत्रकेनचिदुक्तंपंचकोटिकसंशयोनेतरावितिसूत्रोक्तकोटिद्वयविरुद्धइति । तन्न । चंद्रिकायामेव समाधानात् । यदपिप्रथमदृष्टांतमुल्लंघ्यद्वितीयदृष्टांतानुरोधेनप्रधानपूर्वपक्षोक्तिरयुक्तेतितदपिन । प्रथमदृष्टांतस्यापिमाया वादिरीत्याउपादानत्वएवसंभवात् । स्पष्टत्वार्थंटीकादौद्वितीयोक्तेः । ईशश्रुत्यारुद्रप्राप्तिरप्ययुक्ता । ब्रह्मयोनित्वादिलिंगवि रोधित्वादित्यपिन । ब्रह्मयोनित्वादेर्बहुव्रीह्याश्रयणेनसावकाशत्वोपपत्तेः । रुद्रप्राप्तेश्चंद्रिकायामुपपादनाच्च । एवमन्यदपित

दीयंदुर्वचनंनिरस्यं ॥ अ० ६ ॥ ७ ॥ ॐ वैश्वानरःसाधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ [३।१२] नाम्नेइति ॥ श्रुतिलिंगाधि
कापरेतिअनुभाष्योक्तेः । आपाततोन्यत्ररूढत्वात् । विश्वजीवांतरत्वाद्यैरित्यणुभाष्योक्तिस्तुसिद्धांतदिशाब्रह्मणियौगिक
त्वाभिप्रायेणेतिभावः । कथंतर्ह्यत्रपादेनिवेशइत्यतःफलतःपादसंगतिरंतर्नयइवेत्याह ॥ [३।१२] पाचकत्वेति ॥ तद्यद्भक्तंप्रथममा
गच्छेत्तद्धोमीयमितिवैश्वानरेतद्धुतंभवतीत्यादिनापाचकत्वहोमाधारत्वगार्हपत्याद्यंगकत्वादिश्रवणादितिभावः । यद्यपिपाच
कत्वंकर्मेतिवक्ष्यति । तथापिलिंगत्वमप्यस्तीतिवातदन्यलिंगापेक्षयावाएवमुक्तिः । अधिकंचंद्रिकायां । इत्यंतंभाष्यंसंगतिप
रत्वेनतावद्व्याकर्तुंपरिष्करोति ॥ [३।१३] गतेति ॥ भाष्यंव्याचष्टे ॥ [३।१४] अदृश्यत्वादिगुणेषूक्तमिति ॥ यस्त्वेतमित्यादेरर्थः ॥
[३।१४] छंदोगेति ॥ पंचमेवैश्वानरविद्यायामित्यर्थः । प्रथमबृहद्भाष्योक्तमाह ॥ [३।१५] मानमिति ॥ भावमाह ॥ [३।१५] तस्येति ॥ वक्ष्य
माणन्यायेनेतरत्वइत्यर्थः । इतिसंगतिसंभवादितिहेत्वर्थोत्रेतिशब्दः ॥ [३।१६] किंविष्णुरिति ॥ किंविष्णुरेवत्रान्योपिवेत्यर्थः ।
विष्णुरेववेतिसिद्धांतकोटेःशेषोवा तदेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ [३।१७] नाथमिति ॥ विष्णुरित्यस्यवि
ष्णुरेवेत्यर्थः । देवताभूतंचेतिसूत्रमनुरुध्याह ॥ [३।१७] किंत्विति ॥ विष्णुरित्यप्यनुकर्षः । वैश्वानरस्येतिभाष्यसूचितंतावदाह ॥
[३।१७] वैश्वानरेति ॥ अग्नाविष्णवोःसाधारणस्येतिभाष्योक्तंसाधारण्यमग्नाविष्णवोर्विवरिष्यन्श्रुतिलिंगयोस्तुल्यबलत्वंवक्तुमाह ॥
[३।१७] नचेति ॥ [३।१८] प्राबल्यादिति ॥ अंतरादिनयन्यायेनेतिभावः । श्रुतेरपीत्युक्तमेवसाक्षादपीतिसूत्रव्यावर्त्यंव्यनक्ति ॥ [३।१९] श्रुते
रिति ॥ [३।१९] लोकप्रसिद्धेति ॥ लोकव्यवहाराभावापातादित्यर्थः । नैष्फल्यंस्यादितिभावः । एतेनांतरादिनयेप्यपिनिरवका

शलिंगेनोक्तेःश्रुतिबाधोनसंमतइतिपूर्वोक्तसर्वाक्षेपोदर्शितः । अभिव्यक्तेरित्यादिसूत्राणांव्यावर्त्यचोद्यमाह ॥ [३।१।९] वैदिकेति ॥ अग्न्यादिसर्वशब्दानांविष्णौमुख्यत्वेसर्वस्यविष्णुविद्यात्वेनेयमग्निविद्याइयमात्मविद्येतिभेदव्यवहारोनस्यात् । अस्तिचव्यवहारः तेनतेषामग्न्यादिवाचित्वंसिद्धमितितद्विरोधान्नवैश्वानरादिशब्दानांविष्णुविषयत्वमित्यर्थः । व्यवहारस्यनिरवकाशत्वं व्यनक्ति ॥ [३।१।१०] नहीति ॥ एवंचसिद्धंसाधारण्यमित्याह ॥ [३।१।१०] अंतइति ॥ व्यवहारस्याग्न्यादिविषयत्वंविनागत्यंतराभावादित्यर्थः । अग्नाविष्णवोरितिदेवताद्वंद्वेचेत्यानङादेशः । अंतर्नयइवोभयबाधेनैक्यंतुनाशंक्यं । भूतसाधारणश्रुत्याप्रासंजडेनाभेदायोगात् । कथंतर्हिवैश्वानरस्योक्तमितिभाष्यमित्यतोभावमाह ॥ [३।१।११] अंतइति ॥ श्रुतेःसाधारण्यादित्यर्थः । सर्वगतत्वमित्यंतवाक्यस्यतात्पर्यंनसर्वेति । विष्णुरितीत्यनंतरंतस्येतीत्यनंतरंचनिश्चयइत्यनुषंगः ॥ ७ ॥ व्युत्क्रमेणभाष्यंव्याचष्टे ॥ [३।१।१२] अयमिति ॥ श्रुतिसाधारण्येविशेषश्रुत्यादेर्निश्चयइतिन्यायविवरणदिशाहेत्वंशंव्याचष्टे ॥ [३।१।१२] आत्मानमिति ॥ विशेषणपदकृत्यंव्यावर्त्यपूर्वमाह ॥ [३।१।१२] नचेति ॥ वक्ष्यमाणत्वात्साक्षादपीत्यादिसूत्रेष्वितिभावः ॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं ॐ ॥ २५ ॥

सूत्रेचशब्दाभावाच्छंकानिवर्तकत्वेनसूत्रमवतारयति ॥ [३।१।१५] नन्विति ॥ [३।१।१५] अग्न्यादीनामेवेति ॥ अग्निदेवतातेजोभूतविष्णूनांत्रयाणामेवेत्यर्थः । यद्वोपलक्षितविद्यांतराभिप्रायेणबहुवचनोक्तिः । वैश्वानरत्वमित्युपलक्षणं । इंद्राकाशप्राणगायत्रीत्वादिकमित्यर्थः । स्मृतिसमाख्याप्युपलक्षणं योदेवानांनामधाएकएव नामानिसर्वाणीत्यादेरितिभावः । क्रमेणभाष्यपदानामर्थमाह ॥ [३।१।१६] अहमिति ॥ इत्यन्वयइति सूत्रइतियोज्यं । भाष्येअहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितइतिस्मर्यमाणमित्युक्तेरि

तिभावः । तथाचवैश्वानरोविष्णुरेव । अहंवैश्वानरइतिगीतायांस्मर्यमाणत्वादितिभावः । एतेनन्यायविवरणोक्तस्यविशेषश्रु
त्यादेरित्यादिपदस्यसमाख्यानमित्यर्थः । तत्कृत्यंचदर्शितंभवति ॥ ॐ शब्दादिभ्योंतःप्रतिष्ठानात्० ॐ ॥ २६ ॥ उभय
त्रविशेषश्रुत्यादौपुनःसावकाशत्वनिरवकाशत्वप्राबल्यान्निश्चयइतिन्यायविवरणोक्तमुभयत्रविशेषश्रुत्यादिकंव्यंजयन्तदनु
रोधेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [३१।२१] यदुक्तमित्यादिना ॥ [३१।२१] समाख्यानाचेति ॥ विशेषश्रुत्यादावित्यत्रादिपदार्थोक्तिः । छांदोग्येअ
ग्निपदाभावादाह ॥ [३१।२३] बृहदारण्यकइति ॥ सप्तमाध्यायइत्यर्थः । तस्याप्यत्रविषयत्वमित्यग्रेव्यक्तंभाष्ये नामलिंगादिनेत्या
दिपदात्सर्वकर्मेत्यग्रेतनस्मृत्यनुरोधादाह ॥ [३१।२४] कर्मेति ॥ तथाचास्यक्रियारूपत्वाल्लिंगसंग्राहकादिपदेनैवानुक्त्वांतःप्रतिष्ठाना
दितिसूत्रेपृथगुक्तिर्युक्तेतिभावः । तत्वप्रदीपेतुप्रधानलिंगत्वात्पृथगुक्तिरित्युक्तं । अंतःप्रतिष्ठानव्यक्त्यर्थंपूर्वशेषमाह ॥
[३१।२४] अर्थमिति ॥ आगच्छेदास्यं छांदोग्येचपचनरूपाग्निकर्मश्रूयतइत्यर्थः । तस्मादितिभाष्यपदमनूद्यार्थमाह ॥ [३१।२५] तस्मादिति ॥
उक्तहेत्वन्वयायनविष्णुरित्येतत्सावधारणंव्याचष्टे ॥ [३१।२६] नविष्णुरेवेति ॥ [३१।२६] समाख्येति ॥ तत्तद्वाक्योद्धारइत्यनुषंगः । सिद्धां
तेअहंवैश्वानरोभूत्वेतियथासमाख्यातथावैश्वानरोग्निरित्यत्राप्यस्ति । अयमग्निरितिसमाख्येतिवक्तुमित्यर्थः ॥ [४०।१] इतिमंत्रेति ॥
मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यावैश्वानरमृतआजातमग्निं । कविंसम्राजमतिथिंजनानामासन्नापात्रंजनयंतदेवाः । इतिमंत्रस्यार्थ
उच्यतइत्यर्थः । पुरुषसूक्तेनैकार्थत्वायार्थोक्तिः । ऋतेसम्यग्ज्ञानाय । सम्यगित्याद्योर्थः । जनानामित्यत्राप्याकर्षः । जातं ज
नीप्रादुर्भावे अभिव्यक्तमित्यर्थः । कविमित्यादेरर्थःसर्वज्ञमित्यादि । पात्रंपातारं । आसन्आस्ये । आस्यतयेतियावत् । आज

नयंतआकुर्वन् ॥ [४०।३] गतीनि ॥ लोकेगमनेनारतिदर्शनाद्रतिविरुद्धगतिसाधनत्वात्पादोऽरतिशब्दार्थइत्यर्थः ॥ [४०।३] तांदृष्ट्वेति ॥ चर्मणिद्वीपिनंहंतिदंतयोर्हंतिकुंजरमित्यादाविवेतिभावः ॥ ७ ॥ [४०।३] एवंविदिति ॥ वैश्वानरज्ञानी । यद्यपियदि । तस्मान्नविष्णुरितीत्यंतभाष्यमनुवर्त्यतेननञोन्वयमुपेत्यार्थमाह ॥ [४०।५] भयत्रेति ॥ कुतइत्याकांक्षायांतस्यैवदृष्ट्युपदेशादितिभाष्यस्यसाक्षादनन्वयाद्न्यायविवरणोक्तहेतुंसंयोज्यतदुपपादकत्वेनभाष्यंयोजयति ॥ [४०।५] भयत्रेति ॥ एवंचगायत्रीनयेतथाचेतोर्पणेत्यनेनगायत्र्याद्यप्रसिद्धशब्दस्यविष्णौप्रयोगेप्रयोजनोक्तिरिहतुवैश्वानरनामादेःसावकाशत्वोक्तिरित्यपौनरुक्त्यमितिभावः ॥ [४०।७] नचेति ॥ अनात्तत्वादनात्मानइत्यादेरितिभावः । बलादित्युक्तिलब्धमाह ॥ [४०।७] अंतइति ॥ उपासनाहिज्ञानादन्याअर्थहीनापिस्यादित्याशंकापनुत्तयेसूत्रभाष्ययोर्दृष्टीत्युक्तंतद्व्यनक्ति ॥ [४०।८] नचवाच्यमिति ॥ नाविद्यमानमितितैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिः । आदिपदेननचरमंत्यहोअसदुपासनयेत्यादिगृह्यते ॥ [४०।८] वाक्यांतरस्येति ॥ अहंवैश्वानरोभूत्वेतिसमाख्यात्वेनोक्तवाक्यांतरस्याविरोधेनयोर्थःस्थाप्यतेतदर्थत्वाच्चास्यवाक्यस्यनासदर्थकत्वमित्यर्थः । यद्वाननुमूर्धैवसुतेजाइत्यादिनाद्व्यादितादात्म्यमविद्यमानमुच्यतइत्यतआह ॥ [४०।८] वाक्यांतरस्येति ॥ शीर्ष्णोद्यौःसमवर्ततेत्यस्य । विवरिष्यतेचैतदग्रे । यद्वाहृदयंगार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचनइत्यादिनावैश्वानरांगानांगार्हपत्याद्यैक्यमविद्यमानमेवोच्यतइत्यतआह ॥ [४०।८] वाक्यांतरस्येति ॥ मूर्धैवसुतेजाइत्यादेरविरोधेनयस्तादात्म्यादन्योर्थःयस्माद्यज्जायतेचांगादित्यादिनास्थाप्यतेतदर्थत्वाच्च हृदयमित्यादेरितिनासदर्थकत्वमित्यर्थः । कोर्थस्तर्हियोषितमग्निमित्यस्येत्यतोपि ॥ [४०।८] वाक्यांतरस्येति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवारेतोजुह्वतीतिवा

क्यांतरस्ययोर्थःरेतोरूपाहुत्याधारत्वंतदर्थत्वाच्चयोषितमितिवाक्यस्येति प्रकृतश्रुत्यैक्यार्थायस्वहृदयइत्युक्तिः । श्रुतौसर्वक
र्मा नकृतेत्वक्रियतइत्यादेः । वज्रधरत्वादीनिसर्वाणिलिंगानिचास्यैवेतिसर्वलिंगः । तदिच्छयैवसर्वमितिसर्वकामः । गुणाः
ज्ञानादयः । धर्माःसर्वज्ञत्वादयः । संयोगवियोगादिधर्माःतदधीनाइतिवासर्वधर्मः । सर्वत्ररूपमस्येतिवासर्वमस्यरूपंप्रतिमे
तिवासर्वरूपः । अलंसम्यगितिअवशिष्टपदार्थस्तत्वप्रदीपोक्तः । शब्दादेवेत्यत्रश्रुत्यादेरुपक्रमोपसंहारयोःश्रुतत्वेतन्निश्चाय
कतयालिंगत्वमितिवक्ष्यमाणदिशाअंतरनयइवात्मब्रह्मशब्दयोरुपक्रमेश्रुतत्वेनतस्यवैष्णवत्वंनिश्चाययदात्मादिशब्दद्वयंप्रक
रणस्यवैष्णवत्वंनिर्धार्यतत्रस्थवैश्वानरनाम्नोविष्णवर्थत्वमवधारयतीतिभावेनासंभवादितिसूत्रखंडभाष्यंव्यनक्ति ॥ प्रकरणं
बलाचेति ॥ नकेवलमात्मशब्दस्मृतिसमाख्याभ्यामितिचार्थः । भाष्येइत्यादिनेत्यस्यान्येषामसंभवादित्यनेनान्वयः । आ
रंभाच्चेत्यस्यविष्णुरित्यादिनान्वयमुपेत्यव्याचष्टे ॥ कोनइति ॥ आरंभाच्चेत्यस्यार्थःआरभ्यउपक्रम्याधीतत्वेन ॥ प्रकरण
त्वाचेति ॥ तेनसूत्रेअग्रेतनापिपदमसंभवीत्यत्राप्याकृष्यतइतिसूचितं । वचनेनेत्यनेनइत्यादिनावचनेनेत्यस्यभाष्यस्यार्थः
सूचितः ॥ श्रुतीति ॥ तथाचनस्मर्यमाणमित्यनेनपौनरुक्त्यमितिभावः । समाख्याचात्रार्थतः । नतुजिज्ञासानयोक्तपरो
दित्रेतिसमाख्यावच्छब्दतइतिज्ञेयं । चंद्रमाइतिभाष्यंवाक्यप्रतीकमितिमत्त्वानुरूपवाक्यानिपठति ॥ शीर्षण्इति ॥ सुतेजाइ
त्यादेर्द्याादिरर्थोबोध्यः । भावार्थमाह ॥ अंतइति ॥ समाख्ययापीत्यनेनसूत्रेपुरुषविधमपीत्यपिशब्दःअसंभवादित्युक्तप्रकरण
समुच्चयइतिदर्शितं । अनन्वयादाह ॥ प्रसिद्धमितीति ॥ उक्तसमुच्चयार्थोयमेतमर्थंकथंसूचयेदित्यतआह ॥ अपीति ॥ प्रकर

णसमाख्यारूपोभयेत्यर्थः । दृष्टयुपदेशादित्यस्यतुश्रुत्यादिसावकाशत्वरूपहेतुसाधकत्वेनसाक्षात्प्रकृतसाध्येहेतुत्वाभावादुभयेत्युक्तं । परःपरमइत्यनयोरपौनरुक्त्यायाह ॥ परइति ॥ पुराणादिष्विति भाष्यस्यादिपदार्थमाह ॥ आदिपदेनेति ॥ ब्रह्मतर्केति ॥ तृतीयेपुरुषविद्यायामित्यत्रभाष्योक्तमेतद्वाक्यं स्मृतौतत्तज्जनकत्वेनतत्तन्नामवत्त्वोक्तावपिश्रुतावभेदोक्तेःकस्समाधिरुक्तइत्यतोभिप्रायमाह ॥ वैश्वानरांगानामिति ॥ तज्जन्येति ॥ सुतेजःप्रभृतिशब्दोक्तद्युप्रभृतिजनकत्वंवक्तुंतदभेदःश्रुतावुच्यते तथाचैकार्थ्यंश्रुत्योरित्यर्थः । छांदोग्यभाष्येतु क्रीडात्मकत्वाद्द्युाख्यंचसुतेजाश्चातितेजसा । स्वर्गाधारंशिरोविष्णोःसर्वरूपातिदर्शनात् । चक्षुस्तुविश्वरूपाख्यमित्यादिनास्वर्गाद्याधारांगविशेषस्यातितेजस्त्वादिनिमित्तेनसुतेजःप्रभृतिशब्दवाच्यत्वमुक्तं तत्राधाराधेयभावविवक्षाजन्यजनकभावविवक्षायाअप्युपलक्षणं । यतोजनिस्तत्रैवस्थितिलयाविति प्रसिद्धेः ।अतएवात्रतत्वप्रदीपेयस्मादंगाद्यज्जायतेतदाश्रित्यतिष्ठतिलीयतेचेत्यादिनाप्याधाराधेयभावादिविवक्षाप्युपलक्षिता ॥ ॐ अतएवनदे० ॐ ॥ २७ ॥ प्रसिद्धोपीतिभाष्यस्यापिपदार्थंव्यनक्ति ॥ यद्यपीति ॥ तेजसीत्यादेरर्थोन्यत्रेति। अत्रनसेत्यादेरर्थोनात्रेति । तेनेतिशेषोक्तिः । अतइत्यादेरर्थआत्मेति । अतएवप्राणइत्यत्रेवशब्दादेवेत्यत्रेवचैवकारोनिरवकाशत्ववाचीत्युपेत्याह ॥ तस्यचेति ॥ अत्रांग्न्यादीति ॥ अग्निवैश्वानरादीतिभाष्यस्याग्निशब्दादिशब्दयोर्ग्रहणंविमेकर्णापतयतोविचक्षुरितिअग्निसावित्रबार्हस्पत्येंद्रवरुणगायत्रीप्राणाकाशाक्षरादिविद्यास्वप्यग्न्यादिशब्दानामप्यन्यत्रप्रसिद्धिविद्याभेदव्यवहारविरोधमाशंक्यतत्रतत्रस्थितनिरवकाशविष्णुश्रुत्यादिनादेवताभूतादिपरत्वंनिरसनीयं वक्ष्यमाणन्यायैश्चसूक्तभेदोविद्या

भेदश्चसमर्थनीयइतिसूचनार्थमित्यर्थः ॥ ॐ साक्षादप्यविरोधं० ॐ ॥ २८ ॥ [४०।२५] प्रसिद्धीति ॥ व्यवहारविरोधःस्यादित्यर्थः । कांक्षितपूर्त्याभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४०।२६] यद्यपीति ॥ सौत्रसाक्षात्पदार्थोनन्ययोगेनेति । वाच्यार्थधीव्यवहितलक्षणादिकंविना मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । यद्यपीत्यादिनाविवृतंसौत्रापिपदमनुवदति ॥ [४१।१] ब्रह्मवाचकैरपीति ॥ ज्ञानिनइतितदन्यइतिचभाष्यशेषोक्तिः । व्यवहारार्थमित्यस्यार्थोहानादीति । अनभिज्ञानाच्चेत्यस्यार्थोज्ञानाभावादेवेति । चस्त्ववधारणइतिभावः । हानादिसिद्ध्यर्थमग्न्यादौव्यवहरंतीत्यनुषंगः ॥ [४१।२] अन्यथेति ॥ ज्ञानिनांहानादिप्रयोजनोपाधिनाअन्येषांतुविष्णौमुख्यत्वाज्ञानेनेत्यर्थः ॥ [४१।५] बहुवचनमिति ॥ मतानामितिअन्येइतिचबहुवचनमित्यर्थः ॥ ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥२९॥ [४१।६] अज्ञानादीति ॥ अन्यत्रमुख्यत्वभ्रांतिरादिपदार्थः ॥ [४१।७] व्यवहारेति ॥ इदंसूक्तमत्रोपादेयंइदमत्रहेयमित्यादिव्यवहारार्थत्वेनेत्यर्थः ॥ तत्रतत्रप्रसिद्धावपीत्युक्तिलब्धमाह ॥ [४१।८] वैदिकेति ॥ तत्रतत्रेत्यादिभाष्यस्योत्तरवाक्येनसाक्षादन्वयायापिपदसमुच्चयंवदन्नर्थमाह ॥ [४१।९] तत्रतत्रेति ॥ कर्माधीनत्वंवाअन्यत्राभिव्यक्तावशक्तत्वंवानिराह ॥ [४१।१०] स्वेच्छयेति ॥ वक्तीतिपदमनुवृत्त्यान्वयमाह ॥ [४१।१०] वक्तीत्यर्थइति ॥ ॐ अनुस्मृतेर्बादरिः ॐ ॥ ३० ॥ तत्रतत्रोक्तस्यविष्णोरित्यस्यार्थः ॥ [४१।११] विष्णोरेवेति ॥ अग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेपीत्येवार्थः ॥ ॐ संपत्तेरितिजैमिनिः० ॐ ॥ ३१ ॥ तत्रतत्रोक्तस्यविष्णोरित्येतदनुवृत्त्यार्थमाह ॥ [४१।१३] अग्न्यादीति ॥ [४१।१४] परब्रह्मणएवेति ॥ अग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेपीत्यर्थतयावधारणोक्तिः । अर्थभेदस्यस्पष्टत्वान्मंदाशंकेत्युक्तं ॥ [४१।१८] प्राप्नुवंतीति ॥ भूप्राप्तावितिधातोःपरस्मैपदमेकवचनंचछांदसमितिभावः । ननुमंचक्रोशनमितिव्यवहारस्यक्रोशनवत्पुरु

षसंबंधादुपचरितत्वमिवअग्निसूक्तमित्यादिव्यवहारस्यसूक्तवत्पुरुषाभिव्यक्त्यनुस्मृतिसंपत्त्यधिष्ठानत्वादुपचरितत्वमुक्तं तद युक्तं निर्बीजत्वात् । अग्न्यादिप्रतिपादकत्वरूपमुख्यार्थेनुपपत्त्यभावादित्यतआह ॥ [४१।१८] अत्रेति ॥ यथाहिवामनशब्दादि रूपनिरवकाशश्रुत्यादेरन्यत्रानुपपत्त्याअन्यत्यागेनविष्णुमेवोपेत्यांगुष्ठमात्रत्वमंगुष्ठपरिमितहृदयाकाशेस्थितत्वेनहेतुनोपचरि तमितिहृद्यपेक्षयातुमनुष्याधिकारत्वादित्यत्रवक्ष्यते तथातत्रतत्रसूक्तेषुअग्न्यादेरेवप्रतिपाद्यत्वेनिरवकाशविष्णुश्रुतिलिंगादेःस र्वनामासर्वकर्मेत्यादिश्रुत्यादेश्चानुपपत्तिरेवसूक्तस्यविष्णुपरत्वंमुख्यमुपेत्यव्यवहारस्योपचरितत्वांगीकारेबीजमित्यर्थः । यत्तु ऋग्भाष्येपृथग्रूपाणिविष्णोस्तुदेवतांतरगाणिच । अग्न्यादिसूक्तवाच्यानिनाम्नासूक्तभिदाभवेत् । इत्यग्न्यादिशब्दयोगःसूक्ता दिव्यवस्थापकइत्युक्तं । तत्तुसौरसावित्रविष्णुवामनादिसूक्तव्यवस्थार्थमपीतिज्ञेयं ॥ ॐ **आमनंतिचैनमस्मिन्** ॐ ॥३२॥ तदनभ्युपगमाच्चेति । नह्यन्यविद्ययान्यगतिर्युक्तेतिकगत्यन्यथानुपपत्त्याकशब्दितब्रह्मणएवप्रकरणित्वाभ्युपगमादितिभा वः । सौत्रचशब्दार्थमाह ॥ **नविष्णिवत्यादिना** ॥ उपपादकत्वेनसूत्रखंडभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४१।२१] **यतइति** ॥ आमनंतिनामनं तिचेतिभ्रांतिनिरासायाह ॥ [४१।२२] **चशब्दइति** ॥ यद्वासमुच्चयाभावाद्यर्थोयंचशब्दइत्यतआह ॥ **चशब्दइति** ॥ तत्प्रकारः प्राग्विवृतइतिभावः । तत्वप्रदीपेतुनैकत्रैवामनंतिवाजसनेयिनः । चकारादन्यत्रचयश्चायमस्मिन्नित्यादौ अन्येचामनंति ए तमस्यांएतंदिवीत्यादि अन्यत्रतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादि स्मरंतिच यच्चंद्रमसियच्चाग्नावित्यादीत्युक्तं ॥ [४१।२२] **अतइति** ॥ आत्मशब्दश्रुतिस्मृतिसमाख्याप्रकरणरूपसाधकभावात् । परकीयश्रुतिलिंगविद्याभेदव्यवहारविरोधादिबाधकाभावाच्चेति

सर्वसौत्रहेतुभागार्थः । वैश्वानरोविष्णुरितिसाध्यभागार्थः । एवेतिअतएवनदेवताभूतंचेतिसूत्रार्थः । वाजसनेयेत्यादिवाक्यस्या
प्यत्रप्रागुक्तत्वात्तत्रत्यस्यविष्णुत्वोपसंहारेतत्रतत्रसर्वगतत्वाभावेनसर्वगतत्वाक्षेपसमाध्ययोगादयमित्युक्तं । छांदोग्यस्थइत्य
र्थः । सर्वगतत्वमितिफलोक्तिः । अत्राभिविमानपदोक्तंपूर्वत्रततमपदोक्तंसर्वगतत्वमित्यर्थः । प्रादेशमात्रत्वंतुसर्वगतस्याप्यं
गुष्ठमात्रत्वमिवअधिकार्याद्यपेक्षयाहृद्यपेक्षयात्वित्यत्रसमाहितंभविष्यति । केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंत
मित्यादिस्मृतेरितिभावः । यत्त्वत्रकेनचिद्वैश्वानरोभूत्वेत्यत्रवैश्वानराग्न्यभेदादिविकल्पपूर्वंदूषणमुक्तंतन्न । वैश्वानरनामकोवै
श्वानररूपविशेषोभूत्वेत्यर्थोक्तौदोषाभावात् । यच्चतृतीयेप्रकरणादित्येववाच्येअसंभवादित्युक्तिरयुक्तेतितच्चन । प्रकरणस्य
निरवकाशत्वोक्त्यर्थत्वात्तथोक्तेः । यच्चपुरुषसूक्तवैश्वानरविद्ययोर्भिन्नार्थत्वेनवैश्वानरस्यपुरुषविधत्वायोगइति । तन्न । टी
कायामेवपूर्वंसमाधानात् । यदपिशब्दानांब्रह्मणिसमन्वयेप्यन्यत्रवृत्तेःसूत्रेप्रतिषिद्धत्वाभावेनान्यत्र(विषय)व्यवहारविरोध
शंकानुदयात्तत्समाधानार्थंसाक्षादित्यादिपंचसूत्रीव्यर्थेत्यादि । तदप्यसारं । प्रतिनयंतत्त्वित्यध्याहारेणान्यत्रवृत्तेःप्रतिषि
द्धत्वात् । अतोयथाभाष्यटीकमुक्तएवसूत्रार्थःसमंजसइति ॥ अ० ७ ॥ **इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेराघवेंद्रयति
कृतेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥**

इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ **द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात्** ॐ ॥१॥ पूर्वोक्तदिशापादार्थत्वाप्रतीतेराह ॥ **एतदिति** ॥ **हराविति** ॥ एषांशब्दानांलोकेहराविवान्यत्राप्यप्रयोगात् व्यक्तिविशेषनिर्णयायश्रुत्यंतरान्वेषणेश्रुत्यंतरेऽन्यत्रेव हरावपिप्रयोगात् श्रुतिसाधारण्येनवा आदिपदोक्तेनभूमाक्षरादिनयेवक्ष्यमाणदिशाप्रक्रमसमाख्यासाधारण्येनवा प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येनवा पूर्वोक्तन्यायलोकप्रयोगाभ्यांवा प्रसिद्धानामेकोपस्थापनदशायामन्यस्याप्युपस्थापकानामितियावत् साक्षाद्धर्मिवाचिनां धर्मद्वाराधर्मिवाचिनांचशब्दानामित्यर्थः । पूर्वंनामलिंगानांप्राधान्याप्राधान्याभ्यांपौर्वापर्योत्पादभेदेनसमन्वयोक्तावपि इहनाम्नांप्राधान्यात् लिंगानांसमन्वितत्वेनबुद्धिस्थत्वात् उभयानुरोधेनोभयेषामप्येकत्रैवसमन्वयोक्तिरितिभावः । प्रागेवविष्णौदत्तपदत्वात्किमत्रकार्यमित्यतस्समन्वयपदार्थंव्यनक्ति ॥ **विष्णवेकवाचित्वमिति** ॥ तत्रान्यत्रप्रसिद्धानांलिंगनाम्नांपुनर्हरिः । विशेषान्मुख्यतोवृत्तिंस्वस्मिन्नेवात्रवक्तयजइत्यनुव्याख्यानोक्तेः । अन्यथातत्त्वित्यवधारणायोगइतिभावः । श्रुत्यादिप्रसिद्धेत्युक्तंश्रुतिसाधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धत्वंन्यायविवरणोक्तश्रुत्युक्त्याव्यंजयन्नस्यपादांतर्भावमाह ॥ **तत्रेति** ॥ एवंपादार्थेसतीत्यर्थः । अत्रेतिपाठेअधिकरणइत्यर्थः । साधारण्योक्तिपरन्यायविवरणेरुद्रोवैलोकायतनमितिवाक्योक्तावपिपूर्वपक्षन्यायविवरणेरुद्रोवावलोकाधारइतिवाक्यदर्शनात्तस्यैवात्रोक्तिः स्यूतमस्मिन्जगदितिसूत्रं । संदब्धानिसंगतान्येव। तदाधारतयास्थितान्येवेति। न्यायविवरणस्थादिपदोपात्तांश्रुतिमाह ॥ **आकाशइति** ॥ प्रकृताविल्यर्थः । आकाशशब्दःप्रकृतिपरइत्यक्षरनयेस्पष्टमितिभावः । विष्णु

परत्वेनसाक्षादुपात्तश्रुतिमाह ॥ सर्वेवाइति ॥ प्राणाइंद्रियाणि । प्राणिनोदेहिनः । प्राणिग्रहणेनगृहीतानामपिदेवानां प्राधान्यज्ञापनायपुनर्ग्रहणं । दिविभवानिदिव्यानिकल्पतरुप्रभृतीनिवस्तूनि । लोकाभूरादयः । तदभिमानिनोलोकिनः । पूर्ववत्पुनर्ग्रहणं । भूरादिभ्योन्येवैकुंठादयोऽलोकाः । तद्गतामुक्ताअलोकिनः । ओताश्चप्रोताश्चेति । अत्यंतमाश्रिताइत्यर्थ इत्यन्यत्रटीकाकृद्व्याख्यातेयंश्रुतिः॥ उभयत्रेति ॥ हरौतदितरत्रचेत्यर्थः। विष्णिवतरकोटेरनेकत्वेपिविष्णिवतरत्वेनैकीकरणा दुभयत्रेत्युक्तिः । जीवस्यापीतरकोटित्वेनात्राभिमतत्वेपिजीवपरसमाख्याभावेनतत्साधारण्याभावेपिपूर्वपक्षकोटिषुरुद्रवायु प्रकृतिषुक्वचित्प्रसिद्धिमात्रेणोभयत्रप्रसिद्धिसंभवादितिभावः । यद्वा इत्यादिनेत्यादिपदेनजायमानत्वलिंगग्रहः । अधिकं चंद्रिकायांबोध्यं । भाष्येप्रकृतिकोटेरनुक्तावपितत्वनिर्णये नप्रकृतिजीवावित्युक्त्या भाष्येपिसा उपलक्ष्येतिभावः । तथा चवक्ष्यत्यभाषितमित्यादिनास्वयमेव ॥ शास्त्रादीति ॥ भगवतीत्युक्त्याशास्त्रे समन्वयेत्युक्त्याऽध्याये उभयत्रप्रसिद्धे त्युक्त्यापादे अंतर्भावसंगतिरुपपादितेतिव्यक्तं । एवमग्रेपि । इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनताव्द्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादीति॥ उक्तमित्यंतभाष्यस्यायमर्थः । आत्मानमित्यत्रेत्यंतवाक्यार्थस्तत्परविद्याविषयत्वमित्यादि । अत्रभाष्यानुक्तवाक्यशेषोक्तिः सिद्धांतोपयोगायवा मुक्तिहेतुज्ञानस्यैवपरविद्यात्वाज्जानथेत्युक्तज्ञानस्यामृतपदलब्धमुक्तिहेतुत्वसूचनायवेतिभावः । तत्व प्रदीपेतुअनन्ययोगेनप्रधानज्ञेयत्वंह्यत्रोच्यते । तदेवचपरविद्याविषयत्वमितियथाश्रुतभाष्येणैवपरविद्याविषयत्वलाभोव्या ख्यातः । प्राणानांग्रंथिरसीत्यादिकृत्स्नभाष्यशेषस्यतात्पर्यं ॥ संचेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनभूतआत्मेत्यर्थः । द्युभ्वाद्यायतन

स्योच्यतइत्युक्तस्यतच्चेतिपदेनपरामर्शेकार्येपिसचेतितादृशात्मपरामर्शस्तुपरविद्याविषयत्वाक्षेपसौकर्याय ॥ [४२।१०] **इतरस्यादि**
ति ॥ रुद्रादिसमाख्याबलात्रुद्रादिरित्यर्थः। उक्तमित्यंतभाष्यस्यभावमाह ॥ [४२।१०] **तदेति** ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः। सूत्रे
धर्मिनिर्देशेपितयोरितिभाष्यानुरोधात्द्युभ्वाद्यायतनत्वंविषयइत्युक्तं । आदिपदेनांतरिक्षप्राणमनसांसंग्रहः । भाष्येत
योरितिद्विवचनोक्तावपिअग्रेवायुश्चेत्युक्तेरन्येषामित्युक्तं । तदेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरतयाव्याकुर्वन्तयोःप्राप्ति
रितिप्रतिज्ञांशंव्याचष्टे ॥ [४२।११] **द्युभ्वादीति** ॥ तयोरित्युपलक्षणमितिभावः । एतत्कोटिचतुष्टयंद्विशोद्विशःक्रमेण नानुमानं
प्राणभृच्चेतिसूत्रद्वयव्यावर्त्यंबोध्यं । अतएवैवंनिर्देशः । यस्मिन्नित्यादेःप्रतीतेरित्यंतस्यार्थःअत्रेत्यादि। यस्मिन्द्यौरित्यादिवा
क्योक्तेत्यर्थः । अत्रश्रुतौजानथआत्मानमितिविवृतिःसर्ववैलक्षण्यप्रदर्शनायेतितत्वप्रदीपोक्तिः । अतच्छब्दादितिसौत्रखं
डव्यावर्त्योक्तिपरंप्राणानामित्यादिभाष्यंव्याकुर्वन्प्राणाधारत्वप्रत्यायकांशमाह ॥ [४२।११] **प्राणानामिति** ॥ श्रुत्यर्थस्तुतदभिध्या
नादेवतुतल्लिंगात्सइत्यत्राग्रेटीकायांव्यक्तः । न्यायविवरणेयस्मिन्द्यौरित्यत्रोक्तानांलिंगानामन्यत्ररुद्रादिविषयत्वेशब्दबाहु
ल्यमित्युक्तलिंगत्रयेसमाख्यात्रयमुक्तंतत्रैकत्रप्राणाधारत्वलिंगेवाक्यद्वयोक्त्याएकासमाख्याभाष्येप्रकटिता । शिष्टंद्वयंस्वय
माह ॥ [४२।११] **तथेति** ॥ लोकाधारइतिसमाख्ययाऐकार्थ्यायद्युभ्वंतरिक्षेत्येतावदंशोक्तिः । यद्वाद्युभ्वाद्यायतनस्येत्युक्तेपूर्वत्रेवा
दिपदेनप्राणमनसोरपिग्रहणशंकास्यादित्यतोद्युभ्वंतरिक्षेत्युक्तिः । तस्मिन्नितिस्ववचनं । प्रतीयतइत्यन्वयः । मनोवैरुद्रइ
तितुसमाख्याश्रुतिः। भाष्येश्रुतिशेषोक्तेरुपयोगंशंकापूर्वमाह ॥ [४२।१२] **नचेति** ॥ अंतर्नयेआधिदैविकसर्वशब्दानांमहायोगविद्धद्रू

ढिभ्यांविष्णुनिष्ठत्वोक्तेरितिभावः । अनेकश्रुत्युक्तिलिंगबाहुल्योक्त्यर्थेतिमत्वोक्तमित्यादीति । एतेनान्यत्रोक्तसमाख्यात्रये प्राणाधारत्वसमाख्यायाएवभाष्येपाठःश्रुत्युज्जीवकलिंगोक्त्यर्थः । बाहुल्यंलिंगशब्दानामित्यनुव्याख्यानेलिंगोक्तिःशब्दोज्जीवनायेतिचदर्शितं । तथाचात्रसमाख्याश्रुतौविष्णुलिंगाभावात्प्रत्युतान्यलिंगानामेवश्रवणेनांतर्नयन्यायाविषयत्वाच्छ्रुतयोपिनिरवकाशाइतिभावः । नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोत्रवाच्यइतिभाष्योक्तांसौत्रानुमानपदलब्धांयुक्तिमाह ॥ दृष्टफलेति ॥ [४।१।१३] रुद्रवाक्येति ॥ पाशुपतादिरूपेत्यर्थः ॥ [४।१।१३] अनुमानेनचेति ॥ नकेवलंश्रुतिलिंगबाहुल्येनरुद्रपरत्वेनसिद्धसमाख्यानादितिचार्थः । तथाचनैवशास्त्रंकुवर्त्मतदितिपूर्वंतदप्रामाण्यमुक्तमितिनशंक्यमितिभावः । यद्यपि शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टगेनफलेनच । तद्वाक्योपमयान्यच्चप्रमाणत्वेनुमीयते । ईशवाक्यत्वतइतिचेत्तद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमाचस्यात् इतिशास्त्रयोनिनयानुव्याख्यानएवैषायुक्तिराशंक्यनिरस्ता । तथापीहश्रुतिलिंगबाहुल्येनप्रबलसमाख्यारूपहेत्वंतरेणपूर्वपक्षेतद्बलेनैयमभ्युच्चयत्वेनोक्ता । यथासर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्रार्भकौकस्त्वेनसिद्धेचोद्येभ्युच्चयत्वेनचक्षुर्मयत्वाद्युक्तिस्तद्वत् । अतएवात्रसूत्रादावतच्छब्दादितिरुद्रश्रुतिलिंगासत्त्वोक्त्यासमाख्यायाःसावकाशत्वमेवोच्यते नत्वागमाप्रामाण्यमितिभावः। यद्वा रुद्रोवावलोकाधारइत्यादिश्रुत्यारुद्रादेःसर्वाधारत्वप्राप्तौतद्बलेनतादृशागमस्यापिप्रामाण्यसंभवेनाप्रामाण्यानुमानस्यबाधितत्वात्तदवष्टंभेनपूर्वपक्षोयुक्तः । समाधिस्तुसमाख्यायाविष्णुपरत्वसाधनेनैवसेत्स्यतीतिभावः । तत्वनिर्णयोक्तप्रकृतिकोटिमपिसोपपत्तिकमुपपादयति ॥ [४।१।१४] द्युभ्वादीनामिति ॥ खंडितंरूपमेवात्रविकारोपिविकारिणइत्युक्त्याभेदस्यापिभावे

नाश्रयाश्रयिभावोनविरुद्धइत्युपेत्ययुक्तमित्युक्तं । यत्किंचजगत्यांजगदितिनिर्देशवदितिभावः ॥ [४२।१५] पूर्ववदिति ॥ दृष्टफले
त्यादिपूर्वोक्तदिशेत्यर्थः । सएषोंतररितिभाष्यंसर्वनामपरामर्शंदर्शयन्व्याचष्टे ॥ [४२।१५] अरांइवेति ॥ प्राणभृच्चेतिसौत्रपदसूचितां
युक्तिमाह ॥ [४२।१६] तस्येति ॥ जीवप्राणधारणइतिधातोरितिभावेनजीवत्वादेवेत्युक्तिः । प्राणभृच्चेतिचशब्दसूचितकोटिंसयु
क्तिकंव्यनक्ति ॥ [४२।१७] विषयेति ॥ [४२।१८] प्रसिद्धेश्चेति ॥ एवमेवैषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्यादावित्यर्थः ॥ [४२।१८] विष्णो
रिति ॥ प्रागुक्तश्रुताविति भावः ॥ [४२।१८] बहुधाजन्मेति ॥ जीवेतुज्ञोतएवेत्यत्रत्यन्यायेनदेहाभिप्रायेणजन्मनोयोगेपिदेहतोप्य
जायमानेहरौजन्मायोगादितिभावः । प्रागुक्तदिशानिरवकाशत्वेनप्रबलरुद्रसमाख्याबाधाच्चेत्यपिज्ञेयं । भेदसूत्रव्यावर्त्यमा
ह ॥ [४२।१९] जीवेशेति ॥ [४२।१९] ब्रह्मगतेति ॥ तथाचप्रागुक्तहेयत्वावचनादिकंजीवेसंभवतीतिनतेनापिविष्णोरवकाशइतिभावः ॥
[४२।१९] अंतइति ॥ उक्तरीत्यानिरवकाशसमाख्याऽऽगमप्रामाण्यानुमानजायमानत्वप्राणाधारत्वलिंगरूपाणामितरप्रापकाणांवि
ष्णौबाधकानांसत्त्वात् । अभेदेनपरविद्याविषयत्वादिब्रह्मलिंगानांजीवेसंभवाच्चेत्यर्थः । तयोरित्युपलक्षणंमत्वाचतुर्णामुप
संहारोविष्णिवतरइति । एवेत्युक्तिस्तुचतुर्णांमध्येन्यतमानिर्णयेपिपूर्वपक्षस्यनसंदेहादविशेषः । विष्णिवतरएवेत्यवधारणसं
भवादितिदर्शयितुं । उक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यमाह ॥ [४२।२०] तस्यैवेति ॥ ७ ॥ तमेवेतिभाष्यंहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यनिरा
सायव्याचष्टे ॥ [४२।२१] द्युभ्वादीति ॥ सूत्रविसंवादनिरासायस्वशब्दपर्यायात्मशब्दाच्चनप्रकृतिजीवावभिधीयेतेइतितत्वनिर्णयो

क्तमर्थमाह ॥ [४२।२१] स्वशब्देति ॥ श्रुतौस्वशब्दाभावाद्वाचकशब्दांतरस्याप्यदर्शनादितितट्टीकोक्तंतात्पर्यंध्येयं । अधिकंचंद्रिकायां । तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोविष्णुरेवेति ॥ ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥ सूत्रेचशब्दाभावात्पूर्वहेतोरन्यथोपपत्तिनिरासकत्वेनावतारयति ॥ [४२।२२] नन्विति ॥ इत्यंतभाष्यस्यसूत्रेणान्वयमुपेत्यभावप्राधान्येनयोग्यसाध्याध्याहारपूर्वं सूत्रार्थमाह ॥ [४२।२३] नात्मशब्दस्येति ॥ मुक्तानामितिवाक्यमनुरुध्याह ॥ [४२।२४] जाताविति ॥ भाष्येतस्यैवेत्यस्यविष्णोरेवेत्यर्थमुपेत्यावतारयति ॥ [४२।२५] मुक्तप्राप्यत्वमिति ॥ प्रकृतोपयोगायार्थमाह ॥ [४२।२५] परोणामिति ॥ विश्वात्मानंविश्वस्वामिनं । द्वितीयांतानांतद्विश्वमुपजीवतीतिपूर्वोक्तकर्तृक्रियाभ्यामन्वयः ॥ ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥ भाष्येरुद्रपदमुपलक्षणंमत्वारुद्रप्रकृत्यानुगुण्येनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४२।२६] प्रागुक्तेति ॥ अत्रेत्यनुवादः । भस्मधरेत्यत्रापित्रिगुणत्वादेर्ग्रहणंमत्वाह ॥ [४३।२] तच्छ्रुतीति ॥ आदिपदेनसमाख्याग्रहः । अतद्धर्माभिलापादितिवदयंनिर्देशः । तद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमाचस्यादिति । अतिप्रसंगोनुमेयदृशेतिचशास्त्रयोनिसूत्रानुभाष्यमनुरुध्याह ॥ [४३।३] फलविसंवादीति ॥ [४३।३] अतिप्रसंगेति ॥ बौद्धागमेपिकिंचित्फलोपलंभदर्शनेनतत्रापिविप्रतिपन्नभागप्रामाण्यानुमानसंभवादितिभावः । तत्वप्रदीपादिप्राचीनटीकारीत्याशंकते ॥ [४३।४] अभाषितमिति ॥ भाष्यकृदनुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र विष्णुतत्वनिर्णये ॥ [४३।५] पृथगिति ॥ तत्रप्रकृतिपदेनप्रकृतेः अत्ररुद्रपदेनरुद्रस्येतिपृथगुभयग्रहणइत्यर्थः ॥ [४३।६] श्रुतिबलेनेति ॥ सोंतकइत्यादिश्रुतिबलेनेत्यर्थः । नन्वंतर्न

यन्यायेननिर्णयःस्यादित्यतआह ॥ [४३।८] नहीति ॥ श्रुत्यंतरइति [४३।८] ॥ रुद्रसमाख्यारूपश्रुत्यंतरइत्यर्थः । येननिर्णयःस्यादिति भावः । तेषामेवलिंगशब्दानांप्राणानांग्रंथिरसीत्यादीनांविष्णौमुख्यवृत्तिरितिबलवत्त्वंतस्यहिरुग्द्रावणादिकर्तृत्वंमुख्यमिति न्यायविवरणविवरणपरतयोक्तस्मृतेस्तात्पर्यमाह ॥ [४३।९] रुद्रादीति ॥ समाख्यासावकाशेतिसूचितं । वामनेचेत्यादिभाष्यंवि ष्णुसमाख्यायानिरवकाशत्वोक्तिपरमितिव्यंजयन्नाह ॥ [४३।१०] यदिरुद्रादीति ॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥४॥ [४३।१४] उत्क्रांतस्येति ॥ लिंगसमा ख्याभ्यामुक्तप्राह्यत्वेत्यर्थः । भाष्येचशब्दस्यवायुसमुच्चायकत्वमात्रभ्रमंवारयति ॥ [४३।१५] चशब्दादिति ॥ नकेवलंवायोःसमुच्चयः । किंतुप्रागुक्तहेतूनांनञश्चसमाकर्षइत्यर्थः । तथैवचंद्रिकोक्तेः । हेतुभिरितिबहुवचनार्थंव्यनक्ति ॥ [४३।१५] आत्मशब्दइति ॥ विष्णावे वात्मशब्दस्यरूढत्वान्नशिवादिकान् । श्रुतिर्वक्ति इति एतदधिकरणानुव्याख्याने । तथा आत्मशब्दंयतोहेतुंकृत्वाजीवंन्यवा रयत् । स्वशब्दात्प्राणभृच्चैवनोक्तइत्येववेदराट् । इतिफलाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्याने । तथास्वशब्दपर्यायात्मशब्दादि तितत्वनिर्णये । आत्मशब्दादितिहेतोश्चानुकर्षणार्थइतिसुधायांचात्मशब्दमात्रानुकर्षोक्तिस्तुतत्रतन्मात्रोपयोगाद्वावर्णकां तराभिप्रायेणवेतिध्येयं ॥ [४३।१६] तत्प्रापकेति ॥ अतच्छब्दादित्यस्यरुद्रप्रधानवाचिशब्दाभावादित्यर्थोक्त्यातत्प्रापकरुद्रादिशब्दा नांविष्णुपरत्वस्यार्थसिद्धत्वात्सोपिसौत्रोहेतुः । अतएवातच्छब्दात्प्राणभृच्चेत्येतद्भाष्यएवरुद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वमुक्त मितिभावः ॥ [४३।१६] इत्यादिश्रुतेरिति ॥ वायुसमाख्यायाःएवंनानाविधैःशब्दैरिति अन्यनाम्नांगतिर्विष्णुरितिचोक्तदिशाम हायोगविद्वद्रूढिभ्यांविष्णुपरत्वेनेत्यर्थः । यद्यपिबृहदारण्यकेपंचमेतच्चेत्त्वंयाज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वान्तंचांतर्यामिणंब्रह्मगवीरुद

जसेइति। वेदवाअहंगोतमसूत्रंतंचांतर्यामिणमितिचसूत्रांतर्यामिणोर्द्वयोरप्युक्त्या स्यूतंजगदिदंयस्मिन्सूत्रंवायुरसौस्मृतइति तद्भाष्योक्त्याचवायुशब्दोवायुपरइतिप्रतीयते । तथापितंचापियमयेद्यस्मादंतर्यामीहरिःस्मृतइतितद्भाष्योक्त्यैव पादांत्य प्राणनयन्यायेनवाय्वंतर्यामिविवक्षयाविष्णुपरत्वेनेत्युक्तं । यथोत्तरनयेप्राणपदस्यविष्णुपरत्वंवक्ष्यति । नचैतदर्थद्वयंविरुद्धंअं तर्यामिविवक्षयेत्यादि । वक्ष्यतेचजीवमुख्यप्राणलिंगादितिचेत्तद्व्याख्यातमितिसूत्रेपि । आकाशएवतदोतंचेतिश्रुतेस्तुआ काशस्यप्रकृतित्वेपि अंबरांतधृतेरिति अक्षरनयेपृथिव्यादिप्रकृत्यंतमितिस्मृत्या प्रकृतिद्वारासर्वस्याक्षराख्यविष्णवाश्रितत्व स्यैवाग्रेऽभिधानाद्विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वपरत्वेनसावकाशत्वंस्पष्टमितिभावः ॥ [४३।१८] ईर्यतआहेति ॥ अजायमानइतिवाक्यं चविष्णुपरंपुरुषसूक्तस्थत्वात्तस्यचवैष्णवत्वंप्रागेवसाधितमितिभावः ॥ ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥ उक्तहेतूनांसत्त्वात्तद्वि रोधेनशंकानर्हमेकत्वंकथमाशंक्यनिरस्यतइत्यतोनचैकत्वमितिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४३।१९] नैक्येति ॥ [४३।२०] अत्रैवेति ॥ एतत्प्रकरणए वेत्यर्थः ॥ [४३।२] अन्यमीशमितिजीवेशभेदेति ॥ पश्यतीतिसन्निहितोजीवएवयदिन्यायेनान्यत्वप्रतियोगितयान्वेति । जी वादन्यः स्वतंत्रोथइत्याथर्वणभाष्योक्तेरितिभावः । श्रुत्यर्थस्तुसर्वसेव्यंजीवादन्यंतदेतत्सत्यमित्यादिप्रागुक्तप्रकारेणास्यमहि मानंचयदापश्यतितदामुक्तोभवतीत्यानंदमयनयएवोक्तइतिभावः । विशेषणभेदेतिसूत्रेतुअर्थांतरमुपेत्यरुद्रादन्यत्वपरत्वेन व्याख्यानंकृतं ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ [४३।२] ईशादन्यत्वमिति ॥ जीवादन्यत्व(स्यो)क्त्यातदन्यत्वंजीवेऽर्थात्सिद्धमि त्येवमुक्तिः । एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यात्मकप्रकरणस्यस्वांतर्गतवाक्यंस्वतात्पर्यविषयपरमित्यनुमितिद्वारातदंतर्गतविप्र

तिपन्नशब्दार्थनिर्णायकत्वेनसाक्षाज्जीवपरमात्मभेदासाधकत्वात्योग्यसाध्योक्तिपूर्वंपरंपरयाप्रकरणादितिहेतुंयोजयति ॥
[४३।२१] नात्रेति ॥ [४३।२२] तदेवेति ॥ परमात्मार्थकत्वमेवेत्यर्थः । श्रुतिलिंगादेरुपक्रमादौश्रुतत्वेतन्निर्णायकत्वेनलिंगत्वस्यवक्ष्यमाण
त्वात् । इहचपरविद्याविषयत्वलिंगस्योपक्रमेश्रवणेनोपक्रमस्यवैष्णवत्वात्तदादिवाक्यसंदर्भस्योपक्रांतार्थविष्णुतात्पर्यकत्वरूपं
तत्प्रकरणत्वमवधार्यतइतिभावेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४३।२२] द्वेविद्येइति ॥ प्रतीकग्रहणमेतत् । अथपराययातदक्षरमधिगम्यतइत्यने
नेत्यर्थः । आरभ्य उपक्रम्य । परविद्याविषयवस्तूपक्रम्यतस्यैतद्वाक्यसंदर्भेपठितत्वादस्यवाक्यसंदर्भस्यतत्प्रकरणत्वमित्यर्थः ।
प्राणोब्रह्मेत्यादौप्राणस्योपक्रमेपितदुत्तरत्रविष्णुश्रुतिलिंगादिनाप्राणस्याधीतत्वाभावेनतत्प्रकरणत्वंनेतिव्यभिचारादुपक्रमा
दित्यनुक्त्वाउपक्रम्याधीतत्वादित्युक्तं । जायमानत्वादेर्बाधकस्यनिरासेनसाधकानामुक्त्याचोपक्रांतविष्णोरेवसर्वत्राधीतत्व
स्योक्तत्वान्नासिद्धिरितिभावः॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यांच ॐ ॥७॥ सूत्रेचशब्दादाह ॥ [४३।२३] हेत्वंतरेणेति ॥ कर्मफलोपजीवनतद्रहिता
वस्थानलक्षणभेदकोक्तिरूपहेत्वंतरेणेत्यर्थः ॥ [४३।२४] पिप्पलमिति ॥ अश्वत्थमित्यर्थः । तस्येदाहुरितिवाक्यशेषविरोधनिरासायाह॥
[४३।२४] अस्वाद्वेवेति ॥ एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबलेनभूयानित्येकादशस्कंधवाक्येअर्त्तिं विनाप्यदौर्बल्याददितिता
त्पर्योक्तिमनुरुध्यार्थमाह॥ [४३।२४] अन्यईश्वरइत्यादिना ॥ गुहानयेशुभंपिबतीतिवाक्यानुरोधादर्थांतरमुक्तं। भाष्योक्तंसूत्रारूढंद
र्शयति । कर्मेत्यादिना । अत्रश्रुतेर्बुद्धिजीवपरत्वंचंद्रिकायांनिरस्तं। विस्तृतंचगुरुपादैःश्रुतितात्पर्यकौमुद्यां। अत्रश्रुतावदनस्या

दित्वेनसूत्रेप्यदनस्थितिभ्यामित्युक्त्याभाव्यंअतआह॥ श्रुतीति[४३।२६] ॥ सूत्रेश्रुत्युक्तक्रमोल्लंघनमित्यर्थः । अभ्यर्हितंपूर्वं अल्पाच्तरंपूर्वमितिव्याकरणस्मृतेरितिभावः । श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वेनवाव्यावहारिकप्रामाण्येनमिथ्याभेदपरत्वेनवामिथ्याभेदानुवादित्वेनवाऽन्यथोपपत्तिमाशंक्यनिराकरोति॥व्यावहारिकइत्यादिना[४३।२६] ॥व्यावहारिकंअतत्वावेदकत्वरूपंवाचोयुक्तेरित्येकंपदं। वाक्प्रयोगस्येत्यर्थः। वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदंडहरेष्वित्यलुक्समासः॥ वैयर्थ्यादिति[४४।१३] ॥ अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायादितिभावः । यद्वाऽनुवादोह्यर्थवादवत्स्तुत्यर्थोवा दध्नाजुहोतीतिवत्क्वचिद्विधानार्थोवा नेहनानास्तिकिंचनेत्यत्रचिंकनेतिवन्निषेधार्थोवा । नपक्षत्रयमपि । अदर्शनादित्यर्थः । शंककःस्वाशयंव्यनक्ति ॥ निषेधायेति[४४।१३] ॥ तादृशीप्रासिरिति[४४।१५]॥ आनंदमयनयेउक्तदिशेतिभावः । अंगीकृत्यचेदमुक्तं । वस्तुतोभेदमिथ्यात्वमेवनसिद्धंयेनतदनुवादइत्याह ॥कुतश्चेति[४४।१६] ॥ नानुमानमतच्छब्दादितिसूत्रमत्रानुवर्त्यतस्यानुमानंभेदमिथ्यात्वेमानंन। कुतःअतच्छब्दात्। मिथ्यात्वविरुद्धभेदसत्यत्वबोधकशब्दादितिवृत्त्यंतरंमनसिनिधायाह॥ नचेति[४४।१७] ॥ अनुमानंभेदोमिथ्याभेदत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । एतेनसर्वत्रप्रसिद्धेतिनयोक्तंद्वासुपर्णेत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेत्युक्तंविवृतंध्येयं । अतच्छब्दादित्यस्यअनुमानमूलभूतभेदमिथ्यात्वबोधकशब्दस्याभावादित्यप्यर्थांतरमुपेत्याह॥ तदभावादेवेति[४४।१९] ॥ अतइति[४४।२०]॥ श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेर्मिथ्यात्वसाधकाभावात्स्वतःप्रामाण्येनस्वबोध्यस्यसत्यत्वप्राप्तेश्चेत्यर्थः॥ तस्मादिति[४४।२१] ॥ आत्मश्रुत्यमृतसेतुत्वलिंगरूपसाधकभावात्तच्छब्दरूपबाधकाभावात्परपक्षेसाधकाभावात्भेदभेदकयोरुक्त्याऽभेदायोगाच्चेतिसर्वसूत्रहेत्वंशार्थः। विष्णुरेवेत्यादिप्रतिज्ञार्थः। परविद्येतिभाष्योपसंहारः । अत्र

सूत्राक्षरस्वारस्यादिकंचंद्रिकायांव्यक्तमुक्तं । तेनकस्यचिन्नूतनस्यदूषणावकाशोनेतिज्ञेयं ॥ अ० ॥ १॥ ॐभूमासंप्रसादात्० ॐ॥८॥न्यायविवरणोक्तरीत्यासाधारण्यंव्यनक्ति ॥ [४४।११] प्राणोवाइति ॥ तस्मात् देवेभ्योभूयस्त्वादित्यर्थः । समाख्यायाःप्रक्रमा दौर्बल्येपिसाभ्यासत्वेनसोपपत्तिकत्वेनचप्राबल्यात्साधारण्यमविरुद्धं । अतएवतस्माद्भूयान्नामेत्यंतोक्तिः । भूमभूयश्शब्दयोरै कार्थ्यादितिभावः । न्यायविवरणेभूमशब्दोऽज्ञानांसाधारणइत्यज्ञपदप्रयोगेपितस्यपूर्वोत्तरपक्षन्यायानुसंधानहीनानामित्य र्थत्वात्तस्यसर्वनयसाधारण्यादिहाज्ञानामितिनोक्तं । भूमशब्दस्याध्यात्मसंबंधभूमा भूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यादौ बाहुल्य रूपधर्मवाचित्वेनप्रयोगेपीहधर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयापूर्णरूपधर्मिपरत्वमितिमत्वोक्तं ॥ [४४।१२] भूमनाम्नोविष्णाविति ॥ अधि कंचंद्रिकायां । इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनतावद्व्याकुर्वन्योवैभूमातत्सुखमित्युक्तेरित्येतस्यभावार्थमाह ॥ [४४।१३] आनंदमयेति ॥ छंदोगेति ॥ सप्तमेध्यायेयोवैभूमातत्सुखमितिसुखपदेनोक्तंपूर्णसुखमिति । जडेअप्रसक्त्यानिषेधायोगात् । अल्पेऽपूर्णेचे तनेसुखंनेतिवक्तव्येतत्रस्वरूपसुखनिषेधेबाधाद्धर्मांतरेणवाक्यशेषादितिन्यायेनासंकुचितपूर्णसुखनिषेधएववाच्यइतितदन्य थानुपपत्त्यातत्सुखमित्युक्तस्यपूर्णसुखत्वलाभइत्युपेत्यटीकायांशेषोक्तिः । अवशिष्टकृत्स्नभाष्यभावमाह ॥ [४४।१४] तस्यचेति ॥ व क्ष्यमाणदिशोत्क्रमणलिंगेननिरवकाशप्राणश्रुतिसामानाधिकरण्याद्विष्णोरितरत्वे प्राणत्वेसतीत्यर्थः । योवैभूमातत्सुखमित्यु क्तेरित्यस्यतात्पर्यं ॥ [४४।१५] प्रागुक्तेत्यादि ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । तदेवभाष्यंपूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेनव्याकुर्वन्तस्यै वभूमत्वप्राप्तिरितिप्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ [४४।१६] मुख्येति ॥ प्राणपदस्यहरावपिभावात्मुख्येत्युक्तिः । कुतइत्यतःतत्रहेतुत्वेनाध्युप

देशादित्येतद्व्यावर्त्योक्तिपरमुक्त्वेत्यंतभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४४।१६] नामेति ॥ नामवाङ्मनस्संकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नतेजआकाशस्मराशाशब्दितान्उषःस्वाहापर्जन्यमित्राग्निवरुणविधुप्रवहानिरुद्धप्राणेंद्रोमारुद्रवाणीरूपदेवान्नारदसनत्कुमारप्रश्नोत्तराभ्यांउत्तरोत्तरातिशयितत्वेनोक्त्वेत्यर्थः । एतच्चतदुत्तममनुक्त्वेतिवक्ष्यमाणानुक्तिरूपयुक्तेर्निरवकाशत्वायोक्तं । तथाचविवरिष्यामः । इत्युक्त्वेत्यस्यकर्मकारकंनिष्कृष्याह ॥ [४४।१७] प्राणस्येति ॥ एतच्चप्राणस्यमुख्यप्राणत्वेनानुक्तिर्बाधिकेतिवक्तुं । ननुमध्येऽन्योत्त्यापिभूम्नउक्तिसंभवान्नेदंभूम्नःप्राणत्वसाधकमित्यतःप्राणोवाआशायाभूयानित्युक्त्वाप्राणाद्भूयसोनुक्तिरितिन्यायविवरणोक्तंसंयोजयति ॥ [४४।१७] तदुत्तममिति ॥ यदीहनामादिभ्योवागादिवत्प्राणाद्भूमाऽन्यःस्यात्तदास्तिभगवोनाम्नोभूयइत्यादिप्रश्नवत्वाग्वानाम्नोभूयसीत्यादिप्रतिवचनवच्चअस्तिभगवःप्राणाद्भूयइतिप्रश्नःभूमावावप्राणाद्भूयानितिप्रतिवचनंचस्यात् । भूम्नःसर्वोत्तमत्वार्थमेवनामवागादितारतम्यस्यप्रक्रांतत्वात् । नचयदर्थमन्यत्प्रक्रांतंतदनुक्तिर्युक्तेतिभावः । निरवकाशानुक्तिबलात्भूमाप्राणएव । भूम्नःप्राणत्वेतुनानुक्तिर्बाधिका । प्राणोवाआशायाभूयानित्युक्तत्वादितिभावः । भूमप्राणयोर्मध्येसत्यंत्वेवविजिज्ञासितव्यमित्यादिनासत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानांवस्तूनामुक्तत्वेपितेषांसैवहिसत्यादयइत्यग्रेवक्ष्यमाणदिशाभूमाऽभिन्नत्वात्तदुत्तममनुक्त्वे(त्युक्तं)तियुक्तं । श्रुत्यंतरे विष्णुर्वैदेवेभ्यइत्यत्र ॥ [४४।१८] उपक्रमादिति ॥ नचसमाख्यापिसाभ्यासत्वेनसोपपत्तिकत्वेनचप्रबलेतिशंक्यं । निरवकाशानुक्तिसचिवस्यबलवत्त्वादितितात्पर्यार्थः ॥ [४४।१८] अंते इति ॥ निरवकाशानुक्तिसहितोपक्रमादित्यर्थः । योवैभूमेतिवाक्यतात्पर्यं ॥ [४४।१८] तस्यैवेति ॥ एवंप्राणाद्भूम्नोऽन्यत्वेतदुत्तमा

नुक्तिरूपंबाधकमुक्त्वाभूम्नः प्राणत्वमुक्तं । इदानीमस्तुप्राणभूम्नोरेकप्रकरणत्वंअथापिभूमाविष्णुःस्यादित्याशंकापूर्वंउत्क्रांते त्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४४।१८] नन्विति ॥ [४४।१९] इत्युक्तरीत्येति ॥ यद्यपितत्रनिरवकाशलिंगबलेनप्राणश्रुतेर्वैष्णवत्वंनिर्णीतं । इहचत न्नास्ति । तथापिजीवनहेतुत्वादिप्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यहरौपुष्कलत्वेन अन्यगतस्यतदधीनत्वाल्पत्वाभ्यांविष्णौमहायोग विद्वद्रूढयुक्त्याविष्णौमुख्यत्वस्योक्तवात् तत्त्याजकस्येहाभावादत्रापिप्राणपदस्यवैष्णवत्वमितिशंकाशयः । भाष्येचोवधारणे भिन्नक्रमइतिमत्त्वातदर्थंव्यनक्ति ॥ [४४।१९] नायमिति ॥ [४४।२०] उत्क्रांतेति ॥ उत्क्रांतःप्राणोयेषांतान् उत्क्रांतप्राणान्मातापित्रादीन्सा कल्येनैकदेशेन(समासं·समासेन·संकोचेन·व्यतिषं·विलुंठ्य-सामस्त्येनेतियावत्)शूलेनदहेत् । नैनंब्रूयुःपितृहासीतिनमातृहासी त्यादौवाक्येइत्यर्थः ॥ [४४।२१] सर्वगतइति ॥ अदृश्यत्वादिनयेसर्वगतंसुसूक्ष्ममितिसर्वगतत्वगुणस्यसमन्वितत्वादितिभावः ॥७॥आ कांक्षाक्रमेणभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४४।२१] विष्णुरेवेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यार्थोयं । सम्यक्प्रसीदत्यनेनपुरुषइतितत्त्वप्रदीपदर्शितव्युत्पत्तिंहृ दिकृत्वाभाष्येसंप्रसादादित्येतत्पूर्णसुखरूपत्वादितिव्यख्यातं । तच्छ्रुतौकेनलब्धमित्यतआह ॥ [४४।२२] तत्सुखमितीति ॥ तस्यभूम निष्ठत्वद्योतनाययोवैभूमेत्यंशोक्तिः । अर्थोक्तिपूर्वंभाष्यपदमनुवदति ॥ [४४।२२] नामादीनांसर्वेषामिति ॥ उपरीत्यनूद्यार्थमाह ॥ [४४।२२] तदुत्तमत्वेनेति ॥ प्राणभूम्नोर्द्वयोरपिविष्णुत्वमितिभाष्यपक्षेप्राणांतर्यामित्वेनैवप्राणपदेनविष्णोर्गृहीतेर्नामादिप्राणांतात्सर्व स्मादुत्तमत्वं । यदातुप्राणस्यवायुत्वंभूम्नएवतुविष्णुत्वमितिन्यायविवरणादिपक्षस्तदापिप्रश्नाद्यध्याहारेणसर्वस्मादुत्तमत्वंप्राप्त मितिनासिद्धोहेतुरितिभावः । उत्तरसूत्रस्थचकारोत्राप्याकर्षणीयइतिभावेनाह ॥ [४४।२३] व्यपदेशाच्चेति ॥ तथाचसंप्रसादात्प्राणाद

धिउपरिउपदेशादितिपररीत्याएकएवायंसौत्रोहेतुरितिनभ्रमितव्यमितिभावः ॥ पूर्णसुखार्थत्वादिति [४४।२३] ॥ मुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायात् । मुख्यस्यनिर्विशेषेणशब्दइतिस्मृतेर्नाल्पेसुखमस्तीतिवाक्यशेषबलाच्चसंकोचकापवादकस्याभावेपूर्णसुखलाभादितिभावः । पूर्वपक्षिणाक्षिप्तोप्ययंहेतुस्तत्प्रापकखंडनेनस्थिरीभविष्यतीतिभावः । यद्वानामादिप्राणांतेभ्यस्सर्वेभ्योप्युत्तमत्वेनोपदेशादितिनिरवकाशहेतुसाहित्यान्नैतदन्यशंकार्हमितिभावेनसंप्रसादादित्युक्तिः । अतएवभाष्येचशब्दः ॥ सर्वतःपरममक्षरवाच्यमिति [४४।२४] ॥ परमश्चासावश्चेतिविग्रहइतिभावः । अनेनसर्वोत्तमत्वमुक्तं । परममितिद्राविडपाठेपि आंध्रपाठानुरोधात्परमामित्युक्तिः । शिष्टश्रौतवदार्थस्तु विश्वतोदर्शनादिकमस्येतिविश्वाक्षं । विश्वं प्रविष्टत्वेनवर्तमानं । नारायणं मुक्तसंघाश्रयं । देवं प्रकाशरूपं । विश्वंगुणैःपूर्णमितितत्वप्रदीपेव्यक्तः । द्वितीयांतस्यतद्विश्वमुपजीवतीतिकर्तृक्रियाभ्यामग्रेश्रुताभ्यामन्वयः । ननुश्रुत्यंतराद्विष्णोरिवनिरवकाशलिंगोपेतप्राणोपक्रमात्प्राणस्याप्यस्तुसर्वोत्तमत्वंपूर्णानंदत्वंचेत्याशंक्याह ॥ नचेति [४४।२५] ॥ विरोधादिति [४४।२५] ॥ अन्योन्यापेक्षयाऽन्योन्यस्यपरावरत्वप्राप्तेरितिभावः ॥ इत्युक्तत्वादिति [४४।२५] ॥ अंतरनयेसुखविशिष्टेतिसूत्रभाष्यइत्यर्थः । अनुक्तिसहितस्यैवोपक्रमस्यभूम्नःप्राणसाधकत्वादाह ॥ अनंतरमिति [४४।२६] ॥ रूपांतरेति [४५।१] ॥ सर्वरूपाणांसर्वगतत्वेप्युत्तरनयेवक्ष्यमाणरीत्याणुत्वस्यापिसर्वरूपेषुसत्वेपियस्मिन्देहस्थादिरूपेमहत्त्वंशक्त्यात्मनास्तिताद‍ृशरूपेक्रियावत्त्वस्यापिसंभवात्श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । स्पष्टमुपपादितमेतच्चंद्रिकायां । नन्वेवमत्रभाष्येप्राणभूम्नोरेकत्वमुपेत्यउमतक्रणंकथंचित्समाधायद्वयोर्विष्णुतोक्तौएषतुवाअतिवदतीतितुशब्दयोगःआशाशब्दोक्तसरस्वतीतोमुख्यवायो

रुत्तमत्वमनुक्त्वाविष्णोरेवतदुक्त्ययोगश्च । इयदामननादित्यादिनयैः आणासरस्वतीप्रोक्तातत्प्रकृष्टसुखत्वतः । प्राणइत्युच्यते वायुःसर्वेत्वेतेदशोत्तराइत्यादिछांदोग्यभाष्येणचविरोधइत्यतः एषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतीतिप्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वो क्तिश्चेतिन्यायविवरणानुरोधेनप्राणभूम्नोर्भेदमुपेत्याह ॥ [४५।२] अस्तुवेति ॥ अन्यथाप्राणपक्षएवप्राणस्यविष्णोस्संकाशाद्भूयस्त्वो क्तिर्न्यायविवरणोक्ताबाधिका । अध्याहारस्यापिकल्पकाभावेनानवकाशाच्चेतिभावः ॥ इत्यादिनेति ॥ ज्ञापकेनेतिशेषः । पूर्वत्रप्राणवादिनोतिशयितवस्तुवादित्वमुक्त्वाएषतुवाअतिवदतियस्सत्येनातिवदतीतिसत्याख्यवस्तुवादिनःप्राणवादिनोप्य तिशयितवस्तुवादित्वोक्त्यातुशब्देनाध्याहारोज्ञाप्यते । सत्यभूम्नोरभेदश्चसैवहीत्यादावग्रेव्यक्तइतिभावः ॥ [४५।३] प्रश्नादीति ॥ व्यक्तमेतत्तृतीयेव्यतिहारोविशिंषंतिहीतरवदित्यत्र । तेनास्यापौनरुक्त्यमपिचंद्रिकायांव्यक्तं । भाष्योक्तेरभिप्रायंवक्तुमाह ॥ [४५।३] नचैतदिति ॥ [४५।४] अंतर्यामीति ॥ प्राणशब्दस्यवायुपरत्वेपिआत्मनआकाशःसंभूतइत्यादावाकाशादिशब्दैरिवांतर्यामिविव क्षयाभाष्येप्राणपदेनविष्णोरुक्तेरित्यर्थः । वक्ष्यतेचकारणत्वेनेत्यत्राकाशादिशब्दानामन्यपरत्वेपिविष्णुपरत्वं ॥ ॐ धर्मोप पत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥ भाष्यस्थादिपदोक्तलिंगद्योतनाययत्रनान्यदित्यादिशेषोक्तिः । यत्रयस्मिन्दृष्टेश्रुतेविज्ञातेसतीत्यर्थः । उपपत्तिशब्दःसूत्रेलिंगानांनिरवकाशत्वोक्तिपरइतिभावेनधर्मश्रवणाच्चविष्णावेवोपपत्तेरितिविच्छिद्यव्याख्यातं॥ [४५।५] अंतइति॥ पूर्णसुखत्वादिहेतूनांभावात् । उत्क्रमणानुक्त्योश्च रूपविशेषविवक्षाध्याहाराभ्यामुपपत्त्या बाधकाभावाच्च भाष्यदिशाप्रा णपदेनांतर्याम्युक्त्या प्राणभूम्नोरेकत्वेनवा न्यायविवरणरीत्याप्राणभूम्नोर्भेदेन प्राणस्यवायुमात्रत्वेनवा भूमाविष्णुरेवेतिस

र्वसूत्रार्थः । तमेवहेतूकृत्य योवैभूमातत्सुखमित्युक्तेरितिपूर्वाक्षेपकभाष्यार्थमुपसंहरति ॥ इतितस्यैवानंदमयत्वमिति ॥ तत्सुखमित्युक्तपूर्णसुखत्वद्वारेत्यर्थः ॥ अ० २ ॥ ॐ अक्षरमंबरांतधृतेः ॥ १० ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दस्साधारणइतिन्यायविवरणोक्तंसाधारण्यमाह ॥ अविनाशित्वेति ॥ अक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेतियोज्यं । उपलक्षणमेतत् । अक्षरशब्दस्यरूढ्याचेत्यपिध्येयं । अविनाशित्वयोगमात्रस्यातिप्रसंगात् । देहतोऽविनाशित्वसाम्यादितिवार्थः । विशेषस्तुचंद्रिकायां । इत्यंतभाष्यंसंगतिपरत्वेनतावद्व्याकुर्वन्अदृश्यत्वादिगुणा अक्षरस्योक्ताइत्येतावदंशंव्याचष्टे ॥ अदृश्यत्वादिगुणाइति ॥ अदृश्यत्वनयेउक्ताइत्यर्थः । वाजसनेयकेपंचमाध्यायेअदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रित्यादिनेत्यर्थः ॥ तद्वा एतदिति ॥ अंबराधारत्वद्योतनायादिपदोपात्तपरशेषोक्तिः । अदृश्यत्वादेरक्षरस्थताद्योतनायपूर्वशेषोक्तिः ॥ इतीति ॥ इत्युक्ताइत्यंन्वयः । अहंसोममित्यादेर्भावमाह ॥ तस्येति ॥ वक्ष्यमाणदिशाचंद्राद्याधारत्वलिंगाच्चित्प्रकृतित्वइत्यर्थः । गुणाइत्यतस्यतात्पर्यमदृश्यत्वादिकंचेति ॥ इतीति ॥ इतिसंगतिसंभवादवश्यनिर्णेयत्वमक्षरस्येत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ देहाक्षरणरूपाविनाशित्वाख्यप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यमित्यर्थः । नन्वक्षरत्रयमीरितमित्यदृश्यत्वनयोक्तस्मृत्याजडप्रकृतौ । तथायःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतेत्योंकारेप्यक्षरपदप्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिनिमित्तस्यापितत्साम्येनैववाच्यत्वात्तयोःकुतोनसंशयकोटित्वमित्यतआह ॥ द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोंकारस्यचेति ॥ एतेन ॐकारेण

सर्वावाक्संतृणणेत्यादिश्रुत्यासर्ववर्णात्मकौंकारस्यसंदेहकोटित्वंवदंतोनिरस्ताः । क्वचित्तुजडप्रकृतेराकाशस्यचेतिपाठः । सचनसाधुरेव । तत्राक्षरशब्दाप्रवृत्तेः । अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यभूताकाशेऽभावात् । अव्याकृतेभावेपिका लात्मादावपिभावेनाकाशस्यचेतिविशिष्योक्त्ययोगादित्याहुः । तर्ह्युत्तरनयेपितदैक्षतेतिश्रवणाज्जडप्रकृतिसंशयोनस्यादि त्यतआह ॥ [४५।१३] उत्तरेति ॥ सदेवेत्यत्राप्रतीतेरित्यर्थः । एतेनांतर्यामिनयेपिप्रकृतेःसंशयकोटित्वंसमाहितंध्येयं । तदेवभा ष्यंपूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याकुर्वन्मध्यमाक्षरस्योक्ताइत्येतावदंशंप्रतिज्ञापरत्वेनव्याचष्टे ॥ [४५।१४] एतदिति ॥ अदृष्टत्वादिगुण कमित्यर्थः । श्रीतत्वस्येत्यनुक्त्वामध्यमाक्षरस्येत्युक्तिलब्धांयुक्तिमाह ॥ [४५।१४] तत्रेति ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमितिगीतादौश्रीत त्वेप्रसिद्धेरित्यर्थः । अक्षरत्रयमीरितमितिस्मृत्याविष्णावपिप्रसिद्धिरस्ति । अतएवभाष्येमध्यमपदं । अन्यथाक्षरस्येत्येव ब्रूयादित्यतोभाष्येइत्यादिनेत्यनेननकेवलंप्राक्टीकोक्तवाक्यशेषोग्राह्यः । किंतुएतस्यवाइत्यादिलिंगोक्तिपरवाक्यंच । गु णाइत्यनेनचंद्राद्याधारत्वगुणोपिग्राह्यइतिभावेनतद्वाक्योक्तिपूर्वंलिंगमाह ॥ [४५।१४] एतस्येति ॥ लिंगस्यश्रीतत्वधर्मतोक्तिपरत्वे नाहमित्यादिभाष्यंयोजयति ॥ [४५।१५] चंद्रेति ॥ अंभ्रिणीपर्यायश्रीवाक्यत्वादहमित्यादेरितिभावः । द्युभ्वादिनयन्यायेनविष्णा वपिसंभवाद्भाष्यस्थापिपदानुरोधेनतद्धर्मत्वादित्येवोक्तं । नतुतस्यैवधर्मत्वादिति । भाष्येइत्यादेरित्यादिपदेनाहंत्वष्टारमुत पूषणंभगमितिवाक्यशेषइवयेत्वक्षरमितिगीतास्मृतिरपिगृह्यतइतिभावेनतद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ [४५।१६] नचवाच्यमिति ॥ आकां क्षितपूर्त्यातस्यापिसंभवादितिवाक्यार्थमाह ॥ [४५।१६] अदृश्यत्वादीति ॥ नकेवलंअदृश्यत्वनयरीत्याविष्णावित्यपेरर्थः । इत्या

देरित्यादिपदोक्तांस्मृतिमाह ॥ [४५।१७] तथाचेति ॥ अक्षरमविनाशिसूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं । अप्रसिद्धत्वादव्यक्तं । सर्वगंदेशतोव्याप्तं । गुणबाहुल्यादचिंत्यं । कूटेआकाशेअभिमानितयास्थितंकूटस्थं । अचलंकदापिस्वपदादभ्रष्टं । ध्रुवंनिर्विकारमित्यर्थः । इयंचित्प्रकृतिपरेति तात्पर्येऽव्यक्तं । आसीदितिद्वादशगीताभाष्योक्तस्मृतिः । इदंप्रसिद्धंतमःमायाख्यंप्रलयेप्रसुप्तमिव निर्व्यापारमासीत् । अभूतमजातं । अप्रज्ञातमित्यादिनाप्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वमुच्यते । अन्नेत्युक्त्वानतदश्नातिकिंचनेतिविरुद्धते तिन्यायविवरणमत्रयोजयितुंतद्व्यावर्त्यशंकामाह ॥ [४५।१९] अथापीति ॥ आदिपदेनसूर्याद्याधारत्वलिंगग्रहः । न्यायविवरणवाक्य स्यखंडशोर्थमाह ॥ [४५।१९] नतदिति ॥ अयमक्षरवाक्यशेषइत्यग्रेस्पष्टं । अत्रनतदश्नातीत्येवपूर्तौकिंचनेत्युक्तिःसामान्याभावसूच नाय । तेनगुहानयोक्तरीत्याऽशुभानशनपरंतदितिप्रत्युक्तंध्येयं ॥ [४५।२०] नचेति ॥ तस्यप्रागत्तृत्वस्यक्काप्यनुक्तेः अत्तृत्वेपिवाधर्मांतरे णवाक्यशेषादितिन्यायेननान्यत्किंचनमिषदितिश्रुताविवस्वतंत्राशनाभावपरतोपपत्तेरितिभावः ॥ [४५।२०] अतइति ॥ श्रुतिलिंग रूपप्रापकभावात्विष्णुत्वेनशनोक्तिविरोधाच्चेत्यर्थः । अक्षरमित्यनंतरंअतइत्यनुषंगः । इतीतिपाठेतुनानुषंगः । अत्रोक्तंप्रागुक्तं चाद्दश्यत्वादिगुणकत्वमित्यर्थः । आङ्पूर्वस्यहंतेःकर्मणिरूपंमत्वाह ॥ [४५।२१] अभिषूयमाणमिति ॥ कथंचंद्रस्याभिषूयमाणत्वमत आह ॥ [४५।२१] लतेति ॥ [४५।२१] सोममिति ॥ सोमंराजानमित्यादौहूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वाच्चंद्रेऽभिषूयमाणत्वोक्तिरित्य र्थः ॥ ७ ॥ यत्रक्वचाक्षरस्यब्रह्मत्वमुच्यतइतिभ्रमनिरासायभाष्यस्थप्रतिज्ञार्थमाह ॥ [४५।२२] इदमिति ॥ भाष्योक्तवाक्यादंबरधृते रेवप्रतीत्यातदंतसर्वधृतेरप्रतीतेःसर्वाधारप्रकृत्याधारत्वंविष्णोरन्यस्यविरुद्धमितिन्यायविवरणोक्तिमनुरुध्यवाक्यशेषंवदन्हे

तूक्तिपरंभाष्यंव्यनक्ति ॥ [४५।२३]यदूर्ध्वमिति ॥ [४५।२३]आकाशाख्यप्रकृतेरिति ॥ चित्प्रकृतेरित्यर्थः । अत्रश्रुतावाकाशस्यसर्वा
धारत्वमुक्त्वाऽस्यैकाक्षराश्रितत्वमुच्यते । तच्चाव्यक्तात्पुरुषःपरः । अक्षरात्परतःपरः । ममयोनिरप्स्वां१तःसमुद्रइत्यादिनाश्री
तत्वलिंगमिति आकाशस्तल्लिंगादितिन्यायसाम्येन दीप्तेराकाशशब्दोक्ताश्रीर्हिसर्वाश्रयामता । तदाश्रयःपरोविष्णुःसोस्थू
लादिगुणोमतइति बृहद्भाष्योक्तस्मृत्याचाकाशश्चित्प्रकृतिरितिभावः । अधिकंचंद्रिकायां । यएवएकप्रकृतिपुरुषकालाधारः
पृथिवींद्यांसर्वभुवनानिचदधारेतिजन्मादिनयेयइतिश्रुतेर्व्याख्यानात्भर्तेत्यादेरर्थमाह ॥ [४५।२५]एकइति ॥ भर्तासन्नित्यस्यार्थो
[४५।२५]भर्तृत्वेनेति ॥ भ्रियमाणोबिभर्तीत्युक्त्याप्राप्तंजगदीश्वरयोराधाराधेयभावसाम्यंनिरसितुं यदाभारंतंद्रयतेसभर्तुं (नि
धाय) परास्यभारंपुनरस्तमेतीतिशेषार्थमाह ॥ [४५।२५]सचेति ॥ अत्रविष्णुश्रुत्यादेरभावात्कथंविष्णौसमाख्येयंश्रुतिरित्यतस्तच्छ
ब्दपरामृष्टमाह ॥ [४५।२६]एतंचेति ॥ सचप्राणो तएवप्राणइत्यत्रलक्ष्मीपतित्वादिलिंगेनविष्णुरितिनिर्णीतइतिभावः । एधिअस्ती
त्यर्थः । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेतिअस्तेर्मध्यमपुरुषप्रयोगःछांदसइत्येके । एधीत्यस्यावर्धतेतिचंद्रिकोक्तिः । यस्मिन्निति
श्रौतयच्छब्दस्यविष्णवर्थत्वद्योतनायतदेवब्रह्मपरमंकवीनामित्युत्तरवाक्यस्थतत्पदेनान्वयमाह ॥ [४५।२६]तदेवब्रह्मेत्यर्थइति ॥ वि
[४५।२६]ष्णुर्वेदन्यस्यापीति ॥ यउत्वितिश्रुतेर्जन्मादिनयोक्तरीत्याभर्तेतिश्रुतेश्चयदाभारमितिवाक्यशेषार्थोक्तिरीत्यान्वयव्यतिरे
काभ्यांविष्णवेकपरत्वप्रतीतेस्तथैवश्रुतीनांव्याख्यातुंशक्यत्वेपिस्मृत्यैवयथार्थायश्रुतीःसर्वाधारप्रकृत्याधारत्वंविष्णोरितिन्याय
विवरणैकदेशविवरणपरतयाव्याख्यायान्यस्यविरुद्धमित्येतदंशविवरणपरतयास्मृतिर्व्याख्यातेतिध्येयं ॥ ॐ साचप्रशा

सनात् ॐ ॥ ११ ॥ सूत्रेचशब्दादाह ॥ [४६।१] युक्त्यंतरेणेत्यादि ॥ धृतेरक्षराज्ञाधीनत्वोक्तावप्यक्षरस्यकथंविष्णुत्वसिद्धिरि त्यतोभिप्रायमाह ॥ [४६।२] यदेति ॥ आज्ञामात्रेणसर्वाधारत्वाच्चेत्यर्थउक्तोभवति । तच्छब्दार्थंव्यनक्ति ॥ [४६।३] सर्वधृतीति ॥ आर्धपदार्थौ तिसमृद्धेति ॥ तदावरणेतिफलितोक्तिः । रेतोरेतसइतिव्यत्ययेनबहुवचनस्यैकवचनंमत्त्वार्थद्वयमाह ॥ [४६।४] रतीति ॥ षष्ठ्यर्थमत्त्वार्थमाह ॥ [४६।५] भुवनेति ॥ चतुर्भिरितिश्रुतिर्जन्मादिनयएवव्याख्याता । सर्वैबलमित्यस्यप्रकृ तोपयोगायार्थमाह ॥ [४६।६] बलमिति ॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ॐ ॥ १२ ॥ सौत्रचशब्दशंप्रागुक्तहेतुसमुच्चायकंम त्वाऽऽह ॥ [४६।७] हेत्वंतरेणेति ॥ सूत्रेअन्यभावेत्युक्तिलब्धोक्तिरन्यवस्तुस्वभावानामिति । तदर्थः [४६।८] सकलेति ॥ प्राकृता नामित्यर्थः । भाष्येभावप्रधानंमत्वोक्तं [४६।९] स्थूलत्वेति ॥ भाष्योक्तश्रुतौमध्यमव्यापकपदयोरुक्तेरुपयोगमाह ॥ [४६।१०] अलौकि केति ॥ उपलक्षणतया स्थौल्यादेरुपलक्षणतयेत्यर्थः । विस्तृतमेतन्महतोल्पत्वमपिहिव्योमवत्प्राहवेदराडित्यादिनावैशेषि- काधिकरणानुव्याख्यानेभगवतोणुत्वमहत्त्वादिव्युत्पादनेन । नन्वस्थूलमित्यादिनाप्राकृतस्थौल्यादिनिरासेतत्प्रायपठिताना मपितथास्यादित्यतआह ॥ [४६।११] तमइति ॥ अदुःखमसुखमितिश्रुतावसुखमित्यनेनबाह्यसुखनिषेधेपिअदुःखमित्यनेनदुःखमात्र निषेधोयथातथाऽप्यस्थूलमित्यादौलौकिकस्थौल्यादिनिषेधेपिअतमोऽवाय्वित्यादौसर्वात्मनातमःप्रभृतेरेवनिरासः । आदि त्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिवाक्यबलादित्यर्थः । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूपहेतोर्व्यभिचारमाशंक्यदहरनयभाष्येवक्ष्यमाण परिहारंस्वयमाह ॥ [४६।१२] मध्यमेति ॥ तथाचसापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षंस्वीकर्तव्यमित्यग्रेभाष्योक्तेरस्थूलमित्यादिश्रुतौनिरपेक्ष

स्थौल्यादिराहित्यस्यैवग्राह्यत्वात्तस्यैवचसूत्रकृताविवक्षितत्वान्नव्यभिचारइत्यर्थः । प्रागुक्तानशनोक्तिविरोधंपरिहर्तुं अनश नोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैवसावकाशेतिन्यायविवरणंसूत्रारूढंदर्शयितुंसयुक्तिकंव्याख्याति ॥ [४६।१३] अनेनैवेति ॥ सूत्रेलौकिक स्थौल्यादिराहित्यस्यश्रुत्यर्थतयाकथनेनैवेत्यर्थः । साशनानशनत्वेननरदेवौयथोदितौ ॥ अत्तिंविनाप्यदौर्बल्यात्तदानत्तिर्ह रेर्भुजइत्येकादशस्कंधतात्पर्योक्तेरितिभावः । कुतएवंसामान्योक्तेर्विशेषपरत्वमित्यतोधर्मांतरेणवाक्यशेषादितिन्यायादिति भावेनन्यायविवरणोक्तसमाधौयुक्तिमाह ॥ [४६।१३] अस्थूलत्वादीति ॥ लौकिकस्थौल्यादिराहित्यादिसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ [४६।१३] अक्षरेति ॥ अक्षरश्रुतितत्प्रवृत्तिनिमित्तसूर्यचंद्राद्याधारत्वलिंगरूपपूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः ॥ [४६।१४] मुख्यतेति ॥ अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तस्तदभावोहरेःसदेतिस्मृतेः । तस्मादक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादि श्रुतेः । अक्षरंब्रह्मपरममित्यादिस्मृतेः । द्युभ्वादिनयोक्तदिशा अत्रभाष्योक्तश्रुत्यादिनाचसूर्याद्याधारत्वादेर्हरावेवयुक्तत्वादि तिभावः ॥ [४६।१४] तस्मादिति ॥ तस्मात्प्रकृतिद्वारासर्वाधारत्वाज्ञामात्रेणसर्वाधारत्वनिरपेक्षलौकिकस्थौल्यादिराहित्यरूपनिर वकाशप्रापकभावात् । अनशनोक्तिरूपबाधकाभावाच्चेतिसर्वहेत्वंशार्थः । अक्षरंतत्त्वितिप्रतिज्ञार्थोऽक्षरंविष्णुरेवेति ॥ [४६।१४] इतीति ॥ हेतोरित्यर्थः । शेषेणफलोक्त्याभाष्योपसंहारः । यत्तुकश्चिदाह । सूत्रेश्रुत्यनुसारायाकाशधृतेरित्येववाच्यंअंतपदंव्य र्थमिति । तन्न । तवाप्यंबरपदास्वारस्यात् ।। ममतु अंविष्णुंबिभर्तीत्यादिव्युत्पत्त्याश्रीतत्वमेवाकाशशब्दार्थइतिसूचनेनस्वा रस्योपपत्तेश्चचंद्रिकोक्तदिशापृथिव्यादिप्रकृत्यंतसर्वाधारत्वोक्त्यर्थतयांतपदस्यापिसार्थक्यात् ॥ अ० ३ ॥ ॐ ईक्षतिकर्म

व्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥ अत्रन्यायविवरणेकारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्चसदेवसोम्येत्यादिसृष्टिस्थानंसाधारण मिति अनेकप्रकरणजातरूपस्थानंसमन्वेतव्यमुक्तं। तच्चनसाक्षात्। किंतुतत्स्थसन्नामसमन्वयेतद्युक्तानेकप्रकरणसम(न्वयद्वा) न्वयोभवतीतिसच्छब्दसमन्वयद्वारेत्यभिप्रेत्यभाष्येतच्चसदितिसन्नामसमन्वेतव्यंप्रदर्शितमितिभावेनान्यत्रोक्तमेवसाधारण्यं व्यनक्ति ॥ [४६।१४] अत्रसदेवेति ॥ सृष्टीत्युपलक्षण । सदेवसोम्य । सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः । सता सोम्यतदासंपन्नोभवतिसतिसंपद्यनविदुः । सतआगत्यनविदुरित्यादिसृष्टिसुप्तिसर्वाश्रयत्वादिप्रतिपादकानेकत्रकरणजातरू पस्थानगतस्येत्यर्थः ॥ [४६।१५] कारणत्वेति ॥ सदेवेतिवाक्येविश्वस्मात्पूर्वसत्वोक्त्याप्रतीतकारणत्वसाम्येनेतिवा तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यप्रतीतकारणत्वसाम्येनेतिवार्थः । अधिकंचंद्रिकायां । संगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंव्याकुर्वन्सतःस्रष्टृत्वमुच्यतइतिस्रष्टृपद सूचितमाक्षेप्यंदर्शयति ॥ [४६।१६] जन्मादीति ॥ अत्रभाष्यटीकयोःस्रष्टृत्वशब्दःकारणत्वमात्रपरः सचगुणांतरोपलक्षकइत्यग्रेव्य क्तीभविष्यति । उच्यतइत्यस्यार्थः ॥ [४६।१७] प्रतीयतइति ॥ सदेवेत्यादितुवाक्यप्रतीकंसन्नामप्रदर्शनार्थमितिदर्शयन्व्याचष्टे ॥ [४६।१८] छंदोगश्रुतौसतइति ॥ षष्ठेऽध्यायइत्यर्थः । इत्यादिनेत्यनेनोपात्तंवाक्यमाह ॥ [४६।१७] तत्तेजइति ॥ एतेनजन्मादिनयोक्तंस्र ष्टृत्वमित्यादिनासतउच्यतइतिभाष्ययोजनादर्शिता । तच्चसदित्यादिभाष्यतात्पर्यमाह ॥ [४६।१७] तस्यचेति ॥ विष्णावयुक्तविका ररूपपरिणामोक्तेर्विष्णोरन्यत्वइत्यर्थः । स्रष्टृत्वमित्युक्तितात्पर्यमाह ॥ [४६।१७] अन्यस्यैवेति ॥ इतिसंगतिसंभवान्निर्णेयत्वं । सतइ त्यनुषंगः । भाष्येनविष्णुरित्युक्तावपिन्यायविवरणोक्तिमनुरुध्य उतप्रधानमित्युक्तं । तदैक्षतेतीक्षणश्रवणेप्यदृष्टंद्रष्ट्रित्यक्ष

रवाक्यइवप्रथमतएवाप्रतीतेरस्तिसंदेहनिविष्टत्वंप्रधानस्येतिपूर्वमेवोक्तमितिभावः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याख्यातुमवतारयति ॥ [४६।१८] **संयुक्तिकमिति** ॥ तच्चसन्नविष्णुरितिप्रतिज्ञाभाष्यंफलितार्थपरंमत्त्वाव्याख्याति ॥ [४६।१८] **प्रधानमेवेति** ॥ हेत्वंशार्थमाह ॥ [४६।१९] **बहुस्यामिति** ॥ [४६।१९] **बहुभावेति** ॥ तेजःप्रभृत्यात्मना । नतुस्वरूपबहुभावेनेत्यर्थः । इत्यादिनेत्यस्यार्थः ॥ [४६।२०] **प्रमाणै**रिति ॥ भाष्येहिर्हेतावितिभावः । अस्त्वविकारित्वंविष्णोःपरिणामोप्यस्त्वित्यतःबहुस्यांप्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावाद्दृष्टिरितिन्यायविवरणोक्तंहृदिकृत्वाह ॥ [४६।२०] **तस्मिन्निति** ॥ निर्विकारेहरौ । तस्यतेजःप्रभृत्यात्मनाबहुभवनरूपविकारस्यक्काप्येवमदृष्ट्याऽसंभवादित्यर्थः ॥ [४६।२०] **प्रधानेचेति** ॥ तस्यविकारित्वादितिभावः ॥ [४६।२१] **जगत्कारणत्वमिति** ॥ एतेनभाष्येस्रष्टृत्वपदंअनन्याधीनकारणत्वमात्रपरमितिदर्शितं । ईक्षणंत्वभिमानिद्वारावाज्ञानहेतुत्वाद्वायुक्तमितिभावः ॥ **नन्विति** ॥ उक्तदिशाऽनन्याधीनकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणाक्षेपासंभवेपिगुणांतराक्षेपप्रदर्शनायेयमाशंकेतिज्ञेयं । प्रधानस्यसत्पदवाच्यत्वेपीत्येतावतिवाच्येस्थानइत्युक्तिर्वक्ष्यमाणानेकप्रकरणगतबहुगुणाक्षेपोक्तिसौकर्याय ॥ [४६।२२] **उच्येत** ॥ प्रतीयेत । यद्वातेजःप्रभृतेरग्रेत्रिवृत्करणोक्त्योपादानभूतत्वमप्यस्तीत्येवमुक्तिः ॥ [४६।२२] **एकमेवेति** ॥ तेनसमाभ्यधिकराहित्योक्त्यासदेवेत्युक्तकारणत्वस्यानन्याधीनतोक्तेः कारणत्वंब्रह्मलक्षणमितिवा समाभ्यधिकराहित्यादिकंपृथगेकंलक्षणमितिवा एतदुक्तिः । एतच्चजन्मादिसूत्रेऽर्थात्सिद्धं । सृष्टिस्स्थितिश्चसंहारोनियतिर्ज्ञानमावृतिः । बंधमोक्षौचकथ्यंतेतस्योत्कर्षप्रसिद्धयइत्युक्तेः ॥ [४६।२३] **सन्मूलाइति** ॥ प्रजाःप्रतिनिमित्तत्वस्थितिहेतुत्वसुप्तगम्यत्वादीनांश्रवणात्तेषामप्यतिव्याप्तिःस्यादितिभावः । प्रतिष्ठापकत्वंचमुक्तिदत्वं । तत्प्र

तिष्ठाश्चमोक्षगाइतितद्भाष्योक्तेः ॥ [४६।२३] सतासोम्येति ॥ लयकर्तृत्वंचलब्धं । प्रजास्तद्वत्प्रजालयइतितद्भाष्योक्तेरेवेतिध्येयं ॥ ७ ॥ किंचिच्छेषोक्त्याप्रतिज्ञाहेतूक्तिपरंभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४६।२४] सदेवेति ॥ अत्रेत्यस्यार्थःस्थानइति । कर्मशब्दार्थोव्यापारेति । तत्कृत्यंचंद्रिकायांव्यक्तं । तत्वप्रदीपेतुनकर्तृत्वंनकर्माणीतिगीतावाक्यइवकर्मेतिसृष्टिरुच्यते । ईक्षतिसृष्ट्योरुपदेशादित्यर्थइत्युक्तं । विष्णुरेवेत्युक्त्यानप्रधानमितिदर्शितं । तत्रहेत्वाकांक्षायामचेतनस्येक्षणादृष्टिरित्यन्यत्रोक्तमीक्षणस्यनिरवकाशत्वमाह ॥ [४६।२५] जडेति ॥ तत्तेजऐक्षतेत्युक्तंतेजःप्रभृत्यपिचेतनमेवेत्यभिमानिनयेवक्ष्यतइतिभावः । श्रुत्यर्थंवदन्नेवावतारयति ॥ [४६।२५] अपिचविष्णिवति ॥ [४६।२६] एतेनेति ॥ श्रुतौविष्णवन्यस्यमुख्येक्षणनिषेधेनेत्यर्थः । यथासोमोवैराजागंधर्वेष्वासीत्तंदेवाऋषयश्चाभ्यध्यायन्नित्यादौसोमलताभिमानिचेतनविवक्षयागंधर्वेष्वासीदित्युक्तिस्तथेत्यर्थः । भाष्येबहुत्वंचाविकारेणोक्तंश्रुताविंत्युक्तं । तावताकथमुक्तशंकाव्युदासइत्यतोबहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावंविनातत्तन्नियामकतयास्वरूपबहुत्वार्थतयैवयुज्यतइत्यन्यत्रोक्तमत्रसंयोज्यभाष्यभावमाह॥ [४७।२] बहुभावस्येति ॥ [४७।२] स्वरूपेति ॥ अत्रश्रुतौस्वरूपबहुभवनमेवोच्यतेनतुतेजःप्रभृत्यात्मनाबहुभवनं । बहुस्यामित्युक्त्वातत्तेजोसृजतेत्युक्तिस्तु सृष्ट्वाजगदिदंसर्वंनियामकतयास्यतु । बहुरूपोभवानीतिस्याज्जगच्चेत्यचिंतयदितितैत्तिरीयभाष्योक्तदिशातत्तन्नियामकतयास्वरूपबहुभावसंकल्पानंतरंनियम्यंतेजःप्रभृतिसृष्टवानित्युपपन्नेति । तदुक्तंचतुर्थपादीयानुव्याख्याने । बहुस्यामितितस्यैवह्युक्तमार्गेणयुज्यते । तत्तद्गतेनरूपेणतदर्थंह्यसृजज्जगदिति । न्यायविव

रणेचोक्तंबहुभावश्रुतिस्त्वित्यादि। विवृतमेतच्चंद्रिकायां । बहुस्यामितिसंकल्प्यतेजःप्रभृतिसर्जनं । गुरुःस्यामितिसंकल्प्यशिष्यसंपादनादिवदिति । सूत्रार्थंविवृण्वन्नेवफलोक्त्योपसंहरति ॥ [४७।१३] अंतइति ॥ निरवकाशनिर्बाधमुख्येक्षणरूपसाधकभावादित्यर्थः । सदितिसूत्रेशेषोक्तिः । सदितिनपुंसकानुरोधात्ब्रह्मेत्युक्तिः । ममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिप्रधानेपिब्रह्मशब्दोस्तीतिपरंब्रह्मैवेत्युक्तं । अयंचतत्त्वित्यनुवृत्ततुशब्दस्यसइत्यनेनान्वयेनलब्धोर्थः । इतिशब्दोहेत्वर्थः । तस्यैवेति । पूर्वाक्षेपकभाष्यस्यविपर्ययेणोपसंहारः ॥ [४७।१३] स्रष्टृत्वमिति ॥ अनन्याधीनकारणत्वादिकंअत्रश्रुतंप्रागुक्तंचेत्यर्थः । यद्वाईक्षणेनसच्छब्दितस्यचेतनत्वेनिश्चितेतत्तेजोसृजतेत्यादेःसृष्टिपरत्वस्यैवसंभवेनकारणत्वमात्रपरत्वस्याकल्प्यत्वात्स्रष्टृत्वमित्युक्तं। यत्तुकश्चिदाह।व्यापारपरस्यकर्मपदस्यधातुनिर्देशरूपेक्षतिपदेनसामानाधिकरण्यायोगःकर्मपदवैयर्थ्यं । सइत्यस्यसाध्यनिर्देशरूपत्वेपक्षनिर्देशाभावेनपूर्वोत्तराधिकरणवैरूप्यंचेत्यादि । तन्न । धातुनिर्देशेनतदर्थस्येक्षणस्यात्रलक्ष्यत्वात् । अतएवटीकायांप्रधानस्येक्षणासंभवादित्युक्तं । न्यायविवरणेचाचेतनस्येक्षणाद्दृष्टिरिति । तथाचेक्षणाख्यव्यापारेत्यर्थोपपत्तेः । कर्मपदसार्थक्यस्यपक्षविशेषानुक्तिकृत्यस्यचचंद्रिकायांव्यक्तत्वात् ॥ अ० ४ ॥ ॐ दहरउत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ अत्रन्यायविवरणेस्पष्टत्वाच्छ्रुतीरनुदाहृत्यहृत्पद्मस्थितत्वंसाधारणमित्युक्तं। तदुदाहरणपूर्वकंसाधारण्यंव्यंजयन्नस्यपादांतर्भावमाह॥ [४७।१३] अत्रयोवेदेति॥ एतच्चानंदमयनयेब्रह्मपरत्वेननिर्णीतं। यद्यपिपरमेव्योमन्निति हृदयगुहास्थाकाशस्थत्वमेवतत्रोक्तं मंदिरेमणिमालेतिवत्सामान्येनगुहास्थत्वमविरुद्धं । अतएवगुहायामित्याधारसप्तमीतिभावः ॥ [४७।१४] तस्येति ॥ तैत्तिरीये पद्मकोशप्रतीकाशंहृदयंचाप्य

धोमुखं । अधोनिष्ठ्यावितस्त्यांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति । ज्वालमालाकुलंभातिविश्वस्यायतनंमहत् । संततंशिलाभिस्तुलंब त्याकोशसन्निभं । तस्यांतइति प्रकृतहृत्पद्मंतस्येतिपरामृश्यतदंतस्थत्वमाकाशस्योच्यते ॥ [४७।४] हृदीति ॥ षट्प्रश्नेमध्येतुसमा नःएषह्येतद्धुतमन्नंसमंनयतितस्मादेताःसप्तार्चिषोभवंतीतिपूर्वत्र तस्मात्समानेनान्नस्यसमीकरणादेताःसप्तार्चिषोभवंतीत्युक्तौ आत्मैवविषयसंसर्गेणताननुभविष्यतिकिमिंद्रियवृत्तिभिरितिशंकायांअणुत्वात्तस्यनैवंयुक्तमितिभावेनहृदिह्येषआत्माजीवः स्वरूपेणवर्ततइत्युक्तेः । अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहीतिसूत्रकृताजीवपरत्वेनवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिभावः ॥ [४७।४] हृत्पद्मस्थत्वेति ॥ साक्षात्परंपरासाधारणहृत्पद्मगतत्वलिंगस्येत्यर्थः । आकाशस्येतिभाष्यंतुपूर्वपक्षहेत्वभिप्रायंनतुसमन्वे तव्यनामाशयमितिभावः । इत्यंतभाष्यंसंगतिसूचकत्वेनव्याकुर्वन्नुक्तमित्यंतंव्याचष्टे ॥ [४७।६] एतस्यवाइति ॥ उक्त मक्षरनय इत्यर्थः । आकाशस्यप्रतीयतइत्यत्रहृत्पद्मस्थस्येत्याकाशविशेषणमुपेत्यतात्पर्यमाह ॥ तच्छंदोग[४७।६]श्रुताविति ॥ उच्यते अष्टमइत्यर्थः । केनेत्यतएतस्मिन्नित्यादिभाष्यमितिभावेनभाष्येपूर्वपक्षयुक्तिद्योतनायसमग्रानुक्तावपिवक्ष्यमाणानन्वय युक्तिसौकर्यायतद्वाक्यंसमग्रंपठति ॥ [४७।६] एतस्मिन्निति ॥ ब्रह्मपुरेदेहे । दहरंदभ्रमल्पमित्यर्थः । अस्मिन्पुंडरीके । तस्मि न्नाकाशे । कथंतस्यान्वेषणमित्यतउक्तं । विजिज्ञासितव्यमिति । तमेवमुक्तवंतंगुरुंशिष्याश्चेद्ब्रूयुः किंतदाह ॥ किं [४७।७] तदत्रेति ॥ यदन्वेष्टव्यत्वादिनोक्तं तदत्रकिंविद्यते कुतश्चतदन्वेष्टव्यं कीदृशंचतद्विद्यत इतिप्रश्नार्थः। सगुरुःशिष्या न्प्रतिब्रूयात् । किंतदाह ॥ [४७।८] यावानिति ॥ हृद्ययतइतिहृदये हृत्स्थदहराकाशे । आकाशःआकाशनामब्रह्मविद्यते ।

अयंबाह्यआकाशःआकाशनामाविष्णुर्यावान्व्यास्यातावानितिकिमित्यस्य । अस्मिन्द्यावाभूम्यादिसर्वंसमाहितंयतोतो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वाज्जिज्ञास्यमितिकुतश्चेतिप्रश्नस्योत्तरं । कीदृशमित्यस्यापियद्ब्रह्मकीदृशमस्तीतिपृष्टंतस्यहृदयेयावान्बा ह्याकाशःतावान् द्यावाभूम्यादिकंचसर्वंविद्यतेसर्वाधारभूतंतदिति इदमेवोत्तरमितिसिद्धांतीयोर्थः । पूर्वपक्षीयस्तुहृदयेआ काशइतिप्रागुक्तदहराकाशमनूद्ययावानितिबाह्याकाशतुल्यतयातंविशेष्यान्वे ष्टव्यतयातत्रद्यावाभूम्यादिकमुच्यतइत्यर्थः । आकाशस्येत्यादेर्भावस्तस्यचेति ॥ चंद्राद्याधारहृत्पद्मस्थस्येत्यर्थः ॥ [४७।१] अन्यत्वइति ॥ सुषिरश्रुतिसमाख्यासहिताका शश्रुत्या आकाशत्वेवक्ष्यमाणदिशाजीवत्वेवेत्यर्थः । उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यं [४७।१] अक्षरस्येति ॥ [४७।१] इतीति ॥ इतिसंगति संभवादित्यर्थः ॥ [४७।१] तदिति ॥ यस्मिन्हृत्पद्मस्थेसर्वाधारत्वंश्रुतंतद्गतःसाक्षात्परंपरासाधारण्येनपूर्वोत्तरवाक्यस्थहृत्पद्मस्थ त्वसामान्यरूपोधर्मइत्यर्थः। तेनसाक्षाच्चेद्दहरेविष्णुरेवेतिविष्णोर्दहराकाशस्थत्वोक्तिःसिद्धांतेनयुक्ता। परंपराचेदाकाशस्थेति पूर्वपक्षायोगइतिशंकानवकाशः। अस्मिन्पक्षेपूर्वोत्तरपक्षसामंजस्यमग्रेविवरिष्यते । जीवपरामर्शादित्युत्तरभाष्यानुरोधादा ह ॥ [४७।१] उतजीवस्येति ॥ पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याकुर्वन्हृत्पद्मस्थत्वंसाक्षाद्व्यवधानेनवाद्वेधासंभवति । तत्राद्येतच्चाकाश स्यप्रतीयतइतिप्रतिज्ञाभाष्यंविवृणोति ॥ [४७।१] सर्वेति ॥ दहरोस्मिन्नंतरितिपूर्ववाक्येयएषोंतर्हृदयइत्युत्तरस्मिन्सर्वाधारवाक्ये चश्रुतहृत्पद्मस्थत्वमित्यर्थः ॥ [४७।१] तावदिति ॥ जीवस्येतिपश्चाद्वक्ष्यामइत्यर्थः। पूर्वाक्षेपरूपफलोक्तिसौकर्यायवा सुषिरश्रुत्यै काथ्यायवा तदुक्त्यैशंकोत्थानायवा सिद्धांतिनइष्टापत्तिनिरासायवा सर्वाधारतयेतिविशेषणं । तेन तच्चेत्येतदर्थोविवृतः।

कुतइत्यतोदहरोस्मिन्नंतरआकाशइत्यंतवाक्योक्तेर्भावमाह ॥ [४७।१०] **दहरइति** ॥ इदमुपलक्षणं । यएषोंतर्हृदयआकाशइतिचेत्यपि बोध्यं ॥ [४७।११] **स्थितीति** ॥ हृत्पद्मस्थेआकाशशब्दश्रवणादित्यर्थः । किंतदत्रेत्याद्युक्तेर्भावमाह ॥ [४७।११] **तस्यैवेति** ॥ अन्यथाकिं तदत्रेतिप्रश्नानानुगुण्यमितिभावः ॥ [४७।१३] **तस्यांतइति** ॥ विवृतमेतत्पूर्वं । तस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितमितिवाक्यशेषार्थमाह ॥ [४७।१३] **सर्वेति** ॥ तत्रापिसुषिरस्यविष्णुत्वंतुनयुक्तं । तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थितइतिसुषिरमध्येऽग्निशिखामुक्त्वातस्याः शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइतिविष्णोःशिखामध्यस्थत्वोक्तेरितिभावेनोक्तमाकाशस्यैवेति । एवंसाक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वपक्षे भाष्यंयोजयित्वाव्यवधानेनहृत्पद्मस्थत्वपक्षंशंकते ॥ [४७।१३] **नचवाच्यमिति** ॥ अस्मिन्पक्षेन्यायविवरणोक्तंदहरोस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेनयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयइत्यस्यान्वयाभावइतिदोषंव्यंजयन्द्यावाभू म्यादेरेवान्वेष्टव्यत्वंनविष्णोरित्याह ॥ [४७।१४] **तथासतीति** ॥ एतेनभाष्येआकाशोनविष्णुःसुषिरश्रुतेरित्युपलक्षणं । आकाशोन विष्णुःवाक्यान्वयानुपपत्तेरित्यपिबोध्यमितिदर्शितं । यावान्वाअयमाकाशइतिवाक्यस्थाकाशःकिंप्रसिद्धएवोतब्रह्मेतिविक ल्पौहृदिकृत्वाआद्येअन्वयाभावदोषमाह ॥ [४७।१५] **तस्मिन्नित्यत्रेति** ॥ अन्वेष्टव्यवाक्येअन्वेष्टव्यतयोक्तस्यदहराकाशस्थस्येत्य र्थः । अयंचदोषोनपूर्वपक्षइत्याह ॥ [४७।१६] **आकाशेति** ॥ आकाशांतर्ब्रह्मास्तीत्यनुपेत्यसाक्षाद्धृत्पद्मस्थमाकाशंव्यवहितंतुद्यावा भूम्यादिकमितिपक्षेत्वित्यर्थः । अस्त्यन्वयइत्युक्तं तदुपपादकत्वेनापिएतस्मिन्ब्रह्मपुरइत्यादिभाष्यंयोजयति ॥ [४७।१५] **हृदयेति** ॥ [४७।१६] **इत्युक्तइति** ॥ तस्मिन्यदंतरितिवाक्यइत्यर्थः । किंतदत्रेत्यादिप्रतीयतइत्यंतभाष्यभावमाह ॥ [४७।१६] **किमिति** ॥ आधेयप्रश्न

इत्यर्थः । विशिष्य द्यावाभूम्याद्याधारत्वयोग्यत्वायबाह्याकाशतुल्यतयाविशिष्येत्यर्थः । यावान्वाइतिवाक्यस्थाकाशोब्रह्मेति द्वितीयपक्षशंकोत्तरत्वेनसचाकाशइत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४७।१७] नचेति ॥ परिहारे परिहारवाक्ये । एतेनसःयावानितिवाक्योक्ता काशोविष्णुरितिनचवाच्यमितिभाष्यार्थोदर्शितः । वाक्यशेषोक्तिपूर्वंतस्यांतइत्युक्तसमाख्याविरोधंव्यनक्ति॥ [४७।१८] तस्मिन्निति॥ [४७।१८] तस्मादिति ॥ सुषिरश्रुतिसमाख्या वाक्यान्वयसामंजस्याभ्यांसहितस्याकाशशब्दस्यसाधकस्यभावात् । विष्णुत्वपक्षेवाक्या न्वयाभावसुषिरश्रुतिविरोधरूपबाधकभावाच्चेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिकंतुजडेआकाशे पापास्पृष्ट्यावा अभिमानिद्वारावा युक्तमितिभावः । बाधवारणायसर्वाधारतयेत्युक्तं । इतरपरामर्शात्सइतिचेदितिसूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तंव्यनक्ति ॥ [४७।१९] जीवस्येवे ति ॥ [४७।२०] परामर्शादिति ॥ प्रकृतंजीवंएषइतिपरामृश्यआत्मेत्यात्मपदेनयआत्माअपहतपाप्मेत्यादिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनो क्तहृत्पद्मस्थात्मत्वस्यविधानादित्यर्थः । अल्पश्रुतेरितिचेदितिसूत्रतद्भाष्याभ्यामुक्तमाह ॥ [४७।२०] दहरस्थत्वेति ॥ अर्भकौकस्त्वा दितिसूत्रेव्योमवद्विष्णावपियुक्तमित्यतोस्यनिरवकाशत्वमाह ॥ [४७।२०] तद्व्यणोरिति ॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनामितिवक्ष्यमाणन्या येनाणोरित्यर्थः ॥ [४७।२०] सर्वगतस्येति ॥ अंशतोपीतियोज्यं ॥ व्योम्नोंशेनैकत्राल्पदेशेऽवास्थितिसंभवेपि हरेरंशस्याप्यपरिच्छि न्नत्वेनाल्पौकस्त्वस्यनिरवकाशत्वादितिभावः । विवरिष्यतेचैतदग्रे । अपहतपाप्मत्वादिकंतुजीवे मुक्तौ भावात्भाव्यपेक्षया युक्तमितिभावः । ननुहृत्पद्मस्थाकाशस्थोजीवश्चेद्यावान्वाइतिवाक्यानन्वयइत्यतआह ॥ [४७।२१] नचेति ॥ हृत्पद्मस्थआकाशएवेतिवा

जीवएवेतिवानिर्णयाभावात्पूर्वपक्षस्यसंदेहादविशेषःस्यादित्यतोविष्ण्वितरत्वेननिश्चयःस्यादितिभावेनद्विविधपूर्वपक्षफलत्वे नोक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यमाह ॥ [४७।२१] अंतइति ॥ साक्षाद्व्यवधानाभ्यांक्रमादाकाशजीवयोरेवसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वात्विष्णो श्चैकेनापिरूपेणसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वाभावाच्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ विष्णोस्साक्षाद्धृत्पद्मस्थत्वाभावेपिहृत्पद्मस्थदहराकाशस्थतया व्यवधानेनहृत्पद्मस्थत्वंस्यादेवेतिभावेनाकांक्षाक्रमेणभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४७।२२] दहरेति ॥ परंपरयादहरहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । अत्येति अतिशयेनप्राप्नोतीतिभ्रांतिंनिराह ॥ [४७।२३] अतिक्रम्येति ॥ सर्वदाशोकादिहीनएवास्तइत्यर्थः ॥ [४७।२४] विष्णोरिति ॥ सजातीये जीवेदर्शनेनात्रापितत्प्राप्तिभ्रांतौनिषेधसंभवादित्यर्थः । अभिमानिद्वाराऽऽकाशेप्यस्त्वपहतपाप्मत्वमित्यतआह ॥ [४७।२५] सत्य कामत्वेति ॥ तत्तुनिरवकाशमित्यग्रेव्यक्तमितिभावः । कथंचित् अभिमान्यादिद्वारेत्यर्थः ॥ [४८।१] अनेनेति ॥ क्वापिनिरपेक्षध र्माभावकथनेनेत्यर्थः । ननुतर्कतांडवेपाकसापेक्षस्यापिपृथिवीशौक्ल्यस्यतन्निरपेक्षाबादिशौक्ल्यस्येवशुक्लशब्दमुख्यार्थत्वेनतु ल्यतयाप्रतीतेःव्याप्तिसंगतिज्ञानादिसापेक्षयोरप्यनुमानशब्दयोस्तन्निरपेक्षप्रत्यक्षवत्प्रमाणशब्दमुख्यार्थत्वेनतुल्यतयाप्रतीते श्चेत्यादिनोपक्रमप्राबल्यभंगेसापेक्षस्यापिशब्दमुख्यार्थत्वोक्तेःसत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतौसापेक्षधर्मस्यापिधीरस्तीतिचेन्न । प्रतीतस्यापितस्यत्यागोपपत्तेरितिभावः ॥ ॐ **गतिशब्दाभ्यांतथाहिदृष्टंलिंगंच** ॐ ॥ १५ ॥ [४८।२] युक्त्यंतरेणेति ॥ जाता वेकवचनं । भाष्यंव्याकुर्वन्सूत्रार्थमाह ॥ [४८।२] अत्रेति ॥ इमाःप्रजाअहरहर्गच्छंत्यइतिपूर्वोक्तप्रजापेक्षयागच्छंत्यइतिस्त्रीलिंग मित्युपेत्योक्तं ॥ [४८।३] सुसंप्रजेति ॥ परंब्रह्मैवलोकनात् । ब्रह्मलोकइतिप्रोक्तस्तस्यलोकोपिकथ्यतइतितद्भाष्योक्तेःषष्ठ्यर्थत्वमुपे

त्यार्थमाह ॥ [४८१३] हृत्पद्मस्येति ॥ अयं सर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । अर्थांतरंचाह ॥ [४८१४] ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्मचासौलोकश्चेतिव्यु त्पत्त्येतिभावः । अस्मिन्पक्षेसाक्षादेवहृत्पद्मस्थस्यगतिशब्दौ । पूर्वव्याख्यानेत्वार्थिकौ । तद्व्याख्यानंतूत्तरलिंगोक्तिसौकर्यायेतिभावः । तादात्म्यंप्राप्तइतिभ्रांतिंनिराह ॥ [४८१५] संगतइति ॥ लिंगंचेतिचार्थंवदन्भाष्यंभावार्थोक्तिपूर्वमवतारयति ॥ [४८१५] किंचेति ॥ लोकवत्त्वलिंगेति ॥ अरश्चहवैण्यश्चार्णवौब्रह्मलोकेतृतीयस्यामितोदिवीत्युत्तरवाक्येअरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकेप्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्यहृत्पद्मेप्रयोगात्हृत्पद्मस्थस्यतादृशलोकवत्त्वंलभ्यतइतिभावः ॥ [४८१७] हिशब्देति ॥ पूर्वंभाष्येलिंगंचतथाहिदृष्टमितिहिशब्दःकेवलमनूदितएवेतिभावः ॥ [४८१७] अनेनेति ॥ हिशब्दसूचितस्मृतिकथनेनेत्यर्थः ॥ [४८१८] तत्प्रसंगादिति ॥ विष्णुलोकप्रसंगादित्यर्थः । अरश्चवैण्यश्चेतिभाष्योक्तवाक्येपूर्वत्रक्षीराब्धिमध्यइत्युपक्रम्योक्तविष्णुलोकप्रस्तावेअरश्चेतिपाठादित्यर्थः । यद्वावराहादिपुराणांतरेचतुर्दशाध्यायादौपूर्वत्रक्षीराब्धिमुक्त्वा तन्मध्ये ममलोकस्तुपरितोवलयाकृतिरित्युक्त्वा अरण्याख्यसुधांभोधिरित्याद्युक्तेरितिभावः । भाष्येहिशब्दार्थमात्रविवरणात्सौत्रतथाशब्दकृत्यंस्वयमाह ॥ [४८१९] अरण्येति ॥ [४८१९] ब्रह्मलोकेति ॥ सुधासमुद्राश्रयलोकेप्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्यहृत्पद्मेश्रवणादित्यर्थः । एतेनास्यलिंगस्यविष्णुनिष्ठतायाअस्पष्टत्वेनोपपादनसापेक्षत्वात्गतिशब्दलिंगेभ्यइत्यनुक्त्वापृथगुक्तिरितिदर्शितं । पूर्वंहृत्पद्मस्थस्यब्रह्मत्वेहेत्वंतरोक्त्यर्थंसौत्रंलिंगपदमित्येवंपरतयाअरश्चेत्यादिभाष्यंव्याख्यातं । अधुनाब्रह्मलोकशब्दस्यप्रसिद्धसत्यलोकपरत्वशंकानिरासार्थंतदित्येवंपरतया अरश्चेत्यादिभाष्यांशंव्याचष्टे ॥ [४८२०] अथवेति ॥ भाष्येइतिशब्दानंतरंहेतुसाध्येअध्याहृत्यवाइति(यथा)विष्णुलोकेब्रह्मलोकप

दप्रयोगःतथाब्रह्मलोकमित्यत्रापिविष्णुलोकत्वेलिंगमनुमापकंदृष्टमित्यर्थमुपेत्यवाअरश्चेत्यादिवाक्यंव्याचष्टे ॥ ब्रह्मलोके ति ॥ अरश्चेति ॥ वाक्यइत्यर्थः । अत्रापि ब्रह्मलोकंनविंदंतीत्यत्रापि विष्णुलोकपरत्वमेवेत्यर्थः । तथाअरश्चेत्यादिवा क्येपिब्रह्मलोकशब्दस्यविष्णुलोकवाचित्वेपिलिंगंसुधासमुद्राश्रयत्वादिरूपविष्णुलोकलिंगंदृष्टमित्यर्थमुपेत्यलिंगंचेत्यादिभा ष्यमवतार्यव्याचष्टे ॥ तत्रापीति ॥ अरश्चेत्यादिवाक्येपीत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ समुद्राश्रयत्वस्येत्यर्थः । भाष्येतस्यैववि ष्णुलोकस्यैवतत्समुद्राश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ॐ धृतेश्चमहिम्नोस्य० ॐ ॥ १६ ॥ हेत्वंतरेणेति ॥ सूत्रेचशब्दादितिभावः । भाष्येवाजसनेयवाक्यप्रतीकपूर्वंअत्रत्यवाक्यस्योक्तेर्भावमग्रेविवृण्वानःस्वयमेतत्प्रकरणस्थछांदोग्यवाक्यमुदाहृत्यधृतेरित्यंत भाष्यंव्याकुर्वन्धृतेश्चेतिसूत्रांशार्थमाह ॥ अर्थइति ॥ भाष्यभावमाह ॥ अत्रेति ॥ उपसंग्रहार्थमिति ॥ विवरिष्य तेचैतदग्रे ॥ एवमन्यत्रापीति ॥ अतएवप्राणइत्यत्रह्रीश्चतइतिवक्तव्येश्रीश्चतइत्युक्तिः । तथापत्यादिशब्देभ्यइत्यत्रसर्वस्य वशीसर्वस्येशानइत्येववक्तव्येसर्वस्याधिपतिरित्युक्तिः । अत्रैवअस्मिन्ब्रह्मपुरइतिवाच्येप्येतस्मिन्निति वाक्योक्तिः । समान जातीयानांश्रुत्यंतराणांसंग्रहोपलक्षणार्थमेतदित्यादितत्वप्रदीपोक्तेःसंप्रदायविदइत्युक्तं । अपौनरुक्त्यायाह ॥ धारणसम र्थइति ॥ सूत्रखंडमवतार्यव्याचष्टे ॥ नचेति ॥ अस्यहृत्पद्मस्थस्य अस्मिन्ससेतुरितिवाक्येऽपहतपाप्मत्वरूपमहिम्नउपलब्धे रित्यर्थमुपेत्याह ॥ य आत्मेति ॥ भाष्येएषभूतेत्यादिवाजसनेयवाक्यशेषोक्तिः सर्वेपाप्मानइतिछांदोग्यवाक्यशेषस्याप्युप

लक्षणमितिभावः । इदानींसूत्रस्यार्थांतरोक्तिपरतयाभाष्यमवतार्यधृतेरित्यंतंतात्पर्यतोव्याचष्टे ॥ [४८।१५] **समाख्ययेति** ॥ वा
जसनेयकइति ॥ षष्ठेऽध्याये । भाष्येएषसेतुरितिप्रतीकमात्रोक्तेःस्वयंसमग्रंपठति ॥ [४८।१६] **यएषइति** ॥ हृत्पद्मस्थत्वस्यतत्स्थाकाश
स्थत्वेनैवेहाभिमतत्वाद्धृदयेविष्णोरुक्तत्वेनेत्युक्तं । एषभूतेत्यादिभाष्यशेषमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४८।१७] **नैचवाच्यमिति** ॥ भाष्येइत्या
दीतिक्रियाविशेषणं । सांतमहतइत्यादाविवाविभक्तिकनिर्देशोवेतिभावः ॥ [४८।१८] **यदुक्तमिति** ॥ ससेतुर्विधृतिरितिवाक्यग्राहिणा
धृतेश्चेतिसूत्रखंडेनेत्यर्थः ॥ [४८।१९] **एतस्मिन्नितीति** ॥ भाष्येआकाशइतिसर्वाधारतयोक्तचित्प्रकृतिरित्यर्थः ॥ [४८।१९] **प्रतीकेति** ॥ एतस्य
वाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिव्यौइत्यादीनिबहुवाक्यानिसूचयतीत्यर्थः ।
आत्मेश्वरमित्यस्यावैयर्थ्यायाह ॥ [४८।२०] **विश्वमचेतनमिति** ॥ आत्माचेतनइतिभावः । नारायणंमहाज्ञेयमित्यग्रेनारायणपदसामा
नाधिकरण्याद्वैष्णवत्वमस्यसिद्धमितिभावः ॥ ॐ**प्रसिद्धेश्च** ॐ ॥१७॥ भाष्योक्तश्रुतौतत्रापीतितच्छब्दपरामर्श्यंदर्शयन्भाष्यं
व्याचष्टे ॥ [४८।२२] **दहरमिति** ॥ [४८।२२] **विष्णोरिति** ॥ सहस्रशीर्षदेवमिततस्यैवप्रकृतत्वादितिभावः । नसुषिरश्रुतिविरोधइतिभाष्यंव्या
चष्टे ॥ [४८।२३] **दहरइति** ॥ [४८।२३] **इत्यभ्युपगमइति** ॥ आकाशपदेनतल्लिंगादितिन्यायेनविष्णुमुपादायतस्यहृत्पद्मस्थत्वाभ्युपगमेपूर्वोक्तदि
शासुषिरस्यसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोधइत्यर्थः ॥ [४८।२३] **अनेनैव** ॥ तत्रापिदहरमितिश्रुतिग्राहिणाप्रसिद्धेश्चेतिसूत्रेणैवेत्यर्थः ।
नकेवलंतस्यहृत्पद्मस्थत्वसामान्यस्यप्रसिद्धेश्चेतिसूत्रार्थः । किंतुहृत्पद्मस्थाकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यप्यर्थइतिभावेनइतिप्रसिद्धेश्चे

त्यस्यश्रुतिषुदहराकाशस्थत्वप्रसिद्धेश्चेत्यर्थकतया उत्तरभाष्येणान्वयमुपेत्यतदंतस्येतितच्छब्दार्थमाह ॥ [४८।२४] तस्मिन्निति ॥ श्रुतौ लिंगव्यत्ययंमत्वोक्तं ॥ [४८।२४] विशोकमिति ॥ भाष्येहृत्पद्मस्थत्वोक्तेरितिशेषः । दहराकाशस्थत्वावेदकश्रुत्यंतराणिभाष्योपलक्षितान्याह । दिव्यइति आथर्वणे । यएषइति तैत्तिरीये । आदिपदेनयएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेते योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नितिपूर्वोक्तश्रुत्यादिग्रहः । भाष्येश्रुतिविरोधइत्युपलक्षणंमत्त्वाप्रागुक्तानन्वयदोषंनिराह ॥ [४८।२५] अन्वयाभाव इति ॥ योऽन्वेष्टव्योभगवांस्तस्यांतर्हृदयेयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहिते। सभगवानपहतपाप्मेत्यन्वयइत्यन्यत्रोक्तंसमाधिंव्यनक्ति ॥ [४८।२५] तस्मिन्नित्यादिना ॥ अप्रकृतब्रह्मणःकथमुक्तिरित्यतआह ॥ [४८।२६] ब्रह्मपुरेति ॥ देहस्यब्रह्मप्रतिपुरत्वोक्त्यातथापुंडरीकंवेश्मेत्यत्रापिब्रह्मपदान्वयावश्यंभावेब्रह्मप्रतिपुंडरीकस्यवेश्मत्वोक्त्या ब्रह्मवेश्मपदेनचेत्युपलक्ष्यं। तथाचयद्ब्रह्मांतस्तदन्वेष्टव्यमितिसिद्धेरित्यर्थः। तस्यांतर्हृदयइतिसमानविभक्तिकत्वाभावेपिसमानविषयत्वमात्रेणापिप्रश्नोत्तरभावोयुक्तइतिभावः । उभेअस्मिन्द्यावापृथिवीइत्यादेरर्थः ॥ [४९।२] तदाधारतयेति ॥ ब्रह्महृदयस्थाकाशाभिमान्याधारतयापृथिव्याद्यभिमान्यादिकमित्यर्थः । नास्यजरयैतज्जीर्यते । नवधेनास्यहन्यते । तदेतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्कामाःसमाहिताः । एषआत्माऽपहतपाप्माइत्यादेरर्थमाह ॥ [४९।२] नष्टेपीति ॥ अस्मिन्भूताकाशेब्रह्माख्याकाशोवर्तते।सचयावान्बहिः परमात्माव्याप्तोस्तितावानेवंविद्यतइतिछांदोग्यभाष्योक्तंपक्षांतरंव्यनक्ति ॥ [४९।२] अथवेति ॥ अस्मिन्पक्षे

प्रश्नोत्तरयोस्तुल्यविभक्तिकत्वंचास्तीतिभावः । एतद्व्याख्यानोक्तिश्चाल्पश्रुतेरित्यधिकाशंकोत्थानाय । संगम्यंतेगुरोर्गिरइति स्वप्रतिज्ञानुरोधायचेतिज्ञेयं । देहादेर्ब्रह्मप्रतिपुरत्वाद्युक्तावपिस्पष्टंतत्रब्रह्मस्थितेरप्राप्तेरन्यपुरादावन्यस्यापिस्थितिसंभवादित्य भिप्रेत्यसामान्येनोक्तइत्युक्तं । तस्यैतदेवनिरुक्तंहृदयमित्युत्तरवाक्योक्तरीत्याहृद्ययतइतिव्युत्पत्त्याहृदयपदेनहृत्पुंडरीकस्थदह रभूताकाशंगृह्यतइतिभावेनाह ॥ हृदयपद्मोकाशइति [४१।३] ॥ तर्हिकिंतदत्रेतिप्रश्नस्ययावानित्यनेनोत्तरितत्वात् । उभेअस्मि न्द्यावापृथिवीइत्यादिव्यर्थमित्यतःतत्तुविजिज्ञासितव्यत्वेहेतुत्वेनसामर्थ्यकथनमेवेतिछांदोग्यभाष्यानुरोधेनवाक्यशेषस्या न्वयमाह ॥ सर्वेति [४१।४] ॥ नचेति [४१।४] ॥ तदेतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिहृत्पद्मस्थाकाशस्थेब्रह्मपुरपदप्रयोगादित्यर्थः । ब्रह्माख्यंपुरंपूर्ण त्वात्पुरमितितद्भाष्योक्तमेवाह ॥ ब्रह्मैवेति [४१।५] ॥ एतच्छब्देन [४१।५] ॥ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरइतिब्रह्मपुरशब्देनेत्यर्थः ॥ अस्यावि नाशेति [४१।५] ॥ तथाचनाशाभावरूपलिंगेनशरीरेऽनुपपन्नेनबाधकेनप्रकृतशरीरत्यागेनविष्णुग्रहणंयुक्तं । यथाअदृश्यत्वनये अक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यत्राक्षरशब्देनब्रह्मणःप्रकृतत्वेपिअक्षरात्परतःपरइत्यत्रपरत्वावधित्वबाधकेनतत्राक्षरपदेनप्रकृति ग्रहणंतद्वदितिभावः । एतच्चोपलक्षणं । बृहत्वात्पूर्णकामत्वाद्विष्णुर्ब्रह्मपुराभिधः । तस्मिंस्तस्यपुरंदेहस्तस्मिन्हृदयमास्थितमि त्युक्तदिशापूर्वमपिब्रह्मपुरपदेनविष्णोरपिप्रकृतत्वाद्वयोःप्रकृतत्वेपिबहूनांसहनिर्देशइत्यानंदमयनयटीकोक्तरीत्यासत्यंब्रह्मपुर मित्यत्रविष्णुमात्रग्रहणंयुक्तमित्यपिज्ञेयं । तर्ह्युभयत्रवाक्यान्वयसामंजस्येविष्णुरेवेतिनिर्बंधेकोहेतुरित्यतआकाशपक्षएवान्व याभावइतिन्यायविवरणोक्तमन्वयाभावंव्यनक्ति ॥ नचेत्यादिना [४१।५] ॥ तत्रकिंयावानितिवाक्येपूर्वोक्तहृत्पुंडरीकस्थदहराकाश

स्यैवहृदयेऽवस्थानमुच्यते । अथआकाशपदंससम्यंतमुपेत्यहृदयेहृत्स्थेआकाशेव्याप्ताकाशोस्तीत्युच्यते । किंवाहृदयेआ काशइतिदहरमनूद्ययावानितिबाह्याकाशतुल्यतयातदेवविशेष्यतइतिविकल्पान्हृदिकृत्वाआद्यंनिराह ॥ [४१।६] यावान्वाइत्यस्ये ति ॥ हृदयेआकाशइत्येतावतापूर्तेरितिभावः। द्वितीयंनिराह ॥ [४१।६] नहीति ॥ [४१।७] तदभावादिति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्यदहराकाशस्थत्वाभावात् । छांदोग्यभाष्योक्तदिशातमेवैकंजानथेतिब्रह्मणएवान्वेष्टव्यत्वोक्त्याआकाशेअन्वेष्ट व्यत्वायोगाच्चेत्यर्थः । तृतीयंनिराह ॥ [४१।७] नापीति ॥ [४१।८] व्यासत्वेति ॥ ईश्वरवदचिंत्यशक्त्यभावादितिभावः । नहिद्यावा पृथिव्यादेर्जिज्ञास्यत्वंतमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथेतिहिश्रुतिरितिछांदोग्यभाष्योक्तंदोषमाह ॥ [४१।८] मुख्यतइति॥ तदाधारतयेतिप्रागुक्तदिशाब्रह्मणिप्रकारतयाजिज्ञास्यत्वमस्तीत्यतोमुख्यतइत्युक्तं । वक्ष्यतिचावस्थितेरितिकाशकृत्स्नइति सूत्रेऽमुख्यतोजिज्ञास्यत्वमितिभावः । पूर्वोक्तशंकापरिहारकत्वेनापितदित्यादिभाष्यमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४१।८] नन्वेवमिति ॥ [४१।९] अंगीकारेपीति ॥ यथासाक्षात्हृत्पद्मस्थत्वेविरोधस्तथैवमंगीकारेपीत्यपेरर्थः । भाष्येऽपेक्षितंपूरयति ॥ [४१।९] नचैवमंगीकारे पीति ॥ ॐ इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासंभवात् ॐ ॥१८॥ परामर्शादिति । एषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरं ज्योतिरितिपूर्ववाक्येसंप्रसादपदेनप्रकृतस्यअभिनिष्पद्यतइतिचकर्तृत्वेनोक्तस्यजीवस्यैषइतिपरामृश्यआत्मपदेनयआत्माऽप हतपाप्माविजरोविमृत्युरित्युक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वविधानादित्यर्थः । शेषपूर्त्यासइतिप्रतिज्ञार्थमाह ॥ [४१।१२] जीवएवेति ॥ नेत्यस्य

पूर्वतनप्रतिज्ञयान्वयंदर्शयन्हेतुसाध्ययोरवैयधिकरण्यायभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४९।१३] नजीवइति ॥ स्वतइतिपदंशंकापूर्वंव्यनक्ति ॥
॥ [४९।१३] नचेति ॥ [४९।१४] स्वातंत्र्येणेति ॥ सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेवश्रुतौस्वीकर्तव्यमितिभावः ॥ ॐ उत्तराच्चेत्० ॐ ॥ १९ ॥
शेषोक्त्याभाष्यंव्याचष्टे ॥ [४९।१७] नैतदिति ॥ आविर्भूतस्वरूपइत्यस्यार्थो [४९।१८] मुक्तजीवस्येति ॥ परमेश्वरप्रसादादित्येतच्छंका
पूर्वंव्यनक्ति ॥ [४९।१९] नचैवंवक्तव्यमित्यादिना ॥ [४९।१९] मुक्तस्यापिजीवत्वेनेति ॥ हृत्पद्मस्थत्वापहतपाप्मत्वयोःभिन्नकालत्वेप्यैका
धिकरण्यादपहतपाप्मेत्याद्युक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ॐ अन्यार्थश्चपरामर्शः ॐ ॥ २० ॥ [५०।१] भगवंतमिति ॥ ज्योतिश्शब्दश्चात्मा
प्रकरणादितिचतुर्थेभगवत्परोवक्ष्यतइतिभावः ॥ [५०।२] एषइतिपरामृश्येति ॥ पुलिंगंतुशैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येत्यादाविवविं
धेयात्मापेक्षयायुक्तमितिभावः । सएवेत्येवकारतात्पर्यंहेतूक्त्याव्यनक्ति ॥ [५०।३] नचमंतव्यमिति ॥ ॐ अल्पश्रुतेरितिचेत्०
ॐ ॥ २१ ॥ व्योमवदित्यनेनास्यागतार्थत्वायविशेषाशंकोक्तिपूर्वंभाष्यंव्याचष्टे ॥ [५०।७] नव्योमवदिति ॥ [५०।९] यावान्वाइति ॥ पूर्वं
मथवेतिद्वितीयव्याख्यानेयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशइतिहृत्पद्मस्थदहराकाशस्थस्याकाशनाम्नोविष्णोर्व्या
प्तबाह्यरूपतौल्येनव्याप्तत्वोक्तेरित्यर्थः । इतिश्रुतौ छंदोगश्रुतौ तृतीयइत्यर्थः । ज्यायस्त्वेनवृद्धतमत्वेनव्याप्तत्वेनेतियावत् ।
वृद्धशब्दात्वृद्धस्यचेतिसूत्रेणईयसुन्प्रत्ययेज्यादेशेचरूपमेतत् । छांदोग्यभाष्यस्थंसर्वमत्रानुसंधेयमितिभावेनकिंचित्प्रदर्श
यति ॥ [५०।१] यस्मिन्निति ॥ उक्तंहितद्भाष्ये अल्पपरिमाणस्यापिमहत्परिमाणंयुज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । यस्मिन्विरुद्धगत
योप्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयआनुपूर्व्येतिवचनात् । आनुपूर्व्येतिश्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थइत्यादि । उपपादितमेतन्नि

पुणतरंवैशेषिकनयानुव्याख्यानइतिभावः। सर्वसूत्रार्थफलोक्त्योपसंहरति ॥ अंतइति ॥ आत्मशब्दब्रह्मशब्दापहतपाप्म त्वसुप्तगम्यत्वअरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वसर्वधारकत्वरूपलिंगवाजसनेयतैत्तिरीयसमाख्यारूपसाधकभावात् सुषिर श्रुतिविरोधवाक्यानन्वयइतरपरामर्शाल्पस्थानस्थत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । दहरेतत्त्वित्यस्यार्थो विष्णुरेवेति ॥ सर्वेतिभाष्यलब्धफलोपसंहारः। अत्रपूर्वत्रचश्रुतसर्वाधारश्चेत्यर्थः । यत्त्वत्रकेनचिद्दूषणमुत्प्रेक्षितंतत्तुचंद्रिकार्थावमर्शिनांनं दुरुद्धरमितिग्रंथगौरवभयान्नात्रप्रपंच्यते ॥ अ० ५ ॥ ॐ अनुकृतेस्तस्यच ॐ ॥ २२ ॥ अत्रन्यायविवरणेकथंनुतद्विजा नीयामित्यानुकूल्येनग्रहणंकस्येतिविचार्यमित्युक्तं । तत्रपूर्वस्माल्लिंगंसाधारणमितिपदानुवृत्तिंसूचयन्आनुकूल्येनग्रहणंकस्ये त्युक्त्यैवलब्धसाधारण्यंव्यनक्ति ॥ अत्रानुकूल्येनेति ॥ भगवतिज्ञानिसुखेचसाधारणस्येत्यन्वयः । सुखेतावदुक्तलिंगं प्रसिद्धमेव । अनुकूलवेदनीयत्वंसुखत्वमितिसर्वसिद्धत्वात् । भगवतोपिज्ञानिनंप्रतिप्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहमित्युक्तनिरुपा धीष्टत्वात् । ज्ञानिनंप्रतिस्वसुखइवभगवत्यपितल्लिंगंसिद्धमितिभगवतिज्ञानिसुखेचसाधारणस्येत्युक्तं । परमात्मैवानिर्देश्यसु खरूपइतिभाष्योक्तिसूचितंसाधारण्यमाह ॥ सुखशब्दवृत्त्येति ॥ प्राक्तनचशब्दोत्राप्यन्वेति । परमंसुखमित्युक्तसुखशब्द स्यतेषांसुखंशाश्वतमितिपूर्वत्रज्ञानिसुखे योवैभूमातत्सुखमितिभगवतिचप्रयोगेणचेत्यर्थः । भाष्यंसंगतिपरत्वेनतावद्व्याचष्टे ॥ पूर्वमिति ॥ अदृश्यत्वनये ॥ तेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वेइति ॥ तेषांमध्येअद्रेश्याग्राह्यपदोक्तेइत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्योच्यत इत्यस्यार्थः कस्यचिदिति ॥ केनेत्यतःतदेतदितिपूर्वभाष्यमितिमत्त्वाह ॥ तदेतदिति ॥ भाष्येपूर्वपक्षयुक्तिसूचनाय

एकदेशमात्रोक्तावपिआदिपदोपात्तलिंगार्पकांशमाह ॥ **कथंनुतदिति** ॥ पूर्वार्धेनानिर्देश्यत्वस्यउत्तरार्धेननभातीत्यज्ञेय
त्वस्यचोक्तेरितिभावः । अत्रभाष्येपरमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपइत्युक्त्याआनुकूल्येनगृह्यमाणत्वंसुखत्वरूपलिंगमितिभाति ।
तथात्वेन्यायविवरणेकथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनग्रहणमित्युक्तिर्नयुक्तातद्वाक्येसुखत्वलिंगाप्रतीतेरित्यतोलिंगस्वरूपंवि
विच्याह ॥ **आनुकूल्येनेति** ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङितिस्मरणात् । विजानीयामितिलि
ङ्ज्ञानार्थज्ञेयस्यप्रार्थनाप्रतीतेरितिवा । कथंपुत्रंपश्येयंआयातिनवेत्यत्रदर्शनार्थंपुत्रागमनप्रार्थनप्रतीतेरिवकथंन्वितिवाक्ये
ज्ञानार्थमाविर्भावरूपभानप्रार्थनप्रतीतेरितिवाऽभिप्रायः । सुखरूपइतिभाष्यंतुफलितोक्तिपरमितिभावः । तेषांसुखमि
त्यादेर्भावमाह ॥ **तस्यचेति** ॥ प्रकृतज्ञानिसुखवाचिसुखश्रुत्याज्ञानिसुखनिष्ठत्वइत्यर्थः । ज्ञानिसुखस्यानिर्देश्यत्वमज्ञेय
त्वंचोच्यतइत्यस्यभावमाह ॥ **अनिर्देश्यत्वमिति** ॥ प्राग्विष्णुधर्मतयोक्तमितियोज्यं । इत्यवश्येत्युक्तार्थं । निर्णेत
व्यत्वं । आनुकूल्येनगृह्यमाणस्येत्यनुषंगः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याकुर्वन्ज्ञानिसुखस्येत्येतत्प्रतिज्ञापरत्वेनव्याचष्टे ॥
ज्ञानिसुखस्यैतल्लिंगमिति ॥ कथंनुतदितिवाक्योक्तमानुकूल्येनगृह्यमाणत्वरूपमित्यर्थः । अनिर्देश्यमित्यादिपूर्वभा
ष्यलब्धंहेतुमाह ॥ **परमंसुखमितीति** ॥ तस्यैवचकथंनुतदितितच्छब्देनपरामर्शादितिभावः । तदेतदितिमन्यंते कथंनु
तद्विजानीयामिति तेषांसुखंशाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमितिविपरीतश्रुतिभ्रमइत्यन्यत्रोक्तरीत्यासुखश्रुतेर्निरवकाशत्वा
यतद्विशेषणभूततदादिसर्वनामश्रुतेर्निरवकाशत्वोक्तिपरतयातेषामित्यादिभाष्यंशंकापूर्वंव्याचष्टे ॥ **नचेति** ॥ सुखविशि

ष्टेतिसूत्रे लक्षणंपरमानंदइत्युक्तदिशावा भूमासंप्रसादादित्यत्रोक्तदिशायोवैभूमातत्सुखमित्युक्त्यावेतिभावः । तेषातमिति तच्छब्दार्थसूचनायएकोवशीतित्रिपाद्युक्तिः । आत्मस्थंस्वस्थितं । तदितिप्रातिपदिकश्रुतेःसावकाशत्वमाशंक्यनपुंसकलिंगेनतस्यानिरवकाशत्वमाह ॥ **नचेति** ॥ तथाचतस्यैवेत्ययुक्तमितिभावः ॥ **प्रकृतत्वादिति** ॥ तत्रैवमंत्रे । एकोवशीतिप्रकृतत्वादित्यर्थः । ननुपूर्वत्रएषआत्मेत्यत्रएतच्छब्दस्यपूर्वोक्तज्योतिःपरत्वेपिविधेयात्मापेक्षयापुलिंगत्ववदिहापिविधेयसुखापेक्षयानपुंसकत्वमस्त्वित्याशंकानिरासायोक्तंतदित्यादीत्यादिपदं । तदेतच्छब्दयोरेकस्यतथात्वेप्येकस्योद्देशकत्वावश्यंभावेनद्वयोर्नपुंसकत्वायोगादित्यर्थः । अंगीकृत्यचेदमुदितं । वस्तुतस्तुतदितिप्रातिपदिकश्रुतिरेवस्वतोनिरवकाशेतिभावेनाह ॥ **संभवादिति** ॥ **दूरस्थेति** ॥ ज्ञानिसुखेनव्यवहितेत्यर्थः । अन्यथापूर्वत्रापितस्मिन्यदंतरित्यत्राप्याकाशपरामर्शित्वंतच्छब्दस्यनस्यात् । व्यवहितपुंडरीकपरत्वमेवस्यादितिभावः ॥ **अंतइति** ॥ सन्निहितपरामर्शिनपुंसकतदेतच्छ्रुतिसमानाधिकृतसुखश्रुत्यनुरोधादित्यर्थः ॥ **अनिर्देश्यत्वादीति** ॥ काठकेआथर्वणेचश्रुतमितियोज्यं ॥ ७ ॥ भाष्येपरमात्मैवेत्यनंतरंआनुकूल्येनगृह्यमाणइतिशेषंमत्वाभाष्यमाकांक्षाक्रमेणव्याचष्टे ॥ **कथंनुतदिति** ॥ सुखरूपइत्यस्यार्थइतिभ्रमनिरासायकथंन्वितिवाक्योक्तिः । अनिर्देश्यसुखरूपइतिभाष्यंप्रागुक्तसुखश्रुतेःसावकाशत्वोक्तिपरतयातात्पर्यतोव्याचष्टे ॥ **नचेति** ॥ ननुतदेतच्छ्रुतिसामानाधिकरण्यात्सापिनिरवकाशेत्युक्तमितिशंकते ॥ **तेषामिति** ॥ **नेतिचेदिति** ॥

सुखश्रुतेर्विष्णुपरत्वंनेतिचेदित्यर्थः । यज्ज्ञानाच्छाश्वतंसुखंसभगवान् यद्ब्रह्मअनिर्देश्यंसुखमितिवदंति तदेतत्स्वरूपमितिम
न्यंतइत्यन्यत्रोक्तंवाक्यमत्रव्याकुर्वन्तदुत्तरत्वेनभगवानित्यंतस्यभावमाह ॥ चेतंनइति ॥ यद्ब्रह्मेत्यादेःपूर्वकृतशंकांतरनि
वर्तकत्वेनार्थमाह ॥ नचेत्यादिना ॥ यदिति ॥ यतोवाचोनिवर्ततइत्यादौप्रसिद्धंयदनिर्देश्यमित्यर्थः । गृह्णंति ज्ञानार्थं
प्रार्थयंतइत्यर्थः । काठकभाष्येतुतदेवभगवद्रूपंपरमंसुखंज्ञानिसुखंतुविप्रुण्मात्रमितिसुखंविधेयमित्यर्थांतरमुक्तं । तत्रततद्गु
ह्यंब्रह्मेत्युपक्रांतंएतत्एकंरूपमितिमध्येचोक्तंब्रह्मणोरूपंपरमंसुखमित्यर्थइतिनपुंसकोपपत्तिरुक्ताचंद्रिकायां । इदानींतमेवेत्या
दिभाष्यंसंभवत्समीपेत्यादिनापूर्वोक्तशंकाव्यावर्तकत्वेनव्याचष्टे ॥ नचवक्तव्यमिति ॥ दूरस्थेति ॥ यद्यपितेषांसुखमि
त्युक्तज्ञानिसुखात्एकोवशीत्यादिनोक्तोविष्णुर्दूरस्थः । चेतनश्चेतनानामित्युक्तस्तुसन्निहितएव । एतन्मंत्रस्यतेषांसुखमित्य
तोऽनंतरमाम्नानात् अनेनैवमंत्रेणपूर्वंप्रकृतत्वस्योक्तेः । तथाप्यभ्युपेत्यवादेनवा चेतनइतिमंत्रेपितेषांशांतिःशाश्वतीनेतरेषा
मितिश्रवणेनशांतिशब्दितसुखव्यवधानंचेतनइत्यस्याप्यस्तीतिवा दूरस्थेत्युक्तं । अनुमानंनामतदिच्छानुरोधेनभानं अनुकृ
तिशब्देनअनुभानमुच्यते । भानस्यापिक्रियारूपत्वात् । अन्यकृतीनामप्युपसंग्रहार्थमनुकृतेरित्युक्तमितितत्वप्रदीपोक्त्याअनु
कृतेरित्यस्यअनुभानादित्यर्थमत्त्वाह ॥ एतदधीनंप्रकाशेति ॥ सर्वमित्यस्यार्थः ॥ सूर्यादीनामिति ॥ एतदधीनेत्युक्त्या
सूत्रेतस्येतिपदंआनुकूल्येनगृह्यमाणपरंसत्अनुकृतेरित्यतःपूर्वमप्यन्वेतिस्वस्थानेचस्थितंसत्तस्यभासेतिवाक्यप्रतीकंचभवती
तिदर्शितं । स्पष्टीकृतंचैतत्तंत्रदीपिकायामस्माभिः । भाष्येअनिर्देश्यसुखरूपत्वेचअनुकृत्यादेर्हेतुत्वोक्त्यासमीपस्थदूरस्थत्या

गोपादानयोर्हेतुत्वंलिंगसमन्वयहेतुत्वंचलब्धमितिदर्शयन्भाष्यस्यफलितोक्तिपरत्वेनभावमाह ॥ **अंतइति** ॥ उक्तलिंग
द्वयाभावादित्यर्थः । सर्वसूर्यादीत्युक्त्याश्रौतसर्वशब्दोपिसूर्यादितेजोमात्रपरो नसर्वजगत्परइतिव्याख्यातंभवति । नच
तद्भासेतिभाष्येशेषमाह ॥ **जगद्भातीतिशेषइति** ॥ तेनतस्यभासेतिश्रुतौसर्वशब्दोजगत्परो नतेजोमात्रपरइतिदर्शितं ।
नहीत्यादेर्भावमाह ॥ **एतदुभयस्येति** ॥ सर्वतेजोनियंतृत्वसर्वजगत्प्रकाशकत्वरूपोभयस्येत्यर्थः ॥ **तदुक्तमिति** ॥
चतुर्थस्कंधतात्पर्येविंशेऽध्यायेभगवत्पादोदाहृतशब्दनिर्णयवाक्ये सन्निधेरपियोग्यतायाबलीयस्त्वमुक्तमित्यर्थः । इतिशब्दा
नंतरंश्रुतेरितिशेषमाह ॥ **इतिश्रुतेरितिशेषइति** ॥ प्रकृतार्थद्वयंश्रुतौव्यनक्ति ॥ **रश्मीदिति** ॥ अग्नीदित्यस्यअग्निसामिं
धकत्वमिवरश्मीच्छब्दस्यरश्मिसामिंधकत्वमर्थइत्युपेत्योक्तं ॥ **सूर्यादीति** ॥ **नारायणेति** ॥ नारायणंपुरुषमितिवाक्यशे
षादितिभावः । एषाचश्रुतिरंतर्नयोक्ताव्याख्याताच । श्रुत्यनुरोधेनभाष्यस्थपदानामप्यर्थद्वयमाह ॥ **नारायणेति** ॥
॥ ॐ **अपिस्मर्यते** ॐ ॥ २३ ॥ **नकेवलमिति** ॥ एतेनप्रागुक्ताश्रुतिरेतत्सूत्रस्थापिपदेनसमुच्चितैवोक्तेतिसूचितं ।
भाष्यस्यसूत्रेणान्वयइतिभावः । अत्राद्यसूत्रेचशब्देन नतत्रेतिवाक्यशेषोक्तलिंगंसमुच्चीयते। तत्रसूर्याद्यप्रकाश्यत्वसूर्यादिनि
यंतृत्वजगद्भासकत्वरूपलिंगानांमध्येद्वयोरपिशब्देनप्रागुक्तश्रुतिसिद्धत्वमुक्त्वात्रयाणामपिविष्णुनिष्ठत्वंस्मार्तंचेत्याहेतियो
जनातुस्फुटत्वान्नोक्तेत्याहुः । नतदितिस्मृत्युपयोगायसूत्रस्यार्थांतरंव्यक्तीकुर्वन्नवतारयति ॥ **किंचेति** ॥ सौत्रापिशब्दार्थो

र्थं । भातिभासयति । सूर्यादयस्तंनभासयंतीत्याथर्वणभाष्योक्तेः ॥ [५।१।१३] युक्तीति ॥ पूर्वयोजनायांआद्यसूत्रोपात्तस्ययुक्तिद्वय
स्यविष्णौश्रौतत्वसमुच्चयेऽपिशब्दइतिदर्शितं । इदानींसूर्याद्यप्रकाश्यत्वस्यापिस्मार्तत्वमितिसूर्याद्यप्रकाश्यत्वाद्यानुकूल्येन
गृह्यमाणोविष्णुरेवेतिसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपयुक्तिसमुच्चयेऽपिपदमित्यर्थः । श्रुतौनतत्रेतिवाक्यशेषोक्तलिंगस्यप्राथम्येनसूर्या
द्यप्रकाश्यत्वादनुकृतेस्तस्यचेतिवक्तव्येअनुकृतिशब्देनतमेवभांतमितिद्वितीयवाक्योक्तानुभानोक्त्यासूचितंचोद्यमाशंक्योत्त
रयति ॥ [५।१।१२] नचेति ॥ [५।१।१३] इत्यादिपुल्लिंगेनेति ॥ तत्र तं तस्येतितच्छब्दत्रयगतेनेत्यर्थः । मध्येतमितिपुल्लिंगश्रवणात्पूर्वोत्तर
तच्छब्दयोरपितथात्वमितिभावः ॥ [५।१।१२] प्रकृतेति ॥ चेतनश्चेतनानामित्यनेनेत्यर्थः । उच्यते । सूर्याद्यप्रकाश्यत्वतत्प्रकाशनि
यंतृत्वजगत्प्रकाशकत्वरूपलिंगत्र(योपेततये)यमित्यर्थः ॥ [५।१।१३] प्रकृतस्यैवेति ॥ दुर्ज्ञेयत्वेनोक्तस्यैववस्तुनो नतत्रसूर्योभातीत्यत्रप्र
त्यभिज्ञानादित्यर्थः । तथाचतदैकार्थ्यमेव तं तस्ये तितच्छब्दयोरपीतिभावः । कथंतर्हितत्र तमित्यादिपुल्लिंगनिर्वाहइत्यत
आह ॥ [५।१।१३] यस्येति ॥ यदनिर्देश्यंसुखंआनुकूल्येनग्राह्यंचततपरमात्मनः एतत्प्रकृतंरूपं । यस्यपरमात्मनोरूपमेवमनिर्देश्यप
रमसुखात्मकमानुकूल्येनग्राह्यंचतत्रपरमात्मनितंपरमात्मानमितिचपुल्लिंगस्यसन्निहितपरत्वस्यचोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हियस्ये
त्यध्याहारदोषः । व्यवहितपरत्वपक्षेतुयोविदधातिकामान्नतत्रसूर्योभातीत्युपपत्तेरित्यतआह ॥ [५।१।१४] दूरोक्तेति ॥ तदेतदिति
श्रुतेर्व्यवहितेश्वरपरत्वेबिभ्यतः नतत्रेत्यादेरतिदूरोक्तस्यचेतनश्चेतनानामितिवाक्योक्तग्रहणेकथंनभीतिरित्यर्थः । सन्निहि
तपरामर्शितच्छब्दप्रातिपदिकस्वारस्यानुरोधेनगुणभूतंलिंगंकथंचिदुक्तदिशानिर्वाह्यमितिभावः । पुल्लिंगानुरोधेननतत्रेत्यादे

र्व्यवहितपरत्वमुपेत्यतदेतदित्यादेर्ज्ञानिसुखपरत्वोपगतौबाधकांतरंचाह ॥ अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्चेति ॥ यतोवाचोनिवर्तंतइत्यादिश्रुत्याब्रह्मरूपानंदस्यैवानिर्देश्यत्वात् । एषपरमआनंदइत्यादिश्रुत्यातस्यैवपरमानंदत्वाच्च ज्ञानिसुखस्यच अव्यक्तादितृणांतास्तुविप्रुडानंदभागिनइतिपूर्वोक्तदिशावा ब्रह्मादीनांतुयुक्तानांसुखंविष्णुसुखस्यतु । प्रतिबिंबस्तुविप्रुट्कोविष्णोरेवपरंसुखमितिकाठकभाष्योक्तवाराहस्मृत्यावा अनिर्देश्यत्वपरमत्वयोरयोगाच्चेत्यर्थः॥ तस्मादिति ॥ सूर्यादितेजोनियंतृत्वजगत्प्रकाशकत्वसूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपसूत्रोक्तसाधकभावात् सुखश्रुतिविरोधादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । सूत्रेऽध्याहृतप्रतिज्ञातार्थ आनुकूल्येनेति ॥ अदृश्यत्वादीतिफलोक्तिः । अज्ञेयत्वमादिपदार्थः । अत्रश्रुतंप्राक्श्रुतंचेत्यर्थः ॥अ०६॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः॥ ॐ॥ २४ ॥ अत्रन्यायविवरणेपुनरीशानशब्दइत्येतावन्मात्रोक्तावपिप्राणप्रेरकइतिसंक्षेपभाष्योक्त्यासूचितं ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीतिभाष्योक्तवाक्यशेषलब्धं धर्ममादायसाधारण्यमक्षरनयन्यायेनाह ॥ प्रेरकत्वेति॥ उपलक्षणमेतत् । रूढिसाम्येनचेत्यपिध्येयं । ईशानःप्राणदःप्राणइतिविष्णाविव ईशानोमारुतःप्राणोवायुर्जिष्णुस्तथैवचेतिप्रथमाध्यायबृहद्भाष्योक्त्यावायावपिरूढेःसत्त्वात् । संगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंव्याकुर्वन्प्रतीयतइत्यंतस्यार्थमाह॥ अथातइत्यादिना ॥ ईशानस्येति ॥तेनभाष्येकश्चिदित्यस्यार्थोदर्शितः । संगत्यादिद्योतनायभाष्येउपासनावाक्योक्तावपिसमन्वेतव्यशब्दादिदर्शयितुंपूर्ववाक्यंचाह ॥ अंगुष्ठेति ॥ ईर्त्यादाविति ॥ प्राणोन्नयनादिप्रतिपादकवाक्यइतियोज्यं । तेनोक्तेतियुक्तं । भाष्येविश्वेदेवाइत्यादावेववाच्येऊर्ध्वमित्यादिपूर्वशेषोक्तेरुपयोगोऽग्रेव्यक्तः ॥ यदाहुरिति ॥ अनुभाष्येतृतीयेसर्ववेदांतनयइत्यर्थः ।

सचेत्यादेर्भावमाह ॥ [५१।१९] **संचयदीति** ॥ वक्ष्यमाणदिशाप्राणव्यवस्थापकत्वादिनावायुःस्यादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यस्यभाव
माह ॥ [५१।२०] **तदेति** ॥ इत्यवश्यमित्युक्तार्थं । निर्णयः ईशानइत्यनुषंगः। श्रुतौदेवमात्रोक्तावपिकैमुत्यलब्धंमत्वाह ॥ [५१।२१] **अधिकारि**
सर्वेति ॥ इयदामननादित्यादौरुद्रादप्यधिकाधिकारिणोवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । स्वेतरेत्यधिकारिविशेषणंबोध्यं । तेनन
वायावप्यनुपपत्तिरिति । एतेनप्रेरकत्वस्यान्यत्रापिवृत्तेकथंद्वयसाधारण्यमित्यपिशंकापास्ता । ननूर्ध्वंप्राणमुन्नयतीत्यत्रकर्तुर
न्यस्याप्रतीतेःप्रकृतेशानस्यैवकर्तृत्वेनान्वयेऽपिनोत्तरार्धे। तत्रवामनमितिश्रुतेःअन्यस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः। अस्यतदप्रतीतेश्चक
थंतालिंगतयेत्युक्तिरित्यतआह ॥ [५१।२२] **यइति** ॥ अन्यथासमभिव्याहारेणप्रतीतैकवाक्यताभंगप्रसंगात्। मध्यआत्मनीत्युक्तस्यम
ध्येवामनमितिप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलपरत्वेनापिभाष्यंव्याचक्षाणःसचेत्याद्यंशमवतार्यसचवायुरेवेतिप्र
तिज्ञांशार्थमाह ॥ [५१।२२] **सयुक्तिकमिति** ॥ सचेत्यनुवादः ईशानइतिव्याख्या। कुतइत्याकांक्षायांएवमेवैषप्राणइत्यादिवाक्यत्रयं
श्रवणोपलक्षणमुपेत्यतद्व्याचष्टे ॥ [५१।२२] **ईशानस्येति** ॥ अनेनईशानएवात्रवाक्येकर्तृत्वेनान्वेतीतिदर्शितं ॥ [५१।२३] **इतिवाक्यइति** ॥
एतेनभाष्येपूर्वं ऊर्ध्वमित्यादित्रिपाद्युक्तेरुपयोगोदर्शितः । इदानीं ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयतीत्यादिलिंगानांप्राणादन्यत्रावकाशरा
हित्यमित्यन्यत्रोक्तलिंगनिरवकाशत्वविवरणपरतयाएवमेवैषइत्यादिउपास्यत्वाच्चेत्यंतंभाष्यंशंकापूर्वंव्याचष्टे ॥ [५१।२३] **नचेति** ॥
भाष्यस्यैवंपदार्थविवरणायपट्प्रश्नस्यपूर्वशेषमाह ॥ [५१।२४] **यथेति** ॥ सम्राट्सार्वभौमोधिकृतान्नियोगिनोविनियुङ्क्ते । कथंएता

न्ग्रामानधितिष्ठस्व । तदाधिपत्येनतिष्ठेति । एवमेवैषआत्मतएषप्राणोजायतइत्यात्मजातत्वेनोक्तःप्राणोमुख्यप्राणःइत रान्‌भिन्नान्‌स्वस्माज्जातत्वेनोपचारेणात्मप्रविभागान्‌प्राणान्वायून्‌पृथक्पृथगेवस्थानेषुस्थापयतीत्यर्थः ॥ [५।१।२५] अथेति ॥ वाज सनेयेतृतीयेवागादीनांमृत्युनात्तत्वमुक्त्वाअथेमंवायुंमृत्युर्नाप्नोदितिवागादिश्रैष्ठ्यंप्राणस्योच्यतइतितस्यमुख्यप्राणत्वद्योतना यपूर्वशेषोक्तिः । अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणःप्राणःस्थूणेत्युपरिचतुर्थेशिशुब्राह्मणेप्यस्ति । फलितमाह ॥ [५।१।२६] अतइति ॥ तस्यव्याख्या [५।१।२६] वायवेकेति ॥ यद्वा अतःएवमेवैषइत्यादिसमाख्यानादित्यर्थः । सर्वदेवोपास्यःकश्चित्प्रतीयतइत्यस्यता त्पर्यमाह ॥ [५।१।२६] इतिहेतोस्तस्यैवेति ॥ उक्तमित्यंतभाष्यभाववक्तुंविष्णुरेवेत्यवधारणोक्तेर्भावंशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति ॥ [५।२।१] नचवाच्यमिति ॥ [५।२।१] वायोरपीति ॥ अंगावबद्धास्तुनशाखासुहिप्रतिवेदमितितृतीयेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । भा ष्येउपास्यःकश्चित्प्रतीयतइत्युक्त्यैवपूर्तौसर्वदेवेत्युक्तिलब्धमाह ॥ [५।२।२] नहीति ॥ एवमुक्तेस्तात्प(क्तंतात्प)र्यंमोक्षार्थमितिशे षपूर्त्याभाष्यवाक्यारूढंकरोति ॥ [५।२।२] विष्णुरेवेति ॥ पूर्वंकुविदंगेतितस्यसर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेरित्युक्तंतद्व्याख्यानेनव्यनक्ति ॥ [५।३।३] अयंमंत्रार्थइति ॥ कुविदंगनमसायेवृधासःपुरादेवाअनवद्यासआसन् । तेवायवेमनवेबाधितायावासयन्नुषसंसूर्येणे तिमंत्रः । नमसेत्युपलक्षणंमत्वाह ॥ [५।३।३] नमस्कारादिनेति ॥ वृधासःज्ञानादिगुणपूर्णाः कुवित्क्वचित् । वाङ्भिः इतायेत्युपेत्याह ॥ [५।२।४] संसारेति ॥ उषसंबुद्धिं । त्रयोर्थाःसर्ववेदेष्वित्युक्त्याकल्पनोपदेशादित्यादिचतुर्थपादोक्तन्यायै

रन्यपरत्वस्यापिसत्त्वाद्वा सर्वसूक्तानांतत्रतत्रस्थवाय्वादिशब्दानांचज्योतिरादिनयैर्वैष्णवत्वसिद्धावपिइहमंत्रेविष्णुलिंगाभा
वेनअंतरादिनयन्यायाविषयत्वाद्वाऽयंमंत्रोत्रवायुपरत्वेनोक्तोव्याख्यातश्च । वक्ष्यतेचैतत्तृतीयेमंत्रादिवद्वाऽविरोधइति
सूत्रे । उक्तंचऋग्भाष्ये । पूर्वप्रसिद्धवर्जंतुशक्रांतादेवतामताइति ॥ ७ ॥ प्रमितइत्यत्रविशेष्याकांक्षांईशानशब्दोक्तोविष्णुरेवे
त्यन्यत्रोक्तेनैवपूरयन्भाष्यंव्याचष्टे ॥ [५२।५] विष्णुरेवेति ॥ ननुवामनश्रुतिरप्यणुश्चेतिसूत्रेद्वितीयेवक्ष्यमाणदिशाऽणुभूतप्राणरू
पाद्यभिप्रायेणवायावपिसावकाशेत्यतोवामनश्रुतेरेवानवकाशइत्यन्यत्रोक्तमनवकाशत्वंसौत्रप्रमितपदोक्तमितिदर्शयन्भाष्य
स्थप्रमितपदतात्पर्यमाह ॥ [५२।६] तस्याश्चेति ॥ अंतरनयेस्थानादीतिगुणसूत्रोक्तेएषउएववामनिरेषहिसर्वाणिवामानिनयतीति
सावधारणश्रुतिवाक्येवामनिशब्दनिरुक्त्याएकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनदेवासोदेवाइत्यादेरिववामनिवामनशब्द
योरैकार्थ्येनमहायोगस्य सवामनःसआनंदःसोच्युतइतितद्भाष्योक्तश्रौतप्रयोगस्यउपेंद्रोवामनःप्रांशुरितिसहस्रनामोक्तस्मार्त
प्रयोगस्यचसत्त्वेनरूढेश्चसत्त्वादितिभावः । अस्त्वेवंप्रागुक्तजिज्ञासानियमाक्षेपेकिमुक्तमुत्तरमित्यतआह ॥ [५२।६] अतइति ॥
निरवकाशश्रुतेरेवेत्यर्थः । निरवकाशत्वंभाष्येकुतोनोक्तमित्यतआह ॥ [५२।७] अत्रेति ॥ भाष्येसूत्रेचेत्यर्थः । यद्वाअतएवप्राण
इत्यत्रलिंगंबलवदेवस्यादित्यनुभाष्येलिंगनिरवकाशत्वस्यैवकारार्थत्वोक्त्यातत्रेवात्राप्येवकारोनिरवकाशत्वार्थइतिभ्रमनिरा
सायोक्तं ॥ [५२।२] अत्रेति ॥ एवकारस्तुश्रुतेर्लिंगादितोपिजात्याप्राबल्योक्त्यर्थइत्याह ॥ [५२।८] अनेनेति ॥ एवंसतिश्रुत्यैवनिर्णयो
पपत्तौतन्निरवकाशत्वमभ्युच्चयत्वेनोक्तमितिभावः । स्मार्तक्रमोनविवक्षितइतिभावेन श्रुतिर्नामसमुद्दिष्टंलिंगंतल्लक्षणंस्मृतं ।

पदानिनिरपेक्षाणिवाक्यंप्रकरणंतथा । एकस्यप्रतिपत्त्यंगवचनंस्थानमुच्यते । अन्यत्रतत्समोक्तिस्तुसमाख्यास्थानमेवच । अध्यायादिप्रबंधास्तुप्रभेदाआगमस्यचेति तत्वप्रदीपोक्तवचनानुरोधेनक्रममुपेत्यलक्षणान्याह ॥ नाममात्रेणेति ॥ आपाततः धर्मद्वारंविनाधर्मिनिर्देशकःशब्दइत्यर्थः । यथाद्युभ्वाद्यायतनस्वशब्दादित्यत्रतमेवैकंजानथआत्मानमित्यत्रात्मश्रुतिः । यथा वा अत्रैववामनश्रुतिः ॥ असाधारणेति ॥ एकपदार्पितोवाऽनेकपदार्पितोवेत्यर्थः । तथाचतादृशधर्मबोधकशब्दोपिलिंगमि त्युच्यते । योग्यतावद्वाक्यमपितथेतिभावः । तत्राद्यंयथा आकाशस्तल्लिंगादित्यत्रसएषोनंतइत्यनंतत्वं । द्वितीयंतु अतएवप्रा णइत्यत्रश्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविति श्रीपत्नीकत्वादिकं ।एतेनश्रीश्चतइत्यादेर्वाक्यत्वेपितद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वात्तदभिप्राये णतत्रसूत्रभाष्यादौलिंगत्वोक्तिर्युक्तेतिभावः ॥ निराकांक्षेति ॥ स्वस्मिन्नेवपूर्णाकांक्षत्वेनान्यत्रनिराकांक्षाणिपदानीत्य र्थः । एतच्चवाक्यंविप्रतिपन्नस्वांतर्गतपदार्थनिर्णायकंवा समभिव्याहृतवाक्यांतर्गतविप्रतिपन्नपदार्थनिर्णायकंवाभवति । आद्यंयथा । हेयत्वावचनाच्चेतिसूत्रेजानथआत्मानमितिवाक्यंअहेयत्वरूपलिंगोपस्थापनद्वाराजीवंनिवार्यपरमात्मानमात्म पदार्थंनिर्णाययति । द्वितीयमपि वाक्यांतरनिर्णायकश्रुत्यादियुक्तत्वेनवा सहपाठमात्रेणवेतिद्वेधा । आद्यंयथा । तत्रैव सएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानइतिजीवलिंगोपस्थापकवाक्यसमभिव्याहारेणपुनरात्मशब्देजीवपरत्वेविप्रतिपत्तौअमृतस्यैषसेतु रितिमुक्तोपसृप्यत्वलिंगोपेतवाक्यांतरस्यजानथआत्मानमितिवाक्यस्थात्मपदार्थस्यपरमात्मत्वनिर्णायकत्वं । द्वितीयंयथा । दहरनयेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नवाक्यं एषोंतर्हृदयआकाशइतिवाक्यस्थाकाशपदस्यब्रह्मरूपार्थत्वंनिर्णाययति ॥ एकेति ॥

एकप्रमेयतात्पर्यकानेकवाक्यानीत्यर्थः । यथाद्युभ्वादिनयेप्रकरणादित्यत्रजुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमितीशशब्दार्थेविप्रतिपत्तौ द्वेविद्येइतिनिर्बाधोपक्रमेणब्रह्मपरतयानिर्णीतंप्रकरणंस्वांतर्गतेशशब्दार्थंब्रह्मेतिनिर्णाययति । स्मृतौऐक्यस्येत्यादिकमुत्तरेणाप्यन्वेतीतिमत्त्वाह ॥ अनेकेति ॥ एकार्थेतात्पर्ययुक्तानेकप्रमेयप्रतिपादकप्रकरणजातंस्थानमित्यर्थः । यथा शन्नोमित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेवहरिमस्तुवत् । भृगुःपंचात्मकंपूर्णमन्नादिमयमच्युतं । मुक्तगीतावसानैस्त्वितिस्मृत्याब्रह्मपरत्वेनावधारितवल्लीत्रयात्मकस्थानस्यस्वांतर्गतान्नमयादीनांब्रह्मत्वनिर्णायकत्वं ॥ समानेति ॥ निर्णीतस्थलेसमानोक्तिरित्यर्थः । साचशब्दतोर्थतश्चेतिद्वेधा । आद्यायथा । अंतर्यामिनयेशारीरश्चेतिसूत्रेयआत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरइत्यादिसमाख्यायायोविज्ञानेतिष्ठन्नित्यादिवाक्यस्थविज्ञानस्यजीवत्वनिर्णायकत्वं । उक्तंचतट्टीकायां । विज्ञानपदेनशारीरःकुतइतिचेत्उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेवेति । द्वितीयातु वैश्वानरनयेवैश्वानरस्यविष्णुत्वेपुरुषसूक्तसमाख्यानिर्णायिकेत्याद्यूह्यं । अत्रलक्षणेषुविशेषणकृत्यंस्पष्टं । तेषुपूर्वबलीयस्त्वंबीजोक्त्याव्यनक्ति ॥ तत्रेति ॥ साक्षात् लिंगवद्व्याप्त्यादिबुद्धिमनपेक्ष्यशब्दविधयेत्यर्थः ॥ अनुमापकतयेति ॥ इदमेतदर्थकंतदसाधारणधर्मबोधकशब्दसमानाधिकृतत्वात् । यएवंसएवंयथाऽमुकइतिवा । अयमेतत्पदार्थः । तत्समानाधिकृतपदबोध्यासाधारणधर्मवत्त्वात् । यएवंसएवंयथाऽमुकइतिवानुमापकतयेत्यर्थः । व्याप्त्यादिबुद्धिव्यवधानेना(र्थधीहेतु)नुमापकत्वात्तदानंतर्यमित्यर्थः । यथात्रैववामनश्रुतितःप्राणादिव्यवस्थापकत्वलिंगस्य । यदोर्ध्वंप्राणमुन्नयतीतिशब्दावगतोधर्मःवाय्वविनाभावानुसंधानवतएवईशानशब्दार्थोवायुरेव । तत्समानाधिकृतशब्दबोध्यतदविनाभूतप्राण

व्यवस्थापकत्वरूपधर्मवत्त्वात् । योयत्समानाधिकृतशब्दबोध्यासाधारणधर्मवान्सतच्छब्दार्थः । यथातल्लिंगादित्यादौसएषो नंतइत्याकाशशब्दसमानाधिकृतानंतशब्दबोध्यासाधारणधर्मवान्विष्णुःआकाशशब्दार्थइतिईशानशब्दार्थवायुरितिनिर्णाय यितुंप्रवर्तेततःप्रागेवईशानशब्दसमानाधिकृतावामनश्रुतिर्व्याप्तिधियंविनैवेशानशब्दार्थरूपंस्वार्थंस्वनिष्ठशक्त्यैवनिश्चाययतीतिप्राबल्यमित्यर्थः ॥ [५२।१२] अनेकेति ॥ (अव्याप्यभूतानेक)अनेकपदार्थकथनद्वारास्वार्थान्वययोग्यएवसमभिव्याहृतवाक्यांतरार्थइत्यादिरूपेणानुमापकत्वादित्यर्थः । यथादहरनयेएषोंतर्हृदयआकाशइतिवाक्यंहृत्स्थदहराकाशस्थितब्रह्मार्थकं । तद्व तान्वेष्टव्यवस्तुप्रश्नार्थकंकिंतदत्रेत्यादिवाक्यसमभिव्याहारात् । यद्यदर्थकवाक्यसमभिव्याहृतंतद्वाक्यंतदर्थान्वययोग्यार्थकं । यथासयएवंविदितिब्रह्मज्ञानिवाक्यसमभिव्याहृतं अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिवाक्यंब्रह्मप्राप्त्यर्थकमितिसामान्यव्याप्त्यावा यथाऽधीहिभगवोब्रह्मेतिब्रह्मप्रश्नार्थकवाक्यसमभिव्याहृतंचक्षुःश्रोत्रमित्याद्युत्तरवाक्यंब्रह्मार्थकमित्यादिरूपेणविशिष्यवाऽनुमापकत्वादित्यर्थः । तथाजानथआत्मानमित्याद्यपिवाक्यं अन्यावाचोविमुंचथेत्यादिवाक्यसहपाठात्ब्रह्मार्थकं । तथा एतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइतिवाक्यं ब्रह्मपदंमुख्यपरब्रह्मार्थकं । अन्यत्रायोग्यान्वयप्रतियोग्यर्थकसावधारणपदसमभिव्याहारात् । सामान्यव्याप्त्यासंमतवदितिस्वांतर्गतपदार्थानुमापकमित्याद्यूह्यं ॥ [५२।१२] बह्वर्थेति ॥ अनेकवाक्यात्मकस्यप्रकरणस्यानेकवाक्यार्थधीपूर्वकमिदंप्रकरणमेतत्परमितियज्ज्ञानंतज्ज्ञानपूर्वकं स्वांतर्गतविप्रतिपन्नवाक्यस्यप्रकरणानुगुणएवार्थइत्यनेकवाक्यार्थधीद्वारालिंगत्वादित्यर्थः । यथाप्रागुक्तप्रकरणं अन्यमीशमितिवाक्यंजीवब्रह्मभेदार्थकमित्यस्यानुमापकमित्यादि

बोध्यं ॥ [५२।७३] अतिबह्वर्थेति ॥ अनेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदंस्थानमेतत्परमितियज्ज्ञानंतत्पूर्वकंस्वांतर्गतस्यविप्रतिपन्नवाक्यस्य स्थानानुगुणएवार्थइत्यनेकप्रकरणार्थधीद्वारानुमापकत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तमेवोदाहरणं ॥ [५२।७३] स्थानांतरेति ॥ स्थानांतरस्थाया अत्रोक्तमेवस्थानांतरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापिबोध्यमितिस्थानद्वयानुसंधानपूर्वकंतत्सदृशत्वादिदंतत्परमित्येवंसादृश्यमात्रेण लिंगत्वादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणं । नन्वेवंकथमंतरादिनयेषुलिंगाच्छ्रुतेर्दौर्बल्योक्तिः । कथंवावैश्वानरनयेअसंभवात्पुरुष विधमितिप्रकरणादिनापाचकत्वादिलिंगबाधइत्यतआह ॥ [५२।७४] अत्रापीति ॥ नोपक्रमादावेवेत्यपेरर्थः । पूर्ववत्समन्वयसूत्रोक्तोप क्रमादाविवेत्यर्थः । एवंत्रिपादींव्याख्यायअस्त्वेवंततश्चकिमित्यतएवमागमनिर्णयइतिचतुर्थपादंव्याचष्टे ॥ [५२।७४] अत्रविरुद्धे ति ॥ एवमित्यनुवादःपूर्वेणोत्तरेणचवाक्यद्वयेनव्याख्येयतयान्वेति । एवंविरुद्धैतेषांसमवायेसतीति । एवंपूर्वपूर्वेणोत्तरो त्तरबाधायेतिच । आगमार्थविनिर्णयइत्युक्त्याश्रुत्यादिषट्कंआगमार्थएवलिंगतयानिर्णायकं । उपक्रमादिकंतुतात्पर्यानुमापक मितिदर्शितं । अतएवतत्रलिंगंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तं । समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानिचेतिप्रमाणलक्षणटीकायां उपक्रमा दीनांतात्पर्यलिंगत्वंएतेषांपुनरर्थएवेतियोगविभागइति । वक्ष्यतेचात्रैवाग्रे उपक्रमेत्यादिना । अत्रैषामुदाहरणानितुचंद्रिका यामुक्तानि । विवृतानिचतानिचंद्रिकाप्रकाशेऽस्माभिः । तत्रश्रुत्यादिलिंगबाधोत्रैवस्पष्टः । स्मृतावुक्तक्रमोनविवक्षितः । किंतुसौत्रएवेतिवक्तुमाह ॥ [५२।७५] नचेति ॥ [५२।७५] आत्मेति ॥ चतुर्थस्यचतुर्थपादेआत्माप्रकरणादितिनयेपरंज्योतिरुपसंपद्येतिद हरविद्यास्थवाक्यगतंज्योतिःकिंसूर्यःविष्णुर्वेतिसंदेहेसूर्यमगन्मज्योतिरितिज्योतिःपदस्यसूर्यइवविष्णावपि तद्वाज्योतिषां

ज्योतिरित्यादौप्रयोगसत्त्वेपि सतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतेएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तइतिश्रुतिसमाख्यानात्सूर्यइतिप्राप्तेसिद्धांतितं । ज्योतिःपरमात्मैव । यआत्मापहतपाप्मेतिपरमात्मप्रकरणात् । समाख्यातुविष्णौसावकाशेति । तथाचतद्विरोधःस्यादितिभावः । तर्हिस्वोक्तएवक्रमःकुतइत्यतआह ॥ [५२।१६] **तदाहेति** ॥ अस्माभिरुक्तंश्रुत्यादिपौर्वापर्यं तृतीयेऽध्यायइत्यर्थः । यद्वाश्रुत्यादिबलाबलबीजमस्माभिरुक्तमेवजैमिनिसूत्रेप्यभिमतंनतुपूर्वमीमांसाकारैरुक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ [५२।१६] **तदाहजैमिनिरिति** ॥ श्रुत्यादिबलाबलबीजमित्यर्थः । परोक्तबलाबलबीजखंडनंतुतर्कतांडवेद्वितीयपरिच्छेदांतेप्रपंचितं । सूत्रेविरुद्धानामितियोज्यं । भाष्यमपिस्वोक्तक्रमेसंवादयति ॥ [५२।१७] **भाष्यकारोपीति** ॥ भक्तिपादीयानुव्याख्यानकारोप्याहेत्यर्थः । आगमार्थावसित्यर्थानियतव्याप्तयोखिलाइतिपूर्वशेषः । ननुवैश्वानरनयेअसंभवादितिगुणसूत्रेकोनआत्माकिंब्रह्मेतिश्रुतात्मादिश्रुतेरुपक्रमनिश्चयद्वाराप्रकरणनिश्चायकत्वमुक्तं । अत्रतूच्यतेविप्रतिपन्नेशानशब्दार्थप्रमापकत्वंवामनश्रुतेः । तथातल्लिंगादित्यादौअनंतत्वादिलिंगस्यविप्रतिपन्नार्थनिर्णायकत्वमुक्तं । अत्ताचराचरग्रहणादित्यादौअप्संवत्सरसृष्ट्यादेर्लिंगस्यप्रकरणनिर्णायकत्वमुक्तं । तथामांत्रवर्णिकसूत्रेब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्यं ब्रह्मप्रकरणनिर्णायक(मित्यु)मुक्तं । दहरनयादौकिंतदत्रेत्यादिवाक्यंसमभिव्याहृतवाक्यांतरार्थनिर्णायकंभवति । तत्कथमित्यतआह ॥ [५२।१७] **श्रुतिलिंगवाक्यानामिति** ॥ एतेषामुदाहरणानिचंद्रिकायांव्यक्तानि । तर्ह्युपक्रमादिकंव्यर्थमित्यतआह ॥ [५२।१८] **उपक्रमेति** ॥ [५२।१९] **अन्यथेति** ॥ अर्थसिद्ध्यभावे । नन्वसाधारणधर्मोलिंगमितिनिराकांक्षपदानिवाक्यमितिचोक्तं । तदयुक्तमि

व । तथात्वेश्रीश्चतइत्यादेर्लिंगत्वेनोक्तस्यवाक्यतापत्तेरित्यतआह ॥ [५।२।२०] लिंगेति ॥ असाधारणधर्मबोधकत्वाविशेषेपिएकःक
र्तावर्तमानकालेस्वार्थपाकक्रियांनिर्वर्तयतीत्यस्यपचतेइत्यस्यचैकार्थत्वेपिएकइत्यादिवाक्यात्पचतेइतिपदस्यैवझडित्यर्थबोध
कत्वादेकपदात्मकंलिंगं अन्यत्तुवाक्यमितिभेदइत्यर्थः । तथाचांतरादिनयेयस्यांडकोशंशुष्मं । श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ । विमेक
र्णापतयतइत्यादीनांवाक्यत्वेपिलिंगत्वोक्तिःतद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वात्तद्विवक्षयेतिभावः । प्रवक्षणाः पक्षान् । इत्यादिवत्
इत्यादौयथासाक्षादसाक्षादर्थबोधकत्वेनलिंगंवाक्यमितिव्यवहारः । तथाअनंतःश्रीश्चतइत्यादावितिभावः । एतेनऊर्ध्वंप्रा
णमुन्नयतीत्यादेःशब्दस्यवाक्यत्वेपितद्बोध्यस्यलिंगत्वाभिप्रायेणभाष्यादौलिंगत्वोक्तिर्युक्तेतिभावः । ननुसौत्रैवकारसूचित
स्वभावप्राबल्येनैवश्रुतेर्लिंगबाधकत्वोपपत्तौभाष्येतच्चलिंगमित्यादिनालिंगस्यसावकाशत्वोक्तिरयुक्तेत्यतोव्यावर्त्यचोद्यमाह ॥
[५।२।२१] नन्विति ॥ [५।२।२१] बाहुल्येनेति ॥ द्विविधंबलवत्त्वंचबहुत्वाच्चस्वभावतइत्युक्तेरितिभावः । यद्यपितयोःस्वभावोबलवानित्युक्त्या
अनेकलिंगानामप्येकश्रुत्याबाधोयुज्यते । उक्तश्चायमर्थःपादांत्यप्राणनयटीकायां । तथापिसौत्रप्रमितपदसूचितश्रुतिनिरव
काशत्वावैयर्थ्यायाभ्युपेत्यवादेनवाप्रागुक्तदिशालिंगानांनिरवकाशत्वमप्यस्तीतिहृदिकृत्वालिंगानामपिप्राबल्यादनिर्णयएवे
त्युक्तं । ततश्चकिमित्यतोभावमाह ॥ [५।२।२१] नबाहुल्येऽपीति ॥ [५।२।२२] निरवकाशादिति ॥ तस्याश्चविष्णौमहायोगेतिप्रागुक्तदिशे
तिभावः ॥ [५।२।२२] अवकाशादिति ॥ वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । एतेनलिंगानांपरमात्मन्यवकाशोविद्यतएववामनश्रुतेरेवानवका
शइत्यन्यत्रश्रुतिलिंगयोर्निरवकाशत्वसावकाशत्वोक्तेरप्यभिप्रायोविवृतः ॥ [५।२।२३] इत्यतआहेति ॥ तद्वैत्वमितिवाक्येयदेवान्प्रा

णयोनवतस्मात्त्वंप्राणोऽभवइत्युक्तप्राणनेतृत्वरूपप्राणत्वस्यातएवप्राणइत्यत्रविष्णौसाधितत्वात् । समाख्यायावायुपरत्वेप्राणमुन्नयतीत्याद्यंविष्णोरेव । तथायोयंमध्यमइत्युक्तमध्यमत्वस्यवायुधर्मत्वेपिइहनतत्प्रतीयते । मध्येवामनमितिमध्यदेशस्थत्वस्यैवप्रतीतेः । तच्चाल्पश्रुतेरित्युक्तदिशाविष्णोरेवेतिभावः।अथापिकुविदंगेतिमंत्रेवायोर्देवोपास्यत्वमुक्तमित्यतआह॥ [५२।२३] वायुत्वमिति॥अत्र प्राणत्वेतिभाष्ये अंतर्नयेआधिदैविकसर्वशब्दानांमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांविष्णावुक्तत्वेनवायुशब्दस्याप्युक्तेरित्यर्थो बोध्यइतिभावः ॥ ॐहृद्यपेक्षयातु०ॐ॥ २५॥ [५२।२४] तथापीति ॥ प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिंगविरोधाभावेपीत्यर्थः॥ [५२।२४] अंगुष्ठेति॥ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशानोभूतभव्यस्येतिईशानस्यांगुष्ठमात्रत्वोक्तेरित्यर्थः ॥ [५२।२४] सर्वेति ॥ अदृश्यत्वनयेसर्वगतंसुसूक्ष्ममितिश्रवणेनतत्रसिद्धत्वात्सर्वगतत्वस्येत्यर्थः ॥ [५२।२४] व्योमवदिति ॥ यद्यपिनिचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्यत्र व्योमवत्सर्वगतस्याल्पदेशस्थितिरुक्तानत्वणुत्वं । अक्षरनयेअन्यभावव्यावृत्तेश्चेतिगुणसूत्रएवाणुत्वमुक्तं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं । ब्रह्मेत्येवेत्यनुभाष्योक्तेः । तथाप्यणुपरिमाणस्यैवाल्पदेशस्थत्वंभवतीतिभावेनवामहतोल्पत्वमपिहिव्योमवत्प्राहवेदविदिति वैशेषिकनयानुभाष्येव्योमदृष्टांतेनैवेश्वरेणुत्वमहत्त्वयोःसाधितत्वाद्वाव्योमवदणुत्वंप्रतिपादितमित्युक्तं ॥ [२५।२५] तन्मात्रत्वेति ॥ अवधारणार्थकमात्रपदेनांगुष्ठेतरपरिमाणराहित्योक्तिपूर्वंअंगुष्ठपरिमाणत्वोक्तेरित्यर्थः । एतेनपूर्वस्मादभ्यधिकाशंकाप्रदर्शिता । यद्यत्रमात्रशब्दोनावधारणार्थःकिंतुप्रमाणेद्वयसजितिपरिमाणार्थोमात्रच्प्रत्ययः । तदाअंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मासदा जनानांहृदयेसन्निविष्टइतिहृदयपदवैयर्थ्यमितिभावः । अधिकंचंद्रिकायांबोध्यं । एतेनैववक्ष्यमाणलक्षणाबीजमुख्यार्थानुप

पत्तिरुपन्यस्ताध्येया । सूत्रेहृदपेक्षयेत्यनुक्त्वाहृदीत्युक्तिर्दहरनयेप्रसिद्धेश्चेत्यत्रोक्तदिशाहृत्स्थाकाशस्थितत्वंविष्णोर्वक्तुमिति भावेनप्रवृत्तंहृद्यवकाशापेक्षयेतिभाष्यं देहांगुष्ठमितोदेहेजीवांगुष्ठमितोहृदि । जीवस्यसतुविज्ञेयोजीवाद्भेदेनमुक्तयइतिकाठकभाष्येअंगुष्ठपरिमितत्वोक्त्यनुरोधेनमुख्यार्थपरतयातावद्व्याचष्टे ॥ [५३११] हृदीति ॥ भगवन्मूर्तिविशेषस्यतन्मात्रपरिमाणत्वेन तादृशहृदयावकाशेव्यक्तत्वेनांगुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिरित्यर्थः । शक्त्यात्मनाऽपरिमितपरिमाणस्यापिरूपविशेषेव्यक्त्यात्मनांगुष्ठमात्रपरिमाणत्वोक्तिपरतयाव्याख्यायेदानींईश्वरेतन्मात्रपरिमाणाभावेपिउपचारात्तदुक्तिर्युक्तेत्यर्थांतरपरतयाव्याचष्टे ॥ [५३१२] भिन्नेष्विति ॥ यथागावःसायंगोष्ठएकीभवंति परेव्ययेसर्वएकीभवंतीत्यादौस्थानगतैक्येनतद्गतेष्वैक्याभावेप्यैक्योक्तिस्तथेत्यर्थः । एतेनानंदमयनयेप्राणमयादेरन्यत्वांतरत्वादिधर्माःकोशगताएवतद्गतभगवद्रूपेषूपचर्यंतइतिसमाध्यंतरमपिसूचितं । तथाचनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगमित्यधिकरणेभाष्येअभेदेपिभेदव्यपदेशःस्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्चयुज्यत इति । वैश्वानरनयोदाहरणेश्रुतंप्रादेशमात्रत्वमप्यनेनैवसमाहितंबोध्यं । यत्तुएवमुपचरितार्थत्वेश्रुतेर्वर्ण्यमाने वेदवाक्यस्य तुवाचनिकार्थंविनानैवान्योयुज्यतइतिकर्मनिर्णयोक्तिविरोधइतितन्न । स्वातंत्र्येचविशिष्टत्वेस्थानमत्यैक्ययोरपि । सा दृश्येचैक्यवाक्सम्यक्सावकाशायथेष्टतइतिजिज्ञासानयानुव्याख्यानादौभगवत्पादैरेवश्रुतेर्गौणार्थत्वोक्तेः । अतएवटीकायां स्थानैक्येनैक्योक्तिवदितिदृष्टांतोक्तिः । कर्मनिर्णयवाक्यंतुतट्टीकायांसम्यग्व्याख्यातमितिभावः ॥ [५३१४] कथनेति ॥ अंगुष्ठवद्व्यक्तिविशेषनिर्धारणंविनायत्किंचिदंगुष्ठमात्रत्वेनोपासनायोगात्तत्कथनंव्यर्थमित्यर्थः ॥ [५३१५] असंभवाच्चेति ॥ पिपीलिकाहृदय

स्थेअंगुष्ठमात्रसामान्यस्यैवाभावादित्यर्थः । सूत्रेभाष्येचमनुष्यपदंमनुष्यमात्रपरमुपेत्यार्थमाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ पूर्वसौत्रस्तुशब्दोहृद्यपेक्षयेतिभाष्यानुरोधादेवकारार्थोव्याख्यातः । इदानीमंगुष्ठाभावेपीतिभाष्यानुरोधादपिशब्दार्थतया व्याचष्टे ॥ तुशब्दोऽपिशब्दार्थइति ॥ सूत्रद्वयार्थफलोक्त्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निरवकाशबलवद्वामनशब्दा दंगुष्ठमात्रत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । आद्येतिशब्दोहेत्वर्थः । यत्तुकश्चिदाह । प्रथमेसूत्रेईशानइतिपदाध्याहारदोषः । प्र मितपदवैयर्थ्यंच । द्वितीयेहृच्छब्दस्यअवकाशलक्षणाप्रसंगःअंगुष्ठमात्रत्वमित्यध्याहारप्रसंगश्चेति । तन्न । अपेक्षिताध्याहा रस्यसूत्रेसर्वतांत्रिकसिद्धत्वात् । त्वन्मतरीत्याप्रमितइत्यस्यपक्षत्वेपूर्वोत्तरावैरूप्यायप्रमितःशब्दादेवेतिनिर्देशापातात् । श्रुति निरवकाशत्वद्योतकतयाप्रमितपदस्यसार्थक्योक्तेश्च । द्वितीयेहृदपेक्षयेतिवाच्येहृद्यपेक्षयेतिनिर्देशादेवहृत्स्थावकाशापेक्षयेति लाभेनलक्षणानापत्तेः । त्वन्मतेप्रमितपदास्वारस्याच्चेत्याद्यूह्यं ॥ अ० ७ ॥ ॐ तदुपर्यपि० ॐ ॥ २६ ॥ अधिकारेति ॥ योग्यतेत्यर्थः ॥ प्रासंगिकत्वादिति ॥ मनुष्येत्युक्त्यातिर्यगादिवद्देवानामपिनेतिप्रसक्तस्यनिवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । अधि कारश्चतद्धानिःप्रसंगादेवचिंतितावित्यनुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ नाध्यायादीति ॥ साक्षादितिभावः । फलतस्तस्यसत्त्वा त् । संगतिपरत्वेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ मनुष्येति ॥ मनुष्यपदस्यमनुष्यमात्रपरत्वेनव्याख्यानादाह ॥ मनुष्याणामेवेति ॥ तिर्यगादीत्यादेस्तात्पर्यं सचेति ॥ श्रुतीति ॥ एतेनास्यपूर्वेणाक्षेपिकीसंगतिर्दर्शिता । तदुपरीतिसौत्रोक्तिसूचितसादि त्वव्यावर्त्ययुक्तिंवक्तुंविकल्पयति ॥ किमिति ॥ विद्यादिनाविद्याकर्मभ्यां । विरोधःकर्मणीतिसूत्रभाष्योक्तमाह ॥ अमरा

णामिति ॥ मुक्तीति ॥ पदप्राप्तेरप्युपलक्षणं । क्वचिन्मुक्त्यादीत्येवपाठः इंद्रादिपदप्राप्तेःपूर्वंपश्चाच्चेंद्रादित्यादिदेवता भावेनतदुद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकयागायोगादित्यर्थः । वक्ष्यमाणशब्दविरोधआदिपदार्थः । अमराणामित्युक्त्यातेषांमरणव र्जितत्वप्रसिद्धेर्मुक्त्यंगीकारोऽनुचितइतिसूचयति । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अंतइति ॥ अनित्यत्वेकर्मादिविरोधेनानादि नित्यत्वांगीकारेऽर्थित्वादेरसंभवादित्यर्थः ॥ नतदुपास्यत्वलिंगंविष्णोःसंभवतीति ॥ नचेष्टापत्तिः । श्रुत्यप्रामाण्याप त्तेरुक्तत्वादितिभावः । लिंगपदोक्त्यानप्रासंगिकत्वमेवकिंतर्ह्यत्रदेवानामधिकारसिद्धौतदुपास्यत्वरूपलिंगसमन्वयस्यापिसि द्ध्याअंतर्नयवैश्वानरनययोरिवफलतोऽध्यायपादसंगतिरप्यस्तीतिसूचितं । प्रसंगादेवचिंतितावित्यनुभाष्योक्तिःतमेवसमन्व यंप्रकटयतिसमस्तेनाध्यायेन प्रायेणेत्येतद्भाष्योक्तिश्चसाक्षात्समन्वयानुक्त्यभिप्रायेतिभावः ॥ ७ ॥ अथ देवानामधिकारस द्भावरूपमर्थांतरंसाधयितुमित्यथशब्दस्यप्रकृतादनधिकारादर्थांतरपरत्वमर्थः । मनुष्याधिकारेत्युक्तिरूपसंशयबीजविघटन प्रकारमेवभाष्यव्याख्यानेनव्यनक्ति ॥ मनुष्येति ॥ ननुमनुष्येत्युक्त्यातद्भिन्नामनुष्यमात्रव्यावृत्तिप्रतीतेःकथंतिर्यगित्यु क्तिरित्यतःसूत्रेमनुष्यत्वंव्यावर्तकत्वेननविवक्षितंकिंतुविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवविवक्षितमितिभावेनोक्तं ॥ विशिष्टबुद्धी ति ॥ यद्वातिर्यगाद्यपेक्षयेत्युक्तिःतेषामपीत्यग्रेतनवाक्यविरुद्धेत्यतउक्तं ॥ विशिष्टेति ॥ नसर्वतिर्यगाद्यपेक्षयेत्यर्थः । पू र्वस्माद्बुद्ध्याविभागेनाधिकारपदमनुवर्त्यसंभवतितेषामितिभाष्यार्थमाह ॥ देवानामिति ॥ विशिष्टेत्यादिभाष्यंव्याकुर्व न्तेषांसंभवतीत्येतद्धेतुगर्भतयापिव्याचष्टे ॥ विशिष्टेति ॥ तदुपरीत्यादिभाष्यंशंकानिरासकतयाव्यनक्ति ॥ नचेति ।

नह्यनादितइत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ [५३।२०] योग्येति ॥ देवतापदयोग्यानांमनुष्यत्वेनभूमौजातानामित्यर्थः ॥ [५३।२०] मोक्षेति ॥ विद्याकर्मभ्यांदेवत्वप्राप्त्युक्त्यासादित्वस्यतद्ध्रासंसांतत्वस्यापिलब्धत्वादितिभावः ॥ [५३।२०] विप्रतिपत्तीति ॥ अनधिकारंजैमिनिरित्यनेनेत्यर्थः । देवानामधिकारोविद्यते विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात्सम्मतवदितिस्वप्रयुक्तानुमानेप्रतिपक्षमाशंकते ॥ नदे [५३।२१] वाइति ॥ [५३।२२] अपितुविशिष्टेति ॥ प्रतिपक्षेप्रतिपक्षांतरवत्उपाधिरपिनवाच्यइतिकस्यचिदुक्तिर्नादर्तव्या । हेतोर्व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयेण(द्ध्याद्याशयेन)तदुक्तिसंभवादितिभावः ॥ [५३।२४] अयमुपाधिरिति ॥ विशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपः ॥ तेन [५४।१] शूद्रादाविति ॥ संभवतिहितेषांविशिष्टबुद्ध्यादिभावादित्यत्रस्वप्रयुक्तविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपहेतोर्वाप्रतिपक्षानुमानेऽभिहितविशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यरूपोपाधेर्वेत्यर्थः । शूद्रादेश्चाग्रेनिषिद्धत्वंव्यक्तमित्यनिषिद्धत्वेसतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाभावरूपोपाधेस्तत्रापिसत्त्वेननव्यभिचारइतिभावः ॥ [५४।२] वेदाधिकारितयेति ॥ खांडववनस्थानांजरितारिसारिसृक्कस्तंबमित्रद्रोणाख्यानांचतुर्णांपक्षिणांसमातृकाणांकृत्स्नवनंपरिलेलिहानेनवह्निनास्वदाहप्रसक्तौभ्रातृभिःप्रार्थितोजरितारिरग्निमयमग्नेजरितेत्यादिमंत्रैःस्तुत्वाप्रीतेनाग्निनातान्मोचयामासेति। एवमुक्तोभ्रातृभिस्तुजरितारिर्विभावसुं। तुष्टावप्रांजलिर्भूत्वायत्तच्छृणुनराधिपेत्यादिनाभारतेप्रसिद्धत्वादितिभावः ॥ [५४।२] अनेनैवेति ॥ जरितार्यादयोऽधिकारितयादृश्यंतइतिवचनेनैवेत्यर्थः । साध्याव्यापकत्वादितिभावः ॥ ॐविरोधःकर्मणीति०ॐ ॥२७॥ भवंतीत्यंतभाष्यभावमाह ॥ [५४।३] यदुक्तमिति ॥ तत्पूर्व

मित्यादिव्याचष्टे॥ तथात्वइति ॥ सादित्वइत्यर्थः। नेत्येतद्याचष्टे ॥ नचासाविति ॥ पूर्वदेवताभावोनास्तीत्यर्थः । अनेके
षामित्यादिव्याचष्टे ॥ एतादिति ॥ योग्येति ॥ देवत्वयोग्यमनुष्याणामित्यर्थः । प्रकृतोपयोगितयार्थमाह ॥ देवाइति ॥
भगवंतमिति ॥ यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेरितिभावः । पूर्वोक्तंहेतूकृत्यतानीत्यादेरर्थमाह ॥ ततस्तइत्यादिना ॥ तेहनाकमि
त्यादेरर्थः ॥ तेपुनरिति ॥ कंसुखंतदन्यदकंनेतिनाकमितिनञ्द्वयार्थमाह ॥ पूर्णसुखेति ॥ ॐशब्दइतिचेत्०ॐ ॥२८॥
शब्देविरोधइतिभाष्यंव्याचष्टे ॥ अत्रापीत्यादिना ॥ आद्यंतवत्त्वइतिशेषोक्तिः । यद्यप्यतीतदेवताप्रवाहेप्रमाणसद्भावे
नेत्यादिनावक्ष्यमाणदिशाविरोधसूत्रंसादित्वप्रयुक्तशंकाव्यावर्तकमितितदनुरोधेनपूर्वत्रसादित्वइति । अत्रतुअनित्यत्वइत्ये
ववाच्यं । तथापिआद्यंतवत्त्वेइतिद्वयोरप्युक्तिःपूर्वत्रोक्तसादित्वचोद्योत्तरयोःअत्र । अत्रोक्तसांतत्वचोद्योत्तरयोःपूर्वत्रानुसंधे
यत्वंसूचयितुमित्याहुः । नित्यत्वाद्वेदस्येत्यादिव्याचष्टे ॥ वेदस्येति ॥ यावता यस्मादित्यर्थः । वाचेत्यादिव्याचष्टे ॥
वेदस्येति ॥ आस्यनिश्चयादित्येतदवतार्यव्याख्यातुंश्रुतेरन्यथासिद्धिंशंकते ॥ नचेति ॥ अविप्रलंभस्तज्ज्ञानंतत्कृतत्वा
दयोपिच । कल्याइति । प्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मोवस्तुत्वादितिचोदितइतिचानुभाष्यंहृदिकृत्वाह ॥ विवादेति ॥ वि
वादपदंधर्माधर्मादिकमित्यर्थः । अतींद्रियापरोक्षिणःसार्वज्ञ्यंकैमुत्यसिद्धमितिभावः ॥ विप्रतिपन्नेति ॥ विवा
दास्पदंधर्मादिकंकस्यचिच्छरीरिणःप्रत्यक्षं । कस्यचित्सुखिनःप्रत्यक्षं प्रमेयत्वात्घटवदित्यादेरपिसंभवेनेश्वरेसार्वज्ञसाध

नवत् विप्रतिपन्नशरीरसुखदुःखादृष्टांनित्यज्ञानादिरूपधर्मांतरसाधनापातादित्यर्थः ॥ **केवलान्वयीति** ॥ केवलान्वयिनः सामान्यहीनत्वेनप्रसिद्धेषुसामान्यविशेषसमवायाभावेष्वपिसत्त्वादित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** ॥ अन्यथासप्तपदार्थनियमभंगापत्ते रितिभावः ॥ **अस्वतंत्रत्वाच्चेति** ॥ प्रमापरतंत्रत्वात्प्रमेयरूपाश्रयपरतंत्रत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **एवमिति** ॥ परत्वापरत्वगुरुत्वद्र वत्वादावपिपरस्यभावएवपरत्वंनतुततोतिरिक्तमित्यापच्यापरत्वादेरपिगुणत्वेनपृथग्गणनंनस्यादित्यर्थः ॥ **लंघनेति** ॥ लंघने जंघाशून्यत्वादित्यर्थः । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्यामितिजंघाशब्दान्मत्वर्थेलच्प्रत्ययः । जंघालोतिजवस्तुल्यावित्यमरोक्तेः ॥ **धर्मांतरेपीति** ॥ अभिधेयत्वव्यापकत्वादिरूपेऽयमेवखंडनमार्गइत्यर्थः । पर्वतेतरत्वादीनांव्याप्तिरस्तिनवा । आद्यंनिरा ह ॥ **कानोहानिरिति** ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ **अनुमानेति** ॥ अनुमानंप्रत्युपजीव्येनव्याप्तिग्राहकानुकूलतर्केणेत्यर्थः । अनुकूलेनतर्केणसनाथेसतिसाधने ॥ साध्यव्यापकताभंगात्पक्षेनोपाधिसंभवइतिन्यायादितिभावः । पक्षव्यावृत्त्यर्थत्वादि त्येतदुपपाद्यअसिद्धिपरिहारार्थत्वादित्येतदुपपादयति ॥ **नचेत्यादिना** ॥ **सन्निहितमिति** ॥ अवर्जनीयसन्निधिनतुका र्यकारीतितूत्तरत्रसमयपादे संबंधानुपपत्तेश्च अंतवत्त्वमसर्वज्ञतावेत्यत्रनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ **पामरेति** ॥ वेदःपामरप्रणी तःवेदत्वाद्व्यतिरेकेणगगनवदित्यपिप्रयोक्तंशक्यत्वादित्यर्थः । पामरप्रणीतलौकिकवाक्यात्सपक्षाद्व्यावृत्त्यापक्षमात्रवृत्तेरसा धारण्यंचेत्सर्वज्ञप्रणीतपुराणादितोव्यावृत्त्यापक्षमात्रवृत्तेरसाधारणानैकांत्यंतवापितुल्यमित्याह ॥ **असाधारण्यस्येति** ॥

उक्तेति ॥ ईश्वरसार्वज्ञासिद्धिरूपोक्तदोषादित्यर्थः । वेदप्रणेतृत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्यासार्वज्ञंसेत्स्यतीत्यतोव्यभिचारान्नैव मित्याह ॥ ऋग्वेदएवेति ॥ तद्वाक्यादिति ॥ ऋग्वेदइतिवाक्यादित्यर्थः । अविशेषादितिभावः । विशेषमाशंकते ॥ तेषामिति ॥ समंप्रकृतेपि । उक्तदिशाईश्वरसार्वज्ञस्याप्यसिद्धेरितिभावः । यस्सर्वज्ञइत्यादिवेदेनैवतत्सार्वज्ञसिद्धिर स्त्वित्यतआह ॥ चक्रकेति ॥ ईश्वरस्यसर्वज्ञत्वेसिद्धेतस्माद्यज्ञादित्यादिनावेदस्यसर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचवेदस्यप्रामा ण्यसिद्धिःतत्सिद्धौचवेदेनेश्वरसर्वज्ञत्वसिद्धिरितिचक्रका(श्रया)पातादित्यर्थः । नित्यत्वापेक्षत्वाच्चमूलप्रमाणस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ किंचेति ॥ मूलेति ॥ अर्थमुपलभ्यरचितत्वंप्रणीतत्वमितिवाच्यत्वादितिभावः । तत्किंप्रत्यक्षमनुमानंपौरुषेयवाक्यंवा नत्रयमपीतिक्रमेणनिराह ॥ नचेति ॥ स्वतःप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेत्येतदवतार्यव्याचष्टे ॥ नन्विति ॥ नकेवलमनित्यत्वइत्य पेरर्थः । स्वतस्त्वेन ज्ञानजनकसहजशक्त्यैवप्रमात्वजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रामाण्यंनामेति ॥ वेदस्येत्यनुषंगः । तादृशप्रामा ण्यस्यस्वतस्त्वं ज्ञानयाथार्थ्यस्वतस्त्वायत्तमितिभावेनव्यनक्ति ॥ नचेति ॥ ज्ञाननिष्ठमित्यर्थः ॥ याथार्थ्यमिति ॥ प्रमात्व रूपं ॥ ज्ञानकारणेति ॥ कारणपदंसमग्रकारणपरं । ननुदोषाभावस्यकारणत्वेपिनास्माकमनिष्टमित्युपरितनवाक्याद्दोषा भावस्ययाथार्थ्येकारणत्वेनएवंरूपसाध्यस्यसाधनेबाधइतिचेन्न । भवकारणानपेक्षमितितात्पर्यात् । यद्वादोषाभावोपिनप्रामा ण्यकारणं । यादृच्छिकसंवादिषुसत्यपिदोषेप्रमाणज्ञानोदयादितितत्वनिर्णयटीकोक्त्या तर्हिदोषाभावःकारणमित्यायातमि

तिचेन्न । तथासत्युत्सर्गापवादयोःक्वाप्यभावप्रसंगादितिसुधोक्त्याचदोषाभावःकारणंनेतिभावेनएवंसाध्योक्तिः । अग्रेकारणत्वोक्तिस्तुतावताप्रकृतवेदनित्यत्वाक्षतेरभ्युपेत्यवादेनवा निर्दोषःशब्दआगमइतिप्रमाणलक्षणेआगमोऽदुष्टवाक्यंचेतितत्वनिर्णयादौचदोषाभावस्याप्युक्त्यादंडगतदार्ढ्यादिवत्प्रयोजकत्वाभिप्रायावा ज्ञानजनकत्वशक्तिरेवप्रामाण्यजनकत्वशक्तिरितिपद्धत्युक्त्याज्ञानजनकशक्तियाथार्थ्यजनकशक्त्योरेकत्वपक्षेचायंसाध्यनिर्देशोबोध्यः । यदातुदोषवशात्प्रमाजननशक्तिप्रतिबंधेपिज्ञानजननशक्तेरप्रतिबंधाज्ज्ञानप्रमापीत्यादिनायाथार्थ्यज्ञानजननशक्त्योर्भिन्नत्वमभ्युपेत्यद्वयोःसहजत्वमात्रेणस्वतस्त्वमितिमतं तदाऽतिरिक्तागंतुकानपेक्षमितिसाध्यार्थोबोध्यः । नगुणोत्पन्नमितिसाध्येतुनकापिविवक्षा । दोषसापेक्षाप्रामाण्येव्यभिचारनिरासायहेतौसत्यंतं ॥ [५५।१५] स्वतस्त्वमिति ॥ अयाथार्थ्यज्ञानकारणातिरिक्तकारणानपेक्षं । नदोषोत्पन्नंवा । ज्ञानधर्मत्वात् । याथार्थ्यवदित्यर्थः । उभयत्रसाध्येसकृदेवदोषमाह ॥ [५५।१५] दोषाभावइति ॥ यादृच्छिकसंवादिनिसत्यपिदोषेऽयाथार्थ्यादर्शनेनान्वयमनुक्त्वादोषाभावेऽयाथार्थ्याभावइतिव्यतिरेकएवोक्तः । दोषकारणताग्राहकमानबाधइत्यर्थः । नचैवंगुणेऽस्ति गुणाभावेपियादृच्छिकस्थलेयाथार्थ्योपलंभेनव्यतिरेकव्यभिचारादितिभावः ॥ [५५।१५] प्रमेति ॥ अत्रप्रमात्वतदाश्रयतत्संबंधानामन्यतमस्यैतत्साध्यते । त्रयाणांविशेषणविशेष्यभावापत्त्याविशिष्टस्यवेतिविकल्प्याद्येऽपिकस्येतिविकल्प्यदोषमाह ॥ [५५।१६] प्रमात्वस्येति ॥ द्वितीयंशंकते ॥ [५५।१७] प्रमात्वेति ॥ किंज्ञानकारणातिरिक्तमात्रजन्यत्वंसाध्यंकिंवाज्ञानत्वप्रयोजककारणजन्यत्वेसत्यतिरिक्तकारणजन्यत्वं । आद्येआह ॥ [५५।१७] तादृशेति ॥ द्वितीयंशंकते ॥ [५५।१८] ज्ञानेति ॥ व्यभिचारात का

र्यत्वहेतोरित्यर्थः । बाधव्याहतिनिरासायशंकते ॥ ५५।१८ ज्ञानेकारणेति ॥ विशिष्टाभावश्च अतज्जन्यत्वेनवातज्जन्यत्वेप्यधिकज न्यत्वेनवा । सर्वथैवाजन्यत्वेनवात्रेधाघटते । दृष्टांतेघटादावाद्यमादायपक्षेद्वितीयमादायईश्वरज्ञानेत्वंत्यपक्षमादायपर्यवसा नात्इष्टसिद्धिरव्याघातोनेश्वरज्ञानेबाधश्चेतिभावः। हेतुःकार्यत्वं । ज्ञानव्यावृत्तिर्व्यर्थाप्रमायामिवतत्राप्युक्तसाध्यसाधनसंभ वादित्याह ॥ ५५।२० ज्ञानेपीति ॥ ननुज्ञानेपिज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वाभावसाधनेव्याघातइत्यतआह ॥ ५५।२० विशिष्टेति ॥ यथाविशिष्टाभा वःप्रमायामधिकजन्यत्वाभावेनपर्यवस्यतीतिनव्याघातइत्युच्यते । तथाज्ञानेप्यधिकजन्यत्वेनपर्यवसानोक्त्याव्याघातस्यसमा धातुंशक्यत्वादित्यर्थः । भ्रमेपिधर्म्यंशेप्रमात्वस्यसत्त्वेनज्ञानत्वसमनियतस्यप्रमात्वस्याधिकप्रयोज्यत्वेज्ञानत्वेपितथात्वस्यसंभ वात्। ज्ञानत्वंभ्रमेगुणव्यभिचारिचेत्प्रमात्वमपियादृच्छिकसंवादिनितथेतिसममितिभावः। व्याघातस्येत्युपलक्षणं। ईशज्ञाने बाधस्यापिसमाधातुंशक्यत्वादित्यपिध्येयं ॥ ५५।२१ प्रतिज्ञेति ॥ परेणापिगुणत्वजातेरनंगीकारेणगुणपदेनज्ञानकारणातिरिक्तकारण स्यैववाच्यत्वेनपूर्वोक्तव्याघाताद्यापत्तेरित्यर्थः।हेतुंचनिराह ॥ ५५।२१ किंचेति ॥ व्यभिचारात्। दंडरूपादौघटंप्रतिकारणत्वाभावादि त्यर्थः। तस्माद्गुणेभ्योदोषाणामभावस्तदभावतः। अप्रामाण्यादयोभावास्तेनोत्सर्गोनयोदितइत्युक्त्यनुरोधेनाह॥ ५५।२२ दोषनिरा सेति ॥ ५५।२३ उभयेति ॥ प्रामाण्यजननदोषनिरासरूपोभयेत्यर्थः ॥ ५५।२२ नचैवमिति ॥ गुणानांदोषनिरासोपक्षीणत्वेदोषाणामपि गुणनिरासोपक्षीणत्वसंभवात्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वरूपंस्वतस्त्वंस्यादित्यर्थः ॥ ५५।२३ दोषान्वयेति ॥ दोषेसत्येवाप्रामाण्यंतद

भावेतदभावइत्यन्वयव्यतिरेकनियमेनेत्यर्थः । याद्दच्छिकसंवादिनिसत्यपिदोषेऽप्रामाण्यानुत्पत्तिस्तुविषयसत्त्वादेर्दोषप्रतिबंधकस्यासत्त्वादितिभावः ॥ [५५।२३] उभयेति ॥ गुणास्त्वकिंचित्कराइतिपद्धत्युक्त्यादोषाणांगुणनिरासकत्वेपिनहानिस्तथाप्यभ्युपगमोक्तिरियं ॥ [५५।२४] व्यभिचारादिति ॥ गुणाभावेपिप्रमायाजायमानत्वादितिभावः । तत्रविषयसत्त्वादिकमेवगुणइतित्वन्यत्रनिरस्तंबोध्यं । अभ्युपेत्यवादेनाह ॥ [५५।२५] दोषाभावस्येति ॥ कारणतावच्छेदकप्रतिबंधकाभावसाधारणप्रयोजकत्वमात्राभिप्रायेणवाकारणत्वोक्तिः । अन्यथाप्रागुक्ततत्वनिर्णयटीकासुधावाक्याभ्यांविरोधापातात् । नचस्वतस्त्वभंगः । ज्ञानजननशक्तिवत्प्रमाजननशक्तेःसहजत्वमात्रेणस्वतस्त्वोपपत्तेः । अप्रामाण्यंतुदोषाहितशक्त्येतिवैषम्यं । उक्तंचप्रथमपादीयसुधायां इंद्रियादीनामौत्सर्गिकीशक्तिःप्रामाण्यजननेदोषापवादादप्रामाण्यमुपजनयतीति व्यतिरेकिणमाशंकते ॥ [५५।२६] प्रमेति ॥ [५६।१] अजन्यप्रमात्वमिति ॥ जन्यप्रमात्वाभावइत्यर्थः ॥ [५६।२] व्यासीति ॥ याद्दच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायांसाध्येसत्युपाध्यभावादित्यर्थः । अतोगुणजन्यत्वेमानाभावात्तदजन्यत्वेमानभावाच्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भाष्येदेवानामनादिनित्यत्वादित्यनुक्त्वानित्यत्वादित्युक्तेरभिप्रायंव्यंजयितुमाह ॥ [५६।४] नचैवाच्यमिति ॥ [५६।५] प्रमाणेति ॥ तेहनाकमितिप्रमाणेत्यर्थः ॥ [५६।५] अतीतेति ॥ शब्देकर्मणिचोभयत्रेत्यर्थः । तथाचपूर्वत्रकर्मणीतिशब्देइत्यस्याप्युपलक्षणमितिभावः ॥ [५६।६] कर्मण्यपिसाम्यादिति ॥ शब्दइतिसूत्रे कर्मणिचेत्यनुवर्त्यंवा उपलक्ष्यंवेतिभावः ॥ [५६।७] देवताह्वानेति ॥ इंद्रागच्छहरिवआगच्छेत्यादिरूपस्येत्यर्थः । नेतिनञानिषेध्यंदर्शयन्तेषांप्रभवनियमादितिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [५६।८] यदिति ॥ नैतस्याप्रामाण्यमिति ॥ विरोधइतिपदंनञान्वे

तीतिसूचितं । सूर्येत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ नचतत्रेति ॥ तथैवेति ॥ वचनोक्तेरुपयोगंवक्तुमाह ॥ नचवाच्यंश्रुताचि
ति ॥ तामेवसूर्यादिव्यक्तिंपूर्वप्रकारेणाकल्पयदित्यादिरूपेणेत्यर्थः । यथर्तुष्विविति संभवपर्वण्याद्येऽध्यायेसौतिवचनं । यथे
त्यादेरुपयोगंइतरेषामितिपदार्थंवदन्नाह ॥ नचयोगिनामिति ॥ परंप्रति अप्रलयवादिनंपूर्वपक्षिणंप्रति ॥ प्रलयस्येति ॥
अपश्यमप्ययेमायया यत्प्रयंति आकाशंप्रत्यस्तंयंति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं यमप्येतिभुवनं यइदंसर्वंविलापयति
सरुद्रेणविलापयति क्रमाद्विलीयते व्युत्क्रमाद्विलयश्चेत्यादिश्रुतिभिः । ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरइति यस्मिंश्चप्रलयं
यांतीत्यादिस्मृतिभिस्सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ॐअतएवचनित्यत्वंॐ ॥ २९ ॥ युक्त्यंतरेणेति ॥ पूर्वमनुमानपदेनयुक्तेरुक्त
त्वाद्युक्त्यंतरेणेत्युक्तं । सौत्रश्चकारःसमुच्चयइतिभावः । एवकारतात्पर्यमाह ॥ नदेवेति ॥ यत्परेणेति ॥ वाचाविरूपनि
त्ययेत्यादिनेत्यर्थः । अनुपपत्तिंव्यनक्ति ॥ नहीति ॥ यद्यपिशब्दशक्तिविषयस्यवाच्यस्यनाशेपिशक्तेस्तदाश्रयशब्दस्य
चानाशउपपद्यतेशक्यनाशेशक्तितदाश्रययोर्नाशानियमात् । प्रलयेवाच्यस्यदेवतादेरभावेपिवाचकसद्भावात् । भारतादिवदती
तविषयत्वोपपत्तेश्च । तथापिप्रागुक्तदिशाइंद्रागच्छेत्यादिदेवताह्वानादिरूपायावाचोनित्यत्वंवाच्यानित्यत्वेऽनुपपन्नमितिभा
वः । अतएववक्ष्यतिनापिभारतादीत्यादि ॥ तदिति ॥ प्रामाण्यस्यसाधितत्वेनअप्रामाण्यस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ अनुपपत्तेरि
ति ॥ देवताह्वानादिरूपस्यवर्तमानविषयत्वंविनानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । सूर्येतिश्रुतेरपिस्वरूपैक्यपरत्वोपपत्तेराह ॥ प्रलये
ति । ननुप्रलयेब्राह्मणादेरभावेन ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःपरिकीर्तित इत्याद्युक्तजातिभेदःदेवर्ष्यादिशब्दसंकेतःवेदोक्त

रूपकर्मलिंगादिव्यवस्थाचनोपपद्यतइतिशंकते ॥ [५६।२०] जातीति॥ [५६।२१] वृश्चिकेति ॥यथागोमयतंडुलकणादिविजातीयजन्यानामपिवृश्चिकतांडुलीयकत्वादिस्तथैवाब्राह्मणाज्जातस्यापिसर्गादिकालीनस्यब्राह्मणत्वादिजातिरित्यर्थः। संकेताद्यनुपपत्तिरग्रे ऋषीणामितिस्मृतौनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ ॐ समाननामरूपत्वाच्च ॐ ॥३०॥ सूत्रमवतारयितुंशंकामाह॥ [५६।२१] नेति ॥ सौत्रविरोधपदार्थोनप्रामाण्योपपत्तिरिति समानेत्यादेर्व्यावर्त्योक्तिस्तथाचेत्यादि । तस्य वेदस्य । आम्नायोनन्यथापाठादितिस्मृतेरिति भावः । अविरोधइत्यस्यार्थमाह ॥ [५६।२४] संभवत्येवेति ॥ प्राप्तेत्यादेरर्थःप्राचीनानामिति। अनागतानामित्यस्यार्थोऽन्येषामिति। अतीतपदार्थःप्राचीनेति । सौत्रश्चशब्दःसमानधर्मकर्मत्वाच्चेत्यर्थइतितत्वप्रदीपे । स्मृत्युक्तेरुपयोगंवक्तुमाह ॥ [५६।२८] एतच्छ्रुतेरिति ॥ [५६।२८] स्वरूपेति ॥ तामेवसूर्यादिव्यक्तिंपूर्वप्रकारेणाकल्पयदित्यर्थपरत्वेनेत्यर्थः । परिहृतेत्युक्तमेवस्मृत्यर्थोक्त्याव्यनक्ति ॥ [५७।३] स्वयंभुवेति ॥ स्वयमेवभवतिपरापेक्षांविनावर्ततइतिस्वयंभूःस्वतंत्रः। उत्सृष्टेत्यस्यउत्पन्नेत्यर्थत्वेप्रागुक्तनित्यत्वविरोधादाह॥ [५७।३] उच्चारितेति ॥ [५७।३] संकेतितवानिति ॥ अयंशब्दोत्रशक्तइतिज्ञापितवानित्यर्थः। देवताह्वानादिरूपस्यकथमतीतविषयत्वमित्यतआह ॥ [५७।५] भगवन्मात्रेति ॥ ॐ मध्वादिष्वसंभवात्० ॐ ॥ ३१ ॥ अतोदेवानांप्रवाहतोनादिनित्यत्वात्समाननामरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ [५७।६] तमाक्षिपदिति ॥ श्रुतफलोद्देशेनेतिभावः ॥ [५७।८] यथामधुविद्येत्ति ॥ छांदोग्येतृतीयाध्याये । असौवा आदित्योदेवमध्वितिआदित्यस्थविष्णोःपरमानंदरूपत्वेनमधुत्वमुक्त्वातस्यपूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरश्मिषुस्थितानाममृतश

ञ्दितवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्यपंचरूपाणांप्राच्यादिरश्मिषुस्थितैर्वसुरुद्रादित्यमरुद्दजुनामकपंचगणस्थैर्देवैः क्रमेणाग्निवाय्विंद्रसोमविरिंचमुखेनोपासनायांकृतायांतदपरोक्षद्वारावसुरुद्रादिपदप्राप्तिस्तद्गणस्थानामुच्यते ॥ यथाग्निष्टो मेति ॥ तत्रस्वर्गादिफलकत्वश्रवणादितिभावः । मध्वादीत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ तत्रेति॥ वसूनामित्यादिव्याचष्टे ॥ एत देवामृतमिति ॥ वासुदेवाख्यंरूपमित्यर्थः । ऊर्जमन्नं प्राप्तेत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ सर्वयज्ञादिकर्मचेत्यु त्तरस्मृत्यनुरोधादादिपदेनकर्मविद्यापिग्राह्येतिभावेनाह ॥ एवंकर्मेति ॥ यद्यप्यग्निष्टोमादौस्वर्गादिःफलत्वेनश्रूयतेनवस्वा दिपदप्राप्तिः । तथापियज्ञेनेतिप्रागुक्तश्रुत्यायज्ञादिकर्मणोदेवतापदप्राप्तिहेतुत्वोक्तेःस्वर्गादिशब्दस्योपलक्षणत्वंवावस्वादिपद स्यापिस्वर्गत्वेनस्वर्गपदेनैववाग्रहणोपपत्तेरितिभावः । यद्वावस्वादिफलकासाधारणकर्मविशेषपरोवात्रकर्मशब्दः ॥ नचाद्वि तीयेति ॥ तद्यत्प्रथममममृतंतद्वसवउपजीवंतीत्युक्तप्रथमामृतविद्यायावसुत्वफलकत्वेनतत्रवसूनामनधिकारेपिअथयद्द्वितीयम मृतंतद्रुद्राउपजीवंतीत्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासुरुद्रत्वादेःफलत्वेनतत्राधिकारोस्त्वितिनवाच्यमित्यर्थः ॥ स्वस्वेति॥ स्वयोग्यफलाभिधात्रीषुस्वेतरयोग्यफलाभिधात्रीषुप्रथमद्वितीयाद्यमृतविद्यास्वित्यर्थः ॥ मोक्षेतरेति॥ छांदोग्यएवचतुर्थेऽ ध्यायेसत्यकामंप्रतिवृषभाद्याविष्टवाय्वादिभिरुपदिष्टायांएषवैसोम्यचतुष्कलःपादोब्रह्मणःप्रकाशवान्नामेत्यादिविद्यायां यएवं विद्वान्चतुष्कलंपादंब्रह्मणःप्रकाशवानित्युपास्तेप्रकाशवानस्मिँल्लोकेभवतिप्रकाशवतोहलोकान्जयतीत्यादिनोक्तानामस्मिँल्लो

केप्रकाशवत्त्वादीनांसर्वसाधारण्यात्तत्रास्त्वधिकारइतिनवाच्यमित्यर्थः॥ [५७।१४] तत्फलेति॥ मधुविद्याफलभूतवसुत्वादावित्यर्थः॥ [५७।१४] नहवाइति॥ तत्रैवपंचमेनहवाएवंविदीत्यादिनोक्तेषुतेहप्राणाअहंश्रेयसिव्यूदिरइत्यादिप्राणविद्याफलेषुसर्वभोक्तृत्वादिरूपेषु रुद्रादेरेवयोग्यत्वेनसर्वेषामयोग्यत्वादित्यर्थः। एवंयुक्तिभिरुपपादितस्यसर्वैरंगीकार्यत्वात्जैमिनिरितिकस्यचिन्मतत्वेनोक्तिः कथमित्यतोव्याचष्टे॥ [५७।१५] किंचेति॥ ॐ ज्योतिषिभावाच्च ॐ ॥३२॥ कथमनेनभाष्येणपूर्वोक्तशंकानिरासइत्यतआह॥ [५७।१८] नमोक्षार्थेति॥ [५७।२१] अनेनेति॥ नित्यसिद्धत्वाद्विद्यानामितिभाष्येणेत्यर्थः। प्राचीनपक्षे मोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकारइतिपक्षे। वसुत्वादिफलस्यप्राप्तत्वेनार्थित्वाभावान्मधुविद्यायामनधिकारइत्येवदोषोन किंतुवसुत्वादिफलसाधनस्यज्ञानस्यविद्यासाध्यस्य प्राप्तत्वाच्चनतत्राधिकारइतिदोषांतरंचोक्तमित्यर्थः। साधनफलयोर्द्वयोरपिप्राप्तत्वान्नमध्वादिविद्यास्वधिकारइत्युक्तंभवति॥ ॐ भावंतुबादरायणोस्तिहि ॐ॥३३॥ [५७।२२] समर्थयदिति॥ समाहितमेतस्यसाधुत्वंप्राक्। भाष्येफलेविशेषभावादित्येतत्सौत्रतुशब्दार्थइतिभावेनदेवानामित्यादिभाष्यंव्याचष्टे॥ [५७।२३] देवानामिति॥ भगवानित्युक्त्याबादरायणपदंपूजार्थमितिसूचितं। [५७।२४] विमतिसूचनार्थत्वस्यादावुक्तत्वात्। प्राप्तपदानामपीत्यस्यार्थः॥ [५७।२३] मोक्षेति॥ फलेविशेषभावादित्यस्यार्थो विद्योक्तेति॥ अस्तिहिप्रकाशविशेषइत्येतद्व्याचष्टे॥ [५७।२५] नचेति॥ [५७।२६] ज्ञानविशेषेति॥ एतेनसूत्रेतुशब्दःफलविशेषद्योतकः। अस्तिहीतितुज्ञानातिशयोक्तिपरमितिसूचितं। अप्रामाण्यमेवानुक्त्वातन्मताविरोधोक्तेर्बीजोक्तिराप्ततमेति। फलोक्त्योपसंहरति॥ [५८।१४] अतइति॥

स्वपदविशिष्टानांदेवानामाद्यंतवत्त्वेनप्राप्तफलतत्साधनानामपिमोक्षेज्ञानेचविशेषस्यसत्त्वेनचार्थित्वसंभवादाद्यंतवत्त्वेपिते षांप्रवाहतोनादिनित्यत्वेनसमाननामरूपत्वेनचशब्दकर्मणोरप्रामाण्याननुष्ठानाख्यविरोधाभावाच्चेतिसमस्तसूत्रार्थः । तद्धेतु कप्रतिज्ञांशार्थमाह ॥ [५८१४] देवानामिति ॥ अ० ॥८॥ ॐ शुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा० ॐ ॥ ३४ ॥ संगतिपर त्वेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [५८१६] वेदविद्यास्विति ॥ अविशेषादित्यादेर्भावस्सचेति । वक्ष्यमाणदिशेत्यर्थः ॥ [५८१७] श्रुत्यादीति ॥ श्रवणा ध्ययनेतिसूत्रोक्तश्रुत्यादीत्यर्थः ॥ नचोक्तइति ॥ शूद्रस्याधिकारेउक्तेमनुष्याधिकारेविरोधोनास्ति । शूद्रस्यापिमनुष्यत्वा त् । तथाचोक्तानाक्षेपादफलोयंविचारइतिनवाच्यमित्यर्थः । स्वन्यायेन मनुष्यत्वविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वरूपपूर्वोक्तसूत्रका रीयन्यायेनशूद्रस्याप्यधिकारप्राप्तौवक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधप्राप्तेरित्यर्थः । शूद्रस्यानधिकारोक्तौप्राक्तनसामान्यो क्तिःशूद्रेतरमनुष्यपरास्यादितिभावः । पूर्वपक्षतद्युक्तिपरत्वेनापिभाष्यंव्याचष्टे ॥ अस्तिशूद्रस्यापीति ॥ सप्तमीयंपंच म्यर्थेइत्युपेत्याह ॥ [५८१९] उक्तत्वादिति ॥ अविशेषाच्छूद्रस्यापीत्येतन्मनुष्यत्वाविशेषादित्येवंव्याख्याय देवतानयोक्तन्याया विशेषादित्यर्थांतरपरतयापिव्याख्यातुमाह ॥ [५८१९] नमनुष्यत्वमिति ॥ पौत्रायणोक्तेरितिवाक्यंपौत्रायणस्यश्रुतावधिकारोक्ते रित्यर्थकंव्याख्यातुमाह ॥ [५८१११] नचवाच्यंशूद्रस्येति ॥ पौत्रायणंप्रतिरैक्केणशूद्रेत्युक्तेरित्यर्थांतरंचव्याख्यातुमहहारेत्वाशूद्रे त्यादिवाक्यमवतार्यव्यनक्ति ॥ [५८११२] तस्येति ॥ छांदोग्येचतुर्थेश्रुतसंवर्गविद्यायां प्रासादाग्रेशयानंपौत्रायणमुपर्युपरिपतंतो हंसपक्षिणोरैक्कमुनिप्रशंसाकराणिपौत्रायणानादरकराणिचवाक्यानिपरस्परंवदंतोऽगमन् । तच्छ्रुत्वापरितप्तमनाःपौत्रायणः

प्रातस्तल्पादुत्थितएवक्षत्तृमुखेनरैक्वस्थानंनिश्चित्यतत्वबुभुत्सुर्गुरुदक्षिणांगृहीत्वातत्समीपमुपेत्यतंसंबोध्यदक्षिणांनिवेद्यमह्यं विद्यांब्रूहीत्युवाच । तदातंपौत्रायणंपरोरैक्वःप्रत्युवाच किमिति अहहारेत्वेत्यादि । हारःकंठमाला । इत्वारथः । तवैवास्त्विति स्वाभिमतानवाप्तेः पौत्रायणानीतांदक्षिणांमुनिःप्रत्याचख्यौइतिश्रुत्यर्थः । पौत्रायणंप्रतिरैक्वेणविद्योक्तेरित्यर्थांतरंभाष्यस्यवक्तुमाह ॥ नचाधिकारेति ॥ अतइति ॥ मनुष्यत्वात्विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वात्मुनेरन्यायप्रवृत्तेरसंभवाच्चेत्यर्थः । युक्त्याअविशेषादित्युक्तयुक्त्या । पौत्रायणंप्रतिरैक्वस्यशूद्रेतिशूद्रपदेनसंबोध्यविद्योपदेशनरूपलिंगदर्शनेनच ॥ सप्तमीति ॥ भाष्यगतेत्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह ॥ अहेति ॥ इत्वरशब्दार्थमाह ॥ रथश्चेति ॥ अस्त्वित्येकवचनान्वयायहारेत्वेत्यत्र हारोरथश्चेतिपृथगन्वयःकृतः । तर्हिहारइत्वेतिस्यात् । नतुहारेत्वेत्याशंक्योपपत्तिमाह ॥ हारेत्वेतीति ॥ यथासइदित्यत्रछांदसेनविसर्गलोपेनसेदितिगुणस्तथाहारेत्वेत्यत्रापिगुणइत्यर्थः । यद्वाहारेत्वेत्येकंपदंव्यत्ययेनद्विवचनस्यैकवचनमित्याह ॥ हारेत्वानावितिवेति ॥ तथात्वेपृथक् हारोरथश्चास्त्वितिअन्वयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ नेत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥ इतिसूत्रांशमिति ॥ सूत्रेतदित्यस्यप्रकृतशुक्परत्वमितिदर्शितं । आङर्थोग्रेस्पष्टयिष्यते । भाष्येशुगस्यतदितिपदत्रयस्यार्थाव्याख्यानंमत्वाह ॥ इतिसूत्रांशव्याचष्टइति ॥ अयिभल्लाक्षभल्लाक्षजानश्रुतेःपौत्रायणस्यसमंदिवाज्योतिराततंतन्माप्रसांक्षीःतत्त्वामाप्रधाक्षीरित्येकेनहंसेनोक्तोन्योहंसःप्रतिवक्ति कम्वरइति । तदर्थःअरेहंसेति सूत्रेअस्यानादरेतिषष्ठ्याःक्रियाकर्तृभावसंबंधलब्धार्थमाह ॥ हंसकृतेति ॥ शेषमाह ॥ अस्येत्यादि ॥ पूर्वत्रसूत्रेकाप्यप्रकृतत्वात्तदित्यस्यकथंहंसकृते

तिव्याख्येत्यतआह ॥ तदितीति ॥ तदनादरेति सूत्रेतदितितच्छब्देनव्याख्येयश्रुतिगतहंसपरामर्शइत्यर्थः । कारणस्य सम
ग्रस्येत्यर्थः । इहचशोकेसतिनकार्यमुपलभ्यतइतिभावः । हिशब्दोहेताविति मत्वाह ॥ अतइति ॥ व्यग्रताख्यकार्यलिंग
दर्शनेनशोकस्यज्ञापितत्वात् अनादरश्रवणात्कारणादित्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ छांदोग्यभाष्योक्तपाद्मस्मृतावुक्तमि
त्यर्थः । शोकाच्छोकेनाद्रवणादित्यर्थः । तथाचशुगुपपदात्द्रुगताविति धातोर्डप्रत्ययेगकारस्यदकारेरूपमित्यर्थः । तर्हि
श्रुतौशुद्रेतिवक्तव्येउकारस्यदीर्घेणशूद्रेतिकिमर्थमुक्तं । सूत्रेचतद्रवणादित्येवपूर्तौऽतदाद्रवणादित्याङ्प्रयोगश्चकिमर्थइत्य
तआह ॥ दीर्घेति ॥ दीर्घोयःस्वरःशूद्रइत्यत्रऊकाररूपोवर्णः । अचःस्वराइतिशिक्षाग्रंथेऽजक्षराणांस्वरत्वोक्तेः । त
स्ययोऽर्थःशोकाधिक्यरूपोर्थःतदर्थत्वेनतद्व्यक्त्यर्थत्वेनसूत्रेतदाद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः । संहितायां(यत्र)तत्रदैर्घ्यपदेयत्रन
विद्यते । उक्तार्थस्यमहाधिक्यंश्रुतेस्तत्रविवक्षितमित्याद्यैतरेयभाष्योक्तेः ॥ रुद्रइतिवदिति ॥ यथारुजंद्रावयतेयस्माद्रु
द्रस्तस्माज्जनार्दनइतिनिरुक्तत्वात्गकारस्यदत्वेनरुद्रइतिरूपंतथेत्यर्थः ॥ ॐ क्षत्रियत्वावगतेः० ॐ ॥ ३५ ॥ भाष्ये
अयमश्वतरीरथइत्यनंतरंउत्तरत्रेतिसौत्रंपदंश्रुतेनेतिशेषश्चयोज्यतइतिभावेनकस्मादुत्तरत्रेत्यतस्तन्निरूपकंद्वेधाह ॥ पौत्रायि
णस्येति ॥ अनेनपूर्वसूत्रादस्येतिबुद्धिविभागेनाद्रवणादितिचपदद्वयमत्रसूत्रेउत्तरत्रेत्यतःपूर्वमनुवर्त्यमितिदर्शितं । पौत्रा
यणस्यरैक्वंप्रत्यागमनोक्त्यनंतरमित्यर्थः ॥ शूद्रेति ॥ अहहारेत्वाशूद्रेत्युक्त्यनंतरमित्यर्थः ॥ लिंगेनेति ॥ सूत्रेतृती

यापंचम्योरेकार्थत्वाल्लिंगादित्युक्तमितिभावः । चैत्ररथेनेतिसौत्रपदंभावप्रत्ययांतंकृत्वाचित्ररथस्यायंचैत्ररथइतिसंबंधार्थाण् प्रत्ययांतस्यचित्ररथसंबंधित्वेनेतिभाष्येव्याख्यातं । तस्यासिद्धिमाशंक्यनिराह ॥ **नचैवंवाच्यमित्यादिना** ॥ भाष्येय त्रेतिस्मृतौयत्रवेदोरथस्तत्रेत्युक्त्यावेदस्यरथव्याप्तत्वमुक्तं । नवेदोयत्रनोरथस्तत्रेतिव्यतिरेकोक्त्यावेदरथयोःसमव्याप्तत्वो क्तेःप्रकृतोपयोग्यर्थमाह ॥ **रथस्येति** ॥ यद्वारथस्तत्र तत्रैवेत्यर्थः । एवकारार्थस्यैवव्यक्तीकरणंनवेदोयत्रेति । अन्वयव्य तिरेकाभ्यांरथस्यवेदव्याप्तत्वमेवलब्धमितिभावेनोक्तं ॥ **रथस्येति** ॥ सूत्रभाष्ययोश्चित्ररथेनेत्येवपूर्तौचित्ररथसंबंधित्वेन त्युक्ततात्पर्यंव्यनक्ति॥ **नन्वेवमित्यादिना** ॥ नन्वपलायनंचेत्यष्टादशगीतातात्पर्योक्तवाक्येऽपलायनोक्त्यारथोगम्यतेशू द्रेपीत्यतआह ॥ **अपलायनंचेति** ॥ ॐ **संस्कारपरामर्शात्** ॐ ॥ ३६ ॥ साध्यहेतूअध्याहृत्यतद्धेतुसाधकत्वेनभाष्यसूत्रो क्तहेतुंपरंपरयायोजयति ॥ **नपरेणेति** ॥ संस्कारमुक्त्वेतिभाष्येशेषोक्तिः । तमित्यनुवादः । उपनीतमितिव्याख्या । नन्वध्यापयीतेत्यध्यापनांगत्वमेवश्रूयते । नत्वध्ययनांगत्वंसंस्कारस्य तत्कथमध्ययनार्थमित्युक्तिः । मैवं । स्वहितानभिज्ञोबालो हितैषिपित्रादिनाशासनीयइत्येवंपरत्वेनस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधिश्रुत्यंतरानुरोधेनाध्यापनवाक्यस्याप्यध्ययनार्थ त्वादितिभावः । नन्वष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेतिश्रुतौब्राह्मणस्यैवाध्ययनेउपनयनापेक्षानान्यस्योच्यतइत्यतः सर्वशाखानयभाष्योक्तस्मृतिंचाह॥ **वेदइति** ॥ द्विजन्मना उपनयनाख्यद्वितीयजन्मवतेतित्रैवर्णिकमात्रसाधारण्यस्यैवस्म रणादित्यर्थः । नाग्निरित्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ **अस्त्विति** ॥ अतःसंस्काराभावाभिधानादित्यर्थः । संस्कारेतिभाष्यव्या

वर्त्यमाह ॥ [५।१।१३] **संस्कारेति** ॥ पराधमपराणुद । इत्यादीत्यादिपदेनईखयंति(तीरपस्यवः)परस्यवः । इंद्रंजातमित्यादिग्रहः । अनेन संस्कारेत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । शच्यादीनामिवशूद्राणांसंस्काराभावेपिअधिकारकल्पकप्रमाणाभावादित्यर्थः । तर्हि स्त्रीणांसंस्काराभावमभ्युपेत्यपूर्वभाष्येऽपवादोक्तिःकिमर्थेत्यतःकृतचिंतायाःफलमन्यत्रेत्याह ॥ [५।१।११] **अपवादेति** ॥ ७ ॥ [५।१।२२] **निषेधेति** ॥ शूद्रंनोपनयीतेतितिनिषेधेनेत्यर्थः । निषेधाभावेपिसंस्काराभावोक्तिमात्रेणैवाध्ययनाभावःसुवचः तथाप्यभ्युपेत्यवादइतिचंद्रिकोक्तिः ॥ ॐ **तदभावनिर्धारणे०** ॐ ॥ ३७ ॥ साध्यमध्याहृत्यभाष्यंयोजयति ॥ [५।१।२३] **नशूद्रस्येति** ॥ [५।१।२३] **नाहमिति** ॥ छांदोग्येचतुर्थेगुरूपसत्त्यर्थंप्राप्तेनगोतमेनकिंगोत्रस्त्वमितिपृष्टस्सत्यकामोवक्ति । नाहमित्यादि । वेदेत्युत्तमपुरुषैकवचनं ॥ [५।१।२४] **निर्णयएवेति** ॥ चोवधारणेभिन्नक्रमइतिदर्शितं ॥ [५।१।२४] **तदुपनयनइति** ॥ अनेनपूर्वस्मात्संस्कारपदंसप्तम्यंततयाविभागेनात्रसूत्रेऽनुवर्त्यमितिसूचितं ॥ ॐ**श्रवणाध्ययन**ॐ ॥ ३८ ॥ [५।१।२६] **ब्राह्मणेति** ॥ आर्जवंब्राह्मणेसाक्षाच्छूद्रोनार्जवलक्षणः । गौतमस्त्विवतिविज्ञायसत्यकाममुपानयदितिश्रुतिव्याख्यानरूपस्मृतौब्राह्मणप्रतियोगित्वेनशूद्रस्योक्तेःश्रुतावपिब्राह्मणशब्दोवेदाध्ययनयोग्यत्रैवर्णिकपरइत्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वंनिराह ॥ [६।०।१३] **अन्यथेति** ॥ भाष्यंयोजयितुंसाध्यंपूरयति ॥ [६।०।१२] **नविशिष्टेति** ॥ परोक्तहेतोरप्रयोजकत्वंवक्तुंप्राग्देवतानयोक्ताधिकारप्रयोजकंहेतुंस्मारयित्वाशूद्रेतादृशप्रयोजकाभावपरतयाभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६।०।१३] **अनिषिद्धत्वेसतीति** ॥ यस्त्वयाप्रयुक्तःसत्वप्रयोजकः यस्तुप्रयोजकत्वेनवेदाधि

कारेविवक्षितःसतुशूद्रेनास्ति विशेषणाभावादितिभावः । स्मृत्युक्तेरुपयोगमाह ॥ श्रुताविति ॥ अविहितेति ॥ अविहितोपनयत्वेसत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगादीनामेवापवादविषयता । नतुनिषिद्धाध्ययनानामित्यर्थः । एवंचेत्सच्छूद्रादौमुक्त्यभावइतिशंकानिरस्यन्नुपसंहरति ॥ अंतइति ॥ रथरूपलिंगेनक्षत्रियेशूद्रशब्दस्ययौगिकतयालिंगदर्शनाभावेनसंस्कारशून्यत्वेन । गोतमप्रवृत्तिरूपलिंगदर्शनेननिषिद्धत्वेनचशूद्रस्याधिकाराभावादित्यर्थः ॥ वेदेति ॥ ज्ञेयोनवेदैःशूद्राद्यैरितिसंक्षेपभाष्योक्तेरितिभावः । वेदेत्युक्त्यास्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनांतत्रज्ञानेऽधिकारितेत्यादेर्वेदादन्येनज्ञेयइतिदर्शितं । फलंतुप्रागेवोक्तमितिभावः ॥ अ० ९ ॥ ॐ कंपनात् ॐ ॥ ३९ ॥ न्यायविवरणेऽनुक्तेर्भाष्यदिशास्वयंसाधारण्यमाह ॥ लोकेति ॥ एवंहिप्राणाकाशाद्याद्यपादीयनाम्नामप्येवंस्यादितिचोद्यनिरासादितु चंद्रिकायांव्यक्तं । संगतिपरत्वेनतावद्भाष्यंव्याचष्टे ॥ तमेवमिति ॥ नेतरोनुपपत्तेरितिसूत्रभाष्येउक्तमित्यर्थः । शेषोयं । उद्यतवज्रेतिपदद्वयभावमाह ॥ तस्यचेति ॥ वज्रश्रुतेरुद्यतत्वलिंगाच्चेंद्रायुधत्वइत्यर्थः । अध्याहृतवाक्यभावमाह ॥ अन्यज्ञानेति ॥ इतिसंगतिसंभवान्निर्णेयत्वंतस्येत्यन्वयः । पूर्वपक्षतद्युक्तितत्फलोक्तिपरत्वेनापिभाष्यंव्याचष्टे ॥ इंद्रायुधमिति ॥ वज्रशब्दउद्यतत्वलिंगंचेतितादृग्द्वयमितिन्यायविवरणानुरोधेनोद्यतवज्रेतिपदद्वयंश्रुतिलिंगरूपयुक्तिपरत्वेनव्याचष्टे ॥ वज्रश्रुतेरिति ॥ योगवृत्त्याश्रुतिर्विष्णावस्त्वित्यतआह ॥ तत्ररूढत्वादिति ॥ तथात्वेसर्वशब्दानांसर्वत्रयौगिकत्वसंभवेनाव्यवस्थानात् प्राणाकाशादिशब्देष्वपिहरौयोगवृत्तिरिहपूर्वपक्षेनसंमतेतिभावः । लिंगस्यापिनिरवकाशत्वमाह ॥ तद्धीति ॥ तेनेंद्रोवज्रमु

द्यच्छन् । उद्यतायुधदोर्दंडाइत्यादावायुधेप्रसिद्धत्वादितिहेरर्थः । श्रुतिलिंगोभयोक्तेरुपयोगंवक्तुमाह ॥ [६०।१४] नचेति ॥ द्व योरपिनिरवकाशत्वोक्तेःफलमाह ॥ [६०।१५] नचलिंगस्येति ॥ एतेनताद्दग्द्वयमित्येतद्विवृतंध्येयं । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अ [६०।१६] तइति ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगभावादित्यर्थः । श्रुतित्वनिरवकाशत्वाभ्यांप्रबलवज्रश्रुत्यैवनिरवकाशस्वभावदुर्बललिंग बाधःसुशकः । तथाप्यभ्युच्चयतयालिंगोक्तिः । कंपकत्वरूपसिद्धांतलिंगस्यवज्रनिष्ठताद्योतनाय । प्राणाख्येतुहरौसर्वमेज त्यस्माच्चनिःसृतं । वज्रवद्भयदंचैवस्वधर्मस्यातिलंघनइतिकाठकभाष्यानुरोधेनकोहीतिवक्ष्यमाणवाक्यानुगुणंश्रुत्यर्थमाह ॥ य [६०।१६] त्किंचेति ॥ स्थितमित्युक्त्यातद्भाष्योक्तस्मृतावपिशेषइतिदर्शितं । स्मृतावस्मादितिपदंपूर्वत्रोत्तरत्रचान्वेतीतिमत्वाश्रुतौ प्राणपदस्यावृत्तिविपरिणामाभ्यामर्थमाह ॥ [६०।१६] प्राणादिति ॥ यदित्युक्तिलब्धोक्तिस्तदिति । यदित्यस्यावृत्त्यावायत्तच्छब्दा वध्याहृत्यवार्थमाह ॥ [६०।१६] यस्मादिति ॥ प्राणस्यप्राणमितिवक्ष्यमाणश्रुत्यनुरोधेनक्रमेणार्थांतरद्वयमाह ॥ [६०।१७] प्राणइत्यादिना ॥ यद्वाद्वितीयोपिकोहीतिवाक्यानुगुणः । तृतीयस्तुप्राणस्येत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगुणइतिध्येयं ॥ ७ ॥ एजतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॥ [६०।१८] अर्थमिति ॥ प्रागुक्तमाद्यंश्रुत्यर्थमुपेत्याह ॥ [६०।१८] वज्रस्येति ॥ उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमितिन्यायविवरणदिशो द्यतवज्रइत्युक्तोद्यतपदप्रयोगतात्पर्यमाह ॥ [६०।१९] नचेति ॥ उत्पूर्वस्ययतीप्रयत्नइत्यस्यकर्तर्यकारप्रत्ययेसतिउद्यतःउत्कृष्टप्रयत्न वानित्यर्थइत्यर्थः । कोहीतिश्रुत्यर्थस्तुतद्धेतुसूत्रेप्रागेवोक्तइतिभावः ॥ [६०।२०] सर्वप्रवर्तकेति ॥ यद्यपिश्रुतौप्राणमितिद्वितीयांत द्वितीयप्राणस्यप्राणादयोवाक्यशेषादित्यग्रेवक्ष्यमाणदिशाविष्णुत्वेपिप्राणस्येत्यस्यनसर्वप्रवर्तकत्वंश्रुतं । तथानभस्वतइति

स्मृत्यनुरोधात् यस्मिन्पंचपंचजनाइतिप्रतिशरीरस्थत्वोक्त्यासर्वप्रवर्तकत्वमार्थिकमित्यभिप्रेत्यसर्वप्रवर्तकप्राणेत्युक्तं । वज्र शब्दस्योद्यतत्वस्यचविष्णावेवावकाशइतिन्यायविवरणेद्वयोःसावकाशत्वमुक्त्वाउद्यमित्वमेवोद्यतत्वमितिलिंगस्यतद्विवृतं । श्रुतेःसावकाशत्वस्यतत्राविवृतत्वाच्चक्रमित्यादिभाष्यंश्रुतेःसावकाशत्वविवरणपरतयाव्याख्याति ॥ नन्वित्यादिना ॥ वर्जनात्सर्वदोषवर्जनादितिस्मृतावर्थः। यत्तुकाठकभाष्येवज्रवद्भयदंचेतिगौणत्वमुक्तंतत्तावतापितद्वाक्यस्यब्रह्मपरत्वसिद्धेः । इह तुसमन्वयसूत्रेप्रतिज्ञातमुख्यार्थत्वाययोगएवोक्तइत्युक्तंचंद्रिकायां । अतएवभाष्यद्वयेश्रुतेःसावकाशतायाद्वेधाविवृतत्वान्न्यायविवरणेनैतद्विवृतं। स्मृत्यायोगप्रदर्शनस्यकृत्यमाह॥ नचेत्यादिना ॥ विद्वद्रूढेरिति ॥ विद्वद्रूढिर्वैदिकास्यात्सायोगादेव लभ्यतइत्युक्तेरितिभावः । एतच्चकर्मनिर्णयटीकायां रूढियोगौविनाकश्चिन्नैवार्थोवेदगोभवेदित्यस्यनकेवलंरूढोनापिकेवल यौगिकोस्तीत्यर्थइतीतरेतरद्वंद्वमाश्रित्यरूढियोगरूपवृत्तिद्वयसमुच्चयपरत्वेनव्याख्यातत्वात्तदनुरोधेनरूढिमपिवक्तुमुक्तं । वस्तुतस्तु । श्रुत्यर्थनिर्णयार्थत्वात्स्मृतेस्तत्रनिरूपितोऽर्थोग्राह्योवेदवाक्येतदभावेतुलौकिकइतिचंद्रिकोक्तदिशाकेवलश्रौतस्मार्तयोगस्यापिनिरवकाशत्वेनअज्ञरूढितोपिप्राबल्यं । अन्यथास्मृत्यादौवैदिकपदानांयोगोक्तिरनर्थास्यादितिध्येयं । नकेवलमार्थिकीरूढिः प्रयोगसिद्धाचेतिभावेनप्रयोगमाह ॥ आयुधानामिति ॥ गीतायां । वज्रमितिस्थलांतरे ॥ नन्वेवमिति ॥ पूर्वश्रुतिलिंगयोर्निरवकाशत्वएवअमृतत्वहेतुवेदनत्वलिंगमाक्षिप्तं । तयोस्सावकाशत्वेनेतरइत्यत्रब्रह्मधर्मतयानिर्णीतस्याक्षेपकाभावात्सिद्धांतेसाधकंभवत्येवेतिभावः ॥ अन्यत्रापीति ॥ शब्दादेवेत्यत्रविश्वदेवोपास्यत्वं अंतस्तद्धर्मे

त्यादिष्वदृश्यत्वमहाभोगत्वादिकमित्यर्थः । यथावाऽऽकाशोर्थांतरत्वादीत्यत्रब्रह्मश्रुतेरत्यागेनलिंगांतरोक्तिः । एवंतत्रतत्र । अतएवचंद्रिकायांआनंदमयनयमारभ्यप्रतिनयंतत्तत्प्रकरणस्थानकेश्रुतिलिंगाद्युपदर्शनंकृतं । प्रपंचितंचास्माभिःसंक्षेपभाष्यविवृतौप्रतिनयं । एतेनभूमेत्यत्रपूर्वपक्षिणाक्षिप्तस्यैवसंप्रसादपदोक्तपूर्णसुखत्वस्यभूमाविष्णुरित्यत्रहेतुत्वं । द्युभ्वाद्यायतनमित्यत्राक्षिप्तपरविद्याविषयत्वेनप्रकरणादितिप्रकरणस्यवैष्णवत्वोज्जीवनमित्यादिसमाहितंध्येयं । फलोक्त्योपसंहरति ॥ अतइति ॥ निरवकाशलिंगभावादित्यर्थः । इतिहेतोरित्यर्थः ॥ अ० १० ॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ अत्रन्यायविवरणेसाधारण्यबीजानुक्तेःयोयमितिभाष्योक्तवाक्यानुरोधेनद्वेधासाधारण्यंस्वयमाह ॥ अत्रेजीवेति ॥ ज्योतिःपदप्रवृत्तिनिमित्तंहिप्रकाशत्वंज्ञानत्वमपिप्रकाशत्वमेवेतिभावः । अग्न्यादौज्योतिःपदप्रसिद्धावपिइहतस्यपूर्वपक्षकोटित्वाप्रसक्तेःप्रवृत्तिनिमित्तसाम्यमेवोक्तं । संगतिपरतयाभाष्यंव्याचष्टे ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्रेत्येतत्प्रथमांतंव्याचष्टे ॥ तच्छ्रूयतइति ॥ षष्ठेऽध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणेयोयमित्यत्रवाक्यइत्यर्थः । उभौलोकावित्यादेस्तात्पर्यंतच्चेति । उभयलोकसंचरणाद्यदिजीवःस्यादित्यर्थः । उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यमाह ॥ तदेति ॥ इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । पूर्वपक्षतद्युक्त्यादिपरतयापिभाष्यंव्याख्यातुं तत्रतत्जीवइतिषष्ठेऽध्यायेप्रतीयतइतिप्रतिज्ञार्थमाह ॥ जीवएवेति ॥ संचरतीत्यत्रकर्तृवाचकंदर्शयन्नुभावित्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ संसमानइति ॥ निराकांक्षाणिपदानिवाक्यमित्युक्तदिशाऽस्यवाक्यत्वेऽपितद्बोध्यस्यासाधारणधर्मत्वाल्लिंगा

दित्युक्तं । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसंचरणंआदित्येनैवायंज्योतिषास्तइत्यवधारणमित्यादीनांपरमात्मन्यवकाशाभावो बहुताद्दक्त्वमितिन्यायविवरणोक्तमनवकाशत्वमस्यव्यनक्ति ॥ [६।३] तस्यहीति ॥ ब्रह्मतुकर्मातीतंअन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादि त्यादेः । भूमासंप्रसादादित्यत्रोक्तदिशोत्क्रमणक्रियावदणुत्वयुक्तेहरौसंचरणक्रियोपपत्तावपिकमाधीनंयदुभयलोकसंचरणं तज्जीवएवयुक्तंनतुहराविति भावः । भाष्यमुपलक्षणंमत्वान्यत्रोक्तादिपदोपात्तलिंगानिचाह ॥ [६।३] इममिति ॥ पृथिवीलोकं मृत्युसाधनमितिवामृत्युसाधनानिचेतिवाप्नोतीत्यर्थः । जीवस्यानादिनित्यत्वाज्जायमानत्वम्रियमाणत्वेव्यनक्ति । शरीरमभि संपद्यमानउत्क्रामन्निितिच । उभयानित्यस्यव्याख्यापाप्मनः पापफलानिदुःखानिपुण्यफलान्यानंदांश्चपश्यत्यनुभवतीति । स्वप्नांतेस्वप्नदेशेईयमानःप्राप्नुवन् । लिंगानांहरावनवकाशत्वंस्पष्टमितिभावः । आदित्यादिज्योतिष्ट्वमितीममंशंअन्यत्रोक्तंआ त्मैवास्यज्योतिरित्यत्रेदंशब्दस्यजीवार्थत्वसाधकतयाव्यनक्ति ॥ [६।५] किंचेति ॥ अयंपुरुषःजीवःकिंज्योतिःज्ञानसाधनंयस्येति व्युत्पत्त्याजनकराजेनजीवस्यज्ञानसाधनेपृष्टेसतियाज्ञवल्क्यःआदित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचेत्युत्तरमुक्त्वा आदित्येनैवायं ज्योतिषास्तेपल्यतेकर्मकुरुतेविपल्यतीत्युपपाद्यअस्तमितआदित्येकिंज्योतिरेवायंपुरुषइतिचंद्रमास्यवाज्योतिर्भवतीत्यादिना आदित्यचंद्राग्निवाचांपूर्वपूर्वास्तमयेउत्तरोत्तरस्यज्ञानसाधनत्वरूपंज्योतिष्ट्वंप्रश्नोत्तराभ्यांयस्यजीवस्यजाग्रद्दशायामुक्तं तस्या स्तमितआदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेऽग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरयंपुरुषइतिप्रश्ने आत्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिसु षुप्तिस्वप्नयोःस्वप्रकाशत्वरूपात्मज्योतिष्ट्वोक्तौकतमआत्मेतिज्योतिष्ट्वेनोक्तात्मविषयप्रश्नेकृतेसति योयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंत

ज्योतिरित्युच्यतइत्यर्थः । अस्यलिंगस्यान्यत्रोक्तंहरावनवकाशत्वंव्यनक्ति ॥ [६१।६] **नहीति** ॥ नतत्रेत्येतद्विष्णुपरमित्यनुकृति नयेव्यक्तं । एवंलोकसंचरणादेरादित्यादिज्योतिष्ट्वस्यचानवकाशत्वमुपपाद्यआदित्येनैवज्योतिषास्तेइत्यवधारणमित्यंशमात्म पदस्यस्वरूपार्थकत्वसाधनपरतयाव्याख्यातुमाह ॥ [६१।७] **नचवाच्यमिति** ॥ तदाजाग्रद्दशायामित्यर्थः ॥ [६१।८] **अवधारणानुप पत्तेरिति** ॥ किंत्वादित्येनज्योतिषेतिवाआदित्येनचेतिवास्यादित्यर्थः । तदासुप्त्यादिदशायामित्यर्थः । परमात्मनोस्तम यादिशून्यस्यजाग्रत्यपिज्योतिष्ट्वप्राप्त्येत्यनुकर्षः । एतेनावधारणमित्यादीनामितिन्यायविवरणस्थादिपदस्योक्तरूपयुक्त्यंत रसंग्राहकत्वरूपमर्थांतरमुक्तंभवति । नन्वात्मशब्दस्यपरमात्मार्थत्वइवस्वरूपार्थत्वेप्यवधारणस्यविशिष्यसुप्त्यादौस्वयंज्योति ष्ट्वोक्तेश्चानुपपत्तिसाम्यात्जीवस्यापिस्वगतज्ञानहेतुस्वरूपस्वात्मज्योतिष्ट्वस्यसुप्त्यादाविवजाग्रत्यपिसत्त्वात्ब्रह्मैवकुतोनात्मेत्य तोऽन्यत्रस्थादिपदोक्तयुक्त्यंतरेणात्मपदस्यस्वरूपार्थत्वमाह ॥ [६१।१०] **अत्रायंपुरुषइति** ॥ आत्मप्रश्नोत्तरोपसंहारपरेअत्रायंपुरुषः स्वयंज्योतिरितिवाक्येभिहितार्थस्येहस्वयंशब्दपर्यायात्मशब्देनप्रत्यभिज्ञानादात्मशब्दःस्वरूपपरोनपरमात्मपरइत्यर्थः । फ लोक्त्योपसंहरति ॥ [६१।११] **अतइति** ॥ निरवकाशलिंगादिभावादित्यर्थः । उक्तमित्यंतभाष्यतात्पर्यंप्रागुक्तमिति ॥ ७ ॥ विष्णु रेवेत्यंतभाष्यमाकांक्षाक्रमेणव्याख्याति ॥ [६१।११] **विष्णुरेवेति** ॥ प्राज्ञेनेतिश्रुतौजीवःप्राज्ञेनान्वारूढःप्राक्तनदेहंत्यजन्यातीति जीवस्यैवसंचरणप्रतीत्याश्रुतेःप्रकृतानानुगुण्यंनिरस्यँल्लोकसंचरणंतुजीवमादायतस्यैवादुःखेनस्वातंत्र्यादितिन्यायविवरणानु रोधेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६१।१२] **जीवमादायेति** ॥ बृहदारण्यकभाष्योक्तंसमाधिमाह ॥ [६१।१३] **द्रष्टुरिति** ॥ दर्शयितुरित्यर्थः । एतेने

मंलोकमतिक्रामयतिजनयतिमारयतीत्यादिरूपेणविषयवाक्येअर्थोदर्शितः । अयंपुरुषइतिसंसारी आत्मशब्दोदितएवविष्णुः । अतआदित्यादिज्योतिष्ट्वंसंसारिणएव आदित्येनैवेत्यवधारणंबाह्यज्योतिष्षुप्राधान्यापेक्षया इत्यादिन्यायविवरणंभिन्नभिन्नशंकानिरासकतयाखंडशोत्रयोजयति ॥ [६।१।१४] नचादित्यादीत्यादिना ॥ उच्यते आत्मैवास्येतिवाक्यइत्यर्थः । अन्यत्रोक्तादिपदोपात्तयुक्तिंवक्तुंतदाविशिष्येत्यादिनाप्रागुक्तमनुवदति ॥ [६।१।१७] नचविशिष्येति ॥ [६।१।१७] तदुक्तमिति ॥ वाजसनेयभाष्यइत्यर्थः । तद्भाष्यरीत्यैवादिपदोक्तंयुक्त्यंतरंप्रागुक्तशंकानिवर्तकतयाह ॥ [६।१।१८] नचप्रत्यभिज्ञेति ॥ [६।१।१९] उक्तरीत्येति ॥ अत्रसुप्त्यादावयंपुरुषोविष्णुर्जीवस्यस्वयंज्योतिरित्युपसंहारस्यस्मृत्यैवव्याख्यानेनआत्मापिविष्णुरेवेत्युपपत्तेरित्यर्थः । बृहद्भाष्योक्तजीवपरत्वबाधकान्यपिन्यायविवरणस्थादिपदसंगृहीतानीतिभावेनतानिशंकोत्तराभ्यांविशदयति ॥ [६।१।२०] नन्वेवमिति ॥ श्रुतिमात्रस्य ज्योतिःश्रुतिमात्रस्येत्यर्थः । विष्णुरेवेदंज्योतिरितिश्रुत्याविष्णौमुख्यःस्यापीत्यर्थः ॥ [६।१।२१] स्वाप्नेति ॥ अथरथान्रथयोगान्पथःसृजतइत्यादिनोक्तइत्यर्थः ॥ [६।१।२१] स्वप्नेनेति ॥ स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्याद्युदाहृतमंत्रेजीवस्यस्वप्नसंबंधंकृत्वास्वयमसुप्तएवतान्पश्यतीत्युक्तार्थस्यजीवेऽनुपपत्तेरित्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ [६।१।२१] तस्मादिति ॥ ज्योतिःश्रुतिरूपसाधकभावात्बाधकाभावात्जीवपरत्वेबहुबाधकभावाच्चेत्यर्थः ॥ अ० ११ ॥ ॐआकाशोर्थांतरत्वादिव्यपदेशात्ॐ ॥४१॥ न्यायविवरणेऽनुक्तेर्भाष्यपर्यालोचनयालब्धंसाधारण्यबीजमाह ॥ [६।१।२२] प्रयोगेति ॥ आकाशस्तल्लिंगादित्याकाशशब्दस्यविष्णौप्रयोगस्यदर्शितत्वात् गगनेचप्रयोगस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वात्रप्रयुक्तवैनामेतिनिपातद्योतितप्रसिद्धेर्व्या

वर्त्यत्वेनाप्रसिद्धब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगस्यपूर्वपक्षिणांगीकृतत्वादित्यर्थः । संगत्यर्थतयाभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६१।२३] द्युभ्वादीति ॥ अक्षरमंबरांतधृतेः दहरउत्तरेभ्यइत्यादावित्यादिपदार्थः । तच्चेत्यादिव्याचष्टे ॥ [६१।२४] तच्छंदोगेति ॥ अष्टमांते । यद्यपिनामेतिशब्दप्रपंचोक्तावपिरूपपदेनात्रावर्णमित्याद्युक्त्यावर्णविशेषोक्तेर्नसर्वाधारत्वलाभः । तथाप्यस्यवाच्यरूपार्थप्रपंचमात्रोपलक्षणत्वमितिभावः । एतेनइत्यत्रेत्येतद्व्याख्यातं । रूपेत्यर्थमात्रोपलक्षणं । नामरूपयोःशब्दार्थप्रपंचयोः निर्वहिता निर्वोढा आश्रयइत्यर्थः । तेनिर्वाह्यतयाप्रकृते प्राकृतनामरूपे अंतराविना तद्रहितमितियावत् । साकल्येननामावाच्यंप्राकृतरूपरहितंचयद्वर्ततइतिफलितार्थः । वैनामेत्यादिभाष्यभावमाह ॥ [६१।२५] सचेति ॥ वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । उक्तमित्यंतस्यतात्पर्यंसर्वेति । इतिसंगतिसंभवादित्यर्थः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याख्यातुंपूर्वपक्षतद्युक्तिकथनपरांशमवतार्यप्रसिद्धाकाशश्चांगीकर्तव्यइतिप्रतिज्ञातार्थमाह ॥ [६१।२६] सयुक्तिकमित्यादिना ॥ प्रसिद्धपदसूचितांयुक्तिमाह ॥ [६१।२६] आकाशेति ॥ पूर्वेणगतार्थत्वमाशंकते ॥ [६१।२६] नचेति ॥ [६२।१] विष्णावपीति ॥ आकाशस्तल्लिंगादित्युक्तन्यायादितिभावः ॥ [६२।१] यौगिकत्वादिति ॥ यच्छब्दायोगवृत्तयइतिसंक्षेपभाष्योक्तेः । अन्यथाब्रह्मपदोक्तगुणपूर्त्यसिद्धेस्तदर्थत्वात्समन्वयस्येतिभावः ॥ [६२।१] दौर्बल्यादिति ॥ तथाचप्रबलरूढित्यागेनयौगिकग्रहणेनिरवकाशानंतत्वादिलिंगादाकाशइतिहोवाचेत्यादौयौगिकस्यापि विष्णोर्ग्रहणेपीहकारणाभावादितिभावः । कारणमप्यत्राशंकते ॥ [६२।१] सर्वेति ॥ तथाचाकाशस्तल्लिंगादित्यनेनैवगतार्थमिदमितिभावः । एतदुपमर्दकतयाऽधिकाशंकांवक्तुंवैनामेतिप्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयंरूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारविरोधी

तिन्यायविवरणंयोजयित्वावैनामेतिभाष्यंयोजयति ॥ [६२।२] प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धाकाशश्चांगीकर्तव्यइत्युक्तिलब्धमेतदापादकं । तस्येत्यादितुभाष्ययोजना । तद्धिनिपातद्वयं । यआकाशःप्रसिद्धःसनामरूपनिर्वहितेत्युद्देशेनवान्वितंस्यात् । यआकाशः सनामरूपनिर्वहितावैनामतस्यनामरूपनिर्वोढृत्वंप्रसिद्धमितिविधेयेनवान्वितंस्यात्द्वेधापिनविष्णौयुक्तमित्याह ॥ [६२।२] नहीति ॥ यआकाशोविष्णुःप्रसिद्धइतिवायआकाशशब्दितोविष्णुस्सनामरूपयोर्निर्वहिताप्रसिद्धइतिवार्थःस्यात् । नहिविष्णुर्वातस्य निर्वोढृत्वंवालोकतःप्रसिद्धं । औपनिषदत्वात्तस्येतिभावः । श्रौतपदानुकरणरूपत्वान्निर्वहितृत्वमित्युक्तं । फलोक्त्योपसंहरति ॥ [६२।३] अतइति ॥ वैनामेतिप्रसिद्धोपदेशादित्यर्थः । उक्तमित्यंतवाक्यस्यतात्पर्यंतस्येति ॥ ७ ॥ आकांक्षाक्रमेणभाष्यं व्याचष्टे ॥ अयमाकाशइति [६२।४] ॥ आदिपदार्थमाह ॥ [६२।४] तद्ब्रह्मेति ॥ पूर्वमर्थांतरत्वपदेननामरूपोभयराहित्यंविवक्षित्वा आदिपदेनब्रह्मत्वंगृह्यतइतिमत्वाव्याख्यातं । इदानींप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [६२।५] अर्थांतरत्वमिति ॥ अस्मिन्पक्षेभाष्येतद्ब्रह्मेत्यंशोक्तिःसौत्रलिंगोक्तेरुपलक्षणत्वाभिप्राया । कंपनादित्यत्रतदविहायलिंगांतरस्यापीत्युक्त्वाएतदन्यत्राप्यनुसंधेयमित्युक्तत्वादितिभावः ॥ [६२।६] इत्यतआहेति ॥ अवर्णमितिश्रुतिरदृश्यत्वनयेब्रह्मपरेतिसिद्धं । यतोवाचइतितुवाक्यमानंदमयनयइतिभावः । नन्वादिपदेनानामत्वंग्राह्यमितिव्याख्यानेसूत्रभाष्ययोरनामत्वादिव्यपदेशादितिवाच्यं । तत्क्रमेणैवचवैष्णवताव्युत्पाद्या । नामरूपयोरितितेइतिचश्रौतक्रमानुरोधात्शब्दलाघवाच्चेत्यतआह ॥ [६२।६] रूपस्येति ॥ नाम्नोवाच्यसापेक्षत्वादप्राधान्यमितिभावः ॥ [६२।६] उक्तेति ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्रवाच्यत्वोक्त्यानामवत्त्वस्यरूपोपन्यासादित्यत्ररुग्मवर्णमितिरू

पस्यचोक्तेस्तद्विरोधादित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात्साकल्येनागोचरत्वात् । भूतेति । भौतिकरूपराहित्यादित्यर्थः । वैनामेतिनि र्वहितृत्वेश्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यमितिन्यायविवरणोक्तमत्रयोजयितुमाह ॥ [६२।६] नचेति ॥ अन्नाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायं तइत्यादौप्रसिद्धेर्विधेयान्वयदर्शनात्इहापितथेतिनामरूपनिर्वहितृत्वस्येत्युक्तं । साधुत्वंप्राग्वत् ॥ [६२।७] अलोकेति ॥ लोक तोप्रसिद्धत्वेपीत्यर्थः । वेदवैदिकप्रसिद्धेरेवासंभाव्याज्ञानादिमूलकत्वेनांतरंगत्वेनचग्राह्यत्वादितिभावः । प्रसिद्धाकाशस्यो क्तनामरूपत्वंविरुद्धमितिन्यायविवरणांशमर्थतोयोजयति ॥ [६२।८] अन्यथेति ॥ प्रसिद्धाकाशत्वइत्यर्थः । नन्वाकाशोनीलि मोदेतीतिश्रुतेर्भूताकाशस्यरूपादिमत्त्वेपिअत्राभिमताव्याकृताकाशस्यत्वनामरूपत्वमस्तु । तस्मिन्रूपाश्रुतेरचाक्षुषत्वाच्चा रूपत्वनिश्चयादित्यतआह ॥ [६३।८] अवकाशस्यापीति ॥ अनामत्वहेत्वप्रसिद्धत्वस्यावकाशेऽभावेननामवत्त्वादित्यर्थः ॥ [६३।८] अतइति ॥ निरवकाशश्रुतिलिंगभावादित्यर्थः ॥ अ० ॥ १२ ॥ ॐसुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनॐ ॥ ४२ ॥ भाष्यसूचि तंसाधारण्यबीजमाह ॥ [६३।९] असंगत्वेति ॥ अलेपत्वरूपासंगत्वलिंगेनेत्यर्थः । संगत्यर्थतयाभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६२।११] असंगमि ति ॥ अक्षरनयेअन्यभावेतिसूत्रइत्यर्थः । तच्चेत्यादिव्याचष्टे ॥ [६२।११] तद्वाजसनेयकइति ॥ षष्ठइत्यर्थः । सयत्तत्रेतित च्छब्दपरामृष्टंदर्शयितुंपूर्वशेषमाह ॥ [६२।११] सवाइति ॥ सम्यक्प्रसीदत्यस्यामितिसंप्रसादःसुप्तिःतस्मिन् । रत्वारमणंकृत्वा प्रतिन्यायं अवस्थांतरंप्राप्तव्यमितिन्यायमनुसृत्यप्रतियोन्यापदव्यातेनस्वाप्नपदार्थदर्शनेनानन्वागतोनिर्लेपः लेपेसर्वप्रमाणा भावंवक्तुमसंगोह्ययमितिवाक्यशेषः । सचेत्यादेस्तात्पर्यं तस्यचेति । प्रसिद्धाजीवत्वइत्यर्थः । उक्तमित्यंतभाष्यस्यतात्पर्यं

अन्यस्येति । नचनहिसंगोस्तिवह्निवायुविवस्वतामितिन्यायेनानेकेषामसंगत्वंतथाचनपूर्वाक्षेपइतिशंक्यं । अनन्यापेक्षस्यानेकेषामयोगादितितात्पर्यात्तस्यैवश्रुतौप्रतीतेरिति । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याकुर्वत्सचजीवइतिप्रतिज्ञार्थमाह ॥ [६२।१४] स्वप्नेति ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वंचेतिसिद्धांतभाष्यानुरोधात्अत्रापितथैवव्याख्याकृतेतिबोध्यं । ननुयथापूर्वत्रनामरूपनिर्वोढृत्वरूपब्रह्मलिंगाद्बैनामेतिप्राप्तलोकप्रसिद्धिबाधस्तथात्राप्यस्त्वितिभावेनशंकते ॥ [६२।१४] नचेति ॥ जीवेश्वराभेदेईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीवएवोच्यतइतिन्यायविरणांशोक्तमाह ॥ [६२।१५] जीवेशयोरिति ॥ विशिष्टस्यसंगित्वादुक्तंचैतन्येति । ननुविनैवाभेदमीशलिंगेनजीवलिंगमीशेनीयतामितिशंकते ॥ [६२।१५] नचेति ॥ तस्येशेऽनवकाशतामाह ॥ [६२।१६] तस्येति ॥ सर्वत्रप्रसिद्धेत्यत्राशरीरःप्रज्ञात्मेत्युक्तेरितिभावः । ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीवएवोच्यतइत्यंशतात्पर्यंव्यक्तीकर्तुमाह ॥ [६२।१६] नचमंतव्यमिति ॥ [६२।१६] चैतन्येति ॥ जीवस्ययेनचैतन्यात्मनाब्रह्मैक्यंतदभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ [६२।१९] विशेषणेति ॥ उक्तदिशानिरवकाशासंगत्वस्वप्नादिद्रष्टृत्वरूपविशेषणेत्यर्थः । एतच्चासंगत्वंप्रसिद्धेरितिभाष्योक्त्याज्ञायतइतिभावः ॥ [६२।२०] अतइति ॥ असंगत्वरूपब्रह्मलिंगस्यजीवेतदभेदेनोपपत्त्याजीवलिंगस्यचेशेऽनुपपत्त्याचनिर्बाधनिरवकाशप्रसिद्धिभावादित्यर्थः । उक्तमित्यंतस्यभावोक्तिर्नप्रागिति । अभेदेनजीवेष्युपपन्नतोक्त्याविष्णावनिरासादेवेत्युक्तं ॥ ७ ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वंचतस्यैवेतिप्रतिज्ञांशंव्याचष्टे ॥ [६२।२] स्वप्नादिद्रष्टेति ॥ असंगत्वादिचेश्वरस्यैवेतिन्यायविवरणानुरोधेनहेतुमाह ॥ [६२।२०] असंगत्वेति ॥ अनन्वागतस्तेनेतिवाक्योक्तादित्यर्थः । तावताकुतोविष्णुरि

त्यतोनजीवइत्यादिव्याचष्टे ॥ [६२।२०] यतइति ॥ असंगोह्ययमितिहेतूकृतासंगइत्यर्थः । अनन्वागतस्तेनभवतीत्यत्रासंगोह्ययंपुरुष इत्यसंगत्वंहेतुः । प्रसिद्धमेवचहेतुत्वयोग्यं असंगमस्पर्शमित्यादिश्रुतिषुचब्रह्मण्येवप्रसिद्धमितिभावः । सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्जीवे(श्व रयो)श्शयोर्भेदोक्तेरितिन्यायविवरणानुरोधेनप्राज्ञेनेत्यादिभाष्यंव्याचष्टे॥ [६२।२१] नचेति ॥ सुषुप्तिपदलब्धयुक्तिंवक्तुमाह ॥ [६२।२२] नचायमिति॥ [६२।२२] यद्वक्ष्यतीति॥ चतुर्थइत्यर्थः । तीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतीतिवाक्यंनमुक्तविषयं किंतुस्वर्गस्थविषयं स्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्तीत्यादेरित्यतःस्वाप्ययेतिसूत्रं । स्वाप्ययःसुप्तिःसंपत्तिर्मुक्तिः । अन्यतरशब्दोत्रोभयपरः । तीर्णोहीतिवाक्यंसुप्तिमुक्त्युभयपरं नस्वर्गिविषयं । कुतःहियस्मात्आविष्कृतं तदुभयविषयत्वमस्यवाक्यस्यविस्पष्टमतइतिसूत्रार्थः । तत्किंचिन्नक्ति ॥ [६२।२३] अनन्वागतमिति ॥ अन्यथाअत्रपिताऽपिताभवतिअनन्वागतंपुण्येनेत्यादिनोक्तापितृत्वपुण्यपापाद्यसंगत्वलिंगानांस्वर्गिणःश्राद्धादिभोक्तुरनुपपत्तेःसुप्तिप्रकरणस्यमुक्तिपरत्वमुपेयमित्यर्थः । व्यक्तमुक्तमस्यसूत्रस्योभयपरत्वाद्यर्थकत्वंबृहदारण्यकभाष्ये । कर्मनिर्णयटीकायांच । विवृतंतंत्रदीपिकायामस्माभिश्चतुर्थे । अस्तुतावताव्यावहारिकोभेदइत्यत्रकिमागतमित्यतआह ॥ [६२।२३] मोक्षेचेति ॥ प्रतिज्ञापरत्वेनव्याख्यातमपीदानींस्वप्नादीत्यशेषभाष्यंप्रागुक्तशंकानिवर्तकतयाऽत्रतार्यजीवस्यतदयुक्तेरीशेसावकाशत्वाच्चेतिन्यायविवरणविवरणपरतयाव्याचष्टे॥ [६२।२४] नन्वित्यादिना॥संध्येसृष्टिराहहीत्यादिना तृतीयस्यद्वितीयपादेवक्ष्यमाणत्वात्सत्यत्वस्येतिभावः । एतल्लिंगद्वयानुपपत्तिपरिहारेऽपिलिंगांतरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽभेदशंकायांकथंतदुपपत्तिरित्यतआह ॥ [६२।२६] तत्रप्रतीतेति ॥ संप्रसादेरत्वेत्यादिनाप्रागुदाहृतवाक्येप्रतीतजीवलिंगांतराणां ।

अनन्वागतंपुण्येनेतीदानीमुदाहृतवाक्यप्रतीतपुण्यपापालेपरूपब्रह्मलिंगांतराणामुपपत्तिस्तु शुभाशुभंतुदृष्टैवस्वप्नेजागरिते ऽपिच । असंसृष्टःसदादुःखैश्चरतीशःपुनःपुनरित्यादिवाजसनेयभाष्यादवसेयेत्यर्थः । फलोक्त्योपसंहरति ॥ [६३१७] अंतइति ॥ परमात्मनिमुख्यत्वादित्यर्थः ॥ अ० १३ ॥ ॐपत्यादिशब्देभ्यःॐ ॥ ४३ ॥ भाष्यसूचितंसाधारण्यबीजमाह ॥ [६३१७] अत्रनित्यमहिमत्वेति ॥ संगतिपरतयाभाष्यंव्याकुर्वन्ब्राह्मणस्यापीत्यपिपदसूचितमाह ॥ [६३१३] प्राचीनेति ॥ साक्षादनुक्तेराह ॥ [६३१३] अभिसंहितमिति ॥ तद्व्यनक्ति ॥ [६३१३] अनन्येति ॥ एषइत्यादिव्याचष्टे ॥ एतदिति ॥ षष्ठेध्यायइत्यर्थः । सचेत्यादेस्तात्पर्यंतस्यचेति । वक्ष्यमाणदिशाविरिंचत्वइत्यर्थः । अपिपदसूचिताभिसंहितमित्यंतवाक्यस्यभावोऽन्यस्यापीति ॥ [६३१६] विरिंचोवेति ॥ विप्रमात्रेब्राह्मणपदस्यलोकप्रसिद्धावपिइहाजश्रुत्यानतस्यसंदेहनिविष्टत्वमितिभावः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनाप्यवतार्यसच ब्राह्मणोविरिंचइति प्रतिज्ञार्थमाह ॥ [६३१६] सयुक्तिकमिति ॥ सवाएषइतिभाष्योपात्तवाक्यस्यास्मिन्प्रकरणेबहुकृत्वःश्रवणादाह ॥ [६३१६] बहुशइति ॥ प्रसिद्धत्वादिति रूढत्वादित्यर्थः ॥ [६३१७] यौगिकइति ॥ उपलक्षणमेतत् । विरिंचेरूढत्ववत्तस्मादहमजःस्मृततिभारतवाक्यादजशब्दस्यविष्णौरूढेरपिसत्त्वादित्यपिध्येयं । अन्यथाविरिंचेयोगरूढ्योःकेवलयोगात्प्राबल्येनपूर्वपक्षसंभवात् । ब्राह्मणपदसाहित्येनोज्जीवनायोगात् । एवंभाष्योक्तमजशब्दंसावकाशंकृत्वा ब्राह्मणशब्दस्यपापालेपलिंगस्यचचतुर्मुखेनसहपरमात्मनोभेदंविनावकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरितिन्यायविवरणेब्राह्मणश्रुतितोविरिंचप्राप्तेरुक्त्यातत्साहित्येनाजश्रुतेर्निरवकाशतामाह ॥ [६३१८] ब्राह्मणेति ॥ [६३१८] वर्णादीति ॥ अगोत्रमवर्णमित्यादेर्ब्राह्मण्यादिवर्णगोत्रशून्यादित्यर्थः ॥ [६३१९] ह्याव

तैकत्वादिति ॥ ईश्वरादित्यनुषंगः । विरिंचस्यतुविप्रत्वाद्विप्रत्वजातौनिरूढब्राह्मणश्रुतिर्युक्तेतिभावः । उत्कृष्टत्ववाचि महच्छब्दविरोधइत्यतआह ॥ महत्तत्त्वेति ॥ द्वितीयेवक्ष्यमाणाभिमानिनयन्यायादितिभावः । प्रथमेऽध्यायेबृहद्भाष्यो क्ताभिधानमाह ॥ आत्मेति ॥ इत्यादेरित्यादिपदेनबुद्धेरात्मामहान्परइतिप्रयोगग्रहः ॥ अतइति ॥ विष्णावनवकाश ब्राह्मणश्रुतिसाहित्याद्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । ब्राह्मणोब्राह्मणशब्दार्थः। प्रागुक्तन्यायविवरणोक्तश्रुतिलिंगेभाष्योक्ताजश्रुतिनि त्यमहिमत्वलिंगयोरप्युपलक्षणमितिभावेन न्यायविवरणभाष्याभ्यामुक्तविरुद्धश्रुतिलिंगानिव्यक्तीकृत्याभेदंविनावकाशरा हित्यादितिन्यायविवरणोक्तदिशाऽभेदप्रापकतांव्यनक्ति ॥ तथाहीत्यादिना ॥ ननुश्रुत्युपेतंअजआत्मेत्यादिकंविरिंच विषयंविष्णुलिंगोपेतवाक्यंतुविष्णुविषयमित्यन्यथोपपत्तिंश्रुत्यादेराशंक्यनिराह ॥ नचाभिन्नेति ॥ वाक्यभेदमाश्रित्येति योज्यं ॥ एकेति ॥ एकार्थनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वावगमादित्यर्थः॥ सएवेति ॥ पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायात्वक्ष्यमाणदिशावे तिभावः । विवरिष्यतेचैतदग्रइतिभावः । नकेवलमर्थापत्त्येत्याह ॥ सत्त्वमिति ॥ भागवतेप्रथमस्कंधे परमपुरुषस्यैकस्यै वक्रमेणसत्त्वादिगुणैरक्षासृष्टिसंहारार्थहरिविरिंचहरात्मनारूपत्रयोक्तेरित्यर्थः । इत्यादेरित्यादिपदेनतृतीयस्कंधेएकादशा ध्यायेतात्पर्योदाहृतंसत्रेधाबभूवैषांगुणानामुपादानाय विष्णुर्वावसत्त्वस्यरजसोब्रह्माईशानोनामतमसइत्यादिश्रुतिवाक्यंच गृह्यते ॥ ७ ॥ ब्राह्मणशब्दोविष्णावेवेतिन्यायविवरणानुरोधाद्ब्राह्मणपदमध्याहृत्यनित्यमहिमाविष्णुरेवेतिप्रतिज्ञार्थमाह ॥ अयंब्राह्मणोविष्णुरेवेति ॥ भाष्येपत्त्यादीतिसूत्रोपात्तशाखांतरस्थवाक्यस्यैवोदाहृतत्वेनस्वयमेवतत्प्रकरणस्थवाक्य

मुदाहृत्यइत्यादिशब्देभ्यइतिहेतुपरभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६३।२०] **सर्वस्येति** ॥ [६३।२१] **सेतुर्विधारणइति** ॥ धारणसमर्थआश्रयइत्यर्थः ॥ [६३।२२] **इतिनेति** ॥ इतिनेति श्रुतदृष्टवन्नेत्यर्थः । असितःअबद्धः । षिङ्बंधने । नरिष्यतिनिनश्यति । रिषहिंसायां । सूत्रेपत्यादिशब्दःसर्वाधिपत्यादिवाचिपरइतिमत्वाह ॥ [६३।२३] **सर्वाधिपत्येति** ॥ तेनसर्वस्यवशीत्याद्यपिशाखांतरस्थवाक्यमिहसंगृहीतमितिभावः । नित्यमहिमाविष्णुरेवेत्येतद्व्याचष्टे ॥ [६३।२३] **तथाचेति** ॥ भाष्येसर्वस्यवशीत्यादावुदाहर्तव्येसर्वस्याधिपतिरित्युक्तिःशाखांतराणामुपसंग्रहार्थेत्यस्यधृतेश्चमहिम्नइतिसूत्रे एवमन्यत्रापीत्युक्त्याउक्तप्रायत्वादत्रानुक्तिः । उतशब्दाकांक्षितंपुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिपूर्ववाक्यार्थमाह ॥ [६३।२४] **यद्भूतमिति** ॥ उपलक्षणंमत्वोक्तंवर्तमानमिति । इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवइत्याद्यानंदमयनयभाष्योक्तस्मृतेरधीनमित्युक्तं । पुरुषएवेदंसर्वंभूतंभव्यंभवच्चयत् । इत्युच्यतेतदीशत्वान्नतुसर्वस्वरूपतइतिप्रथमेबृहद्भाष्योक्तभारतस्मृतेरितिभावः । उतेत्यस्यार्थोनकेवलमिति । अमृतत्वस्येत्यस्यार्थः ॥ [६३।२५] **मुक्तसमुदायस्येति** ॥ विचित्राहितद्धितगतिरितिसमुदायेभावप्रत्ययः । भावभवित्रोरभेदादमृतत्वशब्दोऽत्रमुक्तसमुदायपरइतिवाभावः । द्वितीया सप्तार्धगर्भेतिश्रुतिरित्यर्थः । इयमक्षरनयेव्याख्यातत्वान्नेहव्याख्याता ॥ [६३।२६] **तृतीयेति** ॥ सयोतइतिश्रुतिः । इयंचसर्वत्रप्रसिद्धेतिनयेव्यक्ता । ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतिब्राह्मणशब्दोविष्णावेवयुज्यतइत्यर्थादजशब्दोऽपितस्मिन्नेवेतिन्यायविवरणंप्रागुक्तशंकाव्यावर्तकत्वेनयोजयितुं शंकामनूद्याकांक्षाक्रमेणयोजयति ॥ **नचेत्यादिना** ॥ [६४।३] **स्वरेति** ॥ ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतिविग्रहेब्रह्माणइतिवाच्येब्राह्मणइतिस्व

रशब्दितदीर्घव्यत्यासः आधिक्येऽधिकमित्येवहरिणासूत्रमीरितमितिऋग्भाष्योक्त्यावेदेनगम्यत्वाधिक्यद्योतनार्थइत्यर्थः । न नुगम्यतइतिव्युत्पत्तौब्रह्मगमइत्यादिस्यात्स्वरव्यत्ययइतिकथमित्यतआह ॥ [६४।२] अंगतावितिं ॥ उक्तविरोधश्चतत्रैवेतिन्याय विवरणोक्तमाह ॥ [६४।२] अन्यथेति ॥ [६४।३] मानाभावादिति ॥ अभेदःकिमर्थापत्त्याऽथपुराणवाक्येन । नाद्यः । श्रुत्यायौगिक त्वोक्तिपरन्यायविवरणेनपरिहृतत्वादित्याह ॥ [६४।३] ब्राह्मणेति ॥ स्मृतिस्तुतात्पर्यैस्मृत्यैवव्याख्यातेतिमत्त्वाह ॥ [६४।३] स्मृतेस्त्वि ति ॥ सत्त्वंरजस्तमइत्यादेः ब्रह्मणिब्रह्मरूपोऽसौशिवरूपीशिवेस्थितइत्यादिस्मृतेरितिभावः । चतुर्मुखस्यकर्मफलाभावायुक्ते स्तयोर्भेदएवार्थादापद्यतइतिन्यायविवरणोक्तमत्रव्यनक्ति ॥ [६४।४] स्वधर्मेति ॥ [६४।४] इतिवचनादिति ॥ चतुर्थस्कंधेत्रयोविंशेऽध्या ये । मांलक्ष्मीमित्यर्थः ॥ [६४।४] नित्यमुक्तेनेति ॥ तथाचपरमात्मनोनित्यमुक्तत्वेनकर्मफलाभावात्विरिंचस्यचोदाहृतवचनेनकर्म फलसद्भावावगमेनतदभावायुक्तेरित्यर्थः । भेदश्रुतिबाहुल्यादित्यन्यत्रोक्तंव्यनक्ति ॥ [६४।५] तंतइति ॥ अदृश्यत्वनयभाष्योक्तेयं श्रुतिः ॥ [६४।५] अंतइति ॥ निरवकाशप्रापकसद्भावादित्यर्थः । नित्यमहिमाचेतिफलोक्तिः । अकारांतत्वमुपेत्यक्वचिन्नित्यमहिम श्चेतिपाठः ॥ अ० १४ ॥ इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥

इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः

श्रीमद्धनुमद्भीमभध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ आनुमानिकमप्येकेषां० ॐ ॥ १ ॥ पूर्वत्र त्कृत्स्नपादार्थाप्रतीतेराह ॥ एतदिति ॥ अत्रैतत्समन्वयेकासंगतिरित्यतआनंदमयनयेप्रागुक्तंस्मारयति ॥ अन्यत्रेति ॥ भाष्येशब्दपदंनामलिंगपरमित्युपेत्याह ॥ उभयविधेति ॥ श्रुतिलिंगादिभिरित्यस्योपयोगंवक्तुमाह ॥ नन्विति ॥ पूर्वक्व चिदिति ॥ द्वितीयपादइत्यर्थः ॥ प्राबल्यादिति ॥ श्रुतेरर्थांतरपरत्वमपिविनानुपपद्यमानत्वरूपात्प्राबल्यादित्यर्थः । ता दृशश्रुत्यादिकंचप्रतिनयंदर्शयिष्यामइतिभावः । सामस्त्येनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पूर्वमिति ॥ त्रिपाद्यामित्यर्थः ॥ सृष्ट्वेति ॥ जन्मादिसूत्रेकंठोक्तेरित्यर्थः ॥ तत्संगतानांचेति ॥ आनंदमयाकाशादिशब्दानामित्यर्थः ॥ ततोपिप्रबलेति ॥ वि ष्णुपरत्वंविनानुपपद्यमानैस्तदधीनत्वज्ञेयत्वावचनादिभिरित्यर्थः । विशेषहेतुभिरित्येतत्प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ यदुदित मिति ॥ प्रागनुक्तेति ॥ तदधीनत्वादिभिरित्यर्थः । तदधीनत्वादित्युक्तिःसूत्रकृतात्रोक्तैवभाष्यादौपूर्वमुक्तेतिभावः । त त्त्वित्याद्यग्रेतनभाष्योपपत्तिं जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये इत्याद्यानंदमयनयानुभाष्यदिशावक्तुमाह ॥ स्यादेतदि ति ॥ नहीति ॥ संकोचकाभावादितिभावः । अन्योपलक्षणत्वेनोक्तौबीजमाह ॥ तस्याखिलगुणेति ॥ पूर्वत्रैवसंगतिभा ष्यभ्रांतिनिरासायाह ॥ सूत्रमेवेति ॥ अवरत्वादीति ॥ दुःखित्वादिरादिपदार्थः । तस्यप्राबल्यायोक्तंभगवतिविरुद्ध तयेति ॥ श्रुत्यादीति ॥ समन्वयसूत्रेसर्वश्रुतिगतसर्वशब्दार्थत्वोक्त्यातदधिकरणेनतद्विषयभूतसर्वश्रुतिनिचयेनचसंगति

मित्यर्थः । उच्यतइत्यंतंभाष्यंसंगतिसूचकत्वेनतावद्व्याख्यातुंउक्तइत्यंतस्यार्थमाह ॥ **तन्विर्त्यादिना** ॥ तन्नेत्यादेरर्थःसर्वेत्यादि ॥ **अव्यक्तादीति** ॥ दुःखिबद्धावरादिदोषवाचिनःसर्वेपिशब्दाआदिपदार्थाः । उक्तंचानुभाष्ये । दुःखिबद्धावराद्यास्त्विति । पूर्वपक्षेयुक्तिसूचनायमहतःपरमित्यंशोक्तिः । सूत्रभाष्ये उपलक्षणंमत्वाह ॥ **योनिमिति** ॥ अनेनबद्धत्वमुच्यते ॥ **जीवाइति** ॥ अदुःखमितरत्सर्वंजीवाएवतुदुःखिनः। तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइतिश्रुतौकिंचिदुच्यतइत्यर्थः । विष्णोरन्यत्वे वक्ष्यमाणदिशेतिभावः । उक्तइत्यंतवाक्यस्यभावोक्तिः । **नतस्येति** ॥ इतिसंगतिसंभवादितीतिशब्दोहेत्वर्थः । एवमव्यक्तादिशब्दास्सर्वेऽन्यत्रप्रसिद्धाअपीतिवक्ष्यमाणभाष्यानुरोधेनविषयादिकमाह ॥ **तदव्यक्तेति** ॥ तन्नेत्यादिभाष्यंपूर्वपक्षादिपरत्वेनापिव्याख्यातुंप्रधानमप्युच्यतइतिप्रतिज्ञामुपलक्षणत्वेनव्याचष्टे ॥ **प्रधानाद्येवेति** ॥ एतेनापिरेवार्थइतिदर्शितं । तत्रहेत्वाकांक्षायांवक्ष्यमाणभाष्यसूचितांयुक्तिमाह ॥ **अव्यक्तेति** ॥ अव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मविषयत्वांगीकारेसर्वमानविरोधइतिन्यायविवरणमत्रयोजयितुंशंकामाह ॥ **नचेति** ॥ नामपादीयन्यायेनेतिभावः । महतःपरंध्रुवमित्याद्यग्रेतनभाष्यलब्धांयुक्तिमाह ॥ **तथाऽव्यक्तस्येति** ॥ महांतंमहत्तत्त्वं । इत्येकादशेगीताभाष्योक्तस्मृतेरित्यर्थः ॥ **विष्णोरिति** ॥ अदृश्यत्वनयेतथानिर्णयादितिभावः । न्यायविवरणस्थादिपदार्थंव्यंजयन्तत्रापिमानविरोधयुक्तिमाह ॥ **जीवानामिति** ॥ **तचेति** ॥

दुःखित्वादिकंनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यर्थः । ननुभाष्येप्रधानमप्युच्यतइतिप्रतिज्ञामात्रंश्रूयतेनतूक्तहेतुवाचिकिमपीत्यतःतन्नेत्यत्रतच्छब्दःपंचम्यंततयाइहाप्युक्तसर्वहेतुपरामर्शितयाऽन्वेतीतिभावेनाह ॥ [६६।२५] **तस्मादिति** ॥ अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादौप्रसिद्धत्वात् अवरत्वादीनांश्रुतानामपितत्परत्वेप्रमाणाविरोधाच्चेत्यर्थः। एवंसानुषंगप्रतिज्ञांशंव्याख्याय समग्रभाष्यंयतइत्याद्युक्त्याअतोयदित्यध्याहृत्ययोजयति ॥ [६६।२५] **यतएवमिति** ॥ उपक्रमादिलिंगकशक्तितात्पर्यावधारणरूपसमन्वयस्यतत्रोक्तेराह ॥ [६६।२६] **परमेश्वरेति** ॥ भाष्येतन्नेतिसमन्वेयशब्दाभिमतस्यपरमेश्वरवाचित्वपरामर्शइतिभावः ॥७॥ परमात्मनएवाव्यक्तशब्देनगृहीतेरित्येतत् नेत्यत्रहेत्वाकांक्षापूरकंमत्त्वाहेतोरसिद्धिनिरासायानुवादलब्धविधेयमाह ॥ [६६।१] **परमात्मैवेति** ॥ अतइत्यस्यैवार्थःपरमात्मनएवेत्यादि । नेत्यत्रप्रतियोग्यपेक्षायांतन्नयुज्यतइत्येतदन्वेतीत्याशयेनाह॥ [६६।२] **यत्सर्वेति** ॥ सूत्रेऽदर्शनादाह ॥ [६६।२] **स्वपदमिति** ॥ तस्यार्थोयस्मिन्नित्यादि । अपौनरुक्त्यायाह ॥ [६६।२] **इतिव्याख्यातमिति** ॥ परमात्मनएवेत्यादिभाष्येतात्पर्योक्त्यनुरोधेनसूत्रांशमवतारयति ॥ [६६।३] **परमात्मनएवेति** ॥ साक्षादप्यविरोधंजैमिनिरित्यनेनगतार्थत्वमाशंक्यनिराह ॥ [६६।३] **अवाचकत्वेपीति** ॥ **शरीरसमइति** ॥ रूपशब्दःसमार्थइतिदर्शितं । प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्वित्यात्मनेपदं । अन्यथामुख्यशरीरत्वेशरीरविन्यस्तेत्येवसामंजस्यात् । अस्मत्पक्षेतुशरीरस्यरूपमिवरूपंयस्येति विग्रहसूचनार्थत्वेनसार्थक्यादितिभावः । पुनरुक्तिप्रतीतेराह ॥ **शरीरेति** ॥ अनेनभाष्येणप्रागुक्तशंकानिरासप्रकारंदर्शयति ॥ [६६।८] **यद्यपीत्यादिना** ॥ [६६।१०] **विपरीतंवेति** ॥ प्रधानसंबंधाच्छब्दवृत्तिरिति ॥ एवमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [६६।११] **वाचकत्वमिति** ॥

प्रधानस्य स्वतंत्रस्यहरेः । कर्मणिषष्ठीइतरस्य जगतः । वाचकत्वंशब्दानांतदन्वयात् । प्रधानहरिसंबंधादित्यर्थः ॥ नचमं [६६।७७] चादाविति ॥ पारतंत्र्यादमुख्यत्वमितिव्यभिचरितंमंचातं त्रेपिपुरुषेमंचशब्दस्यामुख्यार्थत्वदर्शनादितिनशंक्यमित्यर्थः । समाकर्षादित्यत्रपरममुख्यमुख्यवृत्तिभेदेनवृत्तितारतम्यस्यमुख्यवृत्तावेववक्ष्यमाणत्वेनेहापिहरौपरममुख्यत्वंतत्संबंधात्प्रधानादौमुख्यत्वंनलक्षणावृत्तिरितिमुख्यवृत्तावेवहीनत्वेप्रवृत्तिनिमित्तपारतंत्र्यंहेतुर्नलक्षणायामित्यभिमतत्वेनपारतंत्र्याभावेपि मंचादिशब्देलक्षणायास्संभवादित्यर्थः । अव्यक्तादीत्यग्रेभाषणादाह ॥ [६६।७२] अत्रेति ॥ अधिकरणइत्यर्थः । सर्वत्रसूत्रेषुभाष्येचेत्यर्थः । अल्पत्वं पारतंत्र्यमित्यर्थः । तुच्छेनेत्यस्यार्थोऽल्पेनेति । परतंत्रेणेत्यर्थः । अव्यक्तेनेतिविशेष्यं । अनेनप्रधानस्य पारतंत्र्यंहरेस्तत्रस्थितत्वंचसिद्धमितिभावः । जीवस्यास्वातंत्र्येहरेर्जीवविन्यस्तत्वेचांतर्यामिनयेब्रह्मपरत्वेनसिद्धश्रुत्यंतरमाह ॥ [६६।७५] यआत्मनीति ॥ [६६।७५] प्राचीनेति ॥ अव्यक्तशब्दवाच्यभगवत्संबंधादन्यत्रशब्दवृत्तिविचारइत्यर्थः । निष्क्रियमित्यनेनापौनरुक्त्यायाह ॥ [६६।७६] अचलमीश्वरभावादिति ॥ [६६।७७] अक्लिष्टेति ॥ अकर्माक्लिष्टकारित्वादित्येकादशस्कंधतात्पर्योक्तेरितिभावः । प्राकृतादिक्रियाराहित्यमादिपदार्थः । अन्यभावव्यावृत्तेरित्युक्तेः । निष्कलं प्राकृतषोडशकलारहितमितिस्पष्टमितिभावः । स्वात्मानमितिभ्रमनिरासायाह ॥ [६६।७७] आत्मानमिति ॥ भाष्येइत्युक्त्वेत्यंतोक्तेरुपयोगायार्थमाह ॥ [६६।७७] यस्येति ॥ [६६।७७] उक्तमिति ॥ गीतायामष्टमेध्यायेउक्तमित्यर्थः । जीवशब्दवाच्यत्वेपिश्रुतिस्मृतीआह ॥ [६६।७७] अनेनेति ॥ छांदोग्येषष्ठेश्रुतेयंश्रुतिः । तत्रजीवशब्दस्येशपरत्वंचइमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीत्यादौजीवानुप्रवेशात्पूर्वमेवदेव

तापदप्रयोगेणचेतनत्वावगमेनपुनर्जीवप्रवेशोक्तेर्वैयर्थ्येनजीवाख्यानिरुद्धरूपात्मनाभगवतएवानुप्रवेशइतितत्वनिर्णयछांदो
ग्यभाष्यादौव्यक्तमितिभावः ॥ [६६।१८] जीवइति ॥ सहस्रनामसु ॥ ॐ सूक्ष्मंतुतदर्हत्वात् ॐ ॥ २ ॥ [६६।१९] मुख्यत्वमिति ॥ परम
मुख्यत्वमित्यर्थः । एवंपदार्थानुक्त्वातात्पर्योक्त्याउक्तशंकांनिराह ॥ [६६।२१] युक्तमित्यादिना ॥ मुख्यमित्युक्तमुख्यपदतात्पर्यंव्यन
क्ति ॥ [६६।२२] नचेत्यादिना ॥ लोकसारं लोकोत्तमं । पदं स्वरूपं । उत्तमानांस्वरूपंतुपादशब्देनभण्यतइत्युक्तेः । एषोणुरित्याथ
र्वणे । पृथग्जनाः पामराइत्यर्थः । यच्चपृथग्जनानविदुः । तदेतदितितच्छब्दद्वयस्यचनयोजना । योगनिष्ठाउपायसिद्धाः ।
कवयोज्ञानिनः । विंदंतीत्यस्ययोगनिष्ठाइत्याद्युक्त्यनुरोधेनार्थमाह ॥ [६६।२६] पश्यंतीति ॥ साक्षात्कुर्वंतीत्यर्थः ॥ [६७।१] तदुक्तमिति ॥
गीतातात्पर्येद्वितीयइत्यर्थः । मुख्यवाच्यत्वं परममुख्यवाच्यत्वं ॥ [६७।३] अमुख्यतयेति ॥ परममुख्यवृत्त्यपेक्षयैवमुक्तिः । लो
कसिद्धयोगरूढ्यादिरूपमुख्यवृत्त्येत्यर्थः । नतुलक्षणादिनेतिभ्रमितव्यं । लक्षणानाश्रयणादितिप्रागेवोक्तत्वात् । एवमग्रे
पिबोध्यं । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यंशतात्पर्यमाह ॥ [६७।४] प्रधानविशिष्टस्यैवेति ॥ लोकसिद्धन्यायमाह ॥ मुख्यासं
[६७।६] भवं इति ॥ यद्वापरममुख्यापेक्षयागौणेत्युक्तिः ॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥ मुख्यासंभवोऽसिद्धइतिशंकते ॥
[६७।८] नन्विति ॥ [६७।९] परावरत्वादिश्रुतेरिति ॥ परशब्दःपरत्वश्रुतिः । अव्यक्तादितिपंचमीत्ववरत्वाक्षेपकावधित्ववाचित्वादव
रत्वश्रुतिरित्युच्यतइतिध्येयं । उक्तशंकानिवृत्तिपूर्वंतस्यैवेतिसूत्रांशभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६७।१०] नाव्यक्तेति ॥ तस्येतिपदंसप्तम्यंतंव्या

चष्टे ॥ **तस्मिन्निति** ॥ तदित्यादिभाष्यार्थमाह ॥ **प्रधानेति** ॥ अवरत्वसमवायादेरवरादिशब्दप्रवृत्तिहेतोरीशेऽभावे नतच्छब्दवाच्यतानेत्यस्यकिमुत्तरमनेनोक्तंस्यादित्यतः अवरत्वादिधर्मनियंतृत्वंतत्तादात्म्यवत्त्वंचेतिद्विवि(धंह्यवरत्वादि)ध मवरत्वं निरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिश्रुतेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णोर्नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुतिबलाच्च नियंतृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापिनिरवकाशत्वादितिन्यायविवरणमत्रयोजयति ॥ **अन्यगतेति** ॥ द्विधा हीतिहिशब्देनभाष्येवक्ष्यमाणप्रसिद्धिर्दर्शिता । अस्त्ववरत्वादिबाधकात्संकोचइतितत्राह ॥ **बाधकेति** ॥ तस्यसमाहितत्वा दितिभावः । ननुभाष्येतदधीनत्वाच्चावरत्वादीनामितिवाच्येऽव्यक्तत्वादीनामित्याद्युक्तिःकिमर्था । अव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमि त्तस्यसूक्ष्मत्वित्यत्रईशेप्रतिपादनेनतस्मिन्शब्देअमुख्यत्वशंकानुदयादित्यतआह ॥ **अत्राव्यक्तत्वेति** ॥ अतएव पूर्वनिमि त्तस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । प्राचीननिमित्तेनैवअव्यक्तादिशब्दस्येशेमुख्यत्वोपपत्तौतदधीनत्वन्यायःकिमर्थंतत्रसंचारितइत्यतआ ह ॥ **प्रधानादेरिति** ॥ एतच्चतुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनोक्तं । वस्तुतस्तुप्रवृत्तिनिमित्तस्यहरौमुख्यत्वेनैवमुख्यत्वोपपत्तेरिति वक्ष्यमाणत्वेनतन्न्यायस्याव्यभिचारात् । पद्मत्वजातेरेवनिमित्तत्वेनविवक्षिततयातस्याल्पपंकजेऽपिसत्त्वेनअमुख्यत्वानाप त्तेः । अन्यथाअग्रेतनवाक्यविरोधादितिध्येयं ॥ **निरस्तेति** ॥ अव्यक्तत्वग्रहणेनेत्यनुषंगः । लौकिकंचदृष्टांतंव्यनक्ति ॥ **यथाचेति** ॥ अभिधीयतइत्युक्ताभिधावृत्तिंसाधयितुं नहिभृत्यस्यविजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥ यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेपिस्वा तंत्र्याभासमात्रतइत्यनुभाष्योक्तमत्रयोजयितुंशंकामाह ॥ **नचेति** ॥ मृत्युशब्दादिषुप्रसिद्धेश्चप्रसिद्धत्वाच्चकर्तृव्युत्पत्तेरिति

न्यायविवरणोक्तमाह ॥ [६७।१९] यमोदावित्यादिना ॥ स्वातंत्र्येणनिमित्तेनमुख्यत्वादित्यर्थः । यद्यपिन्यायविवरणेतमेवमृत्युम मृतमितिहरावेवमृत्युप्रभृतिशब्दस्यश्रुतौप्रसिद्धिर्दर्शिता । तथाप्येतदुदाहरणांतरमित्यदोषः । नियामकाभावादन्यथापिव्यु त्पत्तिःस्यादित्यतोमांडूकभाष्योक्तश्रुतिमाह ॥ [६७।२०] तथाचेति ॥ एतेनप्रसिद्धेश्चेत्युक्तप्रसिद्धिरुपपादिता । एतच्चावरत्वाक्षेपका वधित्ववाचिपंचमीभिन्नावरादिशब्दविषयं ॥ [६७।२१] सएवेति ॥ प्रधानादिविशिष्टएवेत्यर्थः ॥ [६७।२२] नप्रधानादीति ॥ प्रधानाद्येवे त्यर्थः । यद्वामुख्यत्वादित्यादिमुख्यशब्दस्यपरममुख्यार्थत्वेतुयथान्यासमेवयोज्यं ॥ अन्यथाअन्यस्यापिवाच्यत्वाभ्युपग मादित्यादिपूर्वेणविरोधात् । एवमग्रेपिविष्णोरेवेत्यादौध्येयं ॥ ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ ४ ॥ आकांक्षांपूरयन्भाष्यंव्या चष्टे ॥ [६७।२३] विष्णोरेवेति ॥ अन्यार्थंतुजैमिनिरित्यादौअन्यस्यापिज्ञेयत्वोक्तेःसौत्रहेतोरसिद्धिनिरासायउपलक्षणंमत्वासूत्रार्थं शेषोक्तिपूर्वमाह ॥ [६७।२३] तमेवेति ॥ इयंचद्युभ्वादिनयेविष्णुपरत्वेननिर्णीता । अस्त्वेवंतावतान्यस्यावाच्यत्वंकुतइत्यतोभावमा ह ॥ [६७।२४] यज्ज्ञानेनेति ॥ तद्वाकुतइत्यतआह ॥ [६७।२५] तथाचेति ॥ श्रावयति श्रुतिर्वक्ति। इयंतत्वनिर्णयादावुदाहृता । अनयाश्रु त्यासर्वस्यब्रह्मपरत्वेसिद्धेप्रतिवाक्यंचतत्परत्वस्यादावंतेचमध्येचविष्णुःसर्वत्रगीयतइत्यादिवचनसिद्धत्वात् स्वतःप्राप्तमुख्य वृत्तित्यागेचहेत्वभावाद्विष्णोरेवाव्यक्तादिश्रुतिवाच्यत्वमितिभावः ॥ ॐ वदतीतिचेन्नप्राज्ञोहि ॐ ॥ ५ ॥ उक्तमित्येत द्व्यंजयन्महतइत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६८।१] नप्रधानस्येति ॥ भाष्येमहतःपरमित्यंशोक्तेरुपयोगमाह ॥ [६८।१] नचवाच्यमित्यादिना ॥ [६८।२] इत्यादेरिति ॥ एकादशगीताभाष्योक्तादित्यपुराणवाक्यं ॥ [६८।२] पूर्वोक्तेति ॥ तदधीनत्वादर्थवदित्युक्तरीत्येत्यर्थः । तदपिम

हत्परत्वमपि । तर्हिंकिमनिष्टंसिद्धांतेपितस्यानिरासादित्यतोनिचाय्येत्याद्यंशोक्तितात्पर्यमाह ॥ अतइति ॥ निरपवादोक्तालिं गादित्यर्थः । नेत्यत्रप्रतियोग्याकांक्षायांपूर्वयोगोक्तंसंयोजयति ॥ नैतदिति ॥ हीत्यस्यार्थोयतइति । तत्रेतिभाष्यस्यानुवादः । ननुमहतइतिपदेनमहत्तत्वमेवोच्यतामित्यतआह ॥ स्थूलस्यैवेति ॥ प्रतियोगित्वादिति ॥ अणोरित्युक्तस्यप्रतिद्वंद्वित्वात् स्थूलवस्तुनएतत्प्रतिद्वंद्वितायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ प्रकरणादित्यत्रसाध्याकांक्षांपूरयति ॥ नात्रेति ॥ तस्यैवह्येतत्प्रकरणमित्यस्यार्थमाह ॥ एतदिति ॥ हिर्हेताविति सूचितं । कुतोनशंक्येतेत्यतःसइत्यादिपूर्वभाष्यंव्याचष्टे ॥ एतत्प्रकरणेति ॥ उक्तशंकानिरासकतयापिसर्वस्मात्परस्यमहतोपिपरत्वंयुज्यतइतिवाक्यमेवात्रयोजयति ॥ प्रधानेति ॥ इत्यादाविवेति ॥ यथागीतायांतृतीयेध्यायेबुद्धेःपरान्महदादितोपिपरस्यबुद्धिपरत्वमुच्यतेतथेत्यर्थः । उक्तंचगीताभाष्ये । नकेवलंबुद्धेःपरःश्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपीत्यादि । काठकभाष्येतुस्वभार्यायाःपरत्वंचसिद्धमितिमहतःपरमित्येवोक्तमित्युक्तं । शंकते ॥ पूर्वमिति ॥ अनाद्यनंतमितिवाक्यात्पूर्वंमहतःपरमव्यक्तमितिवाक्यइत्यर्थः । इति चोद्यमिति शेषः ॥ उक्तार्थेति ॥ आनुमानिकसूत्रएवाव्यक्तशब्दवाच्यंब्रह्मेत्युक्तार्थइत्यर्थः । शंकते ॥ सत्यमिति ॥ प्रागव्यक्तंब्रह्मेत्युक्तंसत्यमित्यर्थः ॥ अविरोधएवेति ॥ अविरोधेतुबह्वर्थाएतन्मूलतयामताइत्यनुभाष्योक्तेः । इहतुमुक्तिहेतुज्ञानत्वविरोधादन्यवाचित्वमपोद्यतइतिभावः । ननुषट्प्रश्नेयथाआत्मतएषप्राणोजायतइत्यादिप्राणप्रकरणेप्रसंगाद्धृदिह्येषआत्मेतिजीवोक्तिः

तथाविष्णुप्रकरणेपिप्रसंगादस्तुप्रधानोक्तिरित्याशंक्यनिरस्यति ॥ **नचेति** ॥ ज्ञानरूपस्यजीवस्यैवविभोर्विषयसंबंधोपपत्तौकि मिंद्रियवृत्तिभिरितिशंकानिरासरूपप्रयोजनंहृदिहीतिवाक्येऽस्तीतिभावः । स्पष्टांसमाख्यांचाह ॥ **अनादीति** ॥ द्वादशेगी ताभाष्योक्ताग्निवेश्यश्रुतेश्चेत्यर्थः । (महत्परः)महतःमहत्तत्वात्परः ॥ ॐ **त्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्च** ॐ ॥ ७ ॥ आ द्यश्चोयुक्तिसमुच्चयइतिमत्त्वार्थमाह ॥ **नकेवलमिति** ॥ **पितृसौमनस्यादीति** ॥ वीतमन्युस्त्वांदद्दशिवान्मृत्युमुखात्प्रमु क्तमिति । स्वर्ग्यमग्निंनचिकेतःप्रजानन्निति । देवैरत्रापिविचिकित्सितंकिलेत्येवंरूपस्यपितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मरूप त्रय स्येत्यर्थः । उपन्यासोत्त्यैवप्रधानस्याप्रतिपाद्यतासिद्धौप्रश्नोक्तिःकिमर्थेत्यतआह ॥ **तदेवंकुतइति** ॥ उपन्यासस्यत्रितयवि षयकत्वसमर्थनंप्रश्नोक्तेःफलमितिदर्शितं । पितृसौमनस्येत्यादिभाष्यस्यव्यावर्त्योक्तिपूर्वंव्याख्येयंदर्शयति ॥ **त्रयाणामिति** ॥ सुमनायथास्याद्वीतमन्युरिति । सत्वमग्निंस्वर्ग्यमध्येषिमृत्योप्रब्रूहितमिति येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्यइति त्रयविषयएवेत्यर्थः । तद्भाष्येकाठकभाष्ये । प्रेतेमुक्ते मनुष्येनियामकत्वेनभगवानस्तीत्यादिनायेयंप्रेतइतिवाक्यंमुक्तविषयंव्याख्यायनचमृत्वायमं प्राप्तस्यनचिकेतसोमृतोस्तिनवेतिसंशयोस्तीत्यादिनापरिहृतेत्यर्थः ॥ **अविज्ञातमिति** ॥ प्राप्स्यतइतिवानवेतिवायदनिर्णीत मित्यर्थः ॥ ॐ **महद्वच** ॐ ॥ ८ ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तस्येति** ॥ सूक्ष्मंत्वित्यत्रोक्तस्येत्यर्थः । निमित्तस्यशब्दशक्तिनियामकत्वेनत स्यमुख्यत्वेशब्दस्यापिमुख्यत्वनियमादितिभावः । एवमितरेपीतिभाष्यमुत्सूत्रमितिभ्रमंवारयति ॥ **चशब्दइति** ॥ इतरेपी

तिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६८।२५] युक्तमिति ॥ एवमित्यस्यार्थमाह ॥ [६८।२६] तत्प्रवृत्तीति ॥ यथेत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [६८।२६] नचान्यत्रेति ॥ म
हांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचतीतिकाठकएवेत्यर्थः ॥ [६९।३] नह्यस्माभिरिति ॥ यद्यपिसिंहशब्दोजातिनिमित्तकोनयौगि
कःतथापितुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनेदंसमाधानं । वस्तुतोनिमित्ताधिक्येनमुख्यत्वोकौनव्यभिचारइतिध्येयं । तस्यशब्दशक्ति
नियामकत्वेनतदाधिक्येमुख्यत्वावश्यंभावात् । अवयवार्थोयथायथोत्कृष्यतेतथातथायोगवृत्तेरप्युत्कर्षेणभाव्यमितिसुधोक्तेः
उत्तरसूत्रावतारणायाभ्युपगमवादइतिज्ञेयं ॥ ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ॥८॥ दर्शयतिचेत्याद्यसूत्रखंडेनगतार्थत्वमाशंक्या
ह ॥ [६९।५] नचाव्यक्तमिति ॥ सूक्ष्मंत्वित्यादिनागतार्थत्वमाह ॥ [६९।६] नचयोगयुक्तेत्यादिना ॥ सहनवतीति ॥ षहमर्षणइतिधातुज
त्वमभ्युपेत्यवादोयं । जातिनिमित्तकत्वात्सिंहशब्दस्य । अविशेषाच्छ्रुतेरित्येतद्व्यावर्त्यपूर्वंव्याचष्टे ॥ [६९।१२] अर्थापिस्यादिति ॥ भा
ष्योक्तश्रुत्यर्थमाह ॥ [६९।१५] इतिव्याख्येयमंत्रइति ॥ काण्वश्रुतौचतुर्थध्यायेशिशुब्राह्मणेसप्ताक्षिविद्यायामुक्तेर्थेसम्मतित्वेनतदे
षश्लोकोभवति अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमित्यादि मंत्रमुदाहृत्यपादंपादमुपादायसव्याक्रियते ।
तत्रार्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइत्याद्यपादव्याख्यानपरेवाक्येइत्यंतस्यार्थःइतिव्याख्येयमंत्रइति । तच्छब्दार्थोयदुक्तंतदिति । इ
दंशब्दार्थः प्रतीयमानमिति । शिरःपरामर्शित्वेएतदित्येवस्यात् कथमेषइतिपुल्लिंगमित्यतःएषइतीति ॥ [६९।१६] दक्षिणेति ॥ ऐत
रेये यथास्मिन्वाक्येयइत्यस्यान्नपरत्वेपिविधेयात्मविवक्षयापुल्लिंगंतथेहापीत्यर्थः । सूत्रार्थोपसंहारपूर्वंभाष्यार्थमुपसंहरति ॥
[६९।१८] तस्मादिति ॥ प्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तादिसाधकभावादवरत्वादिबाधकाभावाच्चेत्यर्थः । तच्चसमन्वयादित्यादिभाष्योपसंहारः

सर्वशब्देत्यादि ॥ अ० ॥ १ ॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु० ॐ ॥ १० ॥ एतदधिकरणोपाधिभूतशब्दानांभाष्योक्तबलवदुप
पत्त्याऽन्यत्रैवप्रसिद्धत्वंवदन्नंतर्भावसंगतिमाह ॥ [६११७] अत्रकर्मक्रमादीति ॥ यद्यपिशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्युक्तन्यायेन
तच्छब्दवाच्येश्वरसंबंधादन्यत्रापिशब्दवृत्तेरंगीकारेणनकर्मादिलोपप्रसंगः । अन्यथापूर्वत्रापितारतम्यलोपप्रसंगःस्यात् । तथा
पीहपदवर्णस्वरादिरूपेणैवसमन्वयस्याभिप्रेतत्वेनकर्मक्रमादिप्रतीतेरेवाभावात् । तच्छब्दवाच्येशसंबंधात् अन्यत्रवृत्तिश्चेत् गं
गासंबंधात्तीरेगंगापदस्येवसर्वशब्दानांलोकेलक्षणाप्रसंगेनप्राक्तनन्यायस्यैवायोगेनेहाप्याक्षेप्यत्वादितिभावः ॥ [६११८] सर्वशब्दा
नामिति ॥ पूर्वनयेषुसमन्वितानांअन्यत्रासमन्वितानांचवाक्यानांपदवर्णस्वरादिभेदेनेहसमन्वीयमानत्वात्तद्रूपेणोदाहरणत्व
मित्यर्थः । विरोधिसर्वबाहुल्येत्यनुभाष्येसर्वेत्येतदधिकरणोपाधेरुक्तेरितिभावः । तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमेश्वरेस
मन्वयउक्तइतिपूर्वनयस्थभाष्यवाक्यमिहापियोज्यमितिभावेनतदर्थंवदन्संगतिसूचकत्वेनतावद्भाष्यंव्याचष्टे ॥ [६११९] तत्त्विति ॥
वसंतइत्यादिभाष्यभावमाह ॥ [६११९] सर्वमध्येति ॥ कर्मक्रमादीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ॥ [६१२०] तेषांचान्यपरत्वइति ॥ वक्ष्यमा
णदिशेतिभावः ॥ [६१२०] तदिति ॥ निर्णेतव्यत्वेनप्राप्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षादिपरत्वेनापिभाष्यंव्याकुर्वन्कर्माभिधायकस्येत्येतल्लब्धहे
तुमाह ॥ [६१२१] तस्यज्योतिष्टोमादीति ॥ प्रसिद्धाभिधेयोपीत्यग्रेतनभाष्यानुरोधात्प्रसिद्धत्वादित्युक्तं । कर्मक्रमादिविरोधादि
त्येतद्वाक्यंव्यनक्ति ॥ [६१२२] तत्प्रसिद्धिमिति ॥ [६१२२] अधिकारीति ॥ फलस्वामित्वावस्थायुक्तोधिकारी । विधिप्रेर्यत्वावस्थावान्

नियोज्यः । कर्मकर्तृत्वावस्थायुक्तोयजमानइत्येकस्यैवावस्थाभेदात्भेदेनव्यपदेशः हरौमहायोगविद्वद्रूढियुक्तिपरस्योपक्रमा दितिसूत्रांशस्यव्यावर्त्यंभाष्यस्थप्रसिद्धपदसूचितमाह ॥ [६१।२४] किंचेति ॥ हरौशब्दानांरूढ्यंगीकारेबाधकंचाह ॥ [६१।२४] ततइति ॥ रूढितइत्यर्थः । अतोनंतगुणोविष्णुर्यच्छब्दायोगवृत्तयइतिसंक्षेपभाष्योक्तदिशासमन्वीयमानशब्दानांहरौयौगिकत्वएवजिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्णत्वसिद्धिरन्यथातदसिद्धेरित्यर्थः । कल्पनासूत्रव्यावर्त्यंव्युत्पत्तेरप्यशक्यतेत्यनुभाष्योक्तमाह ॥ [६१।२५] नयोगोपिसंभवतीति ॥ [६१।२५] ज्योतिषांस्तोमइत्यादिरूपाहीति ॥ सूत्रेज्योतिःपदस्यैवोपात्तत्वेऽपिजातमोतंहरौयस्माज्ज्योतिरित्यनुभाष्येचज्योतिःपदस्यैवव्युत्पत्त्युक्तावपीहज्योतिष्टोमशब्दोप्युदाहरणं । ज्योतिश्शब्दोज्योतिष्टोमवाचीतिचदर्शयितुंज्योतिष्टोमशब्दस्यव्युत्पत्तिप्रदर्शनमितिध्येयं ॥ [६१।२६] नामावृत्तिमात्रत्वेति ॥ जगज्जनकत्वादिगुणपूर्तिसिद्धिर्नस्यादितिमात्रशब्दार्थः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरितिपूर्वोक्तेनपरिहृतत्वमाशंक्यतदाक्षेपेणागतार्थत्वमाह ॥ [७०।१] नचवाच्यमिति ॥ अतइति ॥ कर्मक्रमादिविरोधाद्योगस्यचरूढितोपिदुर्बलत्वादीशे शब्दानांव्युत्पत्तेरशक्यत्वाच्चेत्यर्थः । नयुज्यतइत्यस्यार्थो नज्योतिरादीति । पूर्वपक्षफलमाह ॥ [७०।२] नसमन्वयेति ॥ ७ ॥ ज्योतिरादीतिभाष्यमाकांक्षितपूर्त्याव्याचष्टे ॥ [७०।३] ज्योतिष्टोमेति ॥ तत्त्वित्यनुवृत्तस्यसएवेतिभाष्यं । तस्यार्थोहरिरेवेति । कुतइत्यतोहिशब्दोहेत्वर्थइत्युपेत्यतावाएताइत्यंशंव्याचष्टे ॥ [७०।४] यस्मादिति ॥ इतीत्यनंतरंसौत्रतथाशब्दमध्याहृत्यतस्यार्थमाह ॥ [७०।४] सर्वशब्दाभिधेयत्वेनेति ॥ इङध्ययनइत्यस्यकर्तरि

बहुवचनांतंरूपं । अतोहरिमित्युक्तं । तेनसूत्रेतत्त्वित्यत्राप्यन्वेतीतिसूचितं । उपक्रमादितिसूत्रांशस्यएषइममित्यादिभाष्यं
तदवतार्यव्याचष्टे ॥ नचेति ॥ एष प्राणशब्देनप्रकृतपरमात्मा । इमंलोकंब्रह्मादिदेहमभ्यार्चत्प्राविशदितिव्याख्यातेयंश्रु
तिःपादांत्यप्राणनये । प्रागुक्तशंकामनूद्यनिराह॥ नचशब्दानामन्यत्रेति॥ तस्मादिति ॥ तंदेहंयस्माच्छतंवर्षाण्यभ्यार्च
त्तस्मादित्यर्थः ॥ योगापहारित्वमिति ॥ अन्यथापंकजपदाद्भेकादिप्रतीतिप्रसंगइतिभावः ॥ आचक्षतइति ॥ प्रयो
गबाहुल्यस्यरूढित्वादितिभावः । यद्यपिश्रौतस्यस्मार्तस्यवाकेवलयोगस्यैवाज्ञरूढितःप्राबल्यमस्त्येव ॥ अन्यथाश्रुत्यादौयो
गोक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेः । उपपादितमेतन्निपुणतरंचंद्रिकायांकंपनादित्यत्र ॥ तथाप्यभ्युपेत्यवादेनश्रौतयोगस्याज्ञरूढ्यपहारकत्वेऽ
पिविद्वद्रूढिसाहित्यमुक्तमितिध्येयं ॥ अतइति ॥ महायोगविद्वद्रूढिभ्यांसर्वशब्दवाच्यत्वस्यश्रौतत्वादित्यर्थः । वसंतेवसं
तेज्योतिषायजेतेतिश्रुतौवसंतपदस्यैवादौश्रुतत्वेनसूत्रेवसंतउपक्रमादितिवक्तव्येकुतोज्योतिषउक्तिरित्यतआह॥ ज्योतिश्श
ब्दस्येति ॥ तुशब्दइति ॥ सौत्रइत्यर्थः । पंचमील्यब्लोपे उपक्रम्येत्यर्थोदर्शितः । नकेवलमृष्यादीनांनामभगवतःसर्वेवेदा
अपितस्यैवनामकिमुचवेदाःसमुद्रघोषवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषाअपितस्यैवनामानियथायोग्यंयोजनीयानीत्यैतरेयभा
ष्यदिशाश्रुत्यर्थमाह ॥ यास्ताइति ॥ व्यांहर्तव्यंतच्चविष्णुरेवेति ॥ यद्यप्यैतरेयभाष्येएकमेवव्याहरणं एकमेवनाम।
निर्दोषगुणपूर्तिवाचित्वादेकप्रकारता । प्राणेनारायणएवनारायणविषयएवव्याहारइतिप्राणपदंसप्तम्यंतंकृत्वायोजितं । त
थापिप्रथमांतमुपेत्यव्याख्यानांतरमेतदित्यदोषः । ऋचस्तुविशेषतइंद्रादिनामवतोविष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपिप्रकाशयंतीति

प्राणेनारायणएवेतिविद्यादिततद्भाष्यदिशैवार्थमाह ॥ तंत्रचर्चस्त्विति ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च० ॐ ॥ ११ ॥ मध्वित्या दिभाष्यमाकांक्षाक्रमेणव्याचष्टे ॥ सर्वशब्दानामिति ॥ नकर्मक्रमादिविरोधइतिभाष्यंव्युत्पत्तेरप्यशक्यतेत्यनुभाष्योक्त स्योपलक्षणमितिभावः ॥ यथेति ॥ छांदोग्येतृतीयाध्यायोक्तमधुविद्यायामित्यर्थः । कल्पनोपदेशादित्यत्रकल्पनंलोकतःक्लृ प्तंतत्तद्वाचित्वमनिवार्यैवलोकात्क्लृप्तमहायोगवृत्तेःकल्पनायाव्युत्पादनेन । उपदेशादितिअर्थद्वयमुपेत्यहेत्वंशंदृष्टांतेपियोजय ति ॥ अन्यत्रेति ॥ उक्तहेतुंपरामृश्यदार्ष्टांतिकंयोजयति ॥ एवमिति ॥ कथमित्याकांक्षायांरूढी रूढियोगो महायो गो महारूढियोगो रूढोपचारो रूढलक्षणा उपचारो लक्षणेतिशब्दवृत्तिभेदात्रूढिपूर्वकत्वेनमहायोगवृत्त्यापरमेश्वरेऽखि लशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेरितिन्यायविवरणोक्तमुपलक्षणंमत्त्वालोकविषयंवृत्तिसप्तकंदर्शयन्नेवतद्विवृण्वानएवमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ ज्योतिरादीति ॥ महायोगेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यादितिभावः । भाष्येप्राणऋचइत्येवविद्यादितिवाक्यशेषोक्त्यनु रोधेनकल्पनोपदेशादित्यस्यसर्वशब्दवाच्यत्वेनकल्पनायाउपदेशादित्यर्थांतरंचाह ॥ सर्वशब्दवाच्यत्वमिति ॥ वाच्यत्वं चेतिचान्वयः ॥ चशब्दइति ॥ लोकसिद्धवृत्तीरनिवार्यैवेतिसर्वशब्दार्थगुणत्वेनैवेतिवाध्याहृतेनान्वयइतिभावः ॥ विरो धश्चेति ॥ नकेवलंतथाह्यधीयतइत्युक्तसाधकमस्तीतिसमुच्चयार्थइत्यर्थः । न्यायविवरणोक्तंवृत्त्यष्टकंयोगवृत्तेरुपलक्षणमि तिभावेनलक्षणोदाहरणाभ्यांवृत्तिनवकंव्यनक्ति ॥ प्रयोगमात्रेति ॥ प्रयोगमात्रवाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयतइत्याद्यनुभाष्यो

क्तेरितिभावः । मात्रेतिअवयवार्थसादृश्यादिसापेक्षताव्युदासः । व्यक्तमेतत्सर्वंतर्कतांडवेद्वितीयपरिच्छेदे ॥ मुख्यार्थस्येति ॥ गुणयोगेनेत्यन्वयः ॥ तदितरत्रेति ॥ स्तंभेंद्रादिशब्दानामित्यर्थः । महारूढिस्तुहरौनसंभवतिविद्वद्रूढिर्वैदिकास्यात्सायोगादेवलभ्यतइत्यनुभाष्येब्रह्मणियोगंविनाविद्वद्रूढेरभावोक्तेरितिभावः । हरावुक्तवृत्तिद्वयस्यसांकर्यमाशंक्यभेदमाह॥ स्तंभादीति ॥ तद्भेदःमहारूढियोगाद्भेदः । महायोगइत्यर्थः ॥ अतइति ॥ साधकभावात्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥ अ० ॥ २ ॥ ॥ ॐ नसंख्योपसंग्रहादपि ॐ ॥ १२ ॥ अधिकरणाधेयत्वादिकमितिन्यायविवरणसूचितलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धिमाह ॥ अत्राधाराधेयत्वेति ॥ बहुत्वमादिपदार्थः । अन्यत्रैव प्राणचक्षुःप्रभृतिषु । भाष्येपंचजनशब्दोबहुत्ववाचिशब्दमात्रोपलक्षणं । विरोधिसर्वबाहुल्येत्यनुभाष्योक्तेरितिभावेनाह ॥ पंचजनादिशब्दानामिति ॥ आनुमानिकनयभाष्येणतुल्यन्यायतयासूचितेश्रुत्यधिकरणसंगतीस्वयमाह ॥ समन्वयेति ॥ श्रूयंतइति ॥ षष्ठेध्याये । यस्मिन्नितिसप्तम्यंतस्यसर्वप्राणिशरीरवाचिनःशरीरनियामकतयासर्वशरीरेषुविन्यस्तभगवद्रूपपरत्वंद्योतयितुंतमेवेतिश्रुतिलिंगोक्तिपरवाक्यशेषोद्धारः । स्युःपुमांसःपंचजनाइत्युक्तेःसमस्तपदमितिभ्रमंनिरस्यन्पंचपंचेतिवीप्सायाःकृत्यमाह ॥ सर्वेति ॥ सर्वमानैर्विरोधश्चव्युत्पत्तेरप्यशक्यता । परस्परविरोधश्चविरोधःकार्यतद्वतोरित्याद्यनुभाष्येपरस्परविरोधइत्युक्तंविवृण्वानःबहुसंख्योपसंग्रहेपीतिभाष्यसूचितयुक्तिमाह ॥ तच्छन्दस्येति ॥ तदधीनत्वादर्थवदित्यनेनगतार्थत्वमाशंक्याह ॥ नचस्वस्येति ॥ वशीकृतेति ॥ ननुजनानांराजवशत्वेपिनतद्गतंबहुत्वंराजाधीनं । अस्तुवाकथंचिद्बहुत्वंराजाधीनंतथापिभृत्यगतदुःख

निगडबंधादेःराजाधीनत्वेपिराज्ञिदुःखिबद्धादिपदाप्रयोगवदुपपत्तेर्नव्यभिचारइतिचेत् । अत्रोक्तंचंद्रिकायां । तदधीनत्व न्यायेसत्यपिहरौबहुत्वाद्यस्तिनवेतिविचारात्तदाच्छादनएवतात्पर्यमितिवाबहुत्ववाचिशब्देषुस्वातंत्र्यस्यनिमित्तत्वे अमंगल त्वाच्छब्दानांराज्ञोयोगादमंगले । अप्रियत्वात्तुशब्दस्यस्यात्प्रयोगनिवर्तनमित्यनुभाष्योक्तदिशाबद्धादिशब्दवदमंगलत्वाभा वाद्दूरीकृतबहुजनेपिराज्ञितत्प्रयोगोपपत्तेर्नतन्निमित्तमित्यभिप्रायोवेति ॥ इत्वंतरेणेति ॥ नामानिसर्वाणि । सोवरःसो नित्यइतिप्रमाणांतरेणेत्यर्थः । ननुगुहांप्रविष्टावित्यत्रोक्तन्यायेनहरौद्वित्ववद्बहुत्वमपिसिद्धं । एकत्वविरोधित्वेद्वित्वबहुत्व योरविशेषादितिभावेनतेनास्यगतार्थत्वमाशंक्यनिराह ॥ ऋतंपिबंतावित्यादाविवेति ॥ द्वितीयसूत्रव्यावर्त्यहेतुमाह ॥ [७।१।८] मानाभावादिति ॥ तत्रतुधर्मासमंतान्निवृतंव्यापतुः आत्मांतरात्मेतिहरिरितिमानमस्तीतिभावः। एकस्यानेकत्वंविरुद्धमि त्युत्सर्गस्यक्वचिन्मानेनान्यथात्वेपिनसर्वत्रेतिभावः। परस्परविरोधश्चेत्येतद्भाष्यदिशाएकस्यानेकत्वंविरुद्धमितिव्याख्यायेदानीं न्यायविवरणदिशाप्रकारांतरेणव्याख्यातुमाह ॥ [७।१।९] यस्मिन्निति ॥ तमेवेतिवाक्यशेषबलेनेत्यर्थः ॥ [७।१।१०] हरेरिति ॥ एकोदाधा रेत्यादिनाहरेरेवसर्वाधारत्वादितिभावः ॥ [७।१।१] अंतइति ॥ बहुत्वादिविरोधादित्यर्थः॥ ७ ॥ असूत्रितंविरोधइत्येतत्किमितिभा षितमित्यतआह॥ [७।१।११] अपिपदेनेति ॥ बुद्धिविभागेनेतिभावः। समन्वयपरत्वंस्फोरयन्शेषोक्त्याभाष्यंहेतुत्वेनव्याचष्टे ॥ [७।१।११] युक्त मिति ॥ तस्यैवेत्येवकारसूचितमाह ॥ [७।१।१२] स्वगतभेदशून्यस्यापीति ॥ नानाभावान्नविरोधइत्यंशस्यार्थोनानेत्यादि । आका शादिष्वितिभाष्योक्तेरुपयोगायमानाभावादितिप्रागुक्तशंकामनूद्योत्तरसूत्रतात्पर्यलब्धमाह ॥ [७।१।१२] नचप्रतिशरीरमिति ॥ ए

तेनबहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वंतस्यैवयुज्यतइत्यंशंविवृण्वानः तत्रहेत्वाकांक्षायांतस्यैवातिरिक्तस्वरूपत्वाच्चेतिभाष्योक्तंहेतुंयोजयन्नुक्तशंकामनूद्यनिराह ॥ नचयस्मिन्निति ॥ इदानींन्यायविवरणंसंगमयति ॥ शरीरेति ॥ अंतइति ॥ बाधकाभावादित्यर्थः ॥ ॐ प्राणादयोवाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ विशेषहेतुरित्युक्तविशेषपदकृत्यंव्यनक्ति ॥ श्रुत्यंतराणामिति ॥ नामानिसर्वाणि । सर्वेवेदास्सर्वेघोषाइत्यादीनामित्यर्थः ॥ अंतइति ॥ विशेषहेत्वभावादित्यर्थः । सूत्रस्यन्यायनिबंधनरूपत्वात्पंचजनस्वरूपोक्तिरयुक्तेत्यतोव्याचष्टे ॥ पंचजनेति ॥ द्वितीयांतप्राणादीनांशब्दतोर्थतश्चप्राधान्यात्तेषामेवपंचजनशब्देनग्रहणंनषष्ठीनिर्दिष्टानामितिभावेनपंचजनलिंगोक्त्येत्युक्तं । वाक्यशेषोक्त्याकिंलिंगमुक्तमित्यतोव्यनक्ति ॥ एतइति ॥ इतिश्रुतेरिति ॥ तलवकारश्रुतेरित्यर्थः ॥ ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥१४॥ चतुर्णामेवेति ॥ भाष्येवाक्यशेषपंचानामप्युक्तिर्माध्यंदिनशाखाशयेन । नतुवाजसनेयवाक्यशेषाभिप्रायेणेतिभावः । पूर्ववाक्यतः यस्मिन्पंचपंचजनाइतिवाक्यतः । ननुअन्नेनक्वचित्पंचकंक्वचिज्ज्योतिषासह । तथाचविरोधइत्यतआह ॥ अत्रेति ॥ एकार्थत्वंएकरूपवाचित्वमित्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ रूपभेदेपिअधिकारिभेदात्अन्नाख्यरूपेणसहभगवद्रूपपंचकंमाध्यंदिनादिभिरुपास्यं । ज्योतिराख्यरूपेणसहरूपपंचकंकाण्वादिभिरुपास्यमितिवर्गद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ अंतइति ॥ साधकभावाद्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥ हरिरेवेति ॥ परममुख्यवृत्त्येतियोज्यं । मुख्यवृत्त्याऽन्यदपिवाच्यं । कल्पनोपदेशादितिन्यायादितिध्येयं ॥ अ० ॥ ३ ॥

॥ॐ **कारणत्वेनच** ॐ ॥१५॥ व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वंचेतिन्यायविवरणेनअवांतरेणेत्यादिभाष्येणवासूचितलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धिमाह ॥ [७१।२५] **अत्रोत्पत्तिमत्त्वेति** ॥ यद्यपिद्युभ्वादिनयएवप्रादुर्भावरूपाहरेरुत्पत्तिर्निर्णीता । अन्यथातत्रश्रुतजायमानशब्दस्योक्तरूपजन्मवतिविष्णौसावकाशत्वाभावेअतच्छब्दात्प्राणभृच्चनेतिजीवनिरासायोगात् । उक्तंचभाष्ये । अजायमानोबहुधाविजायतइतितस्यैवबहुधाजन्मोक्तेरिति । तथाप्येकदेशोक्त्याकारणत्वेसत्युत्पत्तिमत्त्वरूपावांतरकारणत्वलिंगेनेत्यत्रतात्पर्यं । कारणत्वांशस्तुअविरुद्धइतिनोक्तः । कार्यत्वायोगादित्याद्यग्रेतनटीकावाक्यंतुप्रादुर्भावरूपंजन्मेतिपूर्वभाष्येस्पष्टमुक्तत्वाद्व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वमितिस्पष्टमत्रन्यायविवरणेऽभिहितत्वात्तद्व्यावर्त्योक्त्यर्थंनतूत्पत्तिमत्त्वमेवायुक्तमितिभावेन । अतएवानुभाष्यविरोधःकार्यतद्वतोरित्येवपूर्वपक्षयुक्तिरुक्ता । नतुकार्यत्वविरोधइति । श्रुत्यादिसंगतिमाह ॥ [७१।२६] **समन्वयेति** ॥ व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वमितिन्यायविवरणस्वारस्यायतद्व्यावर्त्यमाह ॥ [७२।४] **आकाशादीनामिति** ॥ विरोधःकार्यतद्वतोरित्यनुभाष्योक्तमाह ॥ [७२।५] **स्वस्यैवेति** ॥ तदधीनत्वादर्थवदित्यनेनगतार्थतामाशंक्यनिराह ॥ [७२।५] **नचेति** ॥ सुतोत्पत्तावितिपूर्वोक्ताकाशयोरत्राप्यनुसंधेयः । अवरादिशब्दवदन्यत्रादृष्टत्वेपिवृत्तिःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [७२।६] **निमित्तेति** ॥ विशेषकारणाभावाच्चेत्यर्थः । नामानिसर्वाणीत्यादिश्रुतीनांसाधारण्येनसंकोचसंभवादितिभावः ॥ [७२।६] **वाक्ययोजनेति** ॥ हरेरेवात्माकाशादिशब्दवाच्यत्वेतस्यैकत्वेनक्रमाभावादात्मनआकाशआकाशाद्वायुरित्यादिक्रमप्रतिपादकवाक्ययोजनानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ [७२।७] **तस्मादिति** ॥

विशेषहेत्वभावात् । बाधकभावाच्चेत्यर्थः ॥ अवांतरेति ॥ कार्यत्वेसतिकारणानामित्यर्थः । वायुकारणाकाशकारणस्यवायुकारणत्वंविरुद्धमितिचोद्यंतुआनुमानिकनयोक्तन्यायेनमहतःपरस्मात्परस्यमहतःपरत्ववत्परिहृतमितिनैवोद्धाटितं ॥ ७ ॥ हरेरवांतरकारणत्ववचनंसूत्रेनसंगतमितिभ्रमनिरासायशेषपूर्त्यासंबंधभाष्यंव्याचष्टे ॥ एतत्पूर्वपक्षेति ॥ कारणत्वेनचेति सूत्रांशंसंबंधभाष्येणविवृतंमत्त्वाचशब्दसमुच्चेयंव्याचष्टे ॥ नकेवलमिति ॥ सौत्रकारणत्वशब्दएवावांतरकारणत्वपरइतिवाकार्यत्वेनचेत्यपिसमुच्चीयतइतिवाभावेनअवांतरकारणत्वेनेत्युक्तंभाष्यइत्यभिप्रेत्यार्थमाह ॥ कार्यत्वेसतीति ॥ वाच्यश्चेति ॥ एतेनभाष्येअपिशब्दोव्याख्यातः । आकाशादिष्वित्यादिभाष्यंव्याकुर्वन्सूत्रशेषमवतार्यव्याचष्टे॥ नचेति ॥ भाष्येसएवस्थितइत्येतत्तस्यस्थितत्वादितिव्याख्यातं । सूत्रेऽध्याहृतहेतोरसिद्धिनिरासायआकाशेतिष्ठन्नित्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ यइति ॥ एतेनाकाशादिषूक्तेरित्यपिसूत्रेऽन्वयोदर्शितः । यथेत्यादिभाष्यंव्याचष्टे ॥ नचेत्यादिना ॥ तावताकथमुक्तविरोधनिरासइत्यतोव्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वंचेतिन्यायविवरणोक्तदिशाकार्यत्वविरोधंपरिहरन् आकाशादिषुस्थितइत्यादिभाष्यतात्पर्योक्त्याकार्यकारणभावविरोधंचनिराह ॥ तथाचेति ॥ अतइति ॥ विरोधाभावादित्यर्थः । सूत्रस्यसमन्वयपरत्वस्फोरणायभाष्येशेषमाह ॥ स्थितइति ॥ भाष्यस्थानुवादः तच्छब्दैराकाशादिशब्दैरित्यर्थः । अवांतरंकारणंचेतिसंक्षेपभाष्येअवांतरकारणत्वलिंगसमन्वयोक्तावपीहनामसमन्वयपरत्वोक्तिर्नामानिसर्वाणीतिवक्ष्यमाणसमाधानायसमाकर्षाद्युक्त्युपयोगायचेत्याहुः । निमित्तविशेषादर्शनाच्चेतिप्रागुक्तचोद्यमनूद्यनिराह ॥ नचवक्तव्यमिति ॥ इत्याद्युक्तेति ॥ आकाश

नयआदिपदार्थः । नन्वेवंपूर्वत्रप्राणप्राणदत्वादिविशेषहेतुरग्रेप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादिश्चनवाच्यःस्यादित्यतआह ॥ यत्तुवि
शेषंचवक्तीति ॥ अ० ॥ ४ ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥ अत्रानुव्याख्यानेविरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनामि
त्यादिनाएतत्पादीयाधिकरणोपाध्युक्त्यनुरोधेनप्राचीनैस्समाकर्षादित्यादिसूत्राष्टकस्यपूर्वशेषत्वोक्तावपीहपृथगधिकरणांतर
त्वेनयोजनंतुपृथक्न्यायसूचकत्वंदर्शयितुमित्युक्तंचंद्रिकायां । एवंहरावन्यत्रचमुख्यवृत्तौसिद्धायामस्यविचारस्यावसरप्राप्ति
माह ॥ [७२।२०] अर्थेति ॥ प्रकारांतरेणेति । सर्वमानविरोधकर्मक्रमादिविरोधबहुत्वसंख्यादिविरोधोत्पत्तिमत्त्वादिविरोधरूपप्रागुक्त
प्रकारापेक्षयामुख्यवृत्तेर्हरौतदन्यत्रचतुल्यतापत्तिरूपान्यप्रकारेणेत्यर्थः ॥ [७२।२१] सर्वशब्देति ॥ ज्योतिरधिकरणविषयोपाधिरे
वास्यापिविषयइतिसूचितं । तेनैवगतार्थमिदमित्यतःप्रकारांतरेणेत्याद्युक्तं । अत्रशास्त्रसंगत्यादिकमूह्यं । यदातुअत्रव्यवहार
विलोपप्रसंगेनअन्यत्रैवप्रसिद्धानांसर्वशब्दानांपरमात्मैकवाचित्वसमर्थनादित्यादिनापूर्वोत्तराधिकरणेष्विवशास्त्रादिसंगत्या
द्युपपादनपरग्रंथपाठोप्यत्रनयेक्वचित्कोशेषूपलभ्यतेतदातुव्यक्तमेव । भाष्योक्तापादकस्यासिद्धिनिरासायप्राक्तनंस्मारयन्व्या
चष्टे ॥ [७२।२१] यदुक्तमिति ॥ पूर्वनयैरित्यर्थः । ननुभाष्येकथमन्यत्रव्यवहारइतिचोद्यमयुक्तं ॥ साक्षादपीत्यादिसूत्रैरेवास्यनिर
स्तत्वादित्यतआह ॥ [७२।२२] यदपीति ॥ विष्णुवाचकैरेवअनन्यगत्याहानाद्यर्थमन्यत्रव्यवहारइतियदुक्तंलिंगपादांत्यनयइत्यर्थः ॥
[७२।२३] अदृष्टवस्थेति ॥ वह्निपदेनजलादिव्यवहारस्याप्यापातादित्यर्थः ॥ [७२।२३] यदप्यत्रेति ॥ आनुमानिकसूत्रेतत्तच्छब्दवाच्येश्वर

संबंधात्तत्रतत्रतच्छब्दव्यवहारोगंगासंबंधाद्गंगापदस्यतीरइवेतियदुक्तमत्रचोद्यसमाधानमित्यर्थः ॥ [७।२।२४] रूढ्या (द्यभ्यु) द्युपेत्येति ॥ अन्यत्रेत्यनुषंगः । एतेनप्रसंगात्सूत्राणामपौनरुक्त्यंदर्शितं ॥ [७।२।२५] प्रतिज्ञेति ॥ समन्वयसूत्रोक्तप्रतिज्ञेत्यर्थः । तत्रोक्तसप्तवृत्तीनामपिमुख्यत्वाभावात्कथमेवमित्यतोव्यनक्ति ॥ [७।२।२५] योगरूढ्योरेवेति ॥ योगरूढिरप्यत्रोपलक्ष्यामहायोगविद्धद्रूढ्योरीशेसिद्धांत्यभिमतयोर्व्यवच्छेदायैवकारः । एवमभिप्रायंवर्णयित्वोपसंहाररूपेणभाष्यंयोजयति ॥ [७।२।२६] अतइति ॥ योगरूढिव्यतिरिक्तमुख्यवृत्तेरभावादित्यर्थः । मुख्यवृत्त्येतिशेषोक्तिः । योगरूढिरूपयेत्यर्थः । स्वातंत्र्यंतद्गततत्वंचशब्दवृत्तेर्हिकारणं । स्वातंत्र्यंतत्रमुख्यंस्यादितितदधीनत्वसूत्रानुव्याख्यानोक्तस्वातंत्र्यनिमित्तकमुख्यवृत्त्याशब्दानामीश्वरवाचित्वेबाधकाभावेपितद्गतत्वनिमित्तकमुख्यवृत्त्येश्वरवाचित्वेन्यत्रव्यवहारलोपःस्यादेव लोकेयोगरूढिरूपमुख्यवृत्तेरभावस्यप्राप्तत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ उक्तशंकांनिषेधन्तत्रपरंपराहेतुत्वेनभाष्यंव्याचष्टे ॥ [७।३।२] नपरमात्मनइति ॥ मुख्यतः योगादिवृत्त्या । तत्रलोके ॥ [७।३।२] उभयोरिति ॥ ब्रह्मतदन्ययोरित्यर्थः । तथाचतत्त्वित्यवधारणायोगो नामानिविश्वाभिनसंतिलोके योदेवानांनामधाएकएवेत्याद्ययोगश्चेतिभावः ॥ [७।३।३] स्वतइति ॥ अनन्यापेक्षयेत्यर्थः । मुख्यवृत्त्यामहायोगविद्धद्रूढिवृत्त्येत्यर्थः । व्यवहारेति । हानादिव्यवहारेत्यर्थः ॥ [७।३।४] अल्पेति ॥ अन्यत्रेत्यनुषंगः । भाष्योक्तिरुपलक्षणमितिभावः ॥ [७।३।६] प्राचीनेति ॥ पूर्वोदाहृतैःसाक्षादपीत्यादिसूत्रैर्विरोधइत्यर्थः । द्वितीये आनुमानिकसूत्रे अत्रोक्तस्यमुख्यत्वमात्रस्य । तृतीये कल्पनेतिसूत्रे ॥ [७।३।७] अविवेचितेति ॥ भगवतिमहायोगविद्धद्रूढीअन्यत्रतुरूढ्यादिमात्रमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । एतेनपूर्वाधिकरणेषुतत्रतत्रवि

ष्णौशब्दानांमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांमुख्यत्वकीर्तनंत्वत्रत्यन्यायानुसंधानेनेतिदर्शितं । इतिशब्दःसमाप्तौ ॥ ॐजगद्वाचित्वा
त् ॐ ॥ १७ ॥ मुख्याइति ॥ परममुख्याइत्यर्थः ॥ अमुख्याइति ॥ अपरममुख्याइत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ अग्नीति ॥
हीनवृत्तिमात्रेदृष्टांतः । असौ प्रसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वशंकांनिषेधंस्तत्रहेतुत्वेनभाष्यंयोजयति ॥ नप्रसिद्धीति ॥ भाष्य
स्थव्यवहारपदस्यावृत्तिमभ्युपेत्यद्वितीयस्यवाच्यवाचकभावज्ञानरूपव्युत्पत्तिपरत्वंचाभ्युपेत्यार्थमाह ॥ लोकस्येति ॥ एते
नसूत्रमप्यावृत्ययोज्यमितिदर्शितं । तथापदस्यप्रागुक्तव्यवहारपरामर्शित्वमुपेत्यतदनूद्यव्याचष्टे ॥ परमात्मनितथेति ॥
अतइत्यस्यार्थःपंचम्यंतैर्दर्शितः ॥ अन्यथेति ॥ हरौमुख्यत्वाज्ञानमूलकत्वेनेत्यर्थः । तत्रप्रसिद्ध्यर्थकहिशब्दसूचितंदृष्टांतमा
ह ॥ अग्निरिति ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिंगात्० ॐ ॥ १८ ॥ आक्षेपस्यफलंदर्शयन्भाष्यंव्याचष्टे ॥ यदुक्तमिति ॥
परमात्माधीनत्वादेवेति ॥ यद्यपितद्गतत्वादपिमुख्यार्थत्वमुक्तं । तथापिस्वातंत्र्यंतद्गतत्वंचशब्दवृत्तेर्हिकारणं । स्वातं
त्र्यंतत्रमुख्यंस्यादित्यनुभाष्योक्तमुख्यत्वमुपेत्यावधारणप्रयोगः । तज्जीवेत्यादिव्याचष्टे ॥ तच्चेत्यादिना ॥ लिंगंप्रवृत्तिनि
मित्तमित्यर्थः । सर्वस्यतदधीनत्वाख्यमित्यत्रप्रयुक्तसर्वपदंजीवेसंभावितसर्वपरं।वायौत्वसंकुचितसर्वपरमितिभावेनव्यनक्ति॥
वृक्षादीनामिति ॥ सर्वस्येतिच ॥ अतइति ॥ स्वातंत्र्यरूपनिमित्तसद्भावादित्यर्थः । ननु भृत्यबंधादिकंराज्ञिरा
ज्ञोबंधादियोग्यतः । कारणंसंशयस्यस्यादितिनैवप्रयुज्यते ॥ अमंगलत्वाच्छब्दानांराज्ञोयोगादमंगले । अप्रियत्वात्तुशब्दस्य

स्यात्प्रयोगविवर्तनमित्यनुभाष्योक्तदिशासत्यपिनिमित्तेराज्ञिनिगडबद्धादिपदावाच्यत्वमिवजीवादावप्यस्तुसर्वशब्दमुख्या वाच्यत्वमितिभावेनोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्यलिंगपदभावोक्त्यानिराह ॥ नचवक्तव्यमिति ॥ नत्विति ॥ बद्धादि पदानांराज्ञिव्यभिचारादितिभावः ॥ न्यायत्वेनेति ॥ मुख्यप्रयोगेतुनिमित्तमेवसामग्रीत्यानुमानिकनयसुधोक्त्यातस्य व्यवहारेषुपुष्कलकारणत्वादितिभावः ॥ बाधकेति ॥ उत्सर्गतःप्राप्तस्यबाधकैकापोद्यत्वादिहचामंगलत्वादिरूपस्यवाच्य त्वकल्पनबाधकस्याभावात्स्यादेववाच्यत्वेतदधीनत्वहेतुःप्रयोजकइत्यर्थः । प्रयोगेसतीतिन्यायस्तुअमुख्यविषयः । तथैवा नुमानिकनयसुधोक्तेरितिभावः । यद्यपिजीवशब्दस्यानुमानिकसूत्रेश्रौतस्मार्तप्रयोगेणप्राणधारकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तेनचह रौमुख्यत्वमुक्तं । वायुशब्दस्यांतर्नयन्यायेनवैष्णवत्वंसिद्धं । तथापिशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरितिन्यायेनजीवोजहातीत्या द्युदाहृतश्रुतिष्वन्यपरत्वस्यापिसत्त्वेनेयमाशंकायुक्ता । अतएवतयोरपीत्युक्तिः । अतएवचद्युभ्वादिनयेवायुसमाख्यात्वेनेयं श्रुतिरुदाहृतेतिभावः । वक्ष्यतिचद्वितीयेभाष्यकारोन्यस्यापिवाच्यत्वादसतःप्राप्तिरिति लिंगेनैवनञोन्वयभ्रांतिनिरासाय लिंगसाध्येनान्वयमाह ॥ नसर्वस्येति ॥ उपासात्रैविध्यादितिभाष्योपात्तसूत्रखंडाभिमतयुक्तिमाह ॥ तल्लिंगेति ॥ त थाव्याख्यानंनिर्बीजमित्यतआह ॥ यद्यदिति॥ गीतायांदशमेयद्यपिभाष्येयद्यद्विभूतिमदितिविस्तारःविष्णवादीनिस्वरूपा ण्येवेत्युक्त्यायद्यद्विभूत्यादिमत्सत्त्वंविष्णुकपिलरामकृष्णादिकंतत्तन्ममतेजोंशसंभवं प्रादुर्भावात्मकमित्यर्थउक्तः । तथापित त्रैवान्यानितुतेजोयुक्तानीत्यप्युक्त्याममतेजोंशेनसंयुक्तंभवतीतिगीतातात्पर्योक्त्याचार्थांतरमुपेत्यात्रैतदुक्तिः ॥ ॐ अन्यार्थं

तुजैमिनिः० ॐ ॥ १९ ॥ लौकिकानामन्यत्रव्यवहारार्थंसमाकर्षमुपेत्याह ॥ वैदिकानामिति [७३।२०] ॥ मुमुक्षुंप्रतीतिशेषः । न नुतमेवंविद्वानमृतइत्यादेर्ज्ञानान्मोक्षसिद्धावपिपशुपुत्रस्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थंकर्मसिद्धिर्नस्यादित्यतआह ॥ वेदानांचेति [७३।२१] ॥ मुमुक्षुंप्रतीतिशेषः । रोचनार्थफलश्रुतिरित्येकादशस्कंधोक्तेः । नताद्दशीप्रीतिरीड्यस्यविष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरियाद्दशीस्यात् । तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोतिसर्वस्ततोवेदास्तत्परास्सर्वएवेत्यादिश्रुतेश्चेतिभावः । यद्यपिसर्वपुरुषार्थनयेज्ञानादेवाशेषपुरुषार्थप्राप्ति वक्ष्यते । तथाप्यभ्युपेत्यवादेनवाऽनुत्तमाधिकारिणामुत्तमानामपिप्रबलप्रतिबंधकवतांकर्मसापेक्षत्वाद्वाएवमुक्तमितिध्येयं ॥ अतइति [७३।२१] ॥ ज्ञानमात्रेणपुरुषार्थासिद्धेरित्यर्थः । कर्मादिकमपिवदतीतिभाष्यमादिपदार्थंवदन्शेषपूर्त्याव्याचष्टे ॥ समाकर्षणेति [७३।२२] ॥ सूत्रेन्यपदेनप्रस्तुतजीवाद्यन्यपरमात्मवाचिनातज्ज्ञानंलक्ष्यतइतिभावेनभाष्येपरमात्मज्ञानार्थमित्युक्तंहेतुगर्भंमत्त्वा व्याचष्टे ॥ कर्मादीति [७३।२३] ॥ भाष्येवदतीत्युक्तावपिज्ञानस्येत्युक्तिर्दृष्टांतानुसारात् । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानायोगात्फललक्षणामुपेत्यप्रकृतोपयोगितयातात्पर्यमाह ॥ विज्ञातस्यापीति [७३।२४] ॥ फलप्रश्नेबीजमाह ॥ एतदिति [७३।२५] ॥ शौनकोहवैमहाशालोंगिरसंविधिवदुपसन्नःप्रपच्छेतिपूर्वत्रश्रवणादाह ॥ शौनकेति [७३।२५] ॥ द्वेविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदोवदंति । पराचैवापराच तत्रापरा ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्ववेदःशिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमिति । अथपरा ययातदक्षरमधिगम्यतइत्यस्यवाक्यस्यभावमाह ॥ सर्वमिति [७३।२५] ॥ सफलमिति [७३।२६] ॥ परीक्ष्यलोकानितिश्रुत्युक्तदिशापरमात्मज्ञानांगवैरा

ग्योत्पादनेनविविदिषंतियज्ञेनदानेनेत्युक्तदिशांतःकरणशुद्ध्युत्पादनेनवा एषसेतुरित्याद्युक्तदिशाब्रह्मज्ञानेप्रकाररूपविषयार्पणेनवासफलमित्यर्थः । एवमग्रेपि । सआदेशइतितच्छब्दपरामर्शविवृण्वन्येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातंभवतीतिछांदोग्यषष्ठस्थपूर्ववाक्यैकदेशंव्याकुर्वन्नेवभाष्योपात्तवाक्यार्थमाह ॥ [७३।२६] **तथायस्मिन्निति** ॥ [७४।१] **ज्ञातफलमिति** ॥ घटादिकारणत्वेनमृत्पिंडज्ञानेएतावन्मृण्मयंभवतीतिविशेषज्ञानादपेक्षितमृण्मयसंपादनसंभवादित्यर्थः ॥ [७४।२] **एवमिति** ॥ वैराग्याद्युत्पादनद्वारासर्वकारणत्वसर्वाधारत्वसर्वसंहर्तृत्वसर्वनियंतृत्वादिनापरमात्मज्ञानेतज्जन्यत्वपरतंत्रत्वादिविशेषज्ञानादीश्वरप्रीत्यापुरुषार्थप्राप्तेरितिभावः । सूत्रभाष्ययोरपिचेत्यखंडनिपातइतिभावेनानूद्यार्थवदन्नेवावतारयति ॥ [७४।३] **अपिचेति** ॥ एवमित्यनुवादः । अन्येत्यादिव्याख्या ॥ [७४।३] **स्पष्टंचेति** ॥ तथाचप्रश्नाद्युक्त्यैवपूर्तेरेतदुक्तिर्व्यर्थेतिनशंक्यमितिभावः । ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः । यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासतेइतिसमग्रमंत्रार्थमाह ॥ [७४।४] **तदक्षरमिति** ॥ [७४।४] **विषयंचेति** ॥ समासांतोऽनित्यत्वान्नाश्रितः । व्योमन्नित्यस्यव्याप्तइत्यर्थः ॥ [७४।४] **अक्षरइति** ॥ ज्ञानलक्षणयानिमित्तसप्तमीतिमत्त्वाफलितमाह ॥ [७४।४] **तज्ज्ञानार्थमेवेति** ॥ यस्मिन्देवाइतिवाक्यशेषानुरोधादाह ॥ [७४।४] **कर्मादिकमिति** ॥ तत्रहेतुत्वेनवाक्यशेषार्थमाह ॥ [७४।४] **तस्यैवेति** ॥ ॐ **वाक्यान्वयात्** ॐ ॥ २० ॥ [७४।६] **परमात्ममात्रेति** ॥ पदसमन्वयविधयेत्यर्थः ॥ [७४।६] **खंडेति** ॥ समुदायावयवपदानामित्यर्थः । परिष्कारपूर्ववाक्यस्येतिभाष्यंव्याचष्टे ॥ [७४।७] **सत्यमिति** ॥ एवमित्यनुवादः । अन्यस्यापीत्यादिव्याख्या ॥ [७४।९] **पृथक्पृथगिति** ॥ विस्तृतश्चायंतत्वनिर्णयटीकायांकार्यान्वितेव्युत्पत्तिरिति

प्राभाकरमतखंडनप्रस्तावे इयंमाताअयंपितासुरूपोसीत्येतद्वाक्यव्याख्यावसरे । वाक्यान्वयादितिसूत्रेनिमित्तपंचमीजगद्वाचित्वेपीतिवर्ततेइतिमत्वासूत्रार्थंनिगमयति ॥ अंतइति ॥ अन्यवचनएववाक्यान्वयसंभवादित्यर्थः । ज्योतिर्नयेअत्रचोक्तयोःपदवाक्यसमन्वययोरधिकारिभेदेनसार्थक्यंविवक्षुः । अन्वयःसर्वशब्दानामशक्योज्ञातुमंजसा । इतियल्लोकवैमुख्यंजैमिन्यादिमतंवदन् । विद्याधि(राजो)नाथोभगवानपाचक्रेस्वयंप्रभुरित्यनुभाष्योक्तमत्रसंयोजयितुंशंकामाह ॥ नचेति ॥ हरेर्जगद्धेतुत्वसर्वशब्दवाच्यत्वादेःतथाश्रवणादिविधेरुत्तमाधिकारिस्वरूपादेश्चासिद्धिप्रसंगादित्यपिध्येयं । पदसमन्वयोसर्वाधिकारिकइत्यत्रश्रुतिमाह ॥ कइति ॥ अंगीकृतेपिनैवास्तिदोषोवाक्यसमन्वये । तदर्थत्वेनकर्मादेःसंभवादल्पबुद्धये । करछंदसांयोगमितिश्रुतेर्योगार्थतत्ववित् । ब्रह्मैकोनैवचान्योस्तिकइत्यस्योभयार्थतइत्यनुभाष्योक्तेरितिभावः ॥ ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगं० ॐ ॥२१॥ सपरिकरमिति ॥ फलेतिकर्तव्यतासहितमित्यर्थः । कर्मादिवचनस्यज्ञानमेवमुक्तिहेतुरित्यस्यचहेतुहेतुमद्भावंसामान्यतोव्यनक्ति ॥ अंतइति ॥ एतच्चाग्रेव्यक्तं ॥ इत्यादिनेति ॥ भाक्तंवानात्मवित्त्वादित्यत्रतृतीयाद्यपादेभाष्योक्तवचनेनेत्यर्थः । आदिपदेनएतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंपुनरेवापियंति । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादिग्रहः । तत्परामृश्य तदालोच्येत्यर्थः । एवंपरिष्कृत्ययस्मादित्यादिभाष्यंयोजयति ॥ यस्मादिति ॥ एवमित्यनुवादः कर्मादीतिव्याख्या ॥ अंतइति ॥ कर्मणोऽनित्यफलकत्वादित्यर्थः । युक्त्यैवेतीत्यनंतरंप्रत्येतीतिशेषः । तेनपरामृश्येतिसाधु । उक्तंवैराग्यजननद्वाराब्रह्मज्ञानार्थत्वंश्रुत्यासंवादयति ॥ तथाचेति ॥ व्याख्यातैषाश्रुतिराद्यनये ॥ ॐ उत्क्रमिष्यतः ॐ ॥२२॥

प्रकारांतरेणेति ॥ कर्मादेर्ज्ञानसाधनत्वेनप्रकारेणेत्यर्थः। मुमुक्षोरित्यादिभाष्यंशेषपूर्त्यावाचष्टे ॥ ज्ञानेनेति ॥ अतइति भाष्यस्थानुवादः। एवमित्यादिव्याख्यानं । कर्मणोज्ञानोपयोगित्वंचभाक्तंवेत्यत्रसर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्रजिज्ञासा सूत्रेचभष्योक्तदिशांतःकरणशुद्धिद्वारेतिव्यक्तमितिभावः॥ ॐ अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ॐ ॥२३॥ रीत्यंतरेणेति ॥ भगवज्ज्ञानेविशेषणरूपविषयार्पकतयेत्यर्थः। इतिसिद्धौपूर्वसूत्रेणेत्यर्थः। सर्वमित्यादिभाष्यानुवादः। ससर्वेत्यादिव्याख्या। एषइत्यादिशेषोक्तिः। जैमिन्यादिग्रहणस्यप्रसिद्ध्यर्थत्वेनसावकाशत्वंमन्वानआह ॥ विरुद्धानांचेति ॥ स्वशिष्याणांप्रसिद्ध्यर्थंमतमात्मीयमंशतः॥ विज्ञातंतैर्जगादात्रतारतम्यंनृणांवदन्नित्यनुभाष्यदिशास्मृतितात्पर्यमाह ॥ मुनिमतानामिति ॥ अनेकेति ॥ जैमिनिमतस्यपदसमन्वयायोग्यमंदाधिकारिकवाक्यसमन्वयार्थत्वात् । तत्राप्याश्मरथ्यमतस्यवैराग्यसंपत्तिप्रागवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वात्। औडुलोमिमतस्यज्ञानसंपत्तिप्रागवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वात्। काशकृत्स्नमतस्यज्ञानसंपत्त्यवस्थाविशिष्टाधिकारिकत्वादित्यर्थः। उक्तंचसुधायां। नृणामल्पाधिकारिणामवस्थातारतम्यंवदन्निति ॥ अतइति ॥ भगवतःसर्वशब्दमुख्यार्थत्वेबाधकाभावादित्यर्थः॥ अ० ॥५॥ ॐ प्रकृतिश्च० ॐ ॥२४॥ स्त्रीलिंगत्वमित्यनुभाष्यसूचितलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धिमाह॥ स्त्रीलिंगत्वेति ॥ अत्र अधिकरणे। स्त्रीशब्दानां स्त्रीलिंगशब्दानामित्यर्थः । तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमेश्वरेसमन्वयउक्तइत्यानुमानिकसूत्रभाष्येणोक्तप्रायत्वादत्रभाष्येऽनुक्तांपूर्वसंगतिंस्वयमाह॥ समन्वयसूत्रइति॥ श्रूयंते श्रुतौप्रतीयंते॥ एषेति ॥ यद्यपीयंश्रुतिःतृतीयेकामादितरत्रतत्रचायतनादिभ्यइत्यत्रभाष्येश्रीतत्वपरत्वेनोदाहृता त

थाप्येतत्पादीयोदाहरणानांमुख्यवृत्त्यान्यपराणामपिसतांपरममुख्यवृत्त्याब्रह्मपरत्वस्याभिमतत्वादियमत्रोदाहृता । अतएव द्वितीयेतेजोतस्तथाह्याहेत्यादौभूतपरत्वेनोदाहृतैव कारणत्वेनचेत्यत्राप्युदाहृतेतिध्येयं।याप्राणेनेतिकाठकेअदितिशब्दः। नकेवलंसिद्धांतेप्यन्यपराएवात्रोदाहरणं।किंत्वन्यपरत्वरहिताउपनिषदादिगताभगवन्मात्रपरा।अपिस्त्रीलिंगशब्दयुक्ताःश्रुतयइति सूचयितुमेतच्छ्रुत्युक्तिः।तेनछंदोनयाद्युक्तगायत्र्यादिश्रुतिरप्यनेनरूपेणात्रोदाहरणमितिसूचितं।अन्यपरत्वे अन्यमात्रपरत्वे। औपनिषदशब्दाभिप्रायेतुयथाश्रुतमेवयोज्यं। यद्वान्यपरत्वेऽपिविष्णुपरत्वाभावइत्येवार्थः । त्रिष्णुरन्यद्वेतिसंशयेपिविष्णुर्भवतिनवेत्येवार्थः। अतएवनप्रकृत्यादिशब्दवाच्योहरिरित्येवपूर्वपक्षकोटिरग्रेवक्ष्यते। तथाऽन्यपरभगवन्मात्रपरद्विविधवाक्यसाधारणमेतदितिध्येयं । अनुभाष्योक्तांयुक्तिमाह ॥ स्त्रीलिंगत्वादिति ॥ स्त्रीलिंगवाचित्वादित्यर्थः । नारायण्यादिरूपविशेषेस्त्रीलिंगत्वंयुज्यतइत्याशंक्य तत्रश्रुतिविरोधमाह ॥ नचरूपेति ॥ ननुनैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् । पुमांसंनब्रुवन्नेनंवदन्वदतिकश्चनेतिमंत्रेपुमांसंस्त्रियंचवदन्नेवनवदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकंस्वरूपंप्रतीयते। अस्त्रीपुमानितिब्रुवन्नपिनवदतीत्युक्तत्वात्स्त्रीत्वंपुंस्त्वंचप्रतीयते । विष्णोर्लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमानित्यपिवदन्नपिवदतीत्याद्यैतरेयभाष्योक्त्याकेवलस्यलौकिकस्यवास्त्रीत्वस्यनिषेधपरंतद्वाक्यं । अन्यथानैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्नित्युत्तरवाक्यविरोधात् । तथाचरूपविशेषस्यस्त्रीत्वेश्रुतिविरोधाभावात्तदपेक्षयाप्रकृत्यादिशब्दोपपत्तिरितिचेन्न । पुंरूपेस्त्रीशब्दाप्रयोगापातात् । तथाचत्रिपादस्यामृतंदिवीत्युक्तश्वेतद्वीपादिस्थनारायणादिपुंरूपेछंदोनयोक्तगायत्र्यादिशब्दोक्तिर्नस्यादितितात्पर्यात् । ननुदेवतादिखट्वादि

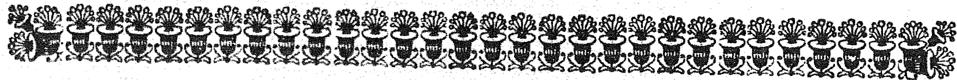
शब्दवाच्येषुस्त्रीलिंगाभावेपिस्त्रीलिंगशब्दवाच्यत्वंशब्दसाधुत्वमात्रेणयुक्तंतद्वदिहस्यादितिचोद्यंसदृष्टांतमुक्त्वाप्रतिज्ञादृष्टां
तेत्यादिसूत्रत्रयोक्तहेतुव्यावर्त्यहेतुनानिराह ॥ नचनपुंसकेति ॥ ननुचमसवदविशेषादित्यादावुक्तस्यनामानिसर्वाणीत्यादेरे
वनियामकत्वादित्यतोविशेषेत्युक्तं । तत्तुसामान्यंवक्ष्यमाणदिशासंकुचितसर्वनामपरमितिभावः । यद्वाबृहंतोह्यस्मिन्गुणा
इत्यादेर्गुणपूर्णत्वरूपब्रह्मपदवाच्यत्वनियामकस्येवेहप्रकृत्यादिस्त्रीलिंगशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपनियामकविशेषस्याभावादित्या
त्मकृतेरित्यादिसूत्रद्वयव्यावर्त्योक्तिः । तदधीनत्वसूत्रेणगतार्थत्वमाशंक्यनिराह ॥ नचाऽस्त्रीभूतस्यापीति ॥ एतद्वाक्यंपू
र्ववद्द्वेधाव्याख्येयं ॥ उक्तेति ॥ स्त्रीलिंगायोगरूपन्यायेनेत्यर्थः ॥ अतइति ॥ साधकाभावादित्यर्थः । पूर्वपक्षफलमाह
॥ नेति ॥ ७ ॥ हरौस्त्रीशब्दप्रवृत्त्युक्तेरसांगत्यनिरासायभाष्यार्थमाह ॥ एवमिति ॥ आकांक्षाक्रमेणभाष्यंव्याचष्टे ॥ प्र
कृत्यादीति ॥ सूत्रभाष्ययोःप्रकृतिशब्दस्तदादिस्त्रीलिंगशब्दमात्रोपलक्षणमित्यग्रेव्यक्तत्वादादिपदं ॥ वाच्यश्चेति ॥ न
केवलंप्रागुक्तलिंगशब्दवाच्यश्चेतिसौत्रचशब्दार्थोक्तिपरभाष्यस्थापिशब्दार्थोदर्शितः । ननुसर्वस्त्रीशब्दसमुच्चायकश्चशब्दइ
तितत्वप्रदीपोक्तेरत्रपुनःसर्वपुल्लिंगशब्दसमुच्चायकत्वोक्तौकथंसर्वस्त्रीशब्दलाभइत्यतोऽस्मिन्व्याख्यानेतल्लाभप्रकारमाह ॥ प्र
कृतिपदमिति ॥ एतेनस्त्रीशब्दाअपीतिसंबंधभाष्यमुपपादितमितिध्येयं ॥ ॐ अभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥ युक्त्यं
तरेणेति ॥ नकेवलंप्रतिज्ञादृष्टांतोक्तिरूपयुक्त्येत्यर्थः । तथाचनियामकविशेषाभावेनेतिप्रागुक्तंप्रत्युक्तमितिभावः ॥ प्रकृ
तिशब्देति ॥ तदुपलक्षितस्त्रीशब्दमात्रवाचितायांतुप्रागुक्तंसामान्यरूपमेकंसाक्षाच्चेत्यत्रवक्ष्यमाण(णा)साधारणश्रुतिश्चनि

यामकप्रमाणमितिभावः । भाष्येइतिवचनादित्युक्त्यासर्वमेकमितिप्रतीयते । तदपिकिंश्रुतिरूपमुतस्मृतिरूपमितिनज्ञायते ऽतस्तद्विवेचयन्नभिध्यैवचेत्यादिभाष्यवाक्येनचसूत्रेअभिध्यायाःप्रकृतित्वोपदेशाच्चेत्यर्थोविवृतइतिभावेनसूत्रार्थमाह ॥ मायांत्विति ॥ स्मृतौमहामायेतिपूर्वार्धोक्तेरुपयोगंशंकापूर्वंव्यनक्ति ॥ नचेति ॥ स्पष्टत्वायस्मृतेरपिभाषणमितिभावः । उच्यतइत्युक्तेर्भावमाह ॥ नचेत्यादिना ॥ कुतःपरमात्मनस्तदिति । एतेनपरमात्मनोभिध्यात्वोपदेशात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वमित्यपिसूत्रार्थोदर्शितः ॥ तत्संबंधेति ॥ मायिनमित्यत्रतदस्यास्त्यस्मिन्निितिमतुबर्थे अतइनिठनौ व्रीह्यादिभ्यश्चेतिषष्ठ्याद्यर्थकेन्प्रत्ययांतस्यसंबंधवाचित्वात्तवेतिषष्ठ्याःषष्ठीशेषइतिसंबंधेविधानादितिभावः ॥ अंतआहेति ॥ एतच्चोभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवदित्यत्रतृतीयेस्पष्टयिष्यतइतिभावः ॥ ॐसाक्षाच्चोभया० ॐ ॥ २६ ॥ एवंरूपेणेति ॥ प्रकृतिश्चेत्यत्रोक्तसामान्यरूपेणविनासाक्षाद्विशिष्येत्यर्थः ॥ इच्छाद्वारैवेति ॥ प्रकृतिशब्दवाच्येच्छास्वरूपत्वात्प्रकृतिशब्दवाच्यइत्येवंरूपेणेत्यर्थः । साक्षात्पदेनप्रागुक्तंसामान्यपारंपर्यरूपद्वयमपिव्यावर्त्यमितिव्यनक्ति ॥ साधारण्येनविनेति ॥ चशब्दएवार्थइतिभावेनभाष्योक्तमनुवदति ॥ साक्षादेवेति ॥ प्रकृतीति ॥ स्त्रीशब्दमात्रोपलक्षणमेतत् ॥ पुरुषशब्देति ॥ पुलिंगशब्देत्यर्थः ॥ नहीति ॥ गुणपूर्त्यर्थत्वात्समन्वयस्येति भावः । भाष्येचशब्दोऽवधारणइतिभावेनपंचम्यायोग्यसाध्येनान्वयमाह ॥ नेत्यादिना ॥ ॐआत्मकृतेःपरिणामात्ॐ ॥ २७ ॥ प्रवेशावैयर्थ्यंवदन्शब्दार्थमाह ॥ प्रकृतेरिति ॥ सूत्रेप

रिणामादितिपंचमील्यब्लोपनिमित्तेतिभावेनभाष्येपरिणाम्येत्युक्तं । तत्रल्यबादेशस्थानिनःपूर्वकालार्थक्त्वाप्रत्ययस्यार्थमाह॥ प्रकृतिपरिणामादनंतरमिति ॥ आत्मकृतिर्व्यर्थेत्यतस्तत्रपरिणामेषुस्थित्वेतिभाष्यं । तदर्थमाह ॥ महदादीति ॥ श्रुतौशेषमाह ॥ तामित्यादिना ॥ द्विरुक्तेरपौनरुक्त्यायार्थभेदमाह ॥ तस्मादिति ॥ एवमिति ॥ अनुप्रविश्येत्यनंत रंतामित्यादिशेषोध्येयइत्यर्थः । अप्रतीतेराह ॥ अपव्याख्यामिति॥ अप्रामाणिकत्वमसंगतेरुपलक्षणमितिभावेनाह ॥किं चेति ॥ नचाव्यक्तस्वरूपंभगवतानिषिद्धं । भारतादौसाधितत्वादितिद्वादशगीताभाष्योक्तमिहसंगमयितुंशंकामाह ॥ स्यादेतदिति ॥ वदतीतिसप्तम्यंतं ॥ निरस्तइति ॥ आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेणपरभाष्योक्तदिशानिरस्तइत्यर्थः । पराकृता अवकाशाभावशंकेत्यनुकर्षः ॥ तदुक्तेरेवेति ॥ प्रधानस्वरूपनिषेधोक्तेरेवेत्यर्थः ॥ जगत्कारणत्वेति ॥ जगदुपादानत्वेनेतियोज्यं ॥ तादृति ॥ ब्रह्मणोजगत्कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । एतेननचेत्यादिभाष्यंब्रह्मणोजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थंप्रधानस्वरूपमेवप्राक्प्रकृतंसूत्रकृतानिषिध्यतइतियत्कल्प्यते तन्नयुक्तं । जगत्कारणत्वस्यान्यथोपपत्त्याप्रधानस्वरूपनिरासस्याप्रामाणिकत्वादित्यपिव्याख्यातंभवति । तथाप्रधानस्याप्रामाणिकत्वाद्ब्रह्मैवोपादानमित्येतत्सूत्रार्थतयायत्कल्प्यतेनतद्युक्तं । प्रधानाभावस्याप्रामाणिकत्वादित्यपिभाष्यार्थमत्त्वाशंकांतरंनिराह ॥ अथापिस्यादिति ॥ ॐयोनिश्चहिगीयतेॐ ॥ २८ ॥ अव्यवधानेनेत्यादिभाष्यंउत्पादनंस्वदेहाच्चेत्यनुभाष्यदिशाव्याचष्टे ॥ स्वदेहादेवेति ॥ प्रलयेस्वोदरेनिवेशितस्यब्रह्मादिप्राणिजातस्यस्थूलदेहविशिष्टतयाजनकत्वमित्यर्थः । प्रकृतित्वमित्येतदुपलक्षणमितिभावेनाह ॥ प्रकृत्यादीति ॥ नैनंवा

चेतिश्रुतिविरोधंनिराह ॥ [७६।१५] निषधस्त्विति ॥ [७६।१५] तस्मादिति ॥ साधकभावाद्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । युक्तमेवेतिफलोक्तिः ॥ ॥अ० ६ ॥ ॐएतेनसर्वेव्याख्याताव्याख्याताःॐ ॥ २९ ॥ स्त्रीनिषेधिनामित्यनुभाष्योक्तलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धिमाह ॥ [७६।१६] अत्रनिषेधमुखेति ॥ निस्स्वरूपत्वमादिपदार्थः ॥ [७६।१८] श्रूयंतइति ॥ तैत्तिरीयादावित्यर्थः । निषेधश्चेत्यनुभाष्योक्तयुक्ति माह ॥ [७६।१८] तेषांति ॥ प्रथमप्रतीताविति योज्यं ॥ [७६।२०] तदयोगादिति ॥ यद्यपिभावस्याप्यभावोनेत्यादिद्वितीयप्रतिपत्तौनिषेध मुखवेद्यवस्तुत्वमस्ति । तथापिप्रथमप्रतीतावयोगादितिभावः ॥ [७६।२०] स्वंर्थमिति ॥ षष्ठ्यर्थेव्ययं ॥ अतइति ॥ हरेर्निषेधमुख वेद्यवस्तुत्वायोगात् तेषांचतादृशत्रस्तुवाचित्वादित्यर्थः । प्रसिद्धश्रुत्यनुरोधेनअसदादिशब्दाइत्युपक्रमेऽपिभाष्यानुरोधाच्छू न्यादिशब्दानामित्युपसंहारः । समन्वयेत्यादिफलोक्तिः ॥ ७ ॥ भाष्येऽनूदितसौत्रैतच्छब्दार्थंवदन्भाष्यसूत्रयोरर्थमाह ॥ [७६।२२] पूर्वोक्तेति ॥ भाष्यस्थस्मृत्युक्तोयोगो दुर्जनाव्यक्ततातथेत्यनुभाष्योक्तनिमित्तस्याप्युपलक्षणमितिमत्त्वाह ॥ [७६।२४] दुर्जनेति ॥ प्रसिद्धनिमित्तस्यहरावयोगेपिस्मृत्यादिप्रसिद्धंलोकतोऽप्रसिद्धंतुनिमित्तंहरौयुज्यतइतितच्छब्दवाच्यत्वंस्यादेवेत्याकूतं । स्मृ त्युक्तयोगएवश्रुतौग्राह्यइत्यस्यकंपनादित्यत्रनिर्णीतत्वादितिभावः । तुच्छशब्देतुदित्यस्यार्थमाह ॥ [७६।२५] तोदनात्तुदिति ॥ छइ त्यस्यार्थमाह ॥ [७६।२५] अदृश्यःछइति ॥ अशभोजनइत्यतोऽश्यत्वादितिरूपं तस्यनञान्वयइतिअभक्ष्यत्वादित्यर्थमाह ॥ [७६।२६] नाश्य त्वादिति ॥ [७६।२८] उभयत्रेति ॥ असद्वाचिशब्देषुअभाववाचिशब्देषुचेत्यर्थः । युक्तिंचाह ॥ [७७।२] निषेधेति ॥ ईश्वरोवाकथंतत्रै

वतत्करोतीत्यतआह ॥ ईश्वरस्येति ॥ फलोक्त्यासूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ साधकभावात्बाधकाभावाच्चेत्यर्थः । समन्वयसूत्रेतत्तुशास्त्रयोनीतिप्रतिज्ञांशंविवृण्वन्नेवतत्समर्थनमस्यफलमितिदर्शयति ॥ युक्तमिति ॥ तस्यापिजन्मादिसूत्रार्थसिद्धिद्वाराजिज्ञासासूत्रस्थब्रह्मशब्दार्थसिद्धिःफलमित्युपेत्याह ॥ ततइति ॥ अनंतगुणत्वंचेति ॥ हरेरित्यनुकर्षः । एतच्चसमन्वयाधिकरणांतएवविवृतं ॥ अ० ॥ ७ ॥ इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमाध्यायेचतुर्थःपादः ॥ ॥ प्रथमाध्यायःसंपूर्णः ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इतिश्रीमद्भाष्यटीकाभावदीपेप्रथमाध्यायःसंपूर्णः ॥